

Лише той Учитель, хто живе так, як навчає

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю, присвяченої Всесвітньому дню філософії

Полтава, 17 листопада 2022 р.

Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського

ЛИШЕ ТОЙ УЧИТЕЛЬ, ХТО ЖИВЕ ТАК, ЯК НАВЧАЄ

Матеріали

Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з
міжнародною участю, присвяченої Всесвітньому дню філософії
(Полтава, 17 листопада 2022 р.)

Полтава 2023

*Рекомендовано до друку вченою радою Полтавської академії неперервної освіти
ім. М. В. Остроградського (протокол № 1 від 27.02.2023 р.)*

Рецензенти:

Олексій Нестуля, доктор історичних наук, професор, ректор ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Володимир Мокляк, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки та андрагогіки, доцент Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Сергій Шейко, кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету

Л 67 **Лише той Учитель, хто живе так, як навчає:** матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю, присвяченої Всесвітньому дню філософії (Полтава, 17 листоп. 2022 р.) / [уклад. : Л. Литвинюк, М. Чиркова], Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського. Полтава : ПАНУ, 2023. 298 с. URL: <http://pano.pl.ua/nml/elektronni-vydannia-poippo>

У матеріалах Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю «Лише той Учитель, хто живе так, як навчає», присвяченої Всесвітньому дню філософії (17 листопада 2022 р.), розглянуто актуальні проблеми філософії освіти, подано результати досліджень філософських і педагогічних ідей Григорія Сковороди, наукових засад компетентнісного підходу в освіті. У ракурсі воєнного лихоліття переосмислюється явище національної ідентичності, проаналізовано інструменти для її формування, узагальнено досвід використання інноваційних практик музейної педагогіки в освітній діяльності. Низку матеріалів присвячено особливостям запровадження біографічного методу та психологічних практик у навчанні.

У збірнику обґрунтовано важливість системного відзначення Всесвітнього дня філософії для залучення освітян до філософування як методологічного інструменту розвитку компетентності та громадянської свідомості педагогів.

Видання адресоване філософам, історикам, педагогам, краєзнавцям, спеціалістам архівів, бібліотек, музеїв, здобувачам освіти різного рівня, а також усім зацікавленим читачам.

Автори статей відповідають за правильність і достовірність викладеного матеріалу, цитування джерел, бібліографічних посилань, дотримання принципів академічної доброчесності. Думки авторів можуть не збігатися з позицією укладачів.

УДК [929:[1+37+82](477)(062.552)«1722/1794»Г. Сковорода.

© Автори статей, 2023

ЗМІСТ

<i>Людмила Литвинюк</i> Всесвітній день філософії у системі неперервної педагогічної освіти	6
РОЗДІЛ 1. НА ШЛЯХУ «ДОБРОГО ГЛУЗДУ» ТА «ВІРНОЇ ПРАКТИКИ»: ОСВІТНЯ МУДРІСТЬ	
Г. СКОВОРОДИ І СУЧАСНІСТЬ	15
<i>Олександр Тягло</i> Конструктивна роль помилок в освіті	16
<i>Петро Кравченко</i> Філософія особистісної свободи Григорія Сковороди в контексті розбудови відкритого суспільства в Україні	18
<i>Віктор Чернишов</i> Філософія Григорія Сковороди і епікурейська традиція	24
<i>Валентина Новосьолова</i> Педагогічна антропологія Григорія Сковороди як засіб формування стійких морально-етичних цінностей здобувачів освіти	28
<i>Богдан Будзан</i> Як знайти шлях до себе?	30
<i>Ганна Ярміш</i> Не кожного мати народила до школи	42
<i>Ольга Крутенко</i> Григорій Сковорода: педагогіка, спрямована в майбутнє	46
<i>Володимир Моргун</i> Спадщина демократичної та трудової освіти Григорія Сковороди та Антона Макаренка як запорука перемоги України у війні	49
<i>Жанна Кундій</i> Значення творчої спадщини Григорія Сковороди для розвитку наукового потенціалу учасників навчального процесу у закладах фахової передвищої освіти	55
<i>Володимир Путятін</i> Образ Г. Сковороди в образотворчому мистецтві харків'ян	58
<i>Євгенія Стороха</i> Художня інтерпретація образів Г. Сковороди та І. Котляревського у повісті Т. Г. Шевченка «Близнята»	68
<i>Ганна Дідусенко</i> Образ філософа Григорія Сковороди у творчому доробку (за фондами Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського)	72
<i>Тетяна Кісельова</i> Точки дотику гуманізму Г. С. Сковороди та трансгуманізму	77
<i>Тетяна Куренкова</i> Філософські, соціологічні та психологічні основи педагогічної концепції Григорія Сковороди та її місце в історичному розвитку педагогічної науки	79
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ І СУЧАСНІ АКТУАЛІТЕТИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ	84
<i>Михайло Бойченко</i> Філософія тожсамості: вчитися бути українцем	85
<i>Василь Купрійчук</i> Утвердження національної ідентичності в умовах сучасних викликів	87
<i>Юрій Шилов</i> Українська ідентичність: від філософії Г. Сковороди до ноосферизму В. Вернадського	92
<i>Оксана Литвинчук</i> Мовні виміри ідентичності	100
<i>Тамара Куцаєва</i> Музейний урок до річниці від дня народження А. Кримського	103
<i>Тамара Яковенко</i> Актуальні форми музейної діяльності (з досвіду роботи кімнати-музею «Іван Нечуй-Левицький на Богуславщині»)	108
<i>Марина Голубнича</i> Використання інноваційних методів у діяльності Полтавського літературно-меморального музею І. Котляревського	114
<i>Оксана Кукленко</i> Козацька педагогіка – важливий гуманістичний інструментарій національної ідентифікації в освітній системі сьогодення	118
<i>Людмила Корінько</i> Роль шкільних музеїв та краєзнавчо-пошукової роботи в сучасній освітній діяльності	122

<i>Віталій Гладун</i> Формування національної ідентичності учнівської молоді в сучасних воєнних подіях	128
<i>Людмила Безвіконна</i> Музейний урок: «Пізнай дерево свого роду»	133
<i>Вікторія Ірклієнко, Олександра Григор'єва</i> Формування родинної ідентичності засобами народного мистецтва	138
<i>Інеса Сіваченко</i> Розвиток медіаграмотності учнів засобами музейної педагогіки	141
<i>Яна Семірова</i> Формування національної ідентичності молодшого школяра в умовах становлення країнського суспільства	147
<i>Ольга Городчаніна, Наталія Драч, Антоніна Літвінова, Оксана Лавроненко</i> Музей хліба – центр національно-патріотичного виховання	152
<i>Олексій Штепа</i> Ментальність українського етносу як елемент національної ідентичності	157
РОЗДІЛ 3. ЖИТТЄТВОРЧІ ПЕРСПЕКТИВИ ОСОБИСТОСТІ: ПОТЕНЦІАЛ БІОГРАФІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА ОСВІТИ	161
<i>Наталія Климович</i> Джерельний потенціал фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України для вивчення життєвого шляху та творчої спадщини Григорія Сковороди	162
<i>Валерій Левченко</i> Рецепції особистості та творчості Григорія Сковороди на сторінках українських періодичних видань 1920-х рр.	166
<i>Наталія Марченко</i> Постать і світогляд Григорія Сковороди в українських біографічних виданнях для дітей і підлітків	174
<i>Микола Булда</i> У пошуках Василя, брата Григорія Сковороди	178
<i>Марина Федорова</i> Сковорода у «пікселі»: віртуальний бібліотечний марафон «Мандрує світом його слава» (до 300-річчя Г. С. Сковороди)	181
<i>Людмила Андропова</i> Світогляд як основа творчого методу митця	185
<i>Ігор Козюра</i> «Сродна праця» педагога: біографічно-локальний вимір	190
<i>Ірина Петренко</i> Постать історикіні Віри Жук (1928-2008) крізь призму української педагогічної біографістики	194
<i>Світлана Бахтіна</i> Катерина Василівна Задонська. Та, що навчала і виховувала, як жила, вірила і розуміла	199
<i>Наталія Осіння</i> Н. Д. Борисяк: сторінки життя, науково-педагогічна та просвітницька діяльність, наукова спадщина	204
<i>Оксана Кизименко</i> Учитель – не просто професія...	209
<i>Юлія Калюжна, Ольга Кравченко</i> Особливості розвитку кар'єрних орієнтацій майбутніх психологів	212
<i>Дмитро Гордієвський, Наталія Драч</i> Підтримка власного ресурсу педагога в умовах воєнного стану	217
<i>Павло Чарченко</i> Сучасні проблеми педагогічної праці: стан і перспективи	222
РОЗДІЛ 4. КОМПЕТЕНТІСНИЙ КАПІТАЛ ПЕДАГОГА: ІННОВАЦІЇ РОЗВИТКУ ТА САМОРОЗВИТКУ	228
<i>Віктор Стрельніков</i> Філософія компетентнісного підходу у неперервній освіті вчителя	229
<i>Тетяна Назаренко, Володимир Яценко</i> Філософсько-педагогічні засади формування ключових компетентностей в учнів на заняттях курсів за вибором інтегрованого змісту	234

<i>Леся Лебедик</i> Формування професійної компетентності майбутніх педагогів для закладів позашкільної освіти	240
<i>Галина Гич</i> Інноваційні методики, прийоми і технології на уроках за творчістю Григорія Сковороди	244
<i>Nataliia Bessarab</i> Formation of critical and creative thinking in foreign language lessons under the conditions of new Ukrainian school	251
<i>Галина Вороніна</i> Дослідно-експериментальна робота як ознака інноваційного розвитку закладу освіти	255
<i>Оксана Онищук</i> Використання інформаційно-комунікативних інструментів у процесі навчання технологій студентів з технічних дисциплін	259
<i>Олексій Качан, Володимир Пристинський, Тетяна Пристинська</i> Впровадження тренінгових технологій в процес фізичного виховання як чинник розвитку та саморозвитку педагога	263
<i>Олександр Деденев, Андрій Цина</i> Концептуальні засади формування громадянської відповідальності	270
<i>Володимир Хазін</i> Освіта як саморозвиток людської суб'єктивності	273
<i>Наталія Головіна</i> Моральні орієнтири сучасної освітньої парадигми	278
<i>Оксана Вернидуб</i> Психолого-педагогічний супровід обдарованої учнівської молоді в процесі підготовки до участі в олімпіадах	282
<i>Наталія Куценко</i> Актуальні проблеми професійної підготовки студентів у закладі фахової передвищої освіти	286
<i>Лідія Вонсович</i> Інноваційний підхід до методики викладання дисциплін у закладах фахової передвищої освіти	290
<i>Алла Герасименко</i> Інноваційні технології розвитку особистості студента у закладах фахової передвищої освіти	295

Людмила Литвинюк,
кандидат педагогічних наук,
завідувач кафедри філософії і економіки освіти
Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського
(Полтава)
lytvyniuk@pano.pl.ua

ВСЕСВІТНІЙ ДЕНЬ ФІЛОСОФІЇ У СИСТЕМІ НЕПЕРЕРВНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція з міжнародною участю на базі Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського (ПАНО), темою якої стали слова Велета українського Духу Г. С. Сковороди *«Лише той Учитель, хто живе так, як навчає»*, що відбулася 17 листопада 2022 року, має подвійне призначення і присвяту – відзначення 300-річчя з дня народження видатного українського просвітителя-гуманіста, філософа, поета, педагога, музиканта і нашого земляка Григорія Сковороди та Всесвітнього дня філософії – 2022.

Таке поєднання не є випадковим у діяльності полтавських освітян у рамках неперервної педагогічної освіти, адже майже з часу настання незалежності України їх девізом був сквородинівський вислів «ціль на вершину, попадеш на середину», який реалізовувався як у журналі «Постметодика», так і на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників, у позакурсній роботі ПОППО/ПАНО. Цим прагненням забезпечити освітянам області сучасну лідерську педагогічну освіту пройнята і діяльність кафедри філософії і економіки освіти Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського, яка ініціювала з 2012 року систематичне відзначення спільно з освітянами області Всесвітнього дня філософії як концептуального осердя їх практичної діяльності, як високого і святкового часу комунікації множинними мовами філософії з повсякденними проблемами і транстемпоральними сенсами їх праці.

Слова Г. Сковороди *«Лише той Учитель, хто живе так, як навчає»* зобов'язують провести паралелі і кореляції між змістом і способами нашого життя та змістом і способами навчальної діяльності, що здійснюються вчителями Полтавщини, викладачами та методистами ПАНО, «учителями вчителів», як раніше пафосно кваліфікували працівників інститутів удосконалення вчителів. Унаслідок низки трансформацій і перейменувань інститутів удосконалення вчителів за період їхньої понад 80-літньої історії, нарешті, викладачі та методисти цих закладів стали позиціонуватися як партнери членів освітянської громади, що пропонують множину місць для постійних комунікацій педагогів із метою розвитку їхньої педагогічної майстерності.

Вислів Г. Сковороди *«Лише той Учитель, хто живе так, як навчає»* має екзистенційний характер і у мирний час, та винятково високу моральнісну вагу для кожного вчителя та освітянського керівника у час військової боротьби із давнім ворогом України, ненажерливим імперським монстром, що нині іменується російською федерацією. Сковорода, котрий народився і жив у час становлення російської імперії, своєю біографією продемонстрував, як можна жити і навчати однаково змістовно і однаково гідно, як не дати «вловити» себе світові та російській імперії, залишитися вірним своїм внутрішнім ідеалам. І таку вірність демонструють цього воєнного 2023 року наші українські воїни, захищаючи країну та її мирне населення.

Ми, педагоги, вдячні нашим воїнам-захисникам за можливість нині проаналізувати власну діяльність крізь призму суворих критеріїв війни: чи так ми жили, чи так навчали. І день народження Г. Сковороди, і Всесвітній день філософії є нагодою згадати історію відзначення Всесвітнього дня філософії у ПОППО/ПАНО, коли вчителі щоразу піднімалися до вершин світової філософії, до прогресивних педагогічних теорій і практик, отримували імпульс для формування незламності та працьовитості. І метою цього допису є узагальнення досвіду проведення кафедрою Всесвітнього дня філософії у ПОППО/ПАНО як визначального компонента неперервної освіти.

У матеріалах 171-ої сесії Виконавчої ради Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) зазначається, що починаючи з 2002 року, у Штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй і 70 державах-членах організації, відбувалося щорічне святкування Дня філософії [6]. У 2005 році на 33-ій Генеральній конференції ЮНЕСКО було проголошено рекомендацію щорічно відзначати Всесвітній день філософії (World Philosophy Day) у третій четвер листопада місяця. Значущість такого заходу всесвітнього масштабу обґрунтовувалася тим, що «філософія є дисципліною, здатною стимулювати критичне і незалежне мислення, розвивати розумові здібності, необхідні для розуміння навколишньої дійсності і сприяти встановленню принципу толерантності світу. Тому вона має найважливіше значення для розвитку людства» [там само].

На сайті ЮНЕСКО зазначається, що Всесвітній день філософії не належить ЮНЕСКО, він для всіх людей, небайдужих до філософії. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури закликає максимально поширювати досвід відзначення цього дня, «організувати різні види діяльності – філософські діалоги, дебати, конференції, семінари, культурні заходи та презентації, присвячені спільній темі Дня, за участю філософів та науковців з усіх галузей природничих і суспільних наук, педагогів, викладачів, студентів, журналістів та інших представників засобів масової інформації, широкому загалу» [9], бути максимально відкритими для всіх охочих: «оскільки філософія – це не ізольована від світу наука, привілей мудреців, які перебувають у їхній вежі зі слонової кістки. Усі люди – як чоловіки, так і жінки – повинні мати можливість використовувати філософський інструментарій для переосмислення ставлення до спільного для всіх нас світу, причому починаючи з раннього віку. У цьому полягає сенс цієї всесвітньо відзначеної дати» [7].

Підтримуючи ініціативу ЮНЕСКО, з метою осмислення науковою і педагогічною громадськістю Полтавської області філософського знання з актуальних освітніх питань, донесення його до педагогічних працівників на курсах підвищення кваліфікації у Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського (нині – Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського) кафедрою філософії і економіки освіти у 2012 році започатковано традицію відзначати Всесвітній день філософії на Полтавщині.

Відомий індійський державний і політичний діяч, національний герой, керівник та ідеолог національно-визвольних рухів Індії, основоположник філософії ненасильства Махатма Ганді говорив: «Уся наша філософія є сухою як пил, якщо не перетворити її негайно в акти живого служіння» [8]. Прагнучи спрямувати здобутки філософії на живе служіння педагогу й освіті загалом, теми заходів, присвячених Всесвітньому дню філософії, кафедрою філософії і економіки освіти ПОППО/ПАНО обираються з урахуванням тих, що визначені ЮНЕСКО, а також з огляду на вагомі проблеми для української загальної середньої та післядипломної освіти.

До участі у цих заходах запрошуються українські вчені різних спеціальностей, котрі проводять дослідження, пов'язані з обговорюваними питаннями, науково-педагогічні працівники кафедр і методисти Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського, педагогічні працівники закладів загальної середньої освіти Полтавської області.

«Філософія освіти сьогодні: навчальні стратегії поліпшення учнівських досягнень» – тема першого круглого столу ПОППО у 2012 р., присвяченого Всесвітньому дню філософії. Мета його проведення полягала в осмисленні поняття «навчальні стратегії», визначенні їх класифікації, аналізі ситуацій використання стратегій навчання в загальній середній і післядипломній педагогічній освіті.

Результатом обговорення стали рекомендації круглого столу, що містять перелік стратегій успішної діяльності вчителя та перспективних для використання у післядипломній педагогічній освіті, а також публікація матеріалів у науково-методичному педагогічному журналі «Постметодика» [3].

Проблема використання навчальних стратегій у загальній середній освіті мала продовження в обговоренні у 2013 році питання розвитку критичного та креативного мислення учнів.

У круглому столі «Яке мислення формує школа?» взяли участь науковці з лабораторії інтеграції змісту освіти НАН України, викладачі філософських дисциплін із Києва, Дніпропетровська (нині – м. Дніпро), Запоріжжя, Полтави, науково-педагогічні та педагогічні працівники Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, психологи, вчителі закладів загальної середньої освіти Полтавщини.

Під час круглого столу було презентовано програму «Філософія для дітей» М. Ліпмана, досвід розвивального навчання та впровадження принципів рефлексивної освіти; проведення «уроків мислення» В. Сухомлинського у початкових класах; упровадження медіаосвіти, дослідницької стратегії навчання тощо.

Матеріали та рекомендації круглого столу опубліковано у спеціальному випуску журналу «Постметодика» [5].

Подальший діалог щодо формування критичного мислення громадянського суспільства був підтриманий у 2014 р. учасниками круглого столу «Інформаційні війни й освіта: як протидіяти пропаганді?». Учителі, психологи, науковці, представники громадських організацій, методисти та журналісти пропонували своє бачення протидії маніпулюванню людською свідомістю як умови розвитку демократичного суспільства.

Розглянуто питання суперечностей репрезентацій і творення симулякрів в інформаційній війні, важливості розвитку толерантності до невизначеності як умови виживання у перехідних ситуаціях, можливостей освіти щодо розвитку критичного мислення громадян і демократизації країни; висвітлено напрямки підвищення інформаційної грамотності вчителя в контексті протидії пропаганді та значення викладання курсу філософії освіти у післядипломній педагогічній освіті для формування громадянської позиції педагогів; обговорювалася проблема медіа та інформаційної грамотності в діяльності бібліотеки. Окрему увагу було приділено інформаційній війні як одній із складових гібридної Росії проти нашої держави, розпочатої на Сході України.

Учасники розробили рекомендації з питань підвищення рівня інформаційної грамотності суспільства та спрямували їх Міністерству освіти і науки України, закладам

вищої та післядипломної педагогічної освіти, загальноосвітнім навчальним закладам, бібліотекам.

«Множина мов і місць філософії: філософія нового проекту Закону України “Про освіту”» – тема круглого столу до Всесвітнього дня філософії –2015. Мета заходу полягала в тому, щоб спільно «здійснити філософську експертизу нового проекту Закону України «Про освіту» і, враховуючи множинність місць, позицій і мов філософських розмислів і дискусій, знайти відповіді на питання: що нового пропонує цей законопроект українському суспільству, яка філософія освіти в нього закладена, на які новації та творення яких навчальних закладів він спрямований» [2]. До обговорення долучилися вчителі загальноосвітніх навчальних закладів, управлінці різних ланок освіти, науково-педагогічні працівники закладів вищої освіти м. Полтави, методисти та викладачі ПОППО, представники громадських організацій і видавці.

Доповіді учасників зібрання стосувалися різних аспектів:

- ✓ втілення в освіті моделі ефективної школи, що базується на життєствердній моделі світу;
- ✓ суперечності між нормуванням праці вчителів і необхідністю свободи педагогічної діяльності;
- ✓ аналізу кадрового складу місцевого самоврядування крізь призму забезпечення розвитку освітньої галузі;
- ✓ впровадження громадянської освіти;
- ✓ уведення посади омбудсмена з питань освіти;
- ✓ питання взаємодії з батьками здобувачів освіти тощо.

Під час цього круглого столу було презентовано видання начальника штабу Козацького гвардійського корпусу Полтавщини М. Ф. Гаражі «Козацька слава Полтавщини», яке здобуло перемогу в обласному конкурсі «Краща книга року», та обговорено питання підготовки тому 6 «Освіта і наука» «ПОЛТАВІКИ. Полтавської Енциклопедії», над укладанням якого працювали співробітники ПОППО та освітяни області в рамках Історико-краєзнавчого проекту «Історія освіти і науки Полтавщини».

2016 року відзначення Всесвітнього дня філософії у Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського відбулось у форматі філософського кафе. Учасники, освітяни Полтавщини, міркували над ефективністю викладання філософії освіти на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Відповідно, темою заходу обрали питання: *«Чи (яка) потрібна філософія сучасному вчителю?»*.

Науково-педагогічні працівники кафедри філософії і економіки освіти ПОППО намагалися спрогнозувати, як би викладали нинішнім учителям філософію освіти український письменник кінця XVII – початку XVIII ст. Іван Величковський і філософ, етнограф, педагог і громадський діяч XIX ст. Володимир Лесевич.

Під час заходу було обговорено ідею та проект впровадження біографічного навчання педагогів як різновиду дослідницького навчання при викладанні філософії освіти.

У рекомендаціях учасників філософського кафе – пропозиції щодо вдосконалення навчального модуля «Філософія освіти XXI ст.» кафедри філософії і економіки освіти, що викладався для педагогічних працівників Полтавщини на курсах підвищення кваліфікації з 1995 року по 2020-й рік.

У 2017 році українське суспільство відзначало 295-річчя від дня народження видатного філософа і педагога, уродженця Полтавщини Г. С. Сковороди. Відповідно, на круглому столі до Всесвітнього дня філософії в рамках Всеукраїнських Сковородинських навчань «Пізнай себе» розглядалася тема «Г. С. Сковорода і філософія освіти сьогодні: місія і доля академічного вчителя».

Мета круглого столу полягала в осмисленні місії вчителя на основі синтезу філософських поглядів Г. С. Сковороди та професора Варшавського університету Єжи Аксера. Охочим узяти участь у заході пропонувалося ознайомитися із текстом інавгураційної промови Єжи Аксера «Щоб навчав ти чужих дітей... Кілька думок про долю академічного вчителя» [1], яка була ним виголошена з приводу присудження йому звання «Почесний доктор» (Doctor Honoris Causa) Львівського національного університету імені Івана Франка.

На обговорення учасників круглого столу були винесені такі питання:

- ✓ Що є місією академічного вчителя?
- ✓ Погляди Г. С. Сковороди і розроблення власної філософії освіти сучасним учителем.
- ✓ Освіта і Закон у долі вчителя.
- ✓ Якісна освіта: міфотворчість і учительська раціональність.
- ✓ Освіта і Мораль сучасного вчителя.
- ✓ Транстемпоральні смисли праці вчителя.

Доповіді учасників круглого столу були присвячені ознайомленню з маловідомими сторінками життєпису українського мислителя Г. Сковороди; зіставленню його поглядів на професію вчителя із позицією Єжи Аксера; тлумаченню понять «еліта», «провінція», «периферія», «конформізм», «нонконформізм» у контексті промови професора Варшавського університету; коректності використання в ній поняття «чужі діти». Проаналізовано транстемпоральні смисли праці вчителя та їхнє значення для сучасної освіти та розкрито темпоральні межі біографії педагога.

У процесі дискусії акцентувалося на проблемі формулювання та розвитку вчителем власної філософії освіти, яка є фундаментом компетентності педагога та змін в освіті, усвідомлення її суспільної значущості.

Всесвітній день філософії – 2018 було відзначено в унікальному Музеї сов на базі Приватного акціонерного товариства «Завод «Лтава», що налічує 15 тисяч експонатів, зібраних із різних куточків світу ініціаторкою створення музею Тетяною Борисівною Грицай, заступником голови правління ПрАТ «Завод Лтава» та ідейною натхненницею збирання колекції.

У музеї представлені фігурки сов, виготовлені з різноманітних матеріалів, у різних техніках: від жіночої сумочки у вигляді сови до ювелірних прикрас, замків, годинників.

Екскурсія в музеї та дискусія були присвячені темі «Чому сова вважається мудрою: міждисциплінарний підхід».

Ключовими тезами обговорення стали афоризм Г. – В. – Ф. Гегеля: «Сова Мінерви вилітає у сугінках» щодо набуття людиною мудрості та висловлювання його учня К. Л. Міхелета: «Філософія – це також досвітній крик півня, який передвіщає нову молодість світу». Учасники схарактеризували образ сови у зоології, історії, літературі, фольклорі, мистецтві тощо.

Експозиція музею сов поповнилася ще одним експонатом у техніці оригамі, подарованим йому кафедрою філософії і економіки освіти ПОППО ім. М. В. Остроградського.

У 2019 році виповнилося 25 років із часу створення у Полтавському обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників першої кафедри – кафедри гуманітарних дисциплін, нинішньої кафедри філософії і економіки освіти.

Із метою з'ясування ролі філософії у сучасній освіті, висвітлення здобутків 25-річної діяльності кафедри філософії і економіки освіти, окреслення перспектив її розвитку відбулось зібрання освітян у рамках Всесвітнього дня філософії, на яке завітали працівники ПОППО, представники органів управління освітою, науковці, освітяни, краєзнавці Полтавщини.

Було проаналізовано кафедральну спадщину за чверть століття, відзначено науково-педагогічний внесок колишніх співробітників і перспективи дослідницького потенціалу теперішнього складу підрозділу, напрями діяльності. Викладачі кафедри представили формулювання «власних» філософій освіти.

Підбиваючи підсумок викладання для освітян Полтавщини навчального модуля «Філософія освіти ХХІ ст.», учасникам заходу було запропоновано виступити в ролі викладачів і коротко за окремими компонентами представити теми занять: «Сучасна філософія освіти: особистість, суспільство, економіка, держава», «Європейський вибір: громадянська компетентність, критичне мислення, якість освіти», «Комунікації, полікультурність в освіті та міжетнічні відносини в суспільстві», «Актуальні проблеми філософії освіти». Під час «заліку» з навчального модуля «Філософія освіти ХХІ ст.» було дано оцінку діяльності кафедри філософії і економіки освіти у вітальних листах Президента НАПН України В. Г. Кременя, ректора Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова В. П. Андрущенка, завідувача кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди М. Д. Култаєвої, Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» та інших. Нагороди за свою роботу у справі філософізації неперервної педагогічної освіти отримали співробітники кафедри та 80 найбільш активних освітян Полтавщини.

Відзначення Всесвітнього дня філософії у 2020 році відбувалося у розпал пандемії COVID-19 і вперше проводилося в дистанційному форматі. Того року ЮНЕСКО закликала світову спільноту до філософських роздумів щодо ситуації, викликаній пандемією, та визначення її значущості для подальшого життя. У цьому зв'язку ми актуалізували для себе постать і біографію, науковий доробок філософа, педагога, митця та колекціонера опішненської кераміки Леоніда Смержа, зокрема його конструктивну концепцію психологічного захисту особистості. Відповідно, темою дистанційного зібрання було обрано *«Психологічний захист особистості в період пандемії»*.

У рамках відзначень Всесвітнього дня філософії постійно здійснювалося пізнання життєвого шляху та філософської спадщини мислителів полтавського краю. Цього разу відбулося знайомство із представниками філософської думки ХVIII ст., зокрема з ученим-просвітителем, філософом, ректором Києво-Могилянської академії С. П. Кулябкою та Я. П. Козельським, полтавськими філософами середини та другої половини ХІХ століття – П. Д. Юркевичем і В. В. Лесевичем. Серед учасників зібрання були викладачі закладів вищої освіти, керівники та педагогічні працівники коледжів, закладів загальної середньої та дошкільної освіти із Полтави, Кременчука, Лохвиці, Заводського, Хоролу,

Кобеляцького, Лохвицького та Чутівського районів. І в кожному куточку Полтавщини віднаходився давній мислитель для поглиблення знань про історію рідного краю та актуалізації їх наробків у наші дні. У рамках теми Всесвітнього дня філософії – 2020 було висвітлено результати опитування педагогів Полтавської області у 2019–2020 роках щодо оцінювання психологічної безпеки у закладах освіти.

Вибір тем Всесвітнього дня філософії у 2021 та 2022 роках був пов'язаний із підготовкою та відзначенням відповідно до Постанови Верховної Ради України від 4 листопада 2020 р. № 973-IX на державному рівні 300-річчя з дня народження видатного українського просвітителя-гуманіста, філософа, поета, педагога, музиканта і нашого земляка Григорія Сковороди.

Участь у філософських читаннях (онлайн) «Григорій Сковорода: діалог через століття» взяли науковці з різних областей України, освітяни Полтавщини. Ними були виголошені доповіді з такими темами: «Алфавит мира» Г. С. Сковороди: буквар світу чи педагогіка миру?», «Космічна свідомість ноосферного генія Григорія Сковороди», «Шлях у майбутнє починається з пізнання самих себе», «Родинне оточення Григорія Сковороди: відоме і невідоме», «Педагогічна діяльність Г. С. Сковороди та його педагогічні ідеї», «Пантеїзм Сковороди та деїзм Вольтера – філософські основи Просвітництва XVIII ст.», «Концептуальні складові філософського вчення ноосферного Велета духу Г. С. Сковороди про три світи і дві натури», «Безперервний педагогічний ланцюг носія народних цінностей – Григорія Сковороди та його актуальність на сьогодні».

Детальніше з інформацією про відзначення на Полтавщині Всесвітнього дня філософії (2012–2022 рр.) можна дізнатися на сайті Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського у розділі «Події кафедри філософії і економіки освіти» [4], в якому акумульовано як висновки за кожним із заходів, так і фотоматеріали. Прагнення осмислення педагогічної практики через призму проблем людства, які артикулювалися ЮНЕСКО до кожного Всесвітнього дня філософії, надавало нашим педагогам конструктивний ідейний заряд для неперервної педагогічної освіти, виводило на передові обрії розвитку людського духу.

Новим підтвердженням цього спільного руху вчительства з філософією як основою їхньої педагогічної майстерності та розвитку особистих учительських біографій стала і Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція з міжнародною участю «Лише той Учитель, хто живе так, як навчає», що відбулася 17 листопада 2022 року, у важкі дні протистояння нашого народу з армією рашистських нелюдів.

Конференція була присвячена актуальним проблемам філософії освіти, дослідженню та популяризації філософських і педагогічних ідей, творчої спадщини Григорія Сковороди для вдосконалення сучасної освітньої практики. Тож учасники конференції вели мову про те, як жив, які принципи сповідував сам мислитель, розмірковували про те, чому і чого він навчав інших, як нині жити, чого і як навчати молоде покоління.

Співорганізаторами наукового зібрання виступили: Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Інститут китайсько-європейських досліджень «Один пояс – Один шлях» Гуандунського університету нафтохімічних технологій (м. Маомін, Китай); Карпатський університет імені Августина Волошина; Комунальний заклад вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти» Одеської обласної ради; Лабораторія міжнародних досліджень пам'яті Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща); Полтавський державний аграрний університет;

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.

На пленарному засіданні конференції прозвучали кілька авторських пісень на вірші Григорія Сковороди у виконанні П. Г. Приступова, українського композитора, радіожурналіста, дослідника творчої спадщини Г. С. Сковороди, лауреата Міжнародної літературно-мистецької премії імені Григорія Сковороди, всеукраїнських фестивалів авторської пісні «Оберіг» та «Білі вітрила» (Ерфурт, ФРН).

Результати своїх досліджень представили знані сучасні філософи і педагоги:

О. О. Базалук, доктор філософських наук, професор, директор Інституту китайсько-європейських досліджень «Один пояс – Один шлях», Гуандунський університет нафтохімічних технологій;

М. І. Бойченко, доктор філософських наук, професор, професор кафедри теоретичної і практичної філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

П. А. Кравченко, доктор філософських наук, професор, декан факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

М. Д. Култаєва, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

Г. М. Сагач, доктор педагогічних наук, професор, доктор теології, доктор філософії (Словацька Республіка), академік 4-х Міжнародних академій, академік АН Вищої освіти України, проректор Всеукраїнського народного університету українознавства імені Григорія Сковороди, професор кафедри методики викладання і змісту освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти» Одеської обласної ради;

О. В. Тягло, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, заслужений працівник освіти України.

На секційних засіданнях презентовано міждисциплінарні розвідки учасників конференції за науковими напрямками:

- ✓ на шляху «доброго глузду» та «вірної практики»: освітня мудрість Г. Сковороди і сучасність;
- ✓ українська ідентичність і сучасні актуалітети музейної педагогіки;
- ✓ компетентнісний капітал педагога: інновації розвитку та саморозвитку;
- ✓ життєтворчі перспективи особистості: потенціал біографіки, психології та освіти.

Актуальність і значущість для сьогоденного суспільства теми та напрямів роботи конференції підтверджуються кількістю, різними категоріями її учасників і географією учасників заходу. Конференція об'єднала в дослідницькому пошуку співробітників академічних установ, науково-педагогічних та педагогічних працівників закладів вищої та післядипломної освіти, вчителів закладів загальної середньої освіти, психологів, спеціалістів бібліотек, архівів, музеїв. До обговорення долучилися дослідники з України, Китаю, Німеччини та Польщі.

Безперечно, матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю «Лише той Учитель, хто живе так, як навчає», що представлені у цьому збірнику, підтверджують значущість звернення педагогічної громади до філософування як методологічного інструменту розвитку високої педагогічної компетентності і громадянської свідомості незалежних українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксер Є. Щоб навчав ти чужих дітей... Кілька думок про долю академічного вчителя / укладачі В. Кметь, І. Мрака. Редкол.: І. Вакарчук (голова) та ін. Львів, 2008. 56 с.
2. Відбувся круглий стіл, присвячений Міжнародному дню філософії-2015 «Множина мов і місць філософії: філософія нового проекту Закону України “Про освіту”». URL : <http://pano.pl.ua/novyny-poippo-blohom/item/3238-vidbuvsia-kruhlyi-stil-prysviachenyi-mizhnarodnomu-dniu-filosofii-2015-mnozhy-na-mov-i-mists-filosofii-filosofia-novoho-proektu-zakonu-ukrainy-pro-osvitu> (дата звернення: 30.01.2023).
3. Навчальні стратегії поліпшення учнівських досягнень: матеріали круглого столу (Полтава, 23 листопада 2012 р.). *Постметодика*. 2012. № 6(109), С. 2–39. URL : <http://pano.pl.ua/pm/pdf-1-f-w/PM-109.pdf> (дата звернення: 02.02.2023).
4. Події кафедри філософії та економіки освіти (2012–2022). URL : <http://pano.pl.ua/pidrozdily/kafedra-filosofii-i-ekonomiky-osvity/podii-kafedry-filosofii-ta-ekonomiky-osvity> (дата звернення: 02.02.2023).
5. Яке мислення формує сучасна школа?. *Постметодика*. 2013. № 6(115). URL : http://pano.pl.ua/pm/pdf-1-f-w/PM6_115.pdf (дата звернення: 02.02.2023).
6. Creation of a World Philosophy Day. URL : https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000138818_eng (дата звернення: 25.01.2023).
7. Message from Ms Audrey Azoulay, Director-General of UNESCO, on the occasion of World Philosophy Day, 17 November 2022. URL : https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000383675_eng (дата звернення: 25.01.2023).
8. Message from Ms Irina Bokova, Director-General of UNESCO, on the occasion of World Philosophy Day, 19 November 2015. URL : https://nuovadidattica.net/journee/journee15/19_11_World_Philosophy_Day_ru.pdf (дата звернення: 25.01.2023).
9. World Philosophy Day. URL : <https://www.unesco.org/en/days/philosophy> (дата звернення: 25.01.2023).

РОЗДІЛ 1.

*На шляху «доброго глузду» та «вірної практики»:
освітня мудрість Г. Сковороди і сучасність*

Олександр Тягло,
доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України,
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного
університету внутрішніх справ
(Харків)
olexti@gmail.com

КОНСТРУКТИВНА РОЛЬ ПОМИЛОК В ОСВІТІ

Зазвичай у нормальному житті, у тому числі й у різноманітних освітніх процесах, до помилок ставляться суто негативно – як до несвідомих або свідомих чинників міркувань з хибними висновками, введення в оману, брехні і т. ін. Часто-густо помилки заслуговують на таку негативну оцінку, та чи завжди? Одним з численних виявів освітньої мудрості Григорія Савовича Сковороди, що зовсім не втратив своєї актуальності й корисності дотепер, є доволі зважене ставлення до помилок: його він не тільки прокламував, а й реалізував у своїй вчительській практиці.

У переписці Григорія Савовича з улюбленим учнем Михайлом Івановичем Ковалинським увагу привертає наступний фрагмент.

«Мій Михайле! Скажи мені щиро й одверто: гніваєшся ти на мене чи ні? Невже ти тому не прислав мені жодного листа, що я вважав твої вірші трохи недосконалими? Навпаки, тим частіше їх посилай. Бо хто ж народжується митцем? Вправи через помилки ведуть нас до вишуканості письма... Отже, ти на шляху до мети, гідної тебе, коли це тебе так хвилює», – скритикував і, водночас, підбадьорив свого учня дійсний Учитель. І додав далі ще одну вельми цікаву пораду: «Якщо правда те, що я підозрюю, то не бійся погрішити проти правил мови. Ах, ти не знаєш, наскільки ти перевершуєш інших у письмі!» [1, с. 1070].

Осмислюючи цей фрагмент, по-перше, не можна не визнати конструктивну роль помилок у освіті – як слизьких і непевних, але неминучих щаблів важкого і часто дразливого сходження до вишуканості, досконалості, зрештою – до якісних результатів труда. Земна людина уникати їх не в змозі, а тому й не має намагатися: тут доречно згадати народне прислів'я, що не помиляється лише той, хто нічого не робить, але й це помилка. Правда, зазначена конструктивність не безумовна: ефективне просування до досконалості, довершеності не можливе як без своєчасного виправлення допущених помилок, так і без синхронного формування ґрунтовних вмінь їх ідентифікації, критики, усунення¹. Для цього спочатку не обійтися без тямущого, критично-налаштованого, але терплячого і доброзичливого учителя. З часом не виключено, що той, хто був сумлінним учнем, навчиться виявляти, критикувати й усувати допущені помилки сам, самотійно продукувати якісне і вишукане. Більше того – він буде у змозі продовжити справу свого учителя вже з наступною генерацією учнів.

Сковорода, по-друге, не заперечував можливості й виправданості того, щоб «погрішити проти правил мови». Але, як зрозуміло з контексту, подібні «гріхи», порушення

---

¹ Аби підтвердити сказане, пошлюся на свідчення з математики, яка цілком виправдано вважається цариною точності й досконалої доказовості. Жак Адамар, видатний французький вчений, вказував, що коли помилки роблять хороші математики – що зовсім не є рідкістю – вони невдовзі це помічають і виправляють. Що стосується мене, визнавав він, то я їх роблю набагато частіше за своїх учнів, але я їх завжди видаляю так, що не залишається жодного сліду у кінцевих результатах [2, с. 48].

правил, формально помилки знов-таки не є допустимими безумовно. В загальному випадку вони прийнятні для освіченого талановитого новатора, котрий добре оволодівши встановленими правилами і вміючи їх застосовувати, прагне зрозуміти їх межі та здолати задля відкриття нових шляхів людського пізнання чи виробничої діяльності, зрештою – відкрити нові істини, виробити сучасні зразки добра чи краси. Доцільно додати, що вони знаходять виправдання у тих ситуаціях, які об'єктивно криють у собі потребу у виході за межі колись усталених правил. Коротко кажучи, стверджувана Скворородою можливість «грішити» проти встановлених правил орієнтує на творчість, але творчість освічену й, вочевидь, адекватну викликам реальності.

Григорію Савовичу Скворороді досить широко і регулярно приписують сентенцію: «Найкраща помилка та, яку припускають у навчанні». Чи казав він таке буквально, мені встановити не вдалося. Разом з тим, ця сентенція узгоджується з виявленою вище конструктивною, а отже – за певних умов позитивною, роллю помилок в освіті. Більше того, здається, вона криє у собі ще одне тлумачення, вкрай актуальне сьогодні. А саме, позитив буває не тільки у тих помилках, які робить учень, а й у тих, які свідомо, навіть навмисно допускає, створює учитель. Чому і навіщо?

Дотепер популярна освітня традиція, що надихається виключно потягом до «подання чистої істини» чи «навчання правильному». Але, попри ці благі наміри, чи є вона необхідно реалістичною? Чи уберігає вона людину інформаційного суспільства від незчисленних забруднень океану інформації несвідомими і свідомими помилками, хибою і брехнею, фейкам і маніпуляціями різного роду? Чи готує вона вже змалку ефективно протидіяти цим загрозам?

Створювані тут загрози і реальну можливість значної шкоди від них цілком підтверджує, наприклад, фрагмент звернення Президента України 16 липня 2022 року, в якому був згаданий фейк про нібито масований російський ракетний удар по Україні. Володимир Зеленський підкреслив, що таким чином ворог намагається доповнити ракетний та артилерійський терор проти України ще й інформаційним терором. Зрештою він узагальнив ситуацію так: «Іноді інформаційна зброя може зробити більше, ніж зброя звичайна. Очевидно, що будь-якими ракетами й артилерією Росії не вдасться зламати нашу єдність і збити нас зі своєї дороги. І так само очевидним має бути й те, що українську єдність не зламати брехнею чи залякуванням, фейками чи теоріями змови» [3].

Виходячи зі сказаного, не важко зрозуміти: повноцінна освіта мусить не тільки вчити правильному, а й приділяти належну увагу різноманітним помилкам, типовим змістовним і логічним порушенням у теоретичній та практичній діяльності нормальної людини, навчати їх вміло виявляти, переконливо критикувати і вчасно уникати чи усувати. Для цього належним чином підготований та вмотивований вчитель і має створювати різного роду навчальні ситуації з помилками, терпляче заохочуючи учнів їх осмислювати і вправно виробляти потрібні рішення. Саме такий підхід застосовується, наприклад, мною у викладанні логіки у Харківському національному університеті внутрішніх справ, він відображений у підручнику з юридичної логіки [4].

Доречно додати, що цілеспрямоване вивчення різноманітних помилок, вироблення вмінь їх ефективною профілактики чи усунення знаходиться у фокусі широко визнаного у світі критичного мислення. В Україні його популярність стрімко зростає протягом останнього десятиліття. На жаль, при цьому інколи спостерігається нерозуміння його суті, вульгаризація чи навіть спотворення вже знайдених і апробованих світової думкою

результатів, що веде до публікації неякісних підручників і посібників, зрештою – до некоректної організації освітнього процесу. Виправити ці ексцеси виконавців важливої освітньої інновації видається можливим тільки через поглиблене осягнення багатомірності належного критичного мислення, налагодження багатоступеневого та довготривалого процесу опанування ним засобами як формальної, так і неформальної освіти [5], [6].

Підбиваючи підсумок цієї короткої розвідки, не можна не визнати актуальності освітньої мудрості Григорія Савовича Сковороди для сучасного бачення витоків і взаємозв'язку освіченої творчості й належного критичного мислення. Органічно пов'язує їх, серед іншого, прокламоване і реалізоване Сковородою виважене ставлення до помилок, до їх конструктивної – за певних умов – ролі у навчанні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сковорода Г. До Михайла Івановича Ковалинського / Григорій Сковорода // Повна академічна збірка творів / за редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – С. 1060-1233.
2. Адамар Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики / Ж. Адамар. – М.: Советское радио, 1970.
3. Зеленський В. Ракетами та артилерією Росії не вдасться зламати нашу єдність і збити нас зі свого шляху – звернення Президента України / Володимир Зеленський // Президент України Володимир Зеленський. Офіційний веб-сайт. – 16 липня 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/raketami-ta-artileriyeyu-rosiyi-ne-vdastsya-zlamati-nashu-ye-76521>
4. Тягло О.В. Досвід засвоєння критичного мислення в українській вищій школі / О. В. Тягло // Філософія освіти. Philosophy of Education, 2017. – № 2(21). – С. 240-257. URL: https://www.researchgate.net/publication/324840890_Dosvid_zasvoenna_kriticnogo_mislenna_v_ukrainskij_visij_skoli
5. Тягло А.В. «Наука рассуждать» в «быстром мире» / А. В. Тягло // Философские науки, 2013. – № 3. – С. 129-136.
6. Тягло О.В. Чи просто «увімкнути критичне мислення»? / О. В. Тягло // Зміст освіти та освітні практики нової української школи: матеріали всеукраїнського освітнього форуму «Зміст освіти та освітні практики Нової української школи» (Полтава, 28 квітня 2021 р.). – Полтава: ПОІППО, 2021. – С. 46-50. URL: https://drive.google.com/file/d/1_393kBehBBVvuIgniG-rCSjmJDNaTzv4/view

Петро Кравченко,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, декан факультету історії та географії Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)
pkravchenko53@gmail.com

ФІЛОСОФІЯ ОСОБИСТІСНОЇ СВОБОДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Українська філософська і громадська думка на початку ХХІ ст. увібрала передові ідеї, пов'язані з соціокультурною та суспільно-політичною ситуаціями у державі, із

пробудженням національної свідомості, правом українського народу на політичне і національне самовизначення. Долі народу і нації, мови і державності були тими ключовими питаннями, що не залишали байдужими свідомих українців, які розглядали суспільні процеси через призму загальнолюдських цінностей. Особливо це стосується періоду формування української класичної філософії, родоначальником якої по праву вважається Г. С. Сковорода.

В. С. Горський у своєму дослідженні «Історія української філософії» [2] акцентує увагу на тому, що в умовах формування української класичної філософії вагоме місце посідала соціально-філософська проблематика. Вона поєднана з проблематикою антропологічною. Людина – центр соціальних та суспільно-політичних процесів. Навколо неї сконцентровані найважливіші загальнолюдські проблеми. Вона – законодавець моральних та правових норм і творець цінностей, істотна ланка, що з'єднує природу і суспільство. Вона мікрокосм, в якому зосереджений весь макрокосм. Увага мислителів завжди прикута до людини як джерела суспільних змін, особистості, що здатна творити себе саму, духовно і фізично еволюціонувати. Усі суспільно-політичні колізії розглядались крізь призму соціально зорієнтованої людини. Лише тільки їй під силу розв'язати складні проблеми, що постають у суспільстві. Створюючи культурні цінності людина, таким чином, сприяє як удосконаленню суспільства, так і самої себе. Людина як істота, що потребує постійного руху вперед, не дозволяє суспільству, природі, світові бути певними «застиглими» феноменами. Вона сприяє їхньому розвитку, змінам, які є запорукою нового і непізнаного.

В умовах суспільно-політичних перетворень, війни в Україні, коли вирішуються доленосні питання, пов'язані з проблемами суспільства, майбутнього народу і нації, державотворчими процесами – класична і соціально-філософська проблематика виходить на перший план, оскільки вони дають змогу по-філософськи осмислити громадську діяльність людини, її потенціал, внутрішні і зовнішні сили, оцінити її значущість як культури-творчої істоти [3]. Руйнування старого і створення нового неможливе без людини як носія цінностей, неповторної і унікальної особистості, що впродовж усього свого існування перебуває на межі життя і смерті, добра і зла, істини і хибності.

Зосереджуючи увагу на феномені української класичної філософії і її засновникові Г. С. Сковороді, можна констатувати, що значна кількість українських філософів проводили і проводять різнобічні дослідження проблем, що формують її картину. Таких праць ми маємо величезну кількість. Вони загальновідомі та забезпечують успішність подальшого вивчення як класичного періоду розвитку вітчизняної філософії, так і філософського доробку Г. Сковороди. Але цей доробок потребує подальших досліджень та аналізу задля створення цілісної картини ідей, поглядів мислителя, філософського бачення ним світу і людини зокрема. Проблеми, що піднімає Г. Сковорода, дійсно стали глобальними і замкнули на собі значну частину духовного та політичного соціокультурного потенціалу.

Сучасний період всесвітньої історії надзвичайно складний, суперечливий і динамічний. Далеко не кожна людина може чітко зорієнтуватися і розібратися в усьому, що відбувається у світі. Та, мабуть, це і не потрібно їй, бо не можливо охопити думкою всі світові процеси, події – їх причини, сутність, наслідки. Але людина повинна усвідомлювати, розуміти і розбиратися у багатьох фрагментах суспільного життя, щоб діяти свідомо і знати як саме діяти. Людина – це громадянин, а значить вона повинна розумітися на суспільному житті, орієнтуватися у тому, що діється навколо неї тут і нині. Перед людиною об'єктивно постає надскладне завдання розібратися у всьому, і вона повинна докласти значних зусиль,

щоб хоч поверхово освоїти ті складні процеси, які відбуваються навколо неї. Сама людина багато чого не може усвідомити і зробити, як би вона не прагнула цього. Тому на допомогу їй повинна прийти держава із її інститутами та різними закладами. Але держава не завжди піклується про духовне формування особистості, недостатньо допомагає їй у цьому [4]. Особистість занадто часто залишається у власному екзистенційному просторі свого середовища. Вона розуміє, що живе у певній країні (наприклад, в Україні), розуміє, що це її країна, спостерігаючи те, що відбувається навколо як явище. Але ж за явищем прихована сутність, яку ми не завжди можемо пізнати. Окрім того, у бутті людини є сфера майбутнього – що повинно бути? Як мені діяти? Саме те, що повинно бути, ми і робимо в дану мить, робимо разом. Наприклад: Україна як держава і всі ми як її громадяни, зробили свій вибір і прагнемо до європейських цінностей, до європейського способу і стилю життя. Ми зробили цей вибір на майданах, і держава закріпила його законами та постановами Верховної ради. Цей вибір ґрунтується на загальнолюдських цінностях, які найбільш яскраво відображені в епоху Просвітництва. До них перш за все належать честь і гідність, свобода, справедливість, солідарність, моральність. Для втілення цих цінностей у життя, їх реалізації ми повинні зробити занадто багато і в економічній, і у політичній, і у духовній сфері суспільного буття, та і в усіх інших соціальних сферах. А для цього ми змушені побудувати відкрите суспільство, основою якого буде повага до людини та її етичних норм, тобто – високоморальне суспільство. Саме у цьому плані державні органи, та й усі ми повинні зрозуміти, яке величезне значення має філософія для побудови такого суспільства. У чому ж сутність філософії за Сковородою? Він дає таке визначення: «Філософія, або любов до мудрості, спрямовує все коло справ своїх на той кінець, щоб дати життя нашому духові, благородство серцю, світлість думкам, як голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, блаженне, веселе. Оце є філософія» [8, с. 408].

Філософська спадщина Г. С. Сковороди дає можливість показати, що за своїм визначенням і сутністю філософія завжди є відкритою для суспільства, відкрита до різних, навіть протилежних поглядів, аргументів, дискусій, бо саме у них і народжується істина. Сама ж філософія – комунікативна, практична, чим і пробуджує інтерес до себе як певна метаінституція, де люди мають свою думку, свою точку зору. Саме така філософія навчає людей мудрості і є містком для спілкування між людьми. А щоб цей місток побудувати, потрібно навчатись філософії. Тому, чим більше людей буде охоплено вивченням філософії, тим більше їх опанують мудрість буття і тим швидше ми зможемо побудувати післявоєнне відкрите суспільство. А це таке суспільство, у якому – бути людиною значить бути філософом. про що не одноразово говорив засновник класичної української філософії Г. С. Сковорода, 300-ту річницю із дня народження якого ми відзначаємо нині.

Філософський символізм цієї річниці полягає безпосередньо в його мудрості, сродній праці, баченні великого у малому, розкритті таїни через символічний світ. А це і є філософствування – дорога до щасливого життя. Саме Сковорода свідчить нам – бути людиною означає бути філософом. Світ ловив його, та не спіймав. Він показав, що його доля невіддільна від долі наряду і єдність ця лежить у світі свободи. В Україні народилася філософія чистої особистісної свободи. Свободи яку багато хто не розуміє, бо для цього слід зважитися боротися з цілим світом, але не з ненависті, а з любові [5]. Це і є класика української філософії започаткована Г. С. Сковородою. Завдання ж філософії і полягає в тому, щоб пробудити основні гасла Просвітництва та їх практичне спрямування на досягнення як власної свободи, так і свободи відкритого суспільства. Людина повинна жити

власним розумом і керуватися принципами моральності, яка формується у самому суспільстві.

У творчості Г. Сковороди специфічні риси української філософської думки набувають найбільш виразного, чіткого проявлення. Це є період зрілості, творчого розквіту філософського знання, культури в цілому. Він подібний, наприклад, із класичним періодом античної філософії, добою середньовічної класики чи класичною німецькою філософією. Але це не є спрощене розуміння класики як такого піку розвитку, стосовно якого попередні або наступні періоди тлумачаться як щось менш розвинуте, неповноцінне чи регресивне. Такий підхід буде спрощенням, вульгаризацією філософії, мистецтва, духовної культури в цілому. Тому ми не можемо, наприклад, назвати культуру Просвітництва біднішою, примітивнішою за культуру Нового часу чи епохи Відродження, або еліністичну культуру менш розвинутою, ніж антична культура. У багатьох рисах Просвітництва більш яскраве ніж Новий час чи епоха Відродження, так само і еленізм по відношенні до античної класики. Тому під класикою ми і розуміємо не що інше, як зрілість, виразність, чіткість вияву особливих, специфічних рис філософії, духовної культури в цілому певного історичного періоду, епохи, окремо взятого народу, етносу, чи країни. У цьому розумінні ми і вживаємо термін «українська класична філософія». Цієї точки зору притримується також і низка українських філософів [2].

Одним із аргументів приналежності творчості будь-якого мислителя до певної культури (у тому числі – української) може служити критерій ментальності. Він відтворює різні рівні свідомості – від емпірично-чуттєвих до загально-теоретичних. Саме світоглядний, теоретичний рівень українського менталітету складає єдність трьох патернів – антеїму, екзистенційності світу та кордоцентризму. У філософії Г. Сковороди орієнтація на неповторність у своїй окремішності людського існування, плюралістичність і діалогічна гармонійність реальності (екзистенціальність); кордоцентризм – (уському голова – серце); спорідненість світу і людини (антеїзм), особистісна свобода як прагнення до щасливого життя – набувають вперше не просто якихось характерних рис чи тенденцій, а проявляються в якостях внутрішнього ядра, всеохоплюючого каркасу його творчості. Усе це і є класичний вияв української філософської думки. Завдяки цьому Г. С. Сковорода і вважається засновником, родоначальником української класичної філософії. Д. Чижевський індивідуальну неповторність філософії Сковороди вбачав у екзистенційній орієнтованості сквородинівської думки не на вузько раціоналістичні горизонти, а на все людиножиттєве розгалуження думок і почуттів, міркувань і емоцій, голови й серця [13].

Окрім того, досить потужним аргументом відносно цього є мандрівний спосіб життя, що поєднувався із специфічним стилем творчості. Цей стиль входив у поширений у той час в Україні літературно-філософський спосіб творчого мислення – барокову культуру. Сковорода тлумачить розумову діяльність людини принципово нераціоналістично. Він скрізь уникає самого терміну «розум». Дуже рідко вживає словосполучення «повзучий розум». Часто вживається термін «дух», «душа», «думка», і вони пов'язані із серцем, тобто їх зміст кордоцентричний, що є виявом бароковості мислення. Саме ж серце – це істинна людина, а не просто безодня думок. Людина тлумачиться не як думаюча істота чи гносеологічний суб'єкт, а як специфічна духовно-сердечна екзистенційна особистість, онтологічний суб'єкт. Таке бачення носить бароковий характер [1].

Як справедливо і досить влучно підкреслює І. В. Бичко: «Реальність, за Сковородою, не є моністично унітарним (ідеальним чи матеріальним) буттям. Вона є гармонійною

взаємодією трьох світів: макрокосму, мікрокосму й символічного світу [1, с. 342]. «Перший є всезагальний і світ населений, де живе все народжене. Цей, складений із незлічених світ-світів, і є великий світ ... інші два часткові й малі світи. Другий – мікрокосм, тобто світик, малий світ, або людина. Третій світ символічний, тобто Біблія» [10].

«Увесь цей світ складається із двох натур, одна видима, а друга невидима. Видима зветься жива істота, а невидима – Бог. Ця невидима натура, чи Бог, все живе проходить і утримує, скрізь завжди є, був і буде» [11]. Макрокосм у своїй «видимій» іпостаті бачиться нами як природний світ відчутних речей і явищ, як матерія, проте насправді є «пустою видимістю», «місцем», «нікчемністю», «тінню» справжньої, але невидимої його природи – Бога [11].

Щодо людини – то вона є мікрокосмом як єдність двох натур: «емпіричної» (тілесної) і «внутрішньої» (істинної) людини.

Макрокосм і мікрокосм відмінні по-суті, але тісно пов'язані і взаємодіють між собою. Гармонійність взаємодії ґрунтується на творчій життєвій ініціативі людини. Спосіб гармонізації за макрокосмосом свій, оригінальний для кожного індивіда. А інструментом обрання правильного життєвого шляху є серце.

Сковорода ставить питання: «Де живе щастя людини?» І дає цікаву відповідь: «Нема його ніде, але воно скрізь є ... Яка користь, коли ім'я твоє у тлінному списку надруковане, а дух істини, що сидить і судить у нутрошах твоїх, не одобрює й не дивиться на обличчя, але на серце твоє?» [11].

Не важко помітити, що у Сковороди серце є методологічним принципом, специфічним пізнавальним засобом освоєння світу, думкою, духом. Це засіб пізнання «сродного» життєвого шляху, своєї «сродної» щасливої долі. Сродність ця подається людському серцю символічно, а значить опосередковується, третім – «символічним» світом – Біблією. Прочитування Біблії символізує життєвий процес індивіда. Третій світ, як і два перших, характеризується двома натурами: видимою як предметною образністю символу, літери, слова і невидимою – смыслом, розшифровуванням змісту слів, символів. Саме тому головним джерелом усіх бід людей є «несродність» або небажання чи невміння віднаходити шляхи «сродності» із оточуючим світом. Усе це розгорнуто проаналізовано у фундаментальному дослідженні «Філософія Григорія Сковороди» під науковою редакцією В. І. Шинкарука [14].

Висновки. Філософський доробок Г. С. Сковороди особливо важливий тим, що сьогодні Україна переживає складні соціально-політичні процеси: формування і збереження національної самоідентифікації українців, національних цінностей, моральності і культури. Суспільство потребує політично свідомих громадян, які мають чітке уявлення про перспективи розвитку держави. Сучасному суспільству необхідні люди, що перебувають у гармонії із собою і світом, працюють над удосконаленням самих себе і суспільства, вміють долати як суперечливості власного внутрішнього світу, так і конфлікти соціуму та довкілля. Покладаючи великі сподівання на людину як творця нової моралі, Г. Сковорода вірив у можливість побудови стійких засад державності. Внутрішньо багата людина – громадянин намагатиметься сприяти гармонії природи, світу, людських стосунків, зосереджуватиме свою увагу на проблемах добра і любові як невід'ємних атрибутів людського існування. Саме таких особистостей мислитель вважав здатними внести мир і злагоду у неспокійне і сповнене життєвих випробувань буття, протистояти відчуженості людини, абсурдності і беззмістовності її існування. Усе це відтворено у численних його творах [6-12]. Досліджуючи

творчу спадщину Г. Сковороди, можна простежити еволюцію розвитку людського духу: внутрішньо спустошена, без певних життєвих орієнтирів людина поступово адаптується до життя у суспільстві; долає суперечності між одиничним і загальним, знаходить компроміс у стосунках із довкіллям. Звичайно ж, далеко не кожен зможе успішно пройти шлях свого духовного становлення, оскільки цей процес вимагає значного напруження внутрішніх і зовнішніх сил, єдності та боротьби розуму і почуттів, житейської мудрості та бажання долучитися до з'ясування причин людської жорстокості і сваволі, виявлення джерел людяності в людині і суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії : підручник. Київ: Либідь, 2001. 408 с.
2. Горський В.С. Історія української філософії : курс лекцій для студентів вузів. Київ: Наук. думка, 1996. 286 с. (Трансформація гуманітарної освіти в Україні)
3. Кравченко П.А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (Соціально-філософські аспекти) / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Київ : Генеза, 2001. 332 с.
4. Огнев'юк В.О., Кравченко П.А. Людина. Культура. Історія. Київ: Генеза, 1999. 157 с.
5. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. 2-вид. Київ: Майстерня Білецьких, 2008, 256 с.
6. Сковорода Г.С. Твори: в 2 т. Т. 1 / упоряд.: І. А. Табачников, І. В. Іваньо; АН УРСР. Київ: АН УРСР, 1961. 640 с.
7. Сковорода Г.С. Твори : в 2 т. Т. 2 / упоряд.: І. А. Табачников, І. В. Іваньо ; АН УРСР. Київ: АН УРСР, 1961. 624 с.
8. Сковорода Г.С. Твори у двох томах. Т. 2. Київ : Наукова думка. 1994. 630 с.
9. Сковорода Г.С. Твори у двох томах. Т. 1 : Поезії. Байки. Трактати. Діалоги / передм. О. Мишанича; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 2-е вид., випр. Київ: Обереги, 2005. 528 с.: портр. (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т.5).
10. Сковорода Г.С. Твори у двох томах. Т. 2 : Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 2-е вид., випр. Київ: Обереги, 2005. 480 с. (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т.6).
11. Сковорода Г. Полное собрание сочинений : в 2 т. Т. 1: Трактаты и диалоги / пер. рос. Р. Киселева, под ред. С. Йосипенка. Киев: Богуславкнига, 2011. 432 с.
12. Сковорода Г. Полное собрание сочинений: в 2 т. Т. 2: Проза. Поэзия. Переводы. Письма. Разное / пер. рос. Р. Киселева, под ред. С. Йосипенка. Киев: Богуславкнига, 2012. 488 с.
13. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. 230 с.
14. Філософія Григорія Сковороди / відпов. ред. В. І. Шинкарук; АН УРСР, Ін-т філософії. Київ: Наук. думка, 1972. 311 с.

Віктор Чернишов,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри загального мовознавства та іноземних мов Національного університету
«Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
(Полтава)
christ.philosopher@gmail.com

ФІЛОСОФІЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ І ЕПІКУРЕЙСЬКА ТРАДИЦІЯ

У тридцятій пісні «Сада Божественных Пѣсней» Сковороди знаходимо відоме гомологічне поєднання Епікура та Христа [6, с. 28], він пише:

Хочеш ли жить в сласти? Не завидь нигдѣ.
Будь сыт з малой части, не убоися вездѣ.
Плюнь на гробныя прахи и на дѣтскія страхи:
Покой смерть, не вред.
Так живал аѳинейскій, так живал и еврейскій
Епикур Христос. [4, с. 85]

Попри численні констатації даного факту [див., напр.: 3; 7], наскільки нам відомо, ця паралель так і не знайшла задовільного розбору і пояснення у дослідницькій літературі, а, між тим, на нашу думку, для розуміння Сковородинівської філософії вона має фундаментальне значення, оскільки її розуміння відкриває, так би мовити, приховані «пружини», що лежать в основі як Сковородинівської етики зокрема, так і взагалі в основі його філософсько-теологічних побудов.

Огляд історіографії даного питання дає дуже не багато. Так, на початку 20-х років ХХ ст. про «радісний епікуреїзм (Г.С. Сковорода – В.Ч.), з'єднаний зі стоїцизмом» говорив М. Гордієвський [2], а майже за десятиліття до нього на дану історико-філософську паралель вказував А. Товкачевський [5].

Невдовзі після праці М. Гордієвського, підсумовуючи результати досліджень життя та творчості Г.С. Сковорода, відомий харківський історик і професор Д.І. Багалій писав, говорячи про цю паралель: «З грецьких філософів Сковорода найбільш цінував Платона та Епікура; Епікура він порівнював з Христом (Епікур-Христос). І це дуже характерно, бо теоретична філософія Епікура, наука про світ мала матеріалістичний характер. Правда, у Сковорода нема епікурової науки про матерію або атоми, з яких вона складається: Епікур учив, що світ не був створений Богом, але й Сковорода, як і Епікур, визнавав закони світу, мріяв про те, що світів було багато і що все в перманентному світі змінює свою форму; ця зміна і є смерть. Але не в цьому філософія Сковорода нагадує філософію Епікура – їх зближує етика, наука про щастя. Епікур вчив про душевний спокій, як джерело щастя, яке в самій людині. Не odkладай роботи на завтра (цей афоризм Епікура наводив Сковорода). Два головних блага на світі, учив він, а за ним і Сковорода, – мудрість і дружба; вони міцно зв'язані одна з другою. І сам Епікур справді мав багато друзів, які бачили в ньому свого вчителя, і він постійно їх повчав; так робив і Сковорода. І Епікур не боявся смерті, як і Сковорода, і учив друзів до останнього моменту свого життя, проживаючи у своїх садках, які залишив своїм друзям. Проф. Ю. А. Кулаковський каже, що філософія Епікура була його релігією; тому-то вона й не вишила поза межі його школи або секти. Філософія Сковорода теж була для нього й його учнів релігією, і українські пасіки, не його власні, а його друзів,

заміняли йому сади Епікура. Сковорода жив близько до природи, бажав милого йому селянського спокою; до них хотів наблизитися й учень його Ковалинський; а римський поет Лукрецій в своїй поемі «Про природу», цілком засвоїв собі філософський світогляд Епікура про потребу жити близько до природи» [1, с. 443].

Вже наприкінці ХХ ст. інший харківський професор (можливо найпроникливіший з дослідників життя та творчості Г.С. Сковороди!) – Л.В. Ушкалов, указував на безпосереднє джерело цього поєднання у Сковороди, а саме на те, що ця аналогія була запозичена з творів Еразма з Роттердаму: «Епикур-Христос. Український філософ йде тут, очевидно, услід за Еразмом Роттердамським, який у дусі деяких ідей Лоренцо Валли («Про істинне та неістинне благо») інтерпретує Христа як епікурейця: «...Ніхто не може називатися епікурейцем з більшим правом, ніж святі й благочестиві. І якщо нас турбують імена, ніхто так не заслуговує ймення епікурейця, як уславлений і шанований глава християнської філософії... І грубо помиляються ті, хто плеще, ніби Христос від природи сам був сумним та похмурим і ніби закликав до безрадісного життя також нас. Навпаки, тільки він показує нам життя, найприємніше із усіх можливих і по вінця наповнене істинним задоволенням...». Еразмові «Colloquia familiaria», до складу яких уходить цитований діалог «Епікуреєць», були у бібліотеці Харківського колегіуму, і Сковорода мусив їх читати, зважаючи на те, що він вельми шанував Еразма як мислителя і взірцевого латиномовного письменника, часто посилався на його авторитет, називаючи великого гуманіста не інакше як «наш Еразм»» [6, с. 75].

Проте, якщо говорити безпосередньо про те, що означала ця паралель для самого Г.С. Сковороди, то далі констатації наявності самого цього факту й іноді ще (особливо у радянській історіографії) «замилування» фактом того, що Сковорода «любив філософаматеріаліста Епікура» та ще й порівнював його з Ісусом Христом, а також того, що один з найфундаментальніших Сковородинівських принципів – «Что нужность не трудна, что трудность не нужна» [4, с. 82, 871, 872] – мав своїм джерелом цитату з Епікура – «Χάρις τῆ μακαρίᾳ Φύσει. ὅτι τα ἀναγκαῖα ἐπιούσεν εὐλόγιστα. τὰ δὲ δυσλόγιστα, οὐκ ἀναγκαῖα» «Благодареніе Блаженной Натурѣ за то, что нужное здѣлала нетрудным, а трудное ненужным» [4, с. 173, 731, 845] справа так і не просунулась.

Отже, це невелике дослідження має на меті прояснення смислу концепту «солодкість» у творчості Г.С. Сковороди, а також встановлення значення, яке має цей концепт у загальному контексті його філософських побудов українського мислителя.

На нашу думку, паралель «Епікур Христос» не є випадковою, а цілком навпаки – відкриває навіть не один, а кілька найфундаментальніших принципів, котрі лежать в основі Сковородинівського філософування.

По-перше, це принцип вічності й спадкоємності Істини – древнім мислителям ані трохи не в меншому ступені була приступна вічна Істина, ніж сучасникам Г.С. Сковороди.

По-друге, принцип єдності істини – філософія і теологія мають своїм предметом ту ж саму Істину, хоча, можливо, й досліджують її у дещо відмінний (за самими своїми методами) спосіб.

По-третє, так би мовити, принцип практичної цінності теоретичних знань – Сковорода стверджує, що будь-яке умозріння, зрештою, має вихід на практику, а отже, і язичницькі філософи, і християнські теологи прагнуть скерувати людину до добра (блага) й щастя.

На практиці ж кожна людина передусім прагне до задоволення, вищим проявом якої і є солодкість – ніхто не прагне до стурбованості й гіркоти, а тому саме «солодкість» є практичною цінністю й метою до котрої прагне людина.

Щоправда, тут виникає питання про те, чи не є щось таким, що тільки здається солодким, а насправді сповнене гіркоти? Вже перше дослідження вжитку даного концепту відкриває, що Сковорода (цілком у християнському дусі) протиставляє, з одного боку, «плотські солодощі», тоді як з іншого – «солодощі» або «солодкість», котрі мають зовсім інший, духовний (а не плотський) характер. Подальше дослідження дозволяє виявити, так би мовити, цілу «феноменологію солодкості», котру Г.С. Сковорода розгортає на всьому просторі своїх творів, причому, як здається, цілком свідомо.

Вихідним пунктом філософії солодкості Г.С. Сковороди, як здається (і як це не дивно!), був цілком особистий й природний страх смерті. У цьому не важко пересвідчитися, проглянувши вже ранні твори українського філософа, та й тридцята пісня «Сада Божественных Пѣсней», у котрій зринає гомологічне поєднання «Епікур Христос», говорить про скороминущість і нетривалість людського життя, та потребу людини у насолоді, на заваді котрій стоять афекти та страх смерті, котрі необхідно подолати. До речі, і сам концепт «саду» у цьому контексті, як здається, теж недвозначно є алюзією на «Сад Епікура», щоправда, для Сковороди його й Божим «садом» є передусім його власна душа [див., напр.: 4, с. 54, 86].

Отже, здається, що філософський вимір концепту «солодкість» у Г.С. Сковороди постає з екзистенціальної потреби подолати страх смерті, причому, українській філософ цілком свідомо визнає своїми головними історичними ідейними попередниками у цьому питанні з одного боку саме Епікура, тоді як з іншого – Христа. Можна зробити, як здається, цілком слушне припущення, що ця межа між «аєінейскім Епікуром» та «еврейскім Епікуром Христом» є межею, по-перше, між світом язичників – де панує природний розум (центром котрого є Афіни), та світом юдеїв – де панує Божественне Об'явлення й релігійний досвід (центром котрого є Єрусалим); по-друге, між світом Старого та Нового завітів – світом Закону і світом Благодаті та Істини, явлених у Ісусі Христі.

Тобто, у філософському плані (до певної міри й звичайно з певною обережністю) можна навіть говорити про специфічне «християнське епікурейство» Сковороди. Важко сказати, чи був Сковорода обізнаний зі значним відкриттям його сучасності – знахідкою епікурейських текстів на відомій «Віллі папірусів» (ми схиляємося до думки, що радше за все ні), але не можна не відзначити певну паралельність у фундаментальних філософських побудовах античних епікурейців із філософськими побудовами Г.С. Сковороди. Так, наприклад, у знайденому у середині XVIII ст. «Papyrus Herculanum» – писемній пам'ятці епікурейської думки I ст. до н.е., приписуваній відомому епікурейцю Філодему з Гадари (бл. 110-40 р. до н.е.), міститься так званий епікурейський «тетрафармакос» («четверні ліки» – грець., тобто «бальзам для зцілення душевних ран» – метафора за аналогією з бальзамом для загоєння ран тілесних, що складався з чотирьох компонентів, а саме воску, сала або жиру, дьогтю та смоли) – специфічне Credo або практичні настанови епікурейців: «ἄφοβον ὁ θεός, / ἀνύποπτον ὁ θάνατος, / καὶ τὰγαθὸν μὲν εὐκτῆτον, / τὸ δὲ δεινὸν εὐκατέρητον» (PHerc 1005, IV, 10-14) [9, с. 87] – «не боятися (жодного) бога, / не страшитися смерті, / благо легко здобути, / труднощі легко знести».

У цьому епікурейському тетрафармакос-і не важко побачити прямі паралелі з наукою Г.С. Сковороди.

По-перше, Сковорода (як доречи і Епікур) наполягає на тому, що Бог є вищою добротою – Він є Бог милосердний, а отже, його радше потрібно любити, ніж боятися: «Жив Бог миросердый, – говорить Сковорода, – я его люблю. / Он мнѣ камень твердый, сладко грусть терплю. / Он жив не умирая, живет же с ним живая / Моя и душа» [4, с. 85].

По-друге, подолання страху смерті є необхідною запорукою щастя, як за вченням епікурейців, так і Сковороди. Тут можна пригадати спогади М. Ковалинського, як Г.С. Сковорода намагався допомогти йому – його улюбленому учневі – подолати цей, один з найсильніших екзистенціальних страхів людини: «Не довольствуюсь бесѣдою о сем, приглашал он друга своего в лѣтнее время прогуливаться поздно вечером за город и нечувствительно доводил его до кладбища городского. Тут, ходя в полночь между могил и видимых на песчаном мѣстѣ от вѣтра разрытых гробов, разговаривал о безразсудной страшливости людской, возбуждаемой в воображеніи их от усобших тѣл. Иногда пѣл там что-либо приличное благодушеству; иногда же, удалясь в близь лежащую рошу, играл на флейтраверѣ, оставя друга молодого между гробов одного, яко бы для того, чтоб издали ему приятнѣе было слушать музыку. Сей, непримѣтно освобождаясь от пустых впечатлѣній, мечтательных страхов» [4, с. 1358].

По-третє, епікурейська теза про те, що «благо здобути легко» має пряму паралель і кілька різноманітних відповідників у Сковороди, й обіймає важливе місце у творах українського філософа, особливо на пізньому етапі його творчості (наприклад, у творах «Брань Архистратига Михаила со Сатаною о сем: Легко быть Благим», «Пря Бѣсу со Варсавою», тощо).

По-четверте, мабуть остання частина епікурейського тетрафармакос-у представлена у Сковороди щонайменше – український філософ майже не говорить про труднощі та їх подолання, ніби ігноруючи їх, вважаючи навіть не гідними уваги, хоча, все ж таки, іноді, і ця теза знаходить у нього доволі красномовне вираження, як, наприклад, у випадку з «солодким терпінням», з вже цитованого вище фрагменту: «Жив Бог миросердый, я его люблю. / Он мнѣ камень твердый, сладко грусть терплю...» [4, с. 85].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода / Д. Багалій; текст. підгот. й передне сл. П. Майдаченка; худож. В. Мітченко, Ю. Чайка. – 2-е вид., виправл. – К.: Орій, 1992. – 469 с.
2. Гордієвський М.І. Теоретична філософія Г. С. Сковороди / М. І. Гордієвський // Пам'яті Сковороди. – Одеса, 1923. – С.3-36.
3. Два століття сквородіани: Бібліографічний довідник / Уклад. Л. Ушкалов, С. Вакуленко, А. Євтушенко; Заг. ред. Л. Ушкалова. – Х.: Акта, 2002. – 528 с.
4. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011.
5. Товкачевський А. Г.С.Сковорода / А. Товкачевський // Українська хата. – 1913. – Березень. – С. 170-185; квітень, травень. – С. 258-274; червень. – С. 350-362; липень, серпень. – С. 479-496.
6. Ушкалов Л.В. Нариси з філософії Григорія Сковороди / Л. В.Ушкалов, О. В. Марченко. – Харків: Основа, 1993. – 152 с.

7. Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода: семінарій / Л. В. Ушкалов. – Харків: Майдан, 2004. – 776 с.
8. Ovid. Tristitia Ex Ponto With an English Translation By Leslie Wheeler. Cambridge Mass.: Harvard UP; London: William Heinemann Ltd., 1934. 511 p.
9. Sbordone F. Philodemi Adversus [Sophistas] e Papyro Herculanensi 1005. Naples: L. Loffredo, 1947.

Валентина Новосьолова,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України
(Київ)
ribusya @ukr.net

ПЕДАГОГІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СТІЙКИХ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

У формуванні всебічно розвиненої особистості чільне місце належить розвитку стійких якостей, потреб, почуттів, звичок, поглядів, оцінок, переконань, які ґрунтуються на високих моральних принципах та ідеалах. Розвивальний і виховний потенціал освітнього процесу відображено в педагогічних поглядах видатного українського філософа, мислителя, поета й педагога Григорія Савича Сковороди. Його підхід до освітнього процесу містить глибокий антропологічний смисл.

Г. Сковорода – унікальна особистість із неординарним світоглядом, який ґрунтується на глибокому філософському світорозумінні онтогенезу людини і є результатом власного досвіду педагогічної діяльності. Митець є першим і єдиним у світі мандрівним філософом, якому вдавалося поєднувати життя із вченням, сповідувати принципи самопізнання і внутрішньої природовідповідності та невтомно працювати над постійним удосконаленням самого себе. Г. Сковорода, мандруючи Україною й постійно перебуваючи в середовищі простого люду, здобув собі доброї слави і звання народного вчителя. Філософ започаткував у вітчизняній педагогіці ідею народності виховання, основою якої є служіння простим людям.

Освіта, на думку мислителя, є засобом виховання всього народу, «народність» її зумовлюється ментальністю, укладом життя, історичними умовами, мовою, культурою. Г. Сковорода зазначав, що «без природи – як на манівцях: чим далі йдеш, тим більше заплутуєшся. Природа – вічне джерело бажання. Ця ж воля (за прислів'ям) гірша всілякої неволі. Вона тягне до вузького досвіду. Досвід – батько мистецтва, знання та звички. Звідси народились усі науки, і книги, і вправності. Цей головний та єдиний учитель учить птаство літати, а рибу – плавати [3].

Ідея спорідненості виховання з природою людини пронизує байки, притчі, філософські трактати, афоризми Г. Сковороди, у яких змальовано найвищі природні чесноти людини, зокрема такі як людяність, сердечність, великодушність, добродієність, справедливість, скромність, працьовитість, гідність та інші. Заслуговує на увагу думка філософа про те, що розвиток природних здібностей відбувається шляхом самовдосконалення, боротьби з негативними соціальними цінностями. Сковорода обстоює

незалежну, вільнодумну людину, яка здатна протистояти негативному впливові суспільства й усвідомлено сповідувати власні ідеали й бути спроможною відповідно діяти.

Ця засаднича ідея не втрачає актуальності й нині. Впродовж навчання в школі в учнів триває активний процес становлення ціннісно вмотивованої особистості: формується внутрішній світ, усвідомлення духовно-світоглядних і морально-етичних цінностей. Саме цінності спрямовують творчу діяльність здобувача освіти до усвідомленої потреби гармонії та самовдосконалення.

У педагогічній діяльності Г. Сковорода надавав пріоритет духовному, а не матеріальному в онтогенезі людини. Філософ вважав, що людина має невичерпний духовний потенціал, який лише необхідно спрямувати у потрібне русло пізнання і творчості. Він стверджував, що якщо процес діяльності вчителя й навчання учня здійснюватиметься відповідно до їхніх природних нахилів, інтересів, творчих здібностей, тобто до того, до чого тягнеться серце, то тоді такий освітній процес буде результативним і матиме свої плоди. Філософ уважав, що природа людини – є його серце бо «Із серця піднімається, виростає і думка, і стремління, і почування. На «серце» людини повинна бути звернена і головна увага моральної чинності людини» [4, с. 43].

Філософія серця Сковороди ґрунтується на думці, що лише завдяки своєму «внутрішньому» світу (серцю) людина спроможна бути самою собою. Отже, Сковорода вважав, що виховання має бути природним, людина повинна навчитися жити в гармонії зі світом і самою собою.

У своїх філософських діалогах, у яких Г. Сковорода розвиває свої погляди, митець стверджує, що передусім людина має «пізнати себе». Збагнувши, що для неї є її «сродним», усвідомити, що вона є частиною чогось неосяжного, жити й примножувати добро. Завдяки процесу пізнання самої себе, за Сковородою, людина може пізнати сутність усього сущого. Він пише: «Коли хочемо виміряти небо, землю і моря, маємо наперед виміряти себе самих – власною нашою мірою. А якщо нашої внутрішньої міри не знайдемо, то чим можемо виміряти? А як не виміримо наперед себе, то що за користь знати міру інших створінь? Та чи й можливо це?» [4, с. 76].

Оскільки в педагогічній діяльності й філософських поглядах Г. Сковорода надає пріоритет духовному, а не матеріальному в онтогенезі людини, то, відповідно обстоює значення й моральну цінність людського вчинку. Адже вчинок, як зазначає філософ, розкриває людську індивідуальність, а осмислення вчинку є основою майбутніх дій.

Г. Сковороді вдається залишатися близьким і сучасним для нових поколінь, попри те, що вже змінилися кілька епох. Кожна нова генерація українців шанує його як учителя. Звичайно, нині відбулися глобальні зміни способу життя, мислення, спілкування, бачення майбутнього, порівняно з періодом життя і творчості Григорія Сковороди.

Це є викликом, але водночас і величезною можливістю, що забезпечує умови для адаптації до зовнішнього середовища, задоволення творчих, духовних та моральних потреб нинішніх здобувачів освіти. Тому на ґрунті засадничих ідей минулих століть, зокрема антропологічних філософських поглядів Г. Сковороди, розробленої філософом концепції життєвої мудрості необхідно підготувати учнів до можливостей та викликів ХХІ століття.

Варто зазначити, що морально-етичні цінності формуються в мирний час і в період війни в різний спосіб. Під час миру культивуються цінності любові до природи, поваги до ближнього, підвищення добробуту, глибокого пізнання світової цивілізації, саморозвитку. Війна змінює мирну ієрархію цінностей. У період агресії ворога перевагу мають цінності

безпеки, життя, національної ідентичності, любові до Вітчизни, зміцнення національного духу.

Освітній процес має бути насамперед спрямований на культивування патріотизму й загартовування молоді на ґрунті виховних ідеалів Г. Сковороди та інших народних мислителів, військово-патріотичних традиціях минулого. Необхідно активізувати розвиток таких якостей як стійкість, критичне мислення, вироблення вміння знаходити нестандартні рішення, а також здатність їх змінювати й адаптовувати в навчальних та життєвих ситуаціях.

Враховуючи засадничі ідеї педагогічної антропології Г. Сковороди, можна використати різні форми роботи з формування морально-етичних цінностей впродовж вивчення української мови в ліцеї. Ефективним, на наш погляд, може бути цикл уроків, об'єднаних загальною соціокультурною темою «Морально-етичне осердя моєї поведінки», та мати такі підтеми: «Як почуття впливають на мої вчинки», «Сила слова», «Як життя і творчість Г. Сковороди надихає виховати в собі цілісність духу?», «Переосмислюю складну ситуацію і роблю висновки», «Мій морально-етичний орієнтир», «Перші два кроки до здійснення морального вибору», «Як допомогти тим, хто цього потребує» та ін. [1, с. 48].

Важливо спонукати учнів здійснювати морально-етичні вчинки в повсякденному житті, як результат проведеної роботи на уроках, пам'ятаючи про те, що Г. Сковорода ніколи не порушував принципів, які сповідував у своїх творах.

Отже, педагогічна спадщина, подвижницьке життя Г. Сковороди, гуманіста, мандрівного філософа-вільнодумця, палкого поборника суспільного прогресу, є прикладом виховання українців і українок, життєдайним джерелом, у якому домінують найвищі морально-етичні цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Новосьолова В. Формування ціннісних орієнтацій учнів засобами шкільного підручника української мови для 11 класу // Проблеми сучасного підручника: ключові компетентності та предметні навички: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (електронне наукове видання), 20-21 травня 2021 року. Київ: Педагогічна думка, 2021. С. 47-49.
2. Сковорода Г. Твори: у 2 т. [2-е вид, виправ.]. Київ : Обереги. Т. 1. 2005. 112 с.
3. Сковорода Григорій. Байка «Собака та кобила» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrbooks.com/ua/Bajka_Sobaka_ta_Kobylya/.
4. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Оріє при УКСП Кобза, 1992. 230 с.

Богдан Будзан,
кандидат технічних наук, Академік Української академії наук,
заслужений працівник освіти України
(Київ)
bbohdan@ukr.net

ЯК ЗНАЙТИ ШЛЯХ ДО СЕБЕ?

«О, солодка дорога життя,
коли твоя совість чиста!»
Григорій Сковорода [1].

Розпочну з притчі, яка засвідчує різні підходи людини до життя, і яка повчальна для тих, хто ще тільки обирає свій життєвий шлях або хоче змінити його подальшу траєкторію.

«Один струмок мав життєву мету – добігти до моря. Одного дня досяг пустелі. А далі не може: велика пустеля, море далеко, не дотече. Його охопив відчай. Тут прилетів вітер і сказав: «Ти можеш стати парою, потім хмарою, потім дощем і досягти моря». – «Ні, – сказав струмок, – я хочу залишитися струмком і струмком досягти моря. А так – парою, хмарою, дощем – мене не влаштує». Вітер відповів йому на це: «Розумієш, зберегтися як струмок ти не можеш – або досягнеш моря дощем, або станеш болотом».

Цю притчу я не раз цитував у лекціях, майстер-класах і в коучингових сесіях з молодими людьми, намагаючись вивести їх із так званої «зони комфорту», аби вони брали на себе виклики постійного зростання і самовдосконалення.

Правда, не всі люди і не завжди знають, як правильно скористатися допомогою досвідчених старших, щоби реалізувати свій потенціал, приховані таланти та отримувати від життя ту його повноту, на яку заслуговують. Часто сам роблю перші кроки до молодих, до їхньої свідомості, щоби допомогти їм навчитися користуватися знаннями та досвідом інших, і роблю це із задоволенням, оберігаючи їхнє еґо.

Мені в житті пощастило, бо в багатьох випадках – часто за моєї ініціативи – у мене на шляху були не тільки мудрі вчителі, наставники і ментори, але й багато молодих людей, які знаходили в моїй особі учителя, наставника чи коуча та виявляли своє бажання спілкуватися, слухати й чути мене.

Ці люди допомагали мені зрозуміти, що в спілкуванні з ними завжди слід робити наголос на тому, що ми всі живемо в особливий момент історії, який характеризується кардинальними змінами у всьому світі, зокрема і в нашому суспільстві. У молодих людей завжди є шанс покласти свої цеглини в побудову нового міцного фундаменту рідної країни – сильної, багатой та високорозвиненої, у якій збираються жити.

Це – їхній, а не тільки старших поколінь, обов'язок, який слід брати на себе. А для цього потрібні знання і навички, які дозволять успішно робити те, що подобається, і те, що потрібно в житті. Треба мати силу волі, щоб, отримавши нові знання, відмовитись від старих уявлень про світ і про своє місце в ньому. Це – вельми не просте завдання. І до його виконання треба підійти відповідально, інакше не буде ні особистого розвитку людини, ні прогресу в суспільстві.

Поділюся кількома думками і рекомендаціями для молодих людей, котрі починають власне професійне життя, а також – і тих, хто вже ввійшов у доросле життя. Почну з того, що в молодих є явна або не до кінця усвідомлена потреба в саморозвитку і самореалізації. Для тих, хто дійсно хоче і потребує допомоги у виборі життєвого шляху або корекції життєвої мети, пропоную насамперед запитати себе: Яким я бачу своє майбутнє? А потім поміркувати над такими питаннями:

- Чи мрії й думки, які я маю, – насправді мої чи належать комусь іншому, тоді чому вони саме в моїй голові?
- Чиїм життям я живу – своїм чи чужим?
- Чи вирішую сам, як витратити свої, а може, мамині чи батькові гроші?
- Які інші ресурси маю для життя, де їх беру: сам їх створюю чи користуюся чужими ресурсами?

Ці питання можуть спочатку викликати розгубленість і неготовність одразу знайти відповіді. І це зрозуміло, адже в багатьох молодих, швидше за все, сформоване стандартне

мислення під впливом батьків чи дідусів і бабусь: закінчити школу, отримати професію, заробити гроші, одружитися, народити дітей... Дехто вже йде цим шляхом і, можливо, відчувається комфортно.

Але на якомусь етапі обов'язково виникнуть питання:

- Чи задоволений я тим, як живу, чи, може, пора щось змінити?
- Чи цей шлях є результатом мого власного бажання?
- Чи повністю усвідомлюю своє життєве призначення?

Шукаючи відповіді, людина починає розуміти, що їй самій слід по-іншому глянути на себе й усвідомити: хто я, чого прагну досягти в житті і як маю діяти, щоб здійснити це прагнення? І тут слід нагадати, що починати треба із заклику, висіченого на воротах Храму в Дельфах: «Пізнай себе». Адже шлях у майбутнє має починатися з пізнання самого себе...

Опісля слід дати відповіді на нібито прості, але теж важливі запитання:

- Чи знаю, чого я хочу від життя?
- Які мої здібності та людські риси допоможуть дійти туди, де хочу бути в майбутньому?
- Чи використав я ті можливості, які були, щоби реалізувати свої мрії: скільки і яких вчинків зробив неправильно і що привело мене до стану, в якому зараз перебуваю?
- Скільки грошей витратив на те корисне, що допомагало мені, і скільки пустив «на вітер»?
- Чи такий я, як треба: чоловік, дружина, батько, син чи донька, друг – як людина в духовному вимірі?
- Чи готовий я взяти відповідальність за своє життя?

Мені доводилось не раз допомагати людям – і молодим, і старшим, особливо в поворотні моменти їхнього життя, шукати разом із ними відповіді на схожі запитання. Я спонукав їх до прийняття самостійних рішень стосовно змін, які привели б їх до гармонійного життя.

Інколи в нашому спілкуванні ми заходили глибше, піднімаючи такі питання, як:

- Хто я як громадянин моєї держави, яка моя приналежність до неї? Адже, в якому б віці людина не була, їй потрібно знати своє коріння, історію свого роду і своєї Батьківщини.
- Як навчатися і, отримуючи нові знання, відмовитись від старих уявлень про світ? Як навчитися вчитися?

Кожній людині потрібно також оцінити оточення, в якому вона зростає, і зрозуміти його користь чи шкоду:

- Які люди перебувають у моєму найближчому колі?
- Хто мене піднімає інтелектуально і морально вгору, а хто тягне вниз? Може, з першими треба закріпити дружбу і зростати разом з ними, а з другими – делікатно розлучитися?
- Як знайти правильний шлях виходу із цього «нездорового лісу» та як витруїти його з себе самого?
- Що цінного я можу дати іншим та як допомогти і їм зростати? Якщо не здатен допомогти самому собі, то як можу допомагати іншим?
- Скільки корисних справ я зробив за життя: для себе і для світу? А скільки неправильних, згубних?
- Як віднайти своє місце у світі, що постійно змінюється?

Молодим людям потрібно подумати, як вибирати майбутню професію, споріднену з їхніми нахилами та здібностями. А для тих, хто вже вибрав її, – як, можливо, скоригувати попередній не дуже вдалий вибір. Загострюю вашу увагу на тому, що в цьому сенсі ви – визначальна людина. І навіть, якщо вам дають слушні поради, однаково остаточне рішення

маєте приймати ви самі. Бо тільки вам належить ваше життя і лише ви берете на себе відповідальність за те, щоби воно було успішним і щасливим.

Наважусь долучити до сказаного трохи емоцій: коли добре подумаете і знайдете відповіді на згадані вище запитання, визначитесь, чого ви дійсно хочете, скажіть про це кількома словами собі, своїм найближчим, скажіть усім...

Адже, коли починаєте про це говорити, ваш голос готує вас робити те, чого ви хочете. І ви маєте знайти ці СЛОВА! Позаяк кожне публічно сказане СЛОВО не щезає і, окрім усього, підсвідомо впливає на характер мислення й діяння.

А тепер виберіть перший крок і ...вперед! Адже ви цього хочете чи не так? Але – тільки одна справа у виділений для неї час – і жодної більше! Тому добре подумайте, якою має бути ця перша важлива справа, що веде вас до мети:

- Чи вона відкриває вам дорогу до наступної сходинки?
- Визначайте пріоритети й дотримуйтесь їх!
- Оцініть, яких людей та яких ресурсів ви потребуєте для досягнення результатів цієї першої справи
- Тестуйте й вимірюйте ефективність своїх дій на кожному кроці, записуйте результати – це дуже важливо! Подумайте, чи потрібна вам свобода у прийнятті рішень. Навчайтеся робити це самі і навчайте інших, тоді й самі краще зрозумієте важливість тестування та вимірювання результатів.
- Створюйте для себе найкращі стандарти якості своєї роботи, добре їх усвідомлюйте й дотримуйтесь їх.
- Звіряйте себе сьогоднішнього із собою вчорашнім і щоразу піднімайтеся на рівень вище!

Дійте і ще раз дійте, але не бійтеся, якщо в результаті ваших дій, хочете ви того чи ні, будуть зустрічатися помилки. Адже відомо, що не помиляється той, хто нічого не робить. Важливо після кожної помилки проаналізувати те, що сталося, зробити висновки й намагатися не повторювати таких помилок надалі. І це слід вважати власним корисним досвідом. Як відзначив Олдос Хакслі², «досвід – це не те, що з людиною відбувається, а те, що робить людина з тим, що з нею відбувається» [2].

Тож на додаток до вже наведених настанов поділюся кількома порадами стосовно того, як діяти, щоби скористатися досвідом власних помилок. Такими порадами і сам керуюся у своєму житті й діяльності:

- Як тільки ви відчули, що робите помилку, або хтось звернув на це вашу увагу, зупиніться одразу, – незважаючи на те, скільки ресурсів та зусиль ви вже використали. Образно кажучи, не копайте глибше яму, в яку ви вже впали.
- Знайдіть ту метафоричну «чорну скриньку» (як в літаках), спробуйте її відкрити і розшифрувати причину вашої помилки. Ми всі знаємо, яку важливу роль мають чорні скриньки при розслідуванні авіатрощ. У випадках, коли помилка призводить до «фатальних» наслідків, слід скористатися допомогою експертів, з якими маєте довірчі стосунки.
- Завжди відокремлюйте проблему від людини (ця порада насамперед керівникам). Чітко розрізняйте об'єктивні і суб'єктивні причини помилки. Особливо в бізнесових ситуаціях: якщо сталася якась помилка, то, здебільшого, її причиною є ті обставини, які залежать від керівника, а не від того, хто зробив помилку. Якщо ж причина – у людині, в її

---

² Хакслі Олдос Леонард (Oldos Leonard Khakslі, 1894 - 1963) – англійський письменник і філософ. Написав майже п'ятдесят книг – як романів, так і науково-популярних творів, а також широкі есе, розповіді та вірші.

неуважності, нехлюйстві чи бракові необхідної майстерності у виконанні дорученої справи, то і тут треба чітко розрізняти кожну реальну причину. Оскільки, можливо, керівник доручив виконання тому, хто не був готовим виконувати це завдання. Якщо ж людина є винною однозначно, треба її і покарати, і навчити не повторювати помилок у майбутньому або прийняти інше адекватне рішення.

Тож міцно тримайте в руках умовні «кельму і молоточок» і виконуйте свою роботу з натхненням та задоволенням. Будуйте фундамент майбутнього таким, щоб він ніколи не дав жодної тріщини. Пишайтеся своєю роботою, отримуйте насолоду від виконання і пам'ятайте, що у ваших руках майбутнє і ваше, і тих поколінь, що йдуть за вами.

Щоб підсилити мотивацію, переповім ще одну притчу:

«Батько з сином будують фундамент храму, використовуючи будівельний розчин із цементом найвищої марки. Але десь посеред дня цей розчин закінчився, і батько каже синові:

– Мусимо зупинитися, синку, і зачекати, коли привезуть цемент найвищої марки.

– Тату, – каже син, – але є теж добрий цемент, хоча трохи слабший. Давайте використаємо його і продовжимо роботу.

– Ні, синку, – відповів батько. – Якщо використаємо цемент, який ти пропонуєш, і фундамент храму колись дасть тріщину, я перевернусь в могилі».

Отже, завжди вибирайте такі завдання і мету, до яких лежить душа, і виконання яких приведе вас до успіху. Пам'ятайте також, що жоден учитель не зможе замість вас вибрати вам правильну дорогу до самореалізації, яка називається дорогою до себе.

Щоби підсилити цю тезу, наведу фрагмент виступу Стіва Джобса перед випускниками Стенфордського університету:

«Ваш час обмежений, тому не витрачайте його на життя чужим життям. Не потрапляйте в пастку догми, яка вказує жити думками інших людей. Не дозволяйте шуму чужих думок перебити ваш внутрішній голос. І найважливіше: майте хоробрість довіряти своєму серцю та інтуїції. Вони якимось чином вже знають те, ким ви хочете стати насправді. Все інше – вторинне».

Впевнений, що скрупульозне виконання наданих рекомендацій спонукатиме до змін, які виведуть на вищий рівень сприйняття самого себе, відкриють приховані у вас ресурси, дозволять побачити у більш широкій перспективі ваше майбутнє життя.

* * *

Існують вагомі підстави вважати, що наступне десятиліття стане часом особливо інтенсивних змін у розвитку людського капіталу й технологій. Всесвітній економічний форум прогнозує, що до 2030 року у світі доведеться перекваліфікувати більше мільярда людей, оскільки робочі місця трансформуються в результаті Четвертої промислової революції. Це стосуватиметься як наявних робочих місць, так і тих, які ще мають з'явитися.

Серед необхідних навичок майбутнього можна виділити:

- критичне (аналітичне і системне) мислення (здатність ідентифікувати складні системи й працювати з ними);
- комунікабельність;
- стресостійкість;
- пристосованість;
- соціальна обізнаність;
- лідерство;

- вміння працювати в команді, зокрема в умовах високої невизначеності чи швидкої зміни умов завдання (приймати швидкі рішення);
- здатність реагувати на зміну умов праці, виділяти ресурси й управляти своїм часом тощо.

На перший погляд, така інформаційна картина викликає певне занепокоєння щодо майбутнього, але зупинити процеси, викликані ЧІР, вже неможливо. Тож потрібно знаходити спосіб, тип життя, щоби людям не випасти із колії прогресу й діяти відповідним чином. Беру на себе сміливість дати власну відповідь на питання: Як же діяти в умовах ЧІР?

Насамперед зазначу те, що кожному потрібно хоч би в загальних рисах усвідомити ті суттєві процеси індустріального світу, що так швидко й непередбачувано наближаються, та визначитися, як вони стосуватимуться особисто його. Не знаю, наскільки мої поради будуть сприйняті старшим поколінням, та сподіваюся на розуміння. Але дуже хочу, щоби це усвідомили молоді люди, щоби вони відчули відповідальність перед собою за своє майбутнє. Адже, за словами Фрідріха Ніцше³, «якщо є Навіщо жити, можна витримати майже будь-яке Як» [3]. Тому настійливо раджу молодим бажати недосяжного, а досягати максимально можливого. Найважливіші проблеми, які формуватимуть наші цінності в умовах четвертої індустріальної революції, подам читачам окремими блоками. Отже, сили прогресу і інновацій вимагають від людей насамперед:

Лідерство. Як на мене, кожному, незалежно від віку, статусу чи освіти, в умовах швидкоплинного часу, слід стати лідером свого особистого життя, не розраховуючи на те, що хтось інший має це зробити замість нього. Це непросто завдання вимагає від людини відповідних зусиль, щоби вийти з ілюзорно зручної зони комфорту й попрацювати над своїм розвитком для успішного життя в нових умовах.

Потрібно буде, за потреби, змінити оцінку самого себе, сформувані або скоригувати наявну життєву місію, відкрити для себе свої особисті цінності і керуватись ними у взаємодії зі своїм оточенням. І, звичайно, – постійно самовдосконалюватися для максимальної реалізації своїх здібностей і талантів. При цьому варто пам'ятати слова римського імператора і філософа Марка Аврелія: «Не треба жити так, ніби у вас ще десять тисяч років попереду. Ваша доля висить над вами. Поки ви живі, поки ви існуєте на цій Землі, прагніть бути справді чудовою людиною». Треба діяти щоби стати самодостатнім лідером в умовах Четвертої індустріальної революції!

Якими ж мають бути дії, щоби ним стати? Передусім слід усвідомити, що лідерство – це відповідальність людини за саму себе та відповідальність перед тими, хто вірить їй. Успіх лідера суттєво залежить від його вміння вибирати правильний шлях до чітко визначеної мети, від майстерності забезпечувати запланований результат, демонструючи повагу та довіру до тих, хто виявився «в одному човні» з ним. Лідерство починається там, де ви докладаєте додаткових зусиль, а сам лідер власноруч будує свою надзвичайну кар'єру та поліпшує життя інших людей. Щоби стати справжнім лідером, потрібно бути вимогливим не тільки до людей, а передусім до себе, справедливим та людяним.

Лідеру потрібна команда, де кожний чітко знає свою роль, свої повноваження і свою відповідальність за досягнення поставленої мети. Кожний її член має самостійно виконувати свої функції та вирішувати свої завдання, взаємодіючи з іншими.

³ Ніцше Фрідріх Вільгельм (Friedrich Wilhelm Nietzsche, 1844 -1900) – відомий німецький філософ, психолог і класичний філолог, представник ірраціоналізму.

Засновник і глава холдингу «Rakuten» Хіросі (Мікі) Мікітані⁴ чітко розмежовує різницю між групою і командою: «Група – це лише кілька людей, які випадково опинилися поруч. Команда – це люди, які об'єдналися заради досягнення спільної мети. І лідер має сприймати себе частиною єдиного цілого – частиною команди» [4].

Якщо ви хочете бути лідером – людиною з розумом і душею, – то мусите постійно працювати над собою, щоби забезпечувати результат. Вам потрібно розвивати у собі звичайні людські риси, але знати про свої недоліки, не ховатися від людей і не зупинятися у самовдосконаленні. Для цього лідер:

- усвідомлює і використовує знання того, що в людей, окрім розуму (mind), є ще душа (soul), і постійно дотримується балансу цих двох субстанцій життя;
- окрім IQ, володіє ще й EQ – вміє слухати й чути інших, управляє своїми емоціями, розуміє і сприймає емоції тих, хто його оточує;
- пам'ятає, що перш, ніж хтось простягне йому руку, він мусить торкнутися його серця;
- узгоджує з підлеглими критерії оцінки результативності роботи;
- розумно використовує гумор, інколи жартує над самим собою;
- ніколи не насміхається з підлеглих;
- вирощує лідерів навколо себе.

Лідер має навчитися заглиблюватися в самого себе, щоби краще розуміти себе, бо це збагачує морально, інтелектуально й духовно та наповнює змістом життя. І якщо людина претендує бути лідером для наслідувачів, то вона мусить бути лідером передусім для себе. Адже особисте лідерство впливає на виконання людиною її життєвої місії. Тому кожному – і лідеру, і послідовникові – слід обов'язково мати відповідь на питання: для чого я прийшов у цей світ? що залишу після себе? хто щиро пожалкує за мною, коли я піду в інший світ?

Кожній людині, а особливо тій, за якою ідуть люди, важливо також мати власну життєву місію. Адже місія є відчуттям свого ества, сутністю і розумінням себе. Вона оцінюється тими зусиллями, які людина прикладає, щоби стати найкращою версією самої себе.

Щоби не бути голослівним, поділюся власною місією, за якою живу і дію протягом всього свідомого життя: «Творити добро, постійно пізнавати світ та все нове і корисне в ньому, здобувати досвід із власного життя та життя величних постатей і передавати все це тим, хто гідний втілити знання та досвід у добрі справи, щоб від результатів наших зусиль світ ставав кращим».

Найкращий спосіб реалізувати свою місію – це постійно самовдосконалюватися дорогою до себе. Для цього бажано: не загубитися в дрібній метушні повсякдення; проявити тверду волю й усвідомити свої сильні й слабкі сторони та налаштуватися на позитивне мислення; виробити чи оновити свою життєву місію, сформулювати довгострокові життєві цілі та добре продуману стратегію їх досягнення.

А для майбутніх, так званих «самопроривних лідерів», для успіху в умовах ЧІР важливо володіти ще й такими ключовими характеристиками, як: здатність передбачати (anticipate) події; вести (drive) за собою; прискорювати (accelerate) процеси; створювати партнерські стосунки (partner) і довіряти (trust) партнерам.

---

⁴ Мікітані Хіросі (нар.1956 р.) – засновник і власник японської компанії електронної комерції Ракутен (Rakuten,Inc.) зі штаб-квартирою в Токіо. Її B2B2C платформа для е-комерції Rakuten Ichiba є найбільшим сайтом електронної комерції в Японії і одним з найбільших у світі.

Зверну увагу на те, а як же нам діяти, щоби не загубитися в цьому мінливому світі. Акцентую на тому, що шлях до успіху лежить у постійному самовдосконаленні, неперервному триманні «руки на пульсі життя» і максимальній самореалізації, щоби отримувати від життя насолоду.

Самовдосконалення. Передусім відзначу: рушієм прогресу в усі часи була еліта, до якої рано чи пізно належатимуть представники сьогоdnішнього покоління Y (міленіалів) і Z-тів. Тому те, що ви робите просто зараз, не відкладаючи на подальші терміни, впливатиме на процеси засадничих змін у державі та суспільстві.

Також поділюсь із вами кількома важливими думками, що народились у мене на життєвій дорозі, яку вже пройшов і якою продовжую йти до самого себе. Поділюся набутим досвідом і кількома порадами, які можуть знадобитися молодим людям в мінливому середовищі Четвертої індустріальної революції.

Адже саме їм доведеться взяти на себе лідерську роль і усвідомити особисту відповідальність за результати своєї діяльності. Для цього:

- Слід виховувати у собі стійкість для подолання будь-яких негараздів: коли виникають труднощі, потрібно проаналізувати минулий позитивний досвід – там є багато корисного в раніше прийнятих рішеннях. Треба вибрати найкраще з них, адаптувати до сучасних умов і застосувати для розв'язання поточних проблем. Позаяк минулий досвід і позитивний, і негативний – це багатство людини. Бажано приймати рішення щодо зміни фундаментальних засад життя, професії чи місця роботи. Необхідно мати доброзичливих критиків, щоби слухати і чути їхні застереження і, відповідно до своїх сил, уникати помилкових кроків.
- Слід жити свідомо у своєму природньому середовищі, але не потрапляти в пастку конформізму – гартувати свою силу волі, щоби вчасно виходити із зони комфорту і постійно самовдосконалюватися.
- Важливо щоранку дивитися в дзеркало і планувати свій день, щоби, подивившись у нього ввечері, сказати, що він не пройшов марно. Варто постійно випромінювати вдячність за всі чудові вчинки, бути уважним і доброзичливим до всіх людей, особливо ж – до тих, хто любить і цінує нас, дарувати їм своє тепло, кохати свою «половинку», мріяти, розвиватись і нести у світ добро.

Впродовж більше 50-и років свого життя я присвятив власному навчанню понад десять тисяч годин. Чимало тем я вивчав одночасно. Деяким віддавав один-два роки, наче одержимий. Але всі уроки мали одну спільну рису: були скеровані на практичне засвоєння нових знань і ґрунтувалися на випробуваних і доведених ідеях, думках та методах, які можна було би застосовувати для безперечного досягнення кращих результатів.

Розвиток звичок та компетенцій. Зважаючи на те, що я багато працюю з молоддю, поділюся з читачами тим, які ж звички варто їм розвивати, щоби вижити в сьогоденному мінливому світі і порадувати успіхами тих, хто покладає на них великі надії. Особливо ці поради важливі при виборі роботи чи певного виду діяльності.

Звісно, ваше навчання і навчання ваших дітей може бути паспортом майбутнього, однак школа не завжди формує найважливіші життєві навички. На думку багатьох вчених і педагогів-практиків, сучасні школярі стикаються з «глобальним розривом досягнень» між тим, чого навчають навіть найкращі школи, та навичками, необхідними для їхнього майбутнього життя.

Знову повернуся до книги Клауса Шваба, який вважає, що Четверта промислова революція має достатній потенціал, щоб «роботизувати людство». Проте, якщо її відповідно та відповідально сформувати, то вона також може стати і каталізатором нового культурного відродження та справжньої глобальної цивілізації, піднявши «людство до нової колективної і моральної свідомості, що базується на розумінні спільної долі». Нам варто прислухатися до цієї думки.

Достатньо часто в школах – як середніх, так і вищих – не завжди враховують сучасні світові тенденції, що відображають суть Четвертої індустріальної революції. По-перше, це глобальний перехід від промислової економіки до економіки знань, а по-друге, – спосіб, у який сучасна молодь, вихована Інтернетом, отримує мотивацію до навчання.

У своїй книзі «Глобальна досяжна крапка» відомий вчений, доктор Тоні Вагнер⁵ (стаття Шарлотти Едмонд) [5] виділяє сім основних компетенцій, необхідних кожній дитині, щоб вижити в майбутньому світі роботів.

Поділюся ними і прокоментую, скориставшись досвідом спілкування зі своїми дітьми, онуками та іншими молодими людьми:

1. Критичне мислення та вміння вирішувати проблеми. Для компаній, у яких можуть працювати в майбутньому ваші діти, затребуваними будуть працівники, котрі володітимуть навичками критичного мислення та вмітимуть задавати коректні запитання, щоб правильно оцінювати суть проблем і шукати шляхи їх розв'язання.

2. Співпраця в мережах та вплив. Стають дедалі важливішими лідерські навички та вміння впливати і співпрацювати в команді. А надто – вміння творчого розв'язання проблем на чіткій етичній основі.

3. Спритність та пристосованість. Життєво важливими для успіху стають вміння швидко адаптуватися та розвивати нові навички для використання різних, раніше не відомих, інструментів для розв'язання проблеми. Це – так зване «learnability», тобто здатність швидко навчатися.

4. Ініціатива та підприємництво. Часто люди та підприємства страждають від боязні ризикувати. Краще спробувати 10 речей і досягти успіху у восьми спробах, ніж спробувати п'ять і досягти успіху в них усіх.

5. Ефективне усне та письмове спілкування. Важливим стає чітке мислення та здатність зрозуміло формулювати свої думки. Це – не лише про вміння молодих людей правильно користуватися граматикою та пунктуацією, а насамперед їх вміння висловлюватися чітко усно, письмово або під час презентації. Тоні Вагнер підкреслює: «Якщо у вас є чудові ідеї, але ви не можете передати їх у спілкуванні, то ви втратите увагу до себе».

6. Доступ до інформації та її аналіз. Майбутнім працівникам потрібно розвивати вміння просіювати через інформаційні канали масиви даних і здобувати з них найважливіше, що сприятиме розв'язанню складних завдань. Зокрема слід адекватно реагувати на швидку зміну інформації.

7. Цікавість і уява. Цікавість та фантазія – це чинники, що стимулюють інновації та є ключовими для розв'язання проблем. «Ми всі народилися цікавими, творчими та «освіченими», – стверджує Тоні Вагнер. Чотирирічний малюк ставить сто запитань на день,

---

⁵ Вагнер Тоні (Tony Wagner) – фахівець у галузі освіти, вчитель, лектор та професор вищих навчальних закладів. Почесний президент інноваційної лабораторії Гарвардського університету. Водночас обіймає посаду старшого наукового співробітника Центру технологій та підприємництва в Гарварді.

але до віку 10 років він набагато більш схильний до того, як правильно відповісти та виконати шкільні завдання, аніж поставити хороші запитання.

На завершення своїх настанов та рекомендацій щодо повноцінного й активного життя в умовах ЧІР, викладу кілька важливих напрямків **пошуку гармонійного буття** для роздумів і використання у житті:

Душевний спокій – це наш внутрішній гороскоп. Слід намагатися жити в злагоді з власними найвищими цінностями й найглибшими переконаннями. Якщо в нашому житті панує досконалий баланс, ми досягаємо спокою в душі. Якщо ж, із якоїсь причини, ми йдемо на компроміс із власними цінностями або діємо всупереч своїм внутрішнім переконанням, – це наш душевний неспокій... Усі правила поведінки, мораль, етикет і дипломатія ґрунтуються на бажанні кожної людини забезпечити власний душевний спокій, не порушуючи злагоді в душах інших людей.

Досягнення внутрішнього спокою повинно стати організаційним принципом нашого життя, головною метою, якій підпорядковуються всі інші цілі. Насправді ми досягаємо успіху як люди лише тією мірою, якою здатні досягти особистого щастя, задоволення, добробуту у власному розумінні, – іншими словами, досягти душевного спокою...

Необхідне усвідомлення кожним: якщо не боротися за своє щастя самому, то цього не робитиме ніхто інший... Шлях до щасливого, продуктивного життя – це досягнення душевного спокою завдяки умінню позбутися негативних людей, ситуацій, емоцій, що приносять нещастя.

Здоров'я та енергія. Отже, душевний спокій – це наш нормальний і природний ментальний стан, а здоров'я та енергія – нормальний і природний фізичний стан. Тому важливо навчитися управляти своїми чотирма видами енергії: фізичною, інтелектуальною, емоційною та духовною.

Справедливо вважає Робін Шарма у книзі «Монах, який продав свій «Феррарі»»: мовляв, для того, щоб знайти своє вище «Я» та почати жити життям своєї мрії, необхідно пізнати себе й постійно розвивати власний розум, дух і тіло. Адже, як ти можеш піклуватися про інших, якщо не в змозі піклуватися навіть про себе? Як ти можеш робити добро, якщо не почувася добрим? Як ти можеш любити інших, якщо не любиш себе?

Особисті стосунки. Це стосунки з тими, кого ми любимо, хто нам небайдужий, і з людьми, які люблять нас та дбають про нас. Саме вони є справжньою мірою того, чи щасливі ми по-людськи, мірилом людського щастя і нещастя. Наріжна здатність повноцінної особистості – це уміння заходити в тривалі й дружні особисті взаємини з іншими людьми й підтримувати їх. Спосіб спілкування з іншими і спосіб їхнього спілкування з вами виявляють справжню суть вашої особистості... Найкращий показник стосунків у родині – чи часто сміються разом члени сім'ї. Наведу ще одну історію, майже притчу.

«Дзвонить син до батька.

– Привіт, тату!

– Привіт, сину! Зараз покличу маму.

– Не клич. Я до тебе.

– До мене???

– Так. Хотів подякувати тобі за те, що для мене робиш.

– Сину, в тебе щось сталося?

– Ні, нічого. Просто хочу подякувати за все, що для мене робиш. За те, що п'ять років платиш за моє навчання. Знаю, що стомився від своєї праці і вже можеш відпочивати на пенсії, але працюєш, щоби я мав краще життя.

– Тобі потрібні гроші, сину?

– Ні, тату, просто хотів тобі подякувати, бо розумію, що так, насправді ти присвятив мені своє життя.

– Ніколи не сподівався це від тебе почути. Люблю, тебе сину».

Розмова тривала 60 секунд. 60 секунд, які можуть змінити ваші стосунки з близькими на краще. Цінуйте своїх батьків

Людам, які вміють ділитися, віддається сторицею. У того, хто поводить відкрито, спілкується з довірою і працює чесно, виникають зовсім інші взаємини з клієнтами і навіть з конкурентами. Таким чином, відверті й щирі особи отримують доступ до думок і планів інших людей. Ці особистості навчаються і розвиваються, до них тягнуться талановиті люди. Знання найкраще росте тоді, коли ним діляться. Такі люди справді отримують конкурентну перевагу. Великодушність – приваблива, і в деяких людей вона стає способом думання і характеризує їхню особистість в цілому. Тому вкрай важливо ставитися до людей з повагою – завжди. Робін Шарма зауважує: «Я відкрив дуже важливий закон, який може змінити стиль вашого керування, а також ваше життя: поважайте інших, і вас також будуть поважати... Однією з найважливіших потреб людини є потреба в приналежності».

Емоційний інтелект – могутній інструмент у спілкуванні з людьми. Емоційний інтелект (EQ) є здатністю людини ефективно управляти собою і стосунками з іншими людьми: слухати і чути та адекватно реагувати, керуючи своїми емоціями... Адже, коли взаємини по-справжньому щасливі, люди дуже багато сміються разом. А коли стосунки псується, перше, що зникає, – сміх... Лише гармонізувавши свої стосунки, ви зможете поміркувати над самовираженням і самоактуалізацією, і, таким чином, реалізувати свій справжній потенціал – EQ для цього є вельми потужною силою.

Фінансова незалежність дає нам свободу дій. Свобода дій також передбачає наявність вдосталь грошей, коли не потрібно повсякчас про них турбуватися. Доведено, що не гроші – джерело всілякого зла, а їх нестача. Досягнення особистої фінансової незалежності – це одна із найважливіших цілей і основний життєвий обов'язок кожного. Це – занадто важливо, щоб залишити таке питання на поталу випадкові. А заробляти на життя слід, займаючись тим, що найбільше подобається.

Високі цілі та ідеали. Мотивуйте себе баченням свого майбутнього. Люди, які мають чітку, морально й етично вивірену мету, ніколи не здаються, завжди отримують перемогу в життєвій боротьбі. Формуючи свої цілі, не приймайте порад від людей, які ніяк не сформулювали своїх цілей. Подумаймо над тим, яким ми бачимо своє майбутнє життя, і для цього спробуймо трохи помріяти і відповісти на такі запитання:

- Чого ми хочемо досягнути; які нові цілі й завдання ми готові поставити перед собою і яким буде рівень нашої відповідальності в цьому випадку?
- Як має змінитися ваш статус у професійній і соціальній сферах?
- Що необхідно зробити, щоби досягнути поставлених цілей?
- Які навички і знання вам потрібно додатково надбати?

Потреба в змісті й меті життя, за словами доктора Віктора Франкла, автора книжки «Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі» – це найглибший

підсвідомий рушій. Щоби стати щасливим, треба чітко усвідомити життєвий напрямок, необхідна відданість чомусь більшому й важливішому за вас.

Необхідно відчувати, що ваше життя не марне, що в певний спосіб ви робите цінний внесок у світ. Я колись записав у своєму діловому щоденнику такі слова, які слугують мені й до сьогодні: «Я вірю в силу свого бажання, і це дає мені силу здійснити його. Я вірю в праведність моєї мрії, і Всевишній дасть мені сили здійснити її. Знаю, що буде нелегко, але я не зупинюсь на півдорозі».

Самопізнання й самоусвідомлення. Впродовж усієї історії людства самопізнання пліч-о-пліч крокує з внутрішнім щастям і зовнішніми досягненнями. Постулат «Пізнай себе» сягає корінням античної Греції. Для повної самореалізації ви маєте знати, хто ви й чому думаете й відчуваєте саме так. Ви маєте усвідомити сили і впливи, що сформували ваш характер з раннього дитинства. Вам потрібно зрозуміти, чому ви саме так реагуєте на людей і ситуації. Лише пізнавши і прийнявши себе, ви зможете піти вперед в усіх царинах власного життя.

Карл Юнг колись сказав: «Твоє бачення стане ясным, тільки тоді, коли ти зможеш зазирнути у своє серце. Хто дивиться назовні – бачить лише сни, хто дивиться в себе – пробуджується». Пропоную вникнути в ще одне твердження:

Турбуйтеся більше про свою совість, а не репутацію. Совість – це те, що ти є, а репутація – це те, що про тебе думають інші. А те, що вони про тебе думають, – це їх проблеми... Часом одна фраза змінює життя. Один погляд – настрої. Один сон – день. Нехай наше життя змінюється тільки в кращу сторону...

Самореалізація. Сьомий складник успіху – відчуття самореалізації. Це відчуття того, що ви стаєте людиною, якою здатні стати. Це впевнене усвідомлення того, що ви наближаєтеся до повної реалізації свого людського потенціалу. Психолог Абрагам Маслоу назвав це – «самоактуалізацією». Він стверджував, що це основна характеристика найбільш здорових, щасливих і успішних чоловіків та жінок у нашому суспільстві.

Порогом для зростання, який треба подолати, є бажання й потреба брати під сумнів все те, що вимагає від нас пройти через двері незнання. Перейшовши цей поріг, перед тим опанувавши знання, ми і відкриваємо себе, зрештою, для більшого, ніж ми вважали можливим. Є такий жарт:

«Старий каже юнаку:

– Відкривай двері у нове життя!

– Але я не бачу цих дверей, – відповідає юнак.

– То збудуй ці двері і відкривай їх!»

Окреслення згаданих вище складників успіху дає нам і нашим молодим нащадкам низку цілей для його досягнення. Означуючи власне життя в термінах ідеалу (якщо нам не забракне сміливості точно вирішити, чого саме ми прагнемо), ми започаткуємо процес вивільнення наших прихованих сил заради успіху. Тож:

- Будьте допитливими і цікавими. Цікавтеся світом і людьми, яких зустрічаєте, і не забувайте цікавитися самим собою.
- Приймайте виклики. Не уникайте нових і невідомих ситуацій і стежте за своїми відчуттями. Тоді ваше життя не буде застояним і одноманітним.
- Не забувайте, що цікавість і бажання вчитися нового – це найефективніші способи боротьби зі старінням мозку.

- Пам'ятайте, що сьогоднішній день – це день, коли потрібно насолоджуватися плодами власних зусиль.
- Сьогодні – день, коли потрібно ловити мить і жити життям птаха, що ширяє в небесах.
- Сьогодні – день, коли мусите жити уявою і пожинати свої мрії.
- І, будь ласка, ніколи й нізащо не забувайте про той дар, яким є послана Всевишнім сім'я.

Ентоні Хопкінс зауважив: «Все своє життя я шукав істину. І єдине, про що я шкодую, це про витрачений час...Сенс життя в тому, що істини немає...Живіть і насолоджуйтеся життям, не ставлячи йому запитань!»

А я долучаю: навчіться управляти не часом, бо це не можливо – навчіться управляти собою в просторі й часі, бо це у ваших головах, руках і серцях!

Присвячуйте час і свою інтелектуальну енергію для постійного самовдосконалення впродовж всього існування, як могутнього засобу повноцінного й чесного життя. Позаяк, як каже Нассім Талеб [6], успіх – це в першу чергу шляхетне і чесне життя.

Ваша мета – бути собою. У чому сенс життя? Бути завжди собою, завжди у всьому, що ви робите, – яких би зусиль це не вимагало від вас. Ви – власний творець.

Ви – власний шедевр, що розвивається. Дорослішанням є усвідомлення того, що ви одночасно і скульптура, і живописець, і портрет. Словесно намалуйте себе таким (такою), яким (якою) хочете бути.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – С. 1087.
2. URL: https://ru.wikiquote.org/wiki/Олдос_Хаксли
3. URL: [uk.wikipedia.org > wiki > Фрідріх Ніцше](http://uk.wikipedia.org/wiki/Фрідріх_Ніцше)
4. URL: [uk.wikipedia.org > wiki > Rakuten](http://uk.wikipedia.org/wiki/Rakuten)
5. URL: <https://nashformat.ua/authors/toni-vagner-books>
6. Талеб Нассім Ніколас. Рискуюя собственной шкурой. Скрытая асимметрия повседневной жизни. М. : КоЛибри, 2018. 384 с.

Ганна Ярміш,
завідувачка науково-освітнього відділу
ОКЗ «Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди»
(Сковородинівка Харківської обл.)
museum.skovoroda@gmail.com

НЕ КОЖНОГО МАТИ НАРОДИЛА ДО ШКОЛИ

– Хвала ж блаженному Богові, що потрібне зробив неважким, а важке непотрібним.
Немає солодшого для людини і немає потрібнішого, як щастя: немає і легшого за це.

Хвала ж блаженному Богові!

Царство Боже в середині нас. Щастя в серці, серце в любові, любов же – в законі вічного [2, с. 140] – так розпочинає Григорій Сковорода «Вступні двері до християнської добронравності», написаної для молодого шляхетства Харківської губернії у 1766 році, а з часом оновленої. Ці слова спрямовані до молоді, але вони є настановами і для навчителів.

На стежу учителя людину веде в першу чергу любов до дітей: розумних і не дуже, слухняних і вертлявих, ініціативних і спокійних. Завдання сьогоднішньої школи навчати всіх. Дає Григорій Савич настанови для учителя «Довго сам навчайсь, коли хочеш учити інших. В усіх науках та мистецтвах плодом є правильна практика... Годі побудувати словом, коли те саме руйнувати ділом» [2, с. 442].

Григорій Савич працював як у державних закладах, так і в домашнім обстановці: у Ковряях, у Переяславському і Харківському колегіумах, мандруючи Слобожанщиною. У спілкуванні з молоддю засвідчив себе як педагог-новатор, педагог, який розвивав творчий потенціал своїх учнів, прагнув сформуванню у них потребу у знаннях, прагнення учитися повсякчас.

Педагогічної проблематики Сковорода торкається в цілій низці своїх творів, зокрема, у згаданому трактаті «Початкові двері до християнського доброго життя», у збірці «Харківські байки», діалозі «Алфавіт миру», притчі «Убогий Жайворонок», у листах до Михайла Ковалинського. Детально філософ-педагог розкриває власні педагогічні ідеї в притчі «Вдячний Єродій». Він критично поцінював властиве тільки багатіям виховання, засноване передовсім на іноземних мовах, музиці, танцях тощо. Цьому модному вихованню Сковорода протиставляє своє розуміння природи речей. На його думку, справа доброго виховання розпочинається ще зі знання астрологічних та інших правил «доброго народження». Першими й найліпшими вчителями дитини є батьки (тільки потім на допомогу їм приходять фахові вихователі й школа). А першим завданням вихователя є розпізнання «сродності» дитини. Зробити це важко, але можливо, адже «всяка таємниця має свою тінь»: «Дивись, як хлопчак, граючись, робить ярмо та вдягає його цуценяті чи кошеняті – хіба то не є тінь його хліборобської душі? І чи не є це поклик до землеробства?.. А коли він припасовує шаблю, чи це не смак до військової справи? Коли трирічний хлопчина вчиться зі слуху набожних пісень, полюбляє зазирати до священних книг, гортати сторінки, дивитися то на таємничі малюнки, то на літери, чи це не таємна іскра природи, що зродила та покликала його до богослів'я?» І батьки, і фахові вчителі мають розвивати природні здібності дитини, тобто бути помічниками природи.

«Усяка справа, – каже Сковорода, – має успіх, коли їй сприяє природа. Тільки не заважай їй, а коли можеш, усувай перешкоди та ніби прочищуй їй шлях: воістину, вона все зробить чисто й удатно. Клубок сам собою покотиться з гори, забери тільки камінь, що йому заважає. Не вчи його котитися, а лише допомагай. Не вчи яблуню родити яблука: вже природа сама її навчила. Бережи її лише від свиней, одріж дикі парості, очисти од гусені.

Учитель і лікар не є учитель і лікар, вони лише служники природи, єдиної справжньої лікувальниці та навчительки. Коли хто хоче чогось навчитися, повинен для цього народитися. Народженого на добро неважко навчити добру... Від природи, яко від матері, легесенько сама від себе розвивається наука. Вона все рідна, справжня і єдина навчителька. Сокола досить швидко навчиш літати, але не черепаху».

Листи Григорія Сковорода до Михайла Ковалинського, за словами Леоніда Ушкалова, – це справжня педагогічна поема, на якій і хочу зосередити увагу, адже вони належать до найкращих зразків епістолярного жанру в українській літературі. Кожне речення із листів – це власне афоризм, який є настановою як для учня, так і для вчителя. Особливо цінними є листи, писані влітку на початку осені 1762 року, коли учитель розмірковує про навчання як працю, та дає поради як раціонально використовувати час на навчання. Сковорода-учитель по-батьківськи турбується і про здоров'я свого вихованця,

про його матеріальне забезпечення. Споглядаючи в майбутнє, педагог дбає і про подальшу долю студентів: «про що дбали найкращі мужі – не про багатство та інше. Тому не дивно, що вони добре завершили життя. Бо як хто посіє в юності, так пожне в старості. Хочеш бути легким і здоровим старцем? Додержуйся в юності тверезості й непорочності» [1, с. 1097].

Григорій Варсава дбав про одержання своїми вихованцями глибоких та міцних знань, але у «Вдячному Еродієві» він говорить про добре виховання молодої людини, якщо вона і не має академічних знань. У листі до М. Ковалинського він пише: «любив би тебе навіть тоді, якби ти був геть неписьменним, любив би саме за якість твоєї душі та за твоє прагнення до всього чесного,... любив би тебе, хоч би ти був зовсім неосвіченим і простим». Учителі старшого віку пам'ятають, як ми цінували не дуже здібних, але сердечних школярів, помічників у всіх трудових справах. Ситуація помітно змінилася: на ЗНО не дивляться на особистість, її моральність, а на відмітки у клітинках аркуша.

Григорій Сковорода цінував людину за її духовність, за свободу світовідчуття: «Душа... як орел ширяє високими й широкими небесними просторами й нібито бореться. ...це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, неначе той дельфін, мчить у небезпечному, не безумному русі». Погляди Сковороди на виховання тісно пов'язані з традиціями української етнопедагогіки. Зокрема, українці звикли думати, що «ознаками справжньої людини, які вивищують її над тваринним світом, є розум, глузд, мова, освіта, вченість». Те саме й у Сковороди. Окрім того, українець чітко розмежовує вроджений розум і той, що набутий наукою. Справжнім розумом є для нього перший. Сковорода вважає, що важливим у виборі життєвого шляху є себепізнання. Таким чином він пояснює, чому вчений чоловік може бути дурнем, а простак – розумним. Сковорода так само розрізняє мудрого та вченого. Народне коріння мають також міркування Сковороди про батьків як про вихователів своїх дітей, про «сродну» працю як запоруку щастя.

Яскравим символом педагога-філософа є фонтан. Він ніби оберігає серце і душу людини від злостивості та ненависті. Відкриває шляхи щастя.

«БОГ богатому подобен Фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над Фонтаном надпись сѣя: «НЕ РАВНОЕ ВСѢМ РАВЕНСТВО». Льются из разных трубок разные Токи в разные Сосуды, вокруг Фонтана стоящіе. Меншій сосуд менѣ имѣет. Но в том равен есть большему, что равно есть полный» [1, с. 669].

Всі посудини, що стоять навколо фонтану умовно символізують людину, особистість, що різниться одна від іншої за багатьма вимірами. Так і посудини різні за розміром, формою, об'ємом, але вони рівні в тому, що повні. Бог – це любов. Господь любить усіх рівно і кожного наповнює за потребою, за духовними та фізичними особливостями, розумовими здібностями, кожному дає право вибору. А допомогти батькам розкрити творчий потенціал дитини є завданням Учителя. Григорій Варсава Сковорода і прагнув виконати це завдання. Він не ставить цифрової оцінки своїм учням, він оцінює їхні вроджені здібності. Звернемося до документів про педагогічну діяльність Григорія Сковороди [1, с. 484-497]: – Каталог учеников школи піитики с 1 числа сентяб. 1759 года по 15 число іюля 1760 года. У класі школярі від 12 років до 22. За списком 38 учнів, з них 21 «понят», 17 – «не понят».

– Каталог учеников школы синтаксімы с 1 числа сентября 1763 года іюля по 15 число 1764. У класі школярі від 10 до 20 років, за списком їх 96, з них проти 1 учня помітка «Звѣрок острый», проти 5 – «весма остр», ще проти 5 – «остр», по одному учневі

заробили «Негоден», «негодница», «самая негодница», «самая безтолковица», «очень туп». «Туп», «Не понят» – 17, а 43 – оцінені різними категоріями «понят», кілька учнів на навчання не з'являлося, їхніх здібностей виявити Григорій Савич не зміг. Отже бачимо, що продуктивно працювати можна з 54 учнями.

Григорій Сковорода пише «Езопову байку», в передмові до якої зазначає: «Перетворена на новий лад малоросійськими фарбами для учнів поетики 1760 року в Харкові. А написано її через те, що багато учнів навчаються, хоч до того нітрохи не народжені. А в «Приказці» зазначає:

Не дбай, як тобі не дано від Бога,
Без Бога усяк ані до порога.
Коли не зродивсь – не сунься в науку.
Агей! Скільки їх, упалих у муку!
Так, мати не всіх зродила до школи,
Як щастя захтів, довірся ти долі.

Ця казка про музиканта Вовка сприяла тому, що пастир добрий Йоасаф Миткевич більше сорока отроків та юнаків звільнив від училищного іґа на шлях їхньої природи, наслідуючи людинолюбству – не марнославству. Цьому і я наслідуючи, написав книжницю «Алфавіт миру». Г.С.» [2, с. 462-463]:

Григорій Сковорода байку і приказку написав по-латинськи і сам же переклав її, як пише, малоросійською. Педагогові, мабуть, хотілося, щоб її перечитали і ті, хто латини не знав. Педагог пояснить, що шкільне навчання дається не кожному, але цим він не ображає молоду людину, він зазначає, що відраховані з училища, швидко знайдуть своє покликання в механіці, в землеробстві і будуть щасливі. Згадаємо байку про котів, де один з котів зазначає: «як згадаю човна, сітку та воду, жажливо стає на душі...». Далі учитель-філософ зазначає: «... природи праця ніяк не може бути солодка... Багатством живиться лише тіло, а душу звеселяє споріднена праця» [2, с. 431-432]. Хочу зазначити, що система оцінювання за Сковородою, скоріш за все образила б сучасних батьків (для них їхнє дитя най-, най-, най-), але бачимо, як часто виникають конфлікти у родинях саме через прагнення батьків обрати для дитину престижну, заробітну спеціальність, і як часто діти не виправдовують сподівання батьків. Говорячи про дітей, а для учителя це учні, та їхніх батьків, я перш за все думаю про учителя, який, крім того, що потрібно все життя навчатися, жити так, як навчас; мати взірцеву репутацію, бо за ним постійно спостерігають учені, батьки, колеги, керівні органи; часто буває буфером між батьками, які не розуміють своїх дітей, і учнями, які віддалилися від надмірної опіки батьків, і шукають втіхи не в навчанні, як цього навчав Г. Сковорода, а у вуличній тусовці.

Григорій Савич Сковорода – взірцевий учитель, адже він жив, як учив, і учив, як жив. Він прожив складне життя: Бог послав йому такі випробування, що не давали спати, але учитель-філософ був, попри все, щасливий. Він не йшов на компроміси із совістю, не підлаштовувався під можновладців, «поштивий до усякого стану людей, відвідував хворих, втішав сумних, розділяв останнє зі злидарями, обирав і любив друзів за серце їх, побожність без марновір'я, ученість без хизування, ввічливість без лестоців» [4, с. 388]. «Сковорода вчив, що досконалість людини полягає у творінні справжньої користі ближньому і що таїнства і таємні обряди стосуються до слова, а царство Боже є в силі або в справі» [4, с. 392].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.
2. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів у двох томах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1973. – 573 с.
3. Сковорода Григорій. Твори: У 2 т. – Т. 1. – К.: АТ «Обереги», 1994. – (Гарвард. б-ка давнього укр. письменства). – 528 с.
4. Сковорода Григорій. Твори: У 2 т. – Т. 2. – К.: АТ «Обереги», 1994. – (Гарвард. б-ка давнього укр. письменства). – 480 с.

Ольга Крутенко,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти
комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної
освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»
(Черкаси)
ovkrutenko@gmail.com

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: ПЕДАГОГІКА, СПРЯМОВАНА В МАЙБУТНЄ

Є такі історичні особистості, чиї думки з плином невблаганного часу не втрачають актуальності. Таким був Григорій Сковорода – найцікавіша постать історії українського духу, як назвав його український мислитель Дмитро Чижевський [8].

Для нашого покоління Г. С. Сковорода цікавий з різних причин. По-перше, його непересічну особистість можна охарактеризувати сучасним терміном «self-made», тобто людиною, яка досягла гармонії в житті завдяки власним здібностям й роботі над собою. По-друге, він був самобутнім філософом, чиї думки до цього часу захоплюють людство і примушують замислитися над смыслом буття. По-третє, викликає інтерес його діяльність як педагога. І найголовніше: волелюбний мандрівник може слугувати для нас зразком людини-патріота, який не згинався перед «сильними світу цього».

Саме тому філософська і педагогічна спадщина Григорія Сковороди була раніше й залишається до цього часу предметом аналізу багатьох науковців, у тому числі Д. Багалій, Ю. Вільчинський, М. Закалюжний, М. Кашуба, М. Ковалинський, В. Литвинов, В. Нічик, В. Петров, С. Русова, М. Сумцов, О. Туляков та ін. В їхніх працях висвітлено закономірності становлення та розвитку філософської думки того періоду, коли жив Г. С. Сковорода, а також його оригінальний внесок в розвиток вітчизняної філософської традиції. І хоча народився Г. С. Сковорода у далекому від нас 18 сторіччі, думки цього мандрівного філософа і досі звучать настільки актуально, начебто він аналізує наше сьогодення.

Одна із проблем, яка володіла розумом Григорія Сковороди, – це проблема щастя. Врешті решт він визначив, що бути щасливим – це настільки природньо для будь-якої людини, що немає сенсу шукати цю емоцію десь його поза межами власної душі: «Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами; як риба в воді, так і ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих. Нема його ніде від того, що воно скрізь. Воно схоже до сонячного сйва – відхили лише вхід у душу свою». Аналізуючи це висловлювання,

приходимо до висновку, що суть щастя філософ пов'язував із способом життя самої людини. Невипадково він відкриває трактат «Ікона Алкивіадська» словами Сократа: «...Інший живе для того, щоб їсти, а я – їм для того, щоб жити. ...» [5].

Цілком очевидно, що Сковорода акцентує увагу на тому, що людська природа має бути не примітивною, що зводиться лише до споживання й користі, а творчою і гармонійною. Праця ж сприймається філософом-просвітителем не як засіб існування, а як найголовніша життєва потреба, більше того – найбільша насолода.

Ідея «сродності», «спорідненості» червоною ниткою проходить через низку творів мислителя, а саме: ця думка розкривається у діалозі «Алфавіт, або Буквар миру», значення «сродності» підкреслюється у притчах «Вдячний Еродій» та «Убогий Жайворонок», цю ж ідею знаходимо у байках «Бджола та шершень», «Жайворонки», «Дві курки», «Голова і тулуб», «Годинникові колеса», «Собака та кобила» та ін. У відповідності до вчення Григорія Савича, головною для людини є духовна сфера, а щасливою вона може стати лише на шляху до самопізнання та свого серця через сродну працю. І пояснення філософа-педагога є досить точними, конкретними і зрозумілими: «Вона (тобто природа) всерідна, справжня і єдина навчителька. Сокола досить швидко навчиш літати, але не черепаху. Орла за хвилину призвичаїш дивитись на сонце і мати з цього задоволення, але не сову. Оленя легко скеруєш на Кавказькі гори, легко привчиш пити з найчистіших джерел, але не верблюда і не вепра» [4].

Уважаємо за необхідне підкреслити, що зазначені вище думки Григорія Савича Сковороди є важливими не тільки з точки зору аналізу його філософської спадщини. Для сучасної української освіти постає питання: як зробити кожного учня щасливим? Якою має бути шкільна програма, щоб всі діти змогли її опанувати? Адже будь-яка низька оцінка чи вербальна критика педагога спрацьовує для школяра як фактор демотивації і фактично робить його нещасним.

З огляду на таку проблему варто згадати слова Софії Русової: «Не сама дитина має пристосувати себе до наших методів, а навпаки: наші методи мають бути пристосовані до кожної дитини» [3]. Така мета не є легко досяжною. Але якщо ми проголошуємо дитиноцентризм як один із головних принципів сучасної освіти, то маємо дійсно пристосовувати власну педагогічну діяльність до потреб учнівства, а точніше – кожного здобувача освіти. Сьогодні це стає цілком можливим завдяки модернізації освіти, яка здійснюється на підставі завдань, що висвітлені в основних нормативно-правових документах: у концептуальних засадах реформування середньої школи «Нова українська школа», Законі України «Про освіту», Законі України «Про повну загальну середню освіту», а також у професійних стандартах педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти. Виходячи із змісту названих вище документів, підсумуємо, що в них зазначена провідна роль педагога та основні цілі діяльності закладу освіти: випустити із стін школи випускників, які були б конкурентоспроможними на сучасному ринку праці, вміли працювати в команді, мали такі м'які навички, як критичне мислення та спроможність навчатися впродовж життя, могли толерантно спілкуватися в багатокультурному середовищі. Саме на це спрямовує педагогічну громаду Концепція Нової української школи [2].

В принципі, схожі думки, тільки іншими словами, висловлював Григорій Савич Сковорода, ґрунтуючись на власному педагогічному досвіді, який збагачувався під час подорожей по Україні та Європі. Споглядаючи на те, що відбувається в навколишньому світі, він глибше заглядав у власну душу і пізнавав себе. У результаті такого способу життя і

сформувалася філософська концепція просвітника, якого називали «народною академією»: самопізнання та самовдосконалення успішної особистості відбувається на основі спорідненої життєвої діяльності.

Якщо розглядати концепцію Г. С. Сковороди в контексті визначення головних задач сучасної освіти, то першочергове завдання педагога полягає в вивченні індивідуальних особливостей вихованців і вихованок задля врахування їхніх здібностей та уподобань у подальшому розвитку.

Звернемось безпосередньо до пояснень Сковороди-педагога, який озвучував свої педагогічні погляди таким чином:

- виховання дитини має відбуватися на основі принципу «сродності», тобто – природовідповідності;
- це означає, що навчати дитину потрібно тому, для чого вона народжена (для виконання певної життєвої місії) відповідно до її натури;
- у процесі виховання та навчання необхідно усвідомлювати та враховувати, що природні здібності дітей відрізняються, вони не є однаковими, але природа, за висловлюванням Григорія Сковороди, подібно до «багатого водограю», наповнює різні посудини до повної місткості;
- але відмінність у природних здібностях не заважає досягненню людиною власної повноти і дає можливість у майбутньому обрати професійну діяльність у відповідності до своєї «сродної праці».

Що стосується дидактичних поглядів Григорія Сковороди, то вони також заслуговують на увагу сучасного учительства. Визначаючи принципи навчання, він називав системність, послідовність, посиленість, наочність, активність. Крім того, навчання різним предметам має носити виховуючий характер.

Зміст навчання, на думку Г. Сковороди, має ґрунтуватися на ідеї сродності: навчати необхідно тому, чого людина потребує для самопізнання, пізнання оточуючої дійсності і врешті решт – для досягнення щастя у процесі праці.

Щодо навчальних методів висловлювався таким чином:

- шукати й усвідомлювати істину краще самостійно, через активну діяльність;
- як вже зазначалося вище, у процесі навчання враховувати темперамент, особливості характеру, нахили і здібності дітей, їхні вікові особливості;
- навчальний матеріал дозувати, доносити його ясно й точно, з використанням наочності;
- обов'язкова умова: пов'язувати теорію з практичною діяльністю.

Вважаємо за необхідне звернути увагу ще на одну проблему, яку висвітлював у своїх притчах та байках Григорій Савич Сковорода, а саме: сімейне виховання та обов'язки батьків щодо виховання дітей. У творі «Вдячний Еродій» він налаштовує, що батьки мають «на добро народжувати й добра навчати». Дбати про здоров'я майбутньої дитини треба ще до її народження, а це означає, що матір та батько мають берегти і своє власне здоров'я. Другий обов'язок – добра навчати – пов'язаний із розумінням особливої відповідальності за виховання дітей. Родина – то є найголовніше середовище, в якому формується та соціалізується особистість. Характер дитини та її майбутні вчинки у великій мірі залежать від того, що вона бачила у своїй хаті: «коли сім'я і корінь благі, тоді благі й плоди» [5].

Усі перераховані поради Сковороди-педагога є надзвичайно актуальними для сучасності: дійсно, пізнання істини є можливим лише за умови активної діяльності. Саме

тому у процесі навчання українських школярів використовуються інтерактивні технології, метод проєктів, кооперативне навчання, «перевернутий клас» та ін. Крім того, використання наочності є обов'язковою умовою успішного навчання, оскільки діти так званого «цифрового покоління» є візуалами, тобто краще розуміють, засвоюють та запам'ятовують інформацію, яка подається візуальними засобами. Що стосується поради Сковороди поєднувати теорію з практикою, то і ця вимога дотримується у процесі освітньої діяльності. Актуально звучить також думка щодо важливості сімейного виховання. На сьогодні заклади освіти прикладають зусилля щодо налагодження партнерських стосунків з батьківською громадою задля того, що забезпечити спільність зусиль щодо виховання підростаючого покоління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалій Д. Український філософ Григорій Савич Сковорода // Сковорода Г.С. Розмова про істинне щастя. – Харків: Прапор, 2002. – 280 с.
2. Концепція «Нова українська школа». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainskashkola-compressed.pdf>. – Дата перегляду: 03.11.2022.
3. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. / Софія Русова; за ред. Є. І. Коваленко. – Київ : Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.
4. Сковорода Григорій. Вдячний Еродій. Українська та світова література. – Режим доступу: http://ukrbooks.com/ua/Vdjachnyj_Erodij/. – Дата перегляду: 01.11.2022.
5. Сковорода Григорій. Сад божественних пісень // Сковорода Григорій. Твори: в 2 т. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – Т. 1. – 465 с.
6. Сковорода Григорій. Книжечка, що називається SILENUS ALCIBIADIS, тобто Ікона Алквіадська. // Електронна бібліотека української літератури КІУС. – Режим доступу: <http://sites.utoronto.ca/elul/Skovoroda/Ikona-Alkiviadska.pdf>. – Дата перегляду: 03.11.2022.
7. Сковорода Г.С. Розмова про істинне щастя. – Харків: Прапор, 2002. – 280 с.
8. Чижевський Д.І. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушакова. – Харків: Прапор, 2004. – 272 с.

Володимир Моргун,
кандидат психологічних наук, професор,
почесний професор кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)
v.f.morgun@gmail.com

СПАДЩИНА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТА ТРУДОВОЇ ОСВІТИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА АНТОНА МАКАРЕНКА ЯК ЗАПОРУКА ПЕРЕМОГИ УКРАЇНИ У ВІЙНІ

«Війни виграють не генерали,
війни виграють шкільні вчителі та парафіяльні священики»
Отто фон Бісмарк

«...Моя розмова стосується лише людинолюбних
душ, чесних станів і благословених видів промислу...»
Григорій Сковорода

«Скільки б не створювали правильних уявлень про те, що потрібно робити, але якщо ви не виховуєте звички долати тривалі труднощі, я маю право сказати, що ви нічого не виховали.»

Антон Макаренко

Якщо народна визвольна війна, що ведуть українці з підтримкою всього демократичного світу проти кривавого сатанинського рашизму, є, по-перше, за Сковородою, «благословенним видом промислу, який не суперечить божому і людському законові» [17, с. 1], та, по-друге, наші військові, самооборонці, волонтери, всі громадяни держави мають, за Макаренком, «правильне уявлення про те, що потрібно робити», і «звичку долати тривалі труднощі» [7, с. 1], то саме народна, демократична і трудова педагогіка, традицію якої персоніфікують видатні освітяни України – Сковорода і Макаренко – виступає тим історичним підґрунтям, спираючись на яке, уточнимо справедливую думку фон Бісмарка, на лаври перемоги над ворогом можуть розраховувати не тільки вчителі та духовні наставники, а й генерали.

Добровільний вибір праці відповідно («споріднено») до психотипу особистості [1-5; 9; 10-13; 15-16; 18-19] є запорукою людського щастя за Сковородою:

«Мова моя тоді спокійніша, коли кожна людина не лише добра, але і споріднену собі всіма сторонами знаходить роботу. Се і є бути щасливим, пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді з загальною потребою. Така потреба – се благодійство і послуга» [17, с. 1].

І навпаки, геніальний Сковорода передбачив поразку головного рашиста путлера – в його президентській профнепридатності:

«...Людина тим неспокійніша і нещасніша, чим більшу посаду вона займає, але до неї не народжена. Та й як їй не бути нещасною, коли загубила той скарб, що дорожчий за все на світі... Як же не згубити, коли замість добрих послуг лише ображає друзів і родичів, близьких і далеких, співвітчизників і чужоземців? Як не ображати, коли вона суспільству приносить шкоду? Як не зашкодити, коли погано виконувати обов'язки?» [17, с. 1].

Разом із тим, доля народного трудового виховання молоді, до якого закликав Григорій Сковорода і яке було взяте на озброєння видатним українським педагогом, соціальним психологом і письменником зі світовим ім'ям Антоном Макаренком, в СРСР була досить суперечливою. Акмеологічна вершина трудової педагогіки останнього – Харківська дитяча трудова комуна ФЕД – із виробництвом фотоапаратів на експорт, закінчилася перемогою виробництва над вихованням, звільненням Макаренка, а невдовзі позбулися й дітей. Про це свідчить і сумний жарт педагога, що короткозоре керівництво так і не збагнуло, що головним у комуні було не стільки виробництво продукції, скільки – трудове виховання дітей [8].

Проект останньої Конституції СРСР (країні робітників, селян і трудової інтелігенції), який був винесений на всенародне обговорення, містив дві тунеядсько-дармоїдські заборони на працю дітей – політичну (не можна експлуатувати дітей) та медичну (бо праця дітей шкідлива для їх здоров'я). Публікація в газеті «Правда» відомого педагога, директора Гадяцької середньої школи-інтернату Героя Соціалістичної Праці М. К. Андрієвського (за підтримки тодішніх очільника області Ф. Т. Моргуна, ректора ПДПУ І. А. Зязюна і автора), що обґрунтувала працю як потужний чинник виховання молоді, врятувала ситуацію. Стаття 25 про освіту була прийнята Верховною Радою СРСР у трудовій редакції: «В СРСР ...єдина система народної освіти, що забезпечує загальноосвітню та професійну підготовку громадян,

...служить ...вихованню, духовному та фізичному розвитку молоді, готує її до праці та громадської діяльності» (7.10.1977).

У Законі України «Про освіту» (2016) записано: «Метою повної загальної середньої шкільної освіти є різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності».

Але на фоні таких правильних настанов стан трудового виховання школярів залишає бажати на краще: від занепаду уроків праці (на яких немає праці), відсутності трудової педагогіки Сковороди, Макаренка в наших школах до деградації системи СПТУ. Нагадаємо, що, зокрема, Макаренко видавав своїм випускникам 4-ри документи: 1) атестат / свідоцтво про освіту (зокрема, і професійну); 2) посвідчення про кваліфікацію; 3) трудова книжка (про стаж роботи!); 4) ошадна книжка (зі стартовим капіталом на порозі дорослого життя!) [8].

Профілювання освіти починається, фактично, в початковій школі (через гуртки, поглиблене вивчення тощо), продовжується в основній школі (поглиблене вивчення, додаткова освіта), завершується в старших класах (профільна освіта – в гімназіях та ліцеях, професійна освіта – в СПТУ та коледжах). Потужним засобом визначення «спорідненої» праці (за Сковородою) є введення «портфолію» (банка досягнень) для кожного учня протягом усього навчання. Саме аналіз досягнень кожної дитини дозволить виявити її провідний професійний профіль, перший запасний, другий запасний...

Але практика наповнення портфолію вказує на ризики волюнтаризму з боку дорослих та ігнорування реальних досягнень дитини. Причини цих ризиків полягають у тому, що: по-перше, замість дітей досягнення визначають або вчителі, або батьки; по-друге, не встановлено періодичність фіксації досягнень (раз у тиждень?, раз у місяць?, раз у четверть?...). Авторська методика багатовимірного аналізу досягнень учня [10; 11; 12; 13] виходить із того, що *суб'єктом вибору досягнення повинен виступати учень* (особистісну орієнтацію освіти ніхто ж не відміняв!), а оптимальна частота вибору і фіксації досягнення в портфолію – раз на місяць (якщо за якийсь місяць було більше досягнень, це можна тільки вітати і додати в портфолію!).

Дехто вважає, що поява безробіття знімає проблему профорієнтації. Мовляв, посідай будь-яку вільну посаду і будь щасливий, що маєш роботу. Але ситуація не така безневинна, як здається. Звернемося до прикладу із життя. Автору, на запрошення очільника шанованого закладу, в якому відбувається наша конференція, незабутнього освітянина Полтавщини П. І. Матвієнка, довелося працювати багато років за сумісництвом. Якось методистка академії (тоді інституту) звернулася з проханням надати консультацію полтавській випускниці математичного класу, яка пригрозила батькам... суїцидом (?!). Я відмовився і хотів дати телефони фахівців-психотерапевтів, що займаються такими гострими випадками. Але мені уточнили ситуацію: дівчина була доведена до думок про суїцид профорієнтаційними порадами батька-бізнесмена, який у свій час перевів її у математичний клас, а тепер, у випускному класі, наполягає на отримання вищої економічної освіти. Але донька виявила непокору і заговорила, що краще... покінчить із собою. Мати, яка чула від когось про мою методику багатовимірного аналізу досягнень учнів із метою профілювання і профорієнтації, попросила провести з її донькою цю методику. Відступати було нікуди, і я погодився.

На завдання інструкції – пригадати 10 найвагоміших для дівчини досягнень за минуле життя – вона, без великих роздумів, назвала такі: пишу вірші, редакую шкільну стінгазету, маю публікацію в обласній газеті, отримала найвищу оцінку за твір на вільну тему, була переможницею обласної олімпіади з української мови... Як бачимо, дівчина обирає досягнення виключно гуманітарно-філологічного профілю, а батько, який хоче передати в майбутньому свій бізнес єдиній спадкоємиці, наполягає зв'язати своє професійне життя з математично-економічним профілем... Ось, і найшла коса на камінь!

Батько погодився ознайомитися із результатами консультації, показав на годинник (обмаль часу!). Але вирішую затримати його таким питанням: чи має його бізнес аспекти, що стосуються «паблік рілейшн» (стосунки з людьми). Так, відповів він, стосунки з постачальниками, стосунки в трудових колективах, сосунки зі споживачами... Я втрутився в монолог і додав: ...стосунки зі споживачами, які вимагають реклами прозаїчно, реклами поетичної, реклами мас-медійної... Зі словами – дуже дякую, я все зрозумів! – батько підвівся і поспішив на вихід у справах бізнесу. Восени знайома методистка передала мені вітання і радісну звістку про те, що випускниця поступила в один із престижних київських університетів на факультет... журналістики!

...У сучасних ЗВО склалася також парадоксальна ситуація: менеджмент трудової діяльності віддано на повну самодіяльність здобувачів вищої освіти.

Які ж види і форми праці слід запропонувати студентам, аби наблизити їх підготовку до трудової (народної) педагогіки Сковороди і Макаренка? Звичайно, із залученням кращих кваліфікованих спеціалістів і наставників. Розглянемо це на прикладі педагогічного ЗВО.

1. Обслуговувальна праця. Абітурієнтів і студентів на канікулах слід залучати до ремонту та догляду (аудиторій, меблів, газонів, дерев тощо) університету.

2. Будівельні роботи. Кудись зникли студентські будівельні (реставраційні, сільськогосподарські тощо) загони, які колись масово працювали при навчальних закладах, на об'єктах області, інших регіонів держави, за обміном в інтернаціональних загонах в Україні та за кордоном. Перший рядок у трудовій книжці автора – 2 місяці будівельного стажу – був записаний ще на студентській лаві. Гумор полягав у тому, що трудові книжки видали студентам не з ініціативи університету, а на вимогу... прикордонників, які примусили ЗВО видати студентам ці книжки, аби отримати дозвіл працювати на Сахаліні, поруч із Японією.

3. Репетиторські послуги. Кращих за успішністю студентів слід залучати для надання репетиторських, консультаційних послуг (із дисциплін, де є попит).

4. Професійні трудові послуги, які тісно пов'язані з фахом.

Майбутні біологи могли би залучатися до роботи у ботанічному саду (проводити екскурсії, вирощувати квіти, розсаду) та земельних ділянках університету.

Майбутні вихователі дошкільних закладів і вчителі початкових класів – до керівництва дитячими гуртками.

Дизайнери – виконувати замовлення для покращення приміщень, довкілля.

Майбутні історики і географи могли би брати участь у археологічних розкопках, проводити екскурсії по університету, по місту, по області (зокрема, іноземними мовами).

Математики та інформатики – залучатися до обрахунків кількісних результатів наукових робіт студентів, вести курси комп'ютерної грамотності.

Майбутні музиканти – до керівництва музичними колективами, хореографи – хореографічними студіями, художники – гуртками образотворчого мистецтва тощо.

Майбутні психологи – до психодіагностики, просвітницької і корекційної роботи психологічної / соціальної служби університету, ЗВО міста і шкіл.

Соціальні та корекційні педагоги – до інклюзивного супроводу дітей із особливими потребами.

Фізики і техніки – долучатися до виготовленні виробів у столярних і слюсарних майстернях.

Майбутні вчителі фізичної культури можуть опанувати програми оздоровлення для різних вікових груп, керівництва дитячими спортивними секціями тощо.

Майбутні філологи і журналісти – залучатися до набору текстів, верстки текстів, редакторської роботи, перекладу текстів, синхронного перекладу тощо.

5. Робота за фахом, у науково-дослідних лабораторіях та інші роботи.

Де тільки можливо, всі ці види робіт повинні фіксуватися в трудових книжках студентів і оплачуватися за конкурентними цінами на послуги. Для ЗВО – плата за оренду!

Висновки і рекомендації.

1. Перемоги української армії, завдячують, зокрема, традиціям трудової народної педагогіки. Наприклад, найкраща у світі сільська Сахнівська авторська школа Олександра Захаренка (Корсунь-Шевченківський р-н Черкаської обл. [14]), застосовуючи народний будівельний метод «толоки» (безкоштовне зведення хати погорільцям), створила безпрецедентну інфраструктуру. Захаренко не чекав, доки школа згорить, і оголошував толоку майже щодня, у наслідок чого за 30 років його директорства Сахнівська однокомплектна школа має: дендропарк навколо школи (!), маса пам'ятників, скульптур і скульптурних груп (із дерева, бетону, мармуру, металу !), спортивне містечко (включає стадіон і плавальний басейн!), двоповерховий шкільний музей (!), планетарій (!), обсерваторія (!), теплиця, столярна майстерня, слюсарна майстерня, автомобільно-тракторна станція, два корпуси школи (для молодших і старших класів) тощо.

2. Водночас, на фоні цих видатних досягнень, більшість закладів середньої та вищої освіти здали позиції у порівнянні з лідерами трудової педагогіки А. Макаренком, О. Захаренком, І. Зязюном, В. Сухомлинським, І. Ткаченком та ін.

Тому найближчими освітньо-політичними завданнями трудового виховання в Україні є не продаж Курязької виховної колонії імені Макаренка (?!), не перейменування вулиць Макаренка (?!), світовий бестселер якого «Педагогічна поема» перекладено понад 40 мовами світу, а самого педагога рейтинг ЮНЕСКО включив до четвірки кращих педагогів 2-го тисячоліття!), але – відродження статусу демократичної трудової народної педагогіки до рівня розглянутих вище її світових зразків.

Якщо ми не забудькуваті, невдячні, меншовартісні «хохли», а справжні патріоти України, яких шанує не тільки світ, а й ми поважаємо самих себе, то, якщо вже й оптимізувати пенітенціарну систему розпродажем за безцінь із молотка, то Курязьку колонію імені Макаренка слід виставляти на торги в останню чергу. Найкраще ж – на її базі до імені Макаренка повернути його демократичну трудову педагогіку і **зробити в Курязжі – педагогічний Ієрусалим / Мекку світової пенітенціарної системи! Силами харківських макаренкознавців, представників інших міст України створити Харківську лабораторію Макаренка**, яка б займалася вивченням його спадщини, науковими психолого-педагогічними дослідженнями з її впровадження з урахуванням сучасних умов та просвітницькою діяльністю.

...Віроломний напад армії рашистів на Україну, поки, зняв питання продажу з порядку денного. Враховуючи ризики зростання дитячої безпритульності внаслідок післявоєнної гуманітарної катастрофи, що спричинена звірствами окупантів, після повернення миру необхідно розглянути також можливість *перепрофілювання колонії в Курязьку школу-пансіон імені Антона Макаренка* (для дітей, що постраждали від війни) або *Курязьке дитяче містечко сімейного типу імені Антона Макаренка*.

І тоді гасло: «Неробство і безробіття – наш виховний ідеал?!» – залишиться сумнівним жартом досковородинівської та домакаренківської ери в педагогіці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багатовимірність особистості: теорія, психодіагностика, корекція. Зб. наук. праць за матер. Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю (м. Полтава, 23 березня 2017 р.) / ред. кол.: С. Д. Максименко, М. І. Степаненко, С. М. Шевчук, Н. В. Сулаєва, К. В. Седих, В. Ф. Моргун (відп. за випуск). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. 332 с.
2. Білоус Р.М. Мій професійний вибір: тренінг старшокласників. Методичний посібник / за ред. В. Ф. Моргуна. Кременчук, 2010. 125 с.
3. Гончарова Н.О. Основи професійної орієнтації. Навч. посібник / за ред. В. Ф. Моргуна. – К.: ВД «Слово», 2010. 168 с.
4. Жигайло Н.І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця : Монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 336 с.
5. Клепко С.Ф. Конструктиви. Нарис бізнесової освіти для учителя. Полтава : ПОШПО, 1999. 36 с.
6. Колинко В.В. Методические рекомендации по профконсультации школьников: Консультативный. тренинг / науч. ред. В. Ф. Моргун. Полтава, 1988. 168 с.
7. Макаренко А. 10 кращих цитат про виховання. Освітній проект «На урок». К., 2018. 1 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/post/10-kraschih-citat-antona-makarenka-pro-vihovannya>
8. Макаренко А.С. Твори. У 7 т. К. : Радянська школа, 1954.
9. Максименко С.Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід. Монографія. К.: Виданичий дім «Слово», 2013. – 592 с.
10. Моргун В.Ф. Професійна орієнтація майбутніх педагогів. Учитель, которого ждуть / под ред. И. А. Зязюна. М.: Педагогика, 1988. С. 64-85.
11. Моргун В., Мироненко Ю. Обдаровані діти чи обдарування дітей, або Профілювання без профанування. Імідж сучасного педагога. 2005. № 5. С. 9-12.
12. Моргун В.Ф. Багатовимірна психодіагностика досягнень учня як перший крок профільної освіти. Практична психологія та соціальна робота. К., 2006. № 1. С. 1-5.
13. Моргун В.Ф. Психодіагностичний супровід особистості у ситуаціях професійного самовизначення. Наука і освіта. Одеса, 2016. № 2-3. С. 156-164.
14. Моргун В.Ф. Демократія у трудових школах: від М. Неплюєва і А. Макаренка до Ф. Моргуна і О. Захаренка. Моделі соціокультурного розвитку територій: перспективи та можливості у світлі історичної спадщини, сучасного та майбутнього. Зб. допов. на Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Суми, 25-27 вересня 2019 р.). Суми: СНАУ, 2019. Част. 1. С. 227-236.

15. Рибалка В.В. Моністична теорія багатовимірною розвитку особистості у працях В. Ф. Моргуна. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці / В. В. Рибалка. Одеса: В. В. Букаєв, 2009. С. 352-369.
16. Самодрин А.П. Вступ до профільного навчання : Навчальний посібник. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2005. 188 с.
17. Сковорода Г. Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу. Діалоги. К., 2022. 2 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=278>
18. Ткаченко А.В. Професійний розвиток особистості в практиці А. С. Макаренка: історико-педагогічний аспект (1920-1935). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. 342 с.
19. Федоришин Б.О., Карпіловська С.Я. Орієнтувально-діагностична анкета інтересів (ОДАНІ-2). Методи психодіагностики в системі професійної консультації безробітних. Метод. посібник / Б. О. Федоришин, О. О. Яцишин, В. В. Синявський та ін.; за ред. В. В. Синявського, О. О. Яцишин. К.: Наук.-метод. центр ПК ДСЗУ, 2000. С. 6-18.

Жанна Кундій,
кандидат педагогічних наук,
директор Навчально-наукового медичного інституту
Полтавського державного медичного університету
(Полтава)
kundij.zh@ukr.net

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ДЛЯ РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УЧАСНИКІВ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ЗАКЛАДАХ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ

В епоху інформаційного суспільства особливого значення набуває творча спадщина Григорія Сковороди стосовно розвитку наукового потенціалу суб'єктів освітнього процесу у закладах фахової передвищої освіти. В умовах військової агресії в Україні важливо перейти від споглядального ставлення до творчої спадщини духовного «батька нації» Григорія Сковороди, її перманентного застосування, до активного й креативного, коли ця спадщина перетворюється у головний рушій мобілізації духовних сил особистості кожного українця, і, безперечно, розвитку наукового потенціалу суб'єктів освітнього процесу у закладах фахової передвищої освіти.

У науковій літературі проблема удосконалення майстерності викладача стосовно розвитку наукового потенціалу суб'єктів освітнього процесу у закладах фахової передвищої освіти перебуває на етапі узагальнення емпіричних фактів, на початку свого становлення. Проблема управління розвитком наукового потенціалу суб'єктів освітнього процесу у закладах фахової передвищої освіти є надзвичайно актуальною в руслі сучасних тенденцій епохи інформаційного суспільства, що засвідчують дослідження І. Бузажи [1, с. 222–227], Л. Вонсович [2 с. 26–30; 7, с. 36–42; 8, с. 34–44], Л. Лебедик [1, с. 222–227; 3, с. 115–119; 4, с. 105–108; 8, с. 34–44; 9, с. 201–207], В. Стрельнікова [2 с. 26–30; 7, с. 36–42; 8, с. 34–44; 9, с. 201–207], а також наші попередні публікації [2, с. 26–30] та ін. Наш інтерес становить праця «Застосування творчої спадщини Григорія Сковороди для розвитку наукового потенціалу здобувачів освіти у закладах вищої і фахової передвищої освіти» (В. Стрельніков

і Л. Вонсович [7, с. 36–42]) і окремі спроби узагальнення спадщини Григорія Сковороди щодо виховання (Л. Лебедик [3, с. 115–119; 4, с. 105–108]), педагогічних принципів видатного філософа (В. Стрельников [10, с. 101–104]). Та все ж можливості використання творчої спадщини Григорія Сковороди для розвитку наукового потенціалу суб'єктів освітнього процесу у закладах фахової передвищої освіти розкриті поки що недостатньо.

Значно посилюється інтерес науковців до вивчення творчої спадщини Григорія Сковороди із прийняттям Постанови Верховної Ради України № 973-IX «Про відзначення 300-річчя з дня народження Григорія Сковороди» 4 листопада 2020 року [5]. Проте, незважаючи на інтенсивні пошуки вчених, проблема значення творчої спадщини Григорія Сковороди для розвитку наукового потенціалу учасників навчального процесу у закладах фахової передвищої освіти потребує подальших досліджень.

Серед умов становлення і розвитку наукового потенціалу суб'єктів освітнього процесу у закладах фахової передвищої освіти є відповідна цьому система навчання. На основі досліджень творчої спадщини Григорія Сковороди (В. Стрельников, Л. Вонсович [7, с. 36–42]) сформулюємо рекомендації, дотримання яких сприятиме розвитку наукового потенціалу учасників навчального процесу у закладах фахової передвищої освіти.

Перша рекомендація стосується розвитку у суб'єктів освітнього процесу впевненості у своїх силах, віри у свою здатність вирішувати актуальні наукові завдання. Ось як рекомендує Григорій Сковорода робити приємними наукові бесіди у своєму творові «Нарцис. Розмови про те: пізнай себе», наводячи такий діалог: «Памва: Ах! Що мені в житті приємніше, як співати моїй улюбленій людині? ... Друг: Співай і оспівай! Не бійся! Будь впевнений, що для неї буде солодкою наша бесіда» [6, с. 96].

Друга рекомендація стосується максимального використання під час наукової діяльності позитивних емоцій – радості, захоплення, здивування, симпатії, переживання успіху, ентузіазму. Цю тезу Григорій Сковорода підтверджує у творі «Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті (Дружня бесіда про душевний спокій)»: «що означає бути всім задоволеним. Бачите, що Павлове слово – «за все дякуйте» – є джерелом досконалого миру, й радості, й щастя. Що може розтривожити моє серце?» [6, с. 237].

Третьою рекомендацією є вказівка стимулювати прагнення суб'єктів освітнього процесу закладу фахової передвищої освіти до самостійного вибору мети освітньої і наукової діяльності, завдань і засобів їх вирішення. Григорій Сковорода пропонував слідувати чіткому алгоритму (навчитися розмірковувати, мати почуття, бажання займатися наукою, вільне серце і страх божий): «Гострий розум у багатьох, та не навчилися розмірковувати. Одні мають почуття, вишколені довгим навчанням, та не мають невтомної охоти, знайдеш і охочих, які пов'язані життєвими незгодами. Знайдеш і вільне серце, та без страху божого» [6, с. 333–334].

Четверта рекомендація – формувати у суб'єкта освітнього процесу розуміння свого призначення у освітній і науковій діяльності, запобігати конформному мисленню. Г. Сковорода стверджував: «Царство боже є всередині нас». Воно не помиляється й кращим шляхом поведе тебе, розумій, до того, до чого ти народжений, щоб ти був корисним для себе і для твоїх братів більше, ніж чужі поради й твої власні прагнення» [6, с. 307].

П'ята рекомендація – розвивати уяву здобувачів освіти і не придушувати їхню схильність до фантазування. Так, критикуючи дохристиянський (античний) період історії людства, Григорій Сковорода так характеризує схильність афінян до фантазування: «Лиш відчутне було в них натурою або фізикою, фізика – філософією, а все невідчутне – пустою

фантазією, брехнею без місця, марнотою, нісенітницею, марновірством і нікчемністю. Коротко кажучи, все мали і все розуміли... крім того, що не пізнавши нефізичного, нетлінного Бога, втратили з ним щось, розумій: «душевний мир» [6, с. 315].

Шоста рекомендація – формувати чутливість здобувачів освіти до наукових протиріч. Григорій Сковорода надавав протиріччю моральну основу: «Пристрасть є морове повітря в душі. Вона є безпутне бажання видимості, а називається нечистим або мучительним духом. Найголовніша з усіх – заздрість, мати інших пристрастей та беззаконня. Вона є головним центром отої безодні, де мучиться душа. Ніщо її не прикрашає і не використовує. Не миле їй світло, не люба благочинність, а шкода настільки солодка, що сама себе за десятьох з’їдає. Жалами цього пекельного дракона є весь рід гріхів, а ось його сім’я: ненависть, злопам’ятність, гордість, лестощі, ненаситність, нудьга, каяття, туга, сум та інший невсипущий у душі черв’як. Цій безодні протистоїть чистосердя. Воно є спокійне дихання в душі і віяння Святого Духа» [6, с. 61].

Сьома рекомендація – вчити суб’єктів освітнього процесу узагальненню і розумінню суті досліджуваного явища, що є важливим для наукової творчості. Григорій Сковорода наголошував: «Для мене не той є знавцем корабля, хто перелічив і перемірив каюти й канати, а хто пізнав силу й природу корабля: той, розуміючи компас, розуміє шлях його і всі обставини» [6, с. 302–303].

Восьма рекомендація – долучення суб’єктів освітнього процесу (викладача і здобувача освіти) до спільної дослідницької діяльності у закладі фахової передвищої освіти. Про всезагальний розум Григорій Сковорода говорив так: «Цей найчистіший, всесвітній, усіх віків і народів всезагальний розум вилив нам, наче джерело, всі мудрості й мистецтва, які потрібні для життя... Так слово в слово й вона (найвища премудрість), таємно розлившись по всіх членах політичного корпусу, що складається з людей, а не з каміння, робить його твердим, мирним і щасливим» [6, с. 55].

Дев’ята рекомендація – всіляко заохочувати прагнення суб’єкта освітнього процесу бути самим собою, вміння чути своє «Я» і діяти у відповідності з «порадами» свого «Я». Григорій Сковорода з приводу поваги до особистості писав: «Хто ж не каже цього: «жити за натурою»! Та ця помилка є шляхом всієї згуби, якщо хто, змішавши рабську й панівну натуру в одну тотожність, вибирає собі поводитирем замість прозорливої чи божественної тваринну й сліпу натуру. Це справжня неповага, незнання Бога, непізнання мирного шляху, мандрівка шляхом нещастя, що веде у царство п’їтьми, у житло неспокійних духів» [6, с. 305].

Отже, ураховуючи педагогічні погляди Григорія Сковороди у сучасну епоху цифрової реальності, слід розвивати науковий потенціал особистості суб’єкта освітнього процесу, ураховуючи його відносну самостійність і специфічність творчих можливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бузажи І.О., Лебедик Л.В. Формування особистісно-професійної культури майбутніх медиків в умовах медичного коледжу. Збірник наукових статей магістрів. Факультет товарознавства, торгівлі та маркетингу. Факультет харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу : у 2 ч. Полтава : ПУЕТ, 2018. Ч. 2. С. 222–227.
2. Кундій Жанна, Стрельніков Віктор, Вонсович Лідія. Показники ефективності проєктувальної майстерності викладача закладу передвищої освіти. Імідж сучасного педагога: електрон. наук. фах. журн. 2020. № 3 (192). С. 26–30. URL: <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/205471>

3. Лебедик Л. В. Педагогічні погляди Григорія Сковороди як дороговказ для педагогів закладів позашкільної освіти. Імідж сучасного педагога. 2022. № 4 (205). С. 115–119. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4\(205\)-115-119](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-115-119)
4. Лебедик Л. Погляди Григорія Сковороди на виховання. Григорій Сковорода і Паїсій Величковський: постаті на тлі епохи : зб. наук. пр. за результатами Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Полтава, 29 листоп. 2012 р.) [до 290-річчя з дня народження] / ред. кол. : Т. В. Онішко, І. М. Петренко, В. В. Сарапин. Полтава: ПУЕТ, 2013. С. 105–108.
5. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 300-річчя з дня народження Григорія Сковороди» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-IX#Text>
6. Сковорода Г.С. Пізнай в собі людину / пер. М. Кашуба; пер. поезії В. Войтович. Львів: Світ, 1995. 528 с. URL : <https://ukrclassic.com.ua/katalog/s/skovoroda-grigorij/497-grigorij-skovoroda-piznaj-v-sobi-lyudinu>
7. Стрельніков Віктор, Вонсович Лідія. Застосування творчої спадщини Григорія Сковороди для розвитку наукового потенціалу здобувачів освіти у закладах вищої і фахової передвищої освіти. Імідж сучасного педагога. 2022. № 4 (205). С. 36–42. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4\(205\)-36-42](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-36-42)
8. Стрельніков В., Лебедик Л., Вонсович Л. Формування лідерських навичок майбутніх фахівців у закладах вищої і фахової передвищої освіти. Гуманізація навчально-виховного процесу. 2021. № 1 (100). С. 34–44. URI: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/17994>
9. Стрельніков В.Ю., Лебедик Л.В. Розвиток креативності майбутнього фахівця соціальної роботи в епоху цифрової реальності. Філософія для дітей: сучасний стан і перспективи розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. онлайн-конф. (Київ, 25, 26 трав. 2021 р.). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2021. С. 201–207.
10. Стрельніков В.Ю. Педагогічні принципи Григорія Сковороди. Григорій Сковорода і Паїсій Величковський : постаті на тлі епохи : зб. наук. пр. за результатами Всеукр. наук.-практ. конф. Полтава, 29 листоп. 2012 р. [до 290-річчя з дня народження] / ред. кол.: Т. В. Онішко, І. М. Петренко, В. В. Сарапин. Полтава : ПУЕТ, 2013. С. 101–104.
11. Сучасні проблеми підготовки та професійного удосконалення працівників сфери освіти : тези VII Міжнар. наук.-практ. конф. (23 квіт. 2021 р., м. Чернігів) / упорядн. Н. О. Терентьева. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.В., 2021. 106 с.
12. Фахова передвища освіта: сучасні виклики та перспективи розвитку : зб. матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 квіт. 2021 р.) / Інститут професійно-технічної освіти НАПН України /ред. кол.: Каленський А.А., Кубіцький С.О., Пащенко Т.М. та ін. Житомир : Полісся, 2021. 104 с.

Володимир Путятін,
провідний науковий співробітник
ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»
(Харків)
putatin1941@gmail.com

ОБРАЗ Г. С. СКОВОРОДИ В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ ХАРКІВ'ЯН

Український поет, філософ і педагог XVIII ст. належить до найвизначніших діячів світової культури, зацікавленість до якого росте від століття до століття. Його поезія, пісні –

найвищий злет українського бароко. Колись його пісні співали кобзарі, а сьогодні їх виконують сучасні гурти. Байки зберігають свою актуальність і в нашу добу. Його філософія об'єднує християнський світогляд з ідеями неоплатонізму, з античною культурою. Філософ приділяв особливу увагу моральній проблематиці, питанням самовдосконалення людини, пошукам духовного щастя...[7, с. 415-417]. Його твори постійно вивчають у гуманітарних, технічних вишах та школах.

3 грудня 2022 року виповниться 300 літ від народження Г. С. Сковороди (1722–1794). Верховна Рада України прийняла Постанову від 04.11.2020 р. № 973 ІХ «Про відзначення 300-річчя з дня народження Григорія Сковороди».

Перший портрет Г. Сковороди виконаний з натури, у ХХ ст. робились історичні портрети і тематичні картини на замовлення музеїв і вишів. Усі вони були інтерпретацією образу відомого вченого. На Харківщині у 1926 р. у Сковородинівці було відкрито перший пам'ятник роботи скульптора Б. Кратко – керамічне погруддя письменника. У 1939 р. на тому ж місці встановлено новий бюст з гіпсу роботи І. М. Мельгунової. Гранітний постамент виконаний за проектом арх. В.Г. Гнезділова. Погруддя виконані з тимчасового матеріалу і не збереглись до нашого часу. За ініціативою ЮНЕСКО 1972 рік було оголошено Роком Григорія Сковороди.

1. На філологічному факультеті ХНУ ім. В. Н. Каразіна утворена аудиторія імені Г. С. Сковороди, де читають лекції про стародавню українську літературу і писемність. Тут встановлено погруддя поета-байкаря (гіпсову копію 1961 р.) роботи харківського скульптора Віктора Савченка з колекції місцевого історичного музею. Цей майстер відійшов від традиційного образу худорлявої за статурою особи, і створив типаж з вилицюватим обличчям. Голова Григорія Савича трохи повернута вліво. Художник підкреслив широкий могутній лоб письменника і легку посмішку. З профільного боку краще передано стан роздумів. Найбільш виразний бік погруддя з правого боку. Філософ дивиться уважно та іронічно посміхається. Не всіх людей Варава сприймав як рівних співрозмовників. Вірогідно, обмеженість деяких дідичів і викликала зневажливість байкаря. Його сентенції часто повні простих порад і застережень, осудів пихатих панів. Основа погруддя, згідно з тенденціями «суворого стилю», асиметрична і має вигляд пористої «шуби». Така шерехата поверхня відтіняє гладку фактуру психологічного портрету. Це була одна з перших спроб відійти від документального зображення до особистої інтерпретації – погляд через століття. Основою для трактування образу Г. Сковороди стала літературна спадщина і дослідження істориків та літературознавців.

2. Стела «Г. С. Сковорода» 1974 р. Скульптор Л. О. Твердянська. Рожевий граніт (2,45 х 1,0 х 0,3 м) Подвір'я Свято-Покровського монастиря. Шевченківський район, вул. Університетська, 10 (див. фото 1.).

Г. С. Сковорода викладав у Харківському колегіуму від 1759 до 1764 (з перервами). Читав курси поетики, грецької мови, пізніше катехізис. Але відмовився прийняти чернечий постриг заради творчої незалежності від диктатури керівних органів церкви. У 1768 р. на запрошення губернатора Є. О. Щербініна повернувся до колегіуму викладати курс добронравія у додаткових класах. У 1769 звільнився і до викладацької діяльності не повертався. Він пише поетичні твори: симфонії, Басню Езопову, Фабулу, пісні з циклу «Сад божественних песней».

На стелі митець зображений у профіль контурним малюнком, що підсилений бронзовим розчином. Це надало вирізному рельєфу декоративного контрасту. Лівою рукою

педагог тримає книгу, а правицею спирається на гілку дубу, наче відчуває духовну силу славетного дерева. Мандрівний філософ сам жив за ритмами живої природи. Поряд знаходиться Покровський собор, де він молився і брав участь у молитовній службі як викладач колегіуму та віруюча людина. Це одна з ранніх пам'яток, що збереглась на цей час. Стела відкрита до 180-річчя з дня смерті філософа.

Фото 1. Стела «Г. С. Сковорода»

Фото 2. Пам'ятник на Соборному узвозі

3. Пам'ятник Г. С. Сковороді на Соборному узвозі Харкова. Бронза, граніт, 1.09.1992 р. Розміри статуї 2,6 x 0,9 x 0,5 м. Ск. І. П. Кавалерідзе. Арх. Ю. М. Шкодовський (див. фото 2.).

Це перша ростова статуя поета і богослова у Харкові. Григорій Савич вважав Харків містом святого Захарії і називав «Божім оком». Ще у 1988 р. режисер-документаліст Р. О. Синько запропонував харків'янам до встановлення проект вже померлого І. П. Кавалерідзе «Сковорода з Біблією». Пам'ятник встановили з ініціативи товариства «Спадщина» та харківського осередку Товариства української мови імені Т. Шевченка. Відлили статую у майстерні київського скульптора В. З. Бородая. Встановили пам'ятник 1.09.1992 р. за проектом Ю. М. Шкодовського біля історичного музею, під стінами Покровського монастиря. При цьому симетрична композиція каскадного скверу збережена. Архітектурна площадка з сірого граніту (0,45 x 11, 0 x 5м) являє собою квадратний подіум з клумбою квітів та двома лавами по боках, що оточені парпетом.

Г. С. Сковорода наче йде назустріч молодому поколінню. Скромно одягнений у кирею, він тримає в руках дві книжечки – визнаний атрибут письмових знань людства. Освічений глядач згадає численні байки, божественні пісні та філософські трактати письменника. Обличчя митця сповнене почуттям впевненості у необхідності мудрих

роздумів про сенс людського життя. Його погляд спрямований не на глядача, а більше у свої міркування. Це камерне художнє рішення відповідає науковим і викладацьким поглядам Першорозума української філософії. Вас наче запрошують присісти поряд з мудрецем і поміркувати над його спадщиною.

4. Вітраж «Видатні педагоги України». Художник С. Є. Єгоров. 1994 р. Розмір 4 х 4,17 м. Київський район. Вул. Алчевських, 29. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ректорський корпус. Парадні сходи на 2-й поверх (див. фото 3.).

Фото 3. Вітраж «Видатні педагоги України».

Цей триптих носить портретний і геральдичний характер. Кожній особистості: Г. Сковороді, А. Макаренку, В. Сухомлинському виділено окремий твір у вікні неоготичного силуету. Усі портрети надані на тлі сувоїв. Одному із засновників української просвіти Г. Сковороді надано центральне місце. Простежується професійна єдність педагогів XVIII-XX ст. Художник показав лише їх голови крупним планом. Вражає академічне трактування малюнку портретів, тоном підкреслені неповторні риси зовнішності. Погляди вчених відкриті і уважні, але відсутня спроба дати їх індивідуальну психологічну характеристику. Усі портрети підкреслені умовним яскравим тлом, декоративний орнамент приглушено, підпорядковано образам вчених. Слід відзначити вдале місце розташування вітражного триптиха на парадних сходах університету. Майбутні вчителі прямуючі до навчальних аудиторій, завжди бачать кращих особистостей педагогіки.

5. Пам'ятник Г. С. Сковороді у Харківському національному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди. Новий навчальний комплекс. Вул. Валентинівська, 2. Бронза, граніт. Висота статуї 2,17 м., розмір плінта 63 х 63 см. 2012 р. Скульптор Народний художник України С. А. Гурбанов.

У 1994 р. Харківський педагогічний інститут отримав статус університету. Перший варіант пам'ятника Г. С Сковороді для педінституту виконав І. П. Ястребов у 1991 р. на честь 270-річчя з дня народження філософа [6, с. 141-144]. Мудрець-богослов з великою Єлізаветинською Біблією в руках наче пропонує своїм учням сумісно обміркувати актуальні проблеми сучасності (*див. фото 4.*). Такий образ відповідає типу спокійного і врівноваженого інтроверта, книжника і аскета. Ростова скульптура міститься посередині видовженого цоколя, облицьованого плитами вапняку. Темна вертикаль виразного силуету вигідно виділяється на світлому тлі горизонтальної стіни-куліси, яка відокремлює пам'ятник від стіни навчального корпусу. На хвилеподібній стіні міститься вислів філософа про світ кращий і веселіший з трактату «Потоп зміїн». Дизайнерська робота з накладних металевих літер темним силуетом чітко сприймається на тлі білої поверхні стіни. Стіна-куліса підсилює пластичність моделі Г. Сковороди [11, с. 160-161]. Через 20 років ця статуя з бетону і кованої міді, була пошкоджена (хоча дефектного акту не було), та відремонтована і встановлена на території виховного комплексу с. Сковородинівки.

Фото 4. Пам'ятник у ХНПУ

Фото 5. Пам'ятник у ХНПУ

Наукова рада ХНПУ замовила С. А. Гурбанову пам'ятник з новим варіантом образу філософа, щоб встановити на тому ж місці (*див. фото 5*). Скульптор поставив фігуру молодого поета і музиканта, створив образ активної людини (2012). З фасової точки зору краще передано стан розумової напруги, намагання вирішити якусь проблему. Правицею він тримає книгу, а лівою рукою трохи картинно підтримує підборіддя. Очі трактовані за традиціями давньоримського мистецтва. Пружність постаті, що краще видно з профільної точки зору, розкриває стан рішучості і фізичної краси. Кінці кушака, що розвиваються, добре підкреслюють його крок. Сковорода був не тільки співаком хору, але любив сакральну

музику, складав багато віршованих пісень, грав на сопілці, скрипці, флейті, бандурі і гусях приємно і зі смаком [10, с. 1360-1361] У пружній ході відчувається легкість і впевненість мислителя, який пропонує перетворити життя на краще. Такий активний чоловік більш органічний для молодіжної аудиторії. Розглянутий шедевр найбільш оптимістичний серед монументальних образів Г. Сковороди. Це зразок круглої пластики, яка має не тільки різноманітний силует з усіх боків, але й особливий зміст. Стіна-куліса повністю знищена ракетним обстрілом ранком 06.07.2022 р. Статуя Г. Сковороди витягнута з-під завалів, збережена і демонтована.

6. Серія вітражів «Концепція духовного простору» за проектом академіка АПН І. Ф. Прокопенка та художника В. Д. Добровольського. 1999 р. Усього було виконано більше 100 композицій. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Київський район. Вул. Валентинівська, 2.

У новому навчальному комплексі ХНПУ наприкінці ХХ ст. створена серія вітражів «Концепція духовного простору» (1991-2000). Це проект ректора університету академіка АПН І. Ф. Прокопенка і художника-монументаліста В. Д. Добровольського. Усього виконано 241 прозоре скляне панно. Загальна мета цього твору – осмислення здобутків світової та української культури. Митці також прагнули відтворити самотність ХНПУ ім. Г. С. Сковороди у потоці світових досягнень. Усі скляні панно виконані у стилі «постмодернізм» в асоціативній манері контурного малюнка. Серія вітражів складається з чотирьох циклів. Образу Г. С. Сковороди присвячено п'ять творів. Зупинимось на панно «Мандрівний філософ», яке завершає усю серію.

У ньому умовними засобами відтворений образ сміливого мислителя з посохом, чабанською торбинкою і розкритою книгою. Він швидко крокує незаними стежками. Його вигляд відтворює впевненість у необхідності знань. Селяни і мешканці України привітно ставляться до порад мандрівного дяка і посиляють дітей навчатися книжкової мудрості у школи, колеґіуми та академії. Дивує і захоплює асоціативне трактування образів людей, простору, хвилеподібних стежок і динамічних чорних контурів. Такі засоби на прозорому кольоровому склі нагадують про безмежність Всесвіту, у якому живе людство.

7. Живописний триптих «Г. С. Сковорода-філософ і педагог» 2002 р. Ліве полотно «Дитинство Г. Сковороди і кобзар». Центральна картина «Г. С. Сковорода-просвітитель. Викладач Харківського колеґіуму», Права частина «Шанування Г. С. Сковороди». Живописці В. І. Ковтун, Ю. М. Вінтаєв, І. М. Погорелов, В. М. Чаус. Полотно, олія. Загальні розміри 2,6 x 7,3 м. ХНПУ. Київський район. Вул. Алчевських, 29. Ректорський корпус, ауд. 218. Іменна аудиторія Г. С. Сковороди.

Загальний задум триптиха має не офіційну, а ліричну спрямованість. Художники намагались показати життєвий шлях Григорія Савича від підліткового віку до останніх років життя.

Ліва картина «Дитинство Сковороди» відтворює захоплення хлопчика сивоусим козаком, що грає на кобзі. Митці показали національні типажі на підторжі невеличкого села. Вірогідно, кобзар грає історичну думу про героїчні подвиги запорожців. Козаки із списками також з повагою слухають давні легенди. Саме тут малий Гриць став відчувати себе частинкою українського народу, який спроможний і працювати, і захищати свою землю. У майбутньому Григорій став співаком і, навіть, викладачем колеґіуму. Колористична гама розкішної літньої пори об'єднує усі частини полотна і створює величний образ українського суспільства і природи.

У центральній частині триптиха «У Покровському монастирі» молодий вчитель намагається розкрити божу мудрість сакральної книги пастві монастиря: як міщанам, так і дворянам. Ченці та священнослужителі православної обителі стоять на віддалі та дивуються мудрістю вченого богослова, який нещодавно закінчив Києво-Могилянську академію, так вправно володіє декількома мовами і напам'ять цитує Євангеліє, Біблію та трактати праотців церкви. Різні групи прихожан і церковнослужителів композиційно згуртовує величний собор Покрова Богородиці. Ясне блакитне небо та яскраве сонячне сяйво образно підсилюють світлу ауру молодого філософа (див. фото 6).

Фото 6. «У Покровському монастирі»

Фото 7. «Сквер мислителів»

Праве полотно «Ушанування Г. С. Сковороди» показує нам сивого «любомудра», який відчував себе ще завзятим промовцем, але тілом немічний. Він сидить на терасі панської садиби в оточенні своїх знайомих і шанувальників. Вірогідно, молодий Михайло Ковалинський, його улюблений учень, зачитує урочисту адресу, а дворянська і козацька верхівка стоїть і слухає високомудрі речі. Десь там неподалік прості селяни заняті буденними справами. Художники показали панораму села з піднесеним храмом в центрі. Осіння гама української природи наче сплітає пишний вінок навколо мудрого вчителя. Такий ліричний триптих передає дух поваги до видатного генія України і сам по собі є цікавим явищем сучасного українського живопису.

8. «Сквер мислителів». Пам'ятник – триптих мислителів: Г. Ахундову, Г. Сковороді та А. Кунанбаєву. Скульптор С. Гурбанов. 2021. Залізобетон, гранітні плити, бронза. Загальні розміри скульптурної композиції 6,5 х 5,9 х 6 м. Харків, Холодногірський район, вул. Полтавський шлях, 22 (див. фото 7.).

Пам'ятник символізує дружні відносини між Україною, Казахстаном і Азербайджаном. У центрі на тлі «дерева життя» і сувою надані постаті видатних духовних

лідерів: українського філософа Григорія Сковороди, казахського мислителя Абая Кунанбаєва, азербайджанського просвітника Мірзі Фаталі Ахундова. Триптих створив народний художник України С. А. Гурбанов. Художній об'єкт побудований за ініціативою Посольства Республіки Казахстан в Україні, Посольства Азербайджанської Республіки в Україні; за підтримки Харківської міської ради, Почесного консула Республіки Казахстан у місті Харкові, Харківського Дипломатичного клубу. Головним та єдиним меценатом проекту реконструкції і благоустрою Скверу мислителів та встановлення скульптурної композиції трьом мислителям став Почесний консул Республіки Казахстан Емін Наджафлі.

Автор прагнув показати єдність трьох народів, зобразивши їх мудреців. Він відтворив постаті духовних лідерів на одному рівні (їх поясні портрети висотою 1,7 м). Усі вони зосереджені на думках про майбутнє своїх співвітчизників. У той же час позначена індивідуальна особливість кожного. Постаць М. Ф. Ахундова демонструє рішучість натури. Г. С. Сковорода, лівою рукою тримаючи згорнутий сувій, переконливо і впевнено немов звертається до нащадків. Реформатор культури А. Кунанбаєв тримає в руках двотомник своїх творів як основу боротьби із середньовічними звичаями-перепонами. Над широким сувоєм і головами мислителів підіймаються гілки «Дерева життя» з молодими листочками – образною метафорою постійного оновлення життя. З тильного боку на широкому сувої вирізані курсивом крилаті думки геніїв: «Слабкий – усе життя вмирає, сильний умирає раз» Абай Кунанбаєв; «Світ ловив мене, але не спіймав» Г. Сковорода; «Прогрес не можливий без свободи думки» М. Ф. Ахундов. Так поєднано у цьому триптиху образотворче і вербальне начало. Скульптурна група обертається навколо своєї вісі. За електронною командою по штрихкоду проводиться звукова екскурсія. Новий монументальний об'єкт Г. С. Сковороді встановлений у Харкові напередодні 300-річного ювілею видатного українського філософа.

9. Статуя Г. С. Сковороди Скульптор В. С. Кочмар. 2010-і рр. Бронза. граніт. Приватний сад скульптур «Ермітаж» В. П. Чепіля. Культурно-історичний центр «Відродження». Київський район, вул. Максиміліанівська, 18.

Скульптор відтворив своєрідний діалог філософа з Богом. Сюжет для сучасного монументального мистецтва рідкісний. Г. С. Сковорода немов ховається від сторонніх базік. Очі Г. Сковороди закриті. Права рука наче застигла з німим питанням до Господа. Ліва рука піднята догори. Образно це сприймається як щирсердечна молитва. Проста мотузка, якою підперезана свитка, свідчить про аскетичне життя поета. Багато вчених Європи сприймають Сковороду як філософа-містика. Гладке ліплення поверхні статуї відповідає душевному спокою віруючої людини. Тут цікаве реальне оточення саду скульптур, яке складається з російських письменників і поетів ХІХ-ХХ ст. від Ф. Достоєвського до С. Єсеніна. І. Ф. Драч бачив багато спільного між мріями Г. Сковороди та ідеалами Ф. Достоєвського і Л. Толстого. Це спонукає до порівняння творчих досягнень митців, різноманітності проблем, що вирішувало людство [3, с. 205-208]. Містичне бачення образу Сковороди розкриває одну з невід'ємних рис багатогранної натури. Український «любомудр» був універсальним генієм, предромантиком, а не тільки християнином.

10. Холодна Сковородинівська криниця. Він же меморіал «Стежками Сковороди». 1995. Снт. Бабаї Харківського району. Бабаївський ліс. Об'єкт культурної спадщини.

За легендами поет часто ходив Бабаївським лісом. Він і став першовідкривачем цього джерела у 1770-і рр. Тут він обмірковував свої харківські байки.

Після урочистостей з нагоди 200-ліття від дня смерті просвітителя у бабаївському лісі влаштований меморіал «Стежками Сковороди», урочисте відкриття якого відбулося в день

святкування Незалежності – 26.08.1995 р. [6, с. 143]. Навколо криниці влаштована підпірна стінка дугоподібної форми розміром 1,5 x 15 м. зі сходами і маленькою терасою для проведення екскурсій. По центру встановлена інформативна дошка про твори Г. Сковороди, що написані у Бабах. На стелі розміщено копію гравюри художника Г. С. Галкіна «Г. Сковорода біля джерела» 1972 р., Філософ сидить на схилі яру і уважно дивиться на джерело води, яке б'є із землі. Під враженням від явища природи і з'являється узагальнена думка «Матерія вічно є», яке стверджується у трактаті «Ізраїльський змії» Перший варіант розпису виконано за сприянням кафедри ЮНЕСКО і філософії ХНУСГ ім. Петра Василенка. Потім були інші варіанти оздоблення стели. Іноді тут влаштовують ювілейні дати філософа. Джерело визнано гідрологічним пам'ятником природи.

11. Пам'ятник Г. С. Сковороди. Скульптор І. П. Ястребов, арх. С. І. Ястребов та В. Г. Скачок. Погруддя. Харківський район, смт. Бабаї. Центральна площа перед Будинком культури. 2013. Червоний граніт. Штучний камінь. Загальна висота пам'ятника 2,85 м. Об'єкт культурної спадщини.

Саме у Бабах було написано 15 байок з 30 та деякі філософські твори. У скромному за розмірами погрудді висотою 0,82 м. скульптор відтворив різнобічність стану поета від розсудливості до самозаглибленості, від самоповаги до сакральної духовності. Скромна кирея відповідає його раціональному непоказному образу життя. М'який та пружний абрис пам'ятника, знайомий мешканцям Бабаїв силует мудреця сприяє органічному розміщенню об'єкта біля селищного будинку культури. Розраховуючи на сприйняття білосніжного невеличкого погруддя з близької відстані, архітектори запропонували награвірувати мудрі думки на бічних сторонах кубічного блоку постаменту. Ці летючі афоризми Г. С. Сковороди викликають різноманітні асоціації у сучасників, конкретизують духовну велич Г. Сковороди. Це гарний приклад органічного поєднання меморіальної літератури і пластики в єдиному творі. Колористична гама пам'ятника, сполучення червоного граніту і білого штучного мармуру на тлі типових споруд додає художньому об'єкту оптимістичного звучання.

12. Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди Золочівський район, смт. Сковородинівка, кол. садиба А. І. Коваливського у Пан-Іванівці. Пам'ятка архітектури і культурної спадщини національного значення. Охоронний № 200024-Н.

Великий український філософ Г. С. Сковорода останні роки (1790-1794 рр.) жив у Пан-Іванівці у А. І. Коваливського. Йому виділили кімнату – спокійну келію, де він написав заповіт і склав перелік своїх творів. Найбільш важливі «розлаголи» відзначив зірочками. Деякі з них він переробляв у Пан-Іванівці: це «Наречена Жена Лотова», «Потоп Зміин». Тут же Г. С. Сковорода склав молитву за м. Харків. На замовлення родини Коваливських харківський художник А. Лукьянов написав єдиний його прижиттєвий портрет. Філософ помер 1794 р. 29 жовтня за старим стилем.

Відповідно до Указу Президента України від 18.06.2008 за № 570 і Постанови КМУ від 03.09.2009 за № 928 музей визнаний пам'яткою національного значення.

13. Пам'ятний знак «Г. Сковорода під дубом» роботи скульпторів Д. Г. Сиви і Л. Г. Жуковської 1972 р. Граніт. Загальна висота – 2,13 м Висота циліндра 1,93 м , діаметр 0,72 м.

Образ Г. С. Сковороди у 1,5 натуральної величини вирішений у «суворому стилі» крупним планом і фрагментарно. Мислитель закрив книгу, схилив голову над нею та обмірковує прочитане. Тиша потрібна йому для осмислення нових вражень та ідей. Якоюсь мірою цей образ є варіацією пам'ятної дошки 1962 р. у педагогічному інституті. Погляд його

наче застиг, думки зосереджені на вирішенні загальнолюдських проблем. Збільшена рука викликає враження сильної волі. Згадуються рядки його байок: «Я уж у полоні нав'язливих дум. Лише одне непокоїть мій ум». Г. С. Сковорода мріяв про божественний ідеальний світ. Серед численних портретів мандрівного самітника цей монументальний образ вражає влучною передачею напруги думки.

14. У 1970 р. стару пошкоджену плиту на могилі замінено оригінальним твором – брилою на гранітній вимочці роботи скульпторів Л. Г. Жуковської і Д. Г. Сиви. На торці брили висічений меморіальний напис українською мовою «Григорій Савич Сковорода. Видатний український просвітител, філософ і поет. 3.XII.1722 - 9.XI.1794» У нижній западині брили викарбувана та сама крилата думка: «Світ ловив мене, але не спіймав». Слово «світ» трактується як царська і церковна влада. Горбата висока брила грубо оброблена крупними відколами. Це образно асоціюється з численними проблемами та супротивниками його діяльності як викладача та філософа. Не випадково, що за життя його байки і філософські опуси переписувались шанувальниками, але не друкувались. Нижня основа зроблена меншим розміром, чим масивна брила. Такий засіб надає оптичне враження зависання брили у повітрі. Ця робота також виконана у «суворому стилі». Філософ відійшов у інший мир, а думки його розлетілись по світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голик В.І. Скрижалі історії Харкова. Т.3. / уклад. Г. А. Бондаренко, О. І. Вовк, А. І. Козіна, В. Г. Коршунов та ін. Харків: Раритети України, 2020. С.75-78. 300-301.
2. Драч І.Ф. Григорій Сковорода: біогр. повість / І. Ф. Драч, С. Б. Кримський, М. В. Попович; під заг. ред. В. М. Нічик. Київ: Молодь, 1984. С. 129, 132, 134, 135, 205-208, 210.
3. Ковалинський М.И. Жизнь Григория Сковороды // Сковорода Г. Сад Божественных песней. Харьков: Фолио, 2013. С.3-40.
4. Мархайчук Н.В., Марьонкіна В.Г. Постаць Григорія Савича Сковороди в монументальній скульптурі Харківщини *Вертоград української духовності*. Сковородинівка–Харків: Майдан, 2013. С. 141-145.
5. Порохівник А. Пам'ятник Г. С. Сковороді у Харкові. На Університетській // Український простір. 15.01.2009 р.
6. Прокопенко І.Ф. 100 вітражних композицій. Харків: Ілюзіон, 1999. С. 3-14.
7. Рідний край: навч. посіб. з народознав. / АПН України, Харків. держ. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди; за заг. ред. І. Ф. Прокопенка. Вид. 2-ге, випр. і допов. Харків: ХДПУ, 1999. С. 388-391, 415-417.
8. Рінгіс Л. Ми шукали Сковороду по всьому світі // Стадніченко В.Я. Учитель життя Сковорода як гасло часу. Київ: Успіх і кар'єра, 2016. С. 451-458.
9. Сковорода Г.С. Байки Харківські. Афоризми / Г. С. Сковорода; за ред. акад. АПН СРСР О. Р. Мазуркевича; упор. і авт. передм. Н. О. Батюк. Харків: Прапор, 1972. С. 5-18.
10. Сковорода Г.С. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан, Вид-во Канад. Ін-ту Українських студій, 2011. С. 3-48, 83-84, 836- 838, 941-942, 975-976. 1343-1375.
11. Троян А.Т. Пам'ятник Сковороді Г.С. *Вертоград української духовності*. Сковородинівка – Харків. Майдан, 2012. С. 159-162.

Євгенія Стороха,
провідний науковий співробітник
Полтавського літературно-меморіального музею І. Котляревського
(Полтава)
poltava-kotlarevskiy@ukr.net

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО У ПОВІСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА «БЛИЗНЯТА»

Російськомовна повість «Близнята» написана Т. Г. Шевченком орієнтовно між 10 червня – 20 липня 1855 року під кінець заслання, у Новопетровському укріпленні.

Повість підписана «Кобзар Дармограй». Спершу Т. Г. Шевченко підписував таким іменем свої російськомовні твори через те, що не міг виступати під своїм власним прізвищем, згодом, як зазначають деякі дослідники, аби відмежувати прозу від поезії. За його життя не було надруковано жодної з дев'яти нам відомих повістей. Так трапилось ще й тому, що виданню не сприяли Шевченкові друзі-літератори.

П. Куліш у листі до Шевченка від 20.01.1858 р. писав: «Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не здобудеш... Отак тебе морочить ця москальщина! Цур їй! Лучче нічого не роби, так собі сиди та читай, а ми тебе хлібом прогонуємо, аби твоє здоров'є» [2].

Після смерті Т. Г. Шевченка рукописи повістей перейшли на зберігання до М. Лазаревського, який у журналі «Основа» дав оголошення про їх продаж. Після цього вони опинились у М. Костомарова і пролежали майже 20 років.

Вперше повість «Близнята» була надрукована у часописі «Київська старовина» у 1886 році, у №№ 10-12.

Головна проблема твору – виховання дитини та формування особистості молодої людини на тлі історичної ретроспективи із залученням постатей відомих літераторів, філософів, священства. Саме до таких відносимо Івана Котляревського та Григорія Сковороду. До них можна приєднати згадуваного не раз проповідника Іоана Леванду.

У центрі оповіді – долі двох близнят, підкинутих якоюсь покриткою на садибі заможних хуторян – Никифора Федоровича Сокири та його дружини Парасковії Тарасівни. Для бездітного немолодого подружжя це було велике щастя – нагорода за благочестиве життя. Хлопчиків назвали Савватієм та Зосимом (Ватя і Зося) – за іменами святих, у день пам'яті котрих немовлята були знайдені. Коли діти підросли, у прийомних батьків виникли незгоди щодо їх майбутнього. Никифор Федорович, який замолоду учився музиці у самого Григорія Сковороди, листувався з Котляревським, прагнув вчити дітей спочатку у семінарії, а згодом – в університеті; Парасковія Тарасівна мріяла про кар'єру військових. Кинули жереб: Ваті випало бути семінаристом, Зосі – вчитись у військовому закладі.

Відтоді їхні життєві стежки розійшлися. «Зося и Ватя росли духом и телом в Полтаве», – пише автор [3, с. 343].

У Полтавській гімназії, а потім в університеті Св. Володимира Савватій формується як людина глибоких моральних засад та серйозних професійних інтересів. Живучи в Полтаві, він постійно перебуває під моральним впливом Котляревського, його улюблені книги – «Енеїда» Вергілія та «Енеїда» Котляревського, а на придбання «Мертвих душ» Гоголя він віддає останні копійки. Свою долю Савватій пов'язує з людьми, в кімнаті яких «на стене висел в черной

дерев'яній раме портрет Богдана Хмельницького, а на круглому столі лежала книжечка «Отечественных записок» [3, с. 397].

Зосим, засвоївши найгірші сторони аморальної воєнщини, живе як розпусник, авантюрист і, врешті-решт, злочинець.

Однак повість не є виключно дидактичним трактатом про вплив на формування особистості дитячих вражень чи суспільного середовища. Істинна цінність твору у «...вільному плинні роздумів, спостережень, асоціативних спогадів, у наочних прикладах різних життєвих доль та моральних позицій інших персонажів – вчителя Степана Мартиновича, аптекаря Карла Осиповича Гарта, в численних історичних ремінісценціях», – як зауважує відомий український літературознавець О. Дзюба [1, с. 430].

Накресливши сценарій розвитку подій, Шевченко звертається до минулих літ, до років юності Никифора Федоровича Сокири, і вводить у контекст повісті ряд історичних персонажів, починаючи з богослова і публіциста Іоана Леванди та Григорія Сковороди, котрі стають персонажами твору. Працюючи над образом великого любомудра із полтавського козацького роду, Шевченко, вірогідно, опирався на численні перекази та легенди про мандрівного філософа. Цілком можливо, що Шевченкові були відомі деякі з тих друкованих праць про Сковороду, які з'явилися в «Украинском вестнике» (1817 р.), «Отечественных записках» (1823 р.), «Телескопе» (1835 р.), «Москвитянине» (1842 р.). З біографії Г. С. Сковороди відомо, що він на 31-му році життя став викладачем Переяславської семінарії, але за волелюбні погляди був звільнений з посади і працював домашнім учителем у поміщика Степана Томари. Внесений у сюжет твору епізод навчання Никифора Сокири у Сковороди – цілком виправданий, бо не порушує життєвої правди, не суперечить способу життя і діяльності Сковороди, бо виростає на тлі конкретної історичної епохи і пов'язаний з типовими обставинами.

У повісті «Близнецы» ми бачимо Сковороду з його «неразлучними друзями, с флейтою и собакою», бачимо «истинно философскую небрежность преподавателя» і його простий селянський одяг, і любов до мандрівок, пізнаємо його філософські погляди. У авторську розповідь вводиться характеристика, яку дає Сковороді Никифор Сокира, називаючи його «Диогеном наших дней», різко оцінюючи «винегретные песни» Сковороди, але високо ставлячи прямоту поглядів філософа, волелюбність та незалежність. «Учитель мой, как истинный философ, никому не льстил», – каже він, додаючи, що «Котляревский в своей оде – в честь князя Куракина – осколок Сковороды» [3, с. 312]. Із ним познайомився у Києві і потоваришував батько головного героя – Федір Сокира. Уже буди батьком Никифора, Федір «...заболтавшись с мистиком-философом, думал, думал, как бы просветить сына, да не додумавши, взял да и умер. А юный сын, что называется, остался в дурачках» [3, с. 305]. Нескладно помітити, що Шевченко пише про Сковороду з легким гумором. Коли наставник Никифора Сокири, отець Гр. Гречка, вирішив навчати вихованця музики, то запросив свого друга Григорія Сковороду. «О. Григорий знал, что для вящего облагоражения сердца человеческого необходима музыка. И для того просил письмом друга своего философа Сковороду показать своему любимцу начальное основания музыки. Философ не медлил явиться в Переяслав с своими неразлучными друзьями, с флейтою и собакою, и с успехом начал преподавать сладкозвучие. И с таким успехом, что с небольшим через год они уже вдвоем с учеником распевали разные канты и дуэты. А в день ангела отца Григория, после ужина, к великому восторгу гостей, спели они, с аккомпаниманом на гусях сатирическую песню Сковороды, которая начинается так: Всякому городу нрав и права...

Сокира молодой, действительно делал большие успехи в познании музыки, если принять в соображение истинно философскую небрежность преподавателя. Мистик-философ, бывало, наденет на себя серую свитку, накроет голову соломенным брылем, флейту в руки и марш куда глаза глядят. А верный спутник его за ним. Бывало, пойдет в Березань, в 30 верстах от Переяслава. По дороге зайдет на древнюю высокую могилу, называемую Выбла, и зайдет на могилу единственно за вдохновением. И почерпнувши из недр ее малую толику сего, богам единым свойственного дара, спешил делиться сею благодатию с другом своим Якимом Лукашевичем в Березани. Проживая неделю, идет навестить другого, а там третьего, а через месяц, смотришь, он уже в Киеве. Сидит с другом своим Иваном Левандою на скамеечке у ворот и читает импровизированную диссертацию о связи души человеческой со светилами небесными, а вития наш знаменитый, независимо от дружней диссертации, готовит к следующему воскресенью проповедь» [3, с. 306].

На думку викладача Острозької академії Петра Кралюка, Г. Сковорода виведений, радше персонажем літературним, а не «автентичним». Його образ створений на основі багатьох легенд, що побутували в Україні. На той час твори Сковороди, за незначним винятком, ще не були опубліковані, творчість вченими не досліджувалась. Т. Г. Шевченко дає їй різко негативну оцінку. До того ж від свого імені – від автора. «Мне кажется, что никто так внимательно не изучал бестолковых произведений философа Сковороды, как князь Шаховский. В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода. А почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян. Бедные земляки мои» [3, с. 340].

Кн. О. Шаховський, автор п'єс «Казак-стихотворец» та «Малороссийская Сафо», відомий тим, що герої його творів розмовляли спотвореною українською мовою. Те ж саме, тобто відсутність живої народної мови у творах Г. Сковороди, закидає Шевченко останньому. Це головна претензія Кобзаря до мандрівного філософа.

Шевченко розрізняв Сковороду-письменника і Сковороду-філософа. Його, перш за все, цікавив поет. За відсутності життєдайного народного джерела мовної стихії, Шевченко виносить свій досить жорсткий присуд. При цьому зауважимо, що стиль життя Сковороди, його безсрібництво, прагнення уникнути зваб та спокус мирського життя, безумовно, приваблювали Т. Шевченка.

Розвиток сюжету, а саме відправлення Зосима та Савватія на навчання до Полтави, зумовив введення нового персонажа – Івана Петровича Котляревського, з яким вступає у безпосередні стосунки вчитель хлопчиків Степан Мартинович Левицький. Шевченко, безумовно, оглядав помешкання поета: він приведе до хати Івана Котляревського вчителя Степана Мартиновича Левицького, посадить його у кухні їсти борщ з карасями. «А Степан Мартинович читал между тем церковными буквами вырезанную на сволоке надпись: «Дом сей сооружен рабом Божиим N. року Божого 1710» [3, с. 325]. Прошло немало літ, пережито було немало скорбот після того, як Шевченко побував на землі Івана Котляревського... По суті, він правдиво відтворив текст на балці, помилившись тільки роком: замість 1705 – вказав 1710. До того ж нікому не відомо, щоб Шевченко робив якісь пам'ятні нотатки, готуючи себе до майбутньої праці.

Коротко змалювавши зовнішність («высокий худощавый старичок в белом полотняном халате и соломенной простой крестьянской шляпе» [3, с. 325]), Шевченко зосереджується на розкритті образу поета-полтавця насамперед через його благородні вчинки, чуйність та людяність. Між Степаном Мартиновичем та Котляревським відбувається характерна розмова;

ще не знаючи, з ким він говорить Левицький просить замовити слово попечителю гімназії, що «як буде Савватій Сокира держать екзамен гимназии, то чтоб попечитель не оставил его» [3, с. 325].

– А Савватий Сокира хіба ридня вам?– спросил старичок, улыбаясь.

– Не родня, а только мой ученик. Я для того и пришел в Полтаву из Переяслава, чтобы помочь ему сдать экзамен”.

В авторській ремарці Шевченко зауважує: «Любя все благородное, в каком бы образе оно не являлось, автору знаменитой пародии сильно понравился мой добрый оригинал». Відчувши уважне ставлення і готовність допомогти, Степан Мартинович просить і за Зосима:

«– Зосим Сокира будет держать экзамен в корпуси кадетському. Так чи не поможет он ему, бедному?

– Я хорошо знаю, что поможет.

– Так попросите его, будьте ласкави”.

– Попрошу, попрошу. Се дило таке, що зробіть можна, а вин хоч не дуже мудрий, та дуже нелукавий», – говорить Котляревський про попечителя, тобто про самого себе [3, с. 343].

Тут треба з’ясувати, що Петровський Полтавський кадетський корпус було відкрито у грудні 1840 р. і за життя Котляревського Зосим там навчатися не міг.

Образ автора «Енеїди» доповнюється і розвивається міркуваннями Никифора Сокири, листами Савватія, листуванням самого Котляревського з уяви автора. В усьому відчувається щира залюбленість Котляревського у рідний край, його чутливість, скромність, гуманність. Короткими репліками Левицького відтворюється скромний побут Івана Котляревського, що доповнюється словами старого Сокири: «Представьте себе, что он живет в домике сто раз хуже нашего, просто хата. А прислуги только и есть, что одна наймичка Гапка та наймит Кирик» [3, с. 334].

Участь Котляревського у влаштуванні дітей у навчальні заклади, перебування їх у нього у недільні дні, його батьківська турботливість є, безумовно, авторською фантазією Т. Г. Шевченка, але настільки художньо переконливою, органічною та вмотивованою, що вимисел сприймається так, ніби все це насправді відбувалось у житті Котляревського.

Крім відображення рис, притаманних особистості І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченко підкреслює глибоке громадське значення його творчості, показуючи наскільки популярною була поема «Енеїда» серед передової частини тогочасного суспільства. Ім’я великого полтавця пов’язане з усіма долями героїв повісті «Близнецы». На згадку про незабутнього учителя Савватій Сокира називає свій щоденник «Оренбурзькою мухою», а його прийомний батько, по-своєму увічнюючи пам’ять Котляревського, заповідає «ежегодно в день Покрова служить панихиду по его душе грешной и по душе «праведной И. П. Котляревского» [3, с. 383]. Сам Савватій, покидаючи Полтаву «... зашел поклониться домику покойного Ивана Петровича. Его встретил молодой, довольно неуклюжий человек и слепая Гапка. Отслужил панахиду в домике за упокой души своего благодетеля – и, грустный, выехал он из Полтавы, благословляя память доброго человека» [3, с. 355].

Шевченкова пам’ять утримала немало полтавських куточків, які він абсолютно точно відтворив у повісті. «Маленький домик на горе против собора» [3, с. 325], – так згадує оселю І. П. Котляревського. Звідси «Степан Мартынович пошел через площадь к дому Лукьяновича, чтобы оттуда лучше посмотреть на монастырь та, помолясь Богу, и в путь. Долго смотрел он на монастырь и его чудные окрестности; потом посмотрел на солнце и, махнув рукою, пошел

по тропинке в яр с намерением побывать в святой обители; но как тропинок много было, ведущих к монастырю, то он, спустясь с горы, призадумался, которую бы из них выбрать самую близкую, и выбрал, разумеется самую дальнюю, но широкую. Пройдя шагов несколько, он увидел сквозь темные ветви осокара тихий, блестящий залив Ворсклы»[3, с. 326]. Так могла написати тільки людина, котра милувалась краєвидами та сама ходила по тих стежках. Знайомлячись з полтавською старовиною, Шевченко, можливо, розмовляв з людьми, котрі знали Котляревського, чув від них і про Марусю Чурай, сучасницю Мартина Пушкаря, який зіграв неабияку роль у її долі.

Один із хлопців-близнят – Савватій, – «объехавши собор, спустился с горы и как раз против темной треглавой деревянной церкви, Мартыном Пушкарем построенной, остановил почтаря и долго смотрел не на памятник ХУП века, а на противоположную сторону улицы...» [3, с. 355]. Його приваблює місце, де він зустрічався з онукою служниці Котляревського – Настусею. «Долго смотрел он на домик, прилепившийся на горе, около собора, и на каменую башенку, бог знает для чего поставленную против заветного домика на другой стороне оврага» [3, с. 356]. Трохи нижче Шевченко називає цю башточку «полуразрушенной». Деякі дослідники вважають, що це те місце, де зараз знаходиться Біла альтанка – улюблене місце відпочинку городян.

Уведення в контекст повісті «Близнята» образів українського філософа Г. Сковороди та поета І. Котляревського дозволило Шевченкові виявити своє ставлення до цих діячів культури, показати, як їх присутність у полотні художнього твору зумовлює поведінку персонажів, певною мірою провести зіставлення книжної мудрості з дійсністю. Щедра канва історичної ретроспективи цього твору забезпечила багатогранність оповіді, повнокровність героїв твору та додала захопливості сюжету повісті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дзюба О. Образ Гетьманщини в культурі повсякдення в повісті Т. Шевченка «Близнецы» / О. Дзюба // Збірник праць Всеукраїнської (37-ї) наукової шевченківської конференції [Текст]: 22-24 квітня 2009 р., [м. Черкаси]: 195-й річниці з дня народж. Т. Г. Шевченка / ім. Т. Г. Шевченка, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Черкаська облдержадміністрація [та ін.]. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 427-432.
2. Лист П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка від 20. 01. 1858 р. // Київська Старовина.– 1898. – № 2.– С. 232.
3. Шевченко Тарас. Повна збірка творів в трьох томах. Т. 2. Повісті. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1949. – 644 с.

Ганна Дідусенко,
головний бібліотекар відділу краєзнавства
Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського
(Полтава)
didusenkoganna@gmail.com

ОБРАЗ Г. С. СКОВОРОДИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ПОЛТАВЦІВ (ЗА ФОНДАМИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОУНБ ІМ. І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО)

У 2022 році ми відзначаємо 300-річчя видатного українського філософа-просвітителя, письменника і педагога Г. С. Сковороди. До цього ювілею українська спільнота підійшла із

вагомим науково-творчим багажем. Перш за все, це різноаспектні науково-дослідницькі праці (монографії, розвідки, есеї), в яких ґрунтовно досліджено і практично доведено майже усі біографічні факти і розбіжності із життєпису Г. С. Сковороди. Не менш вагомою є і палітра літературно-мистецьких творів, які образними засобами розкривають непересічний образ «нашого першорозуму». Приємно зазначити, що свій вклад у пошанування пам'яті великого земляка внесли і полтавці. Тож, послуговуючись фондами Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського, оглянемо надбання нашого літературно-мистецького загалу у галузі сковородинознавства.

Розпочнемо свій огляд із біографічного довідника історика і архівіста І. Ф. Павловського [4] на сторінках якого ми можемо віднайти біографічну статтю «Г. С. Сковорода». Дана стаття містить лаконічні, але вичерпні біографічні відомості і, як завжди, супроводжується бібліографічним списком праць філософа та праць дослідників-сковородинців.

Як відомо, найперша біографія Г. С. Сковороди вийшла з-під пера його товариша М. Ковалевського. Вона ґрунтувалась як на оповідках самого Григорія Савича, так і на власних спогадах та спостереженнях біографа та заторувала шлях майбутнім дослідникам-сковородинознавцям. Одним із них став викладач і літературознавець В. П. Леонтовський. Народився він у Полтаві в сім'ї чиновника. Закінчив свого часу Полтавську семінарію і Київську духовну академію, працював викладачем чоловічого духовного училища в Тиврове Кам'янець-Подільської губернії. Під час роботи в гімназії почав активно займатися науково-дослідницькою роботою. Власне, літературознавчі розвідки В. Леонтовського, присвячені Г. С. Сковороді, можна віднайти на сторінках збірника «Труды Полтавской ученой архивной комиссии»: «Характерні риси особистості Г. С. Сковороди та його змії ізраїльський» (вип. 4); «Доповнення «до тексту змії ізраїльський» (вип. 5); «Полтавській мислитель Г. С. Сковорода і генезис його філософії» (вип. 5). У цих статтях автор робить також посилання ще на одну свою працю – «Странный философ» (на жаль, вона відсутня у фондах Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського). Об'єктами його наукових досліджень стали твори Г. С. Сковороди та праці дослідників-сковородинців (їх список він наводить у 5-му випуску трудів ПВАК). Головним наративом, яким послуговувався В. Леонтовський під час проведення досліджень, було переконання, що «правдивая история Полтавского философа-поэта Григория Саввича Сковороды, равно как критический сборник его подлинных сочинений, доселе мало распространены» [8, с. 174]. Орієнтуючись на даний наратив він здійснив свій архівно-історичний та, почасти, і літературно-філософський аналіз життя і творчості Г. С. Сковороди. Як наукове підґрунтя своїх розвідок В. П. Леонтовський вказує праці проф. Н. І. Петрова та Д. І. Багалія, зауважуючи при цьому, що залишає за собою свободу не погоджуватися з їх висновками, якщо вони будуть носити суб'єктивний характер і входити в явне протиріччя із даними архівно-філософської критики. Результатами досліджень стало написання повної біографії Г. С. Сковороди на тлі виявлення і аргументованого доведення неточностей і розбіжностей у деяких джерелах, навіть таких поважних як Енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона.

Серед сучасних полтавських дослідників життя і творчості Г. С. Сковороди, передовсім звернемося до напрацювань «справжнього інтелектуала та енциклопедиста» письменника та літературознавця П. П. Ротача. Його основним науковим зацікавленням, серед численних наукових інтересів, було, без сумніву, збирання колосків з літературної ниви Полтавщини до загальної скарбниці української культури. Одному з таких колосків –

чорнухинському мудрецю – присвячено літературознавчий нарис «Григорій Савич Сковорода». У ньому П. П. Ротач ознайомлює користувачів із життям і творчістю мандрівного філософа та робить огляд подій по вшануванню його пам'яті. Але родзинкою цієї праці стало досить-таки цікаве питання – можливість зустрічі Г. С. Сковороди та І. П. Котляревського. Розглядаючи цю гіпотезу, П. Ротач висуває два припущення її ймовірності: 1) при відвідинах Полтави «духовний шлях» філософа обов'язково мав пройти через Іванову гору, тож «за молодих років І. Котляревський міг зустрітися де-небудь із мандрівним філософом» [6, с. 514]. 2) Ще одна можливість такої зустрічі – Золотонощина, де І. П. Котляревський «живучі в 90-х роках не міг не чути від людей про вчителювання Сковороди у с. Томари». Та й «легенда говорить, що й сам він [Котляревський – авт.] учителював у Кавраї» [6, с. 514]. Підсумовуючи, П. Ротач робить наступний висновок: хоча і нема документальних підтверджень їх особистої зустрічі, але впевнено можна сказати, що І. Котляревський поважав і шанував Г. С. Сковороду, вважаючи його за свого духовного наставника, а сквородинівські мотиви можна знайти у творчості Івана Петровича. Як тут не згадати пана Возного та його знамениту пісню: «Всякому городу нрав і права...»

До полтавської когорти дослідників життя і творчості Г. С. Сковороди належить і краєзнавець із Чорнухинщини М. І. Булда. Ревно досліджуючи славне минуле своєї малої батьківщини, він не міг обійти увагою і свого славного земляка – Г. С. Сковороду. Його літературно-критичний нарис «Мудрець з Чорнухинського краю» це, передовсім, історико-літературне викладення життєпису Григорія Савича [1]. Поряд із цим М. Булда провадить ґрунтовний аналітичний огляд літературної спадщини Г. Сковороди та праць дослідників-сковородинознавців і всебічно висвітлює заходи по вшануванню пам'яті мандрівного філософа на теренах Полтавщини та України.

Цікава літературознавча розвідка належить і П. А. Загребельному, який свого часу здобув славу одного з найерудованіших письменників сучасності. У літературному портреті «Ум всеосяжний і бунтівливий» Павло Архипович викладає своє бачення образу Г. С. Сковороди як людини, філософа і поета: «З-поміж великих імен, якими пишається український народ, поряд з Шевченком і Франком, називаємо ім'я Григорія Сковороди, першого нашого ума, великого просвітителя. Філософ і поет, оригінальний і незалежний мислитель, бунтар думкою і самим способом свого життя, ось уже 250 літ височить він над нашою землею, мов творіння зодчих Київської Русі, піднімається, мов сплески народної душі у вільнолюбивій козаччині й непокореності гайдамаччини, промовляє задушевністю своєї поетичної сопілки, мов сумовито-задумливе бриніння народної пісні» [2, с. 52]. Так, цей літературний есей віддає свою данину «соціалістичному реалізму» як неодмінній умові тогочасних реалій. Але якщо відкинути ці «даності», то ми отримуємо чудову літературну замальовку життєвого шляху Г. С. Сковороди та унікальний літературознавчий аналіз його творчості.

Частину своїх творів Г. Сковорода писав латиною тож вони, звісно, потребують перекладу. До цієї перекладацької праці долучився і письменник М. К. Зеров, здійснивши переклад латиномовних текстів Г. Сковороди: «Похвала бідності», «От вона, молодість року!», «Епіграма» та «На день народження Василя Томари» [7]. Можемо припустити, що опрацьовуючи спадщину Г. Сковороди перекладач зупиняється саме на тих творах, які найбільше уособлюють гармонійне поєднання античної та української культур.

Знамениті рядки М. Рильського «Благословенні, ви, сліди...» давно стали поетичною візитівкою Г. С. Сковороди. Але й полтавський літературний простір містить чимало

чудових римованих строк, які наші «парнасівці» присвятили своєму земляку. Зверталися до образу Г. С. Сковороди у своїх віршах П. Білецький-Носенко («Мудрець та старшина військовий»; «Сковорода»). Ф. Гарін («Мандрує світом його слава»), В. Онуфрієнко («Григорій Сковорода»), М. Філянський («Memento»). Б. Олійник згадує про Сковороду у поемі «Дорога» та поетично змальовує його життєпис у циклі «Сковорода і світ». Непрості питання про релевантність філософії Г. С. Сковороди реаліям сучасного світу постають зі сторінок поезій М. Костенка («Сковорода»; «У садах Сковороди»; «Для чого світ ловив?»). Своєрідним літературно-філософським осягненням образу Г. Сковороди, просякнутим спорідненістю їх душ, став поетичний цикл В. Підпалого «Сковородинські думи». Поема Д. Шупти «Осягнення» – це поетична спроба пізнання непересічного образу Г. С. Сковороди та його життєвої філософії.

Багатогранна діяльність Г. С. Сковороди, його самобутній характер та мандрівне життя постійно надихають літераторів до змальовування його образу. Яскравим взірцем такої праці є повість полтавського письменника І. І. Пільгука «Григорій Сковорода» [5]. У ній він майстерно вписав літературну замальовку образу мандрівного філософа в історико-біографічну канву оповіді. Тож читачі мають змогу дослідити життєпис Г. С. Сковороди через авторське бачення образу. Сюди ж можна долучити і п'єсу І. П. Кавалерідзе «Григорій Сковорода», яка входила до четвірки п'єс, написаних І. П. Кавалерідзе, що свого часу посіли чільне місце в репертуарі українських театрів.

Загалом, розглядаючи спадок І. П. Кавалерідзе, зауважимо, що багатогранність його творчої натури вражає (скульптор, сценарист і кінорежисер, драматург і прозаїк), а роботи захоплюють творчою фантазійністю та поетично-філософськими узагальненнями. Що стосується тематики творів, то, за словами самого митця: «У віковій боротьбі рідного народу за своє соціальне й національне визволення я шукав і знаходив те, що полонило мою увагу» [6, с. 178]. Особливу принаду для Івана Петровича становив його неординарний земляк – Г. С. Сковорода. Тож роботи, що втілюють образ мандрівного філософа, займають особливе місце. Серед його творчого доробку Найперший образ Г. С. Сковороди знайшов своє втілення у скульптурі. І це не дивно, адже І. П. Кавалерідзе, безперечно, належить до плеяди самобутніх і оригінальних українських скульпторів. Скульптурна сковородіана, яку І. Кавалерідзе розпочав у 1922 році, супроводжувала його протягом усього життя. Пам'ятники і погруддя Г. С. Сковороді за проєктами І. Кавалерідзе були встановлені в Лохвиці (1922), Чорнухах (1922), Сковородинівці (1972; скульптор І. П. Кавалерідзе, архітектор В. Г. Гнезділов), Києві (1977) та Харкові (1992; автор пам'ятника, Ю. Шкодовський, виконав його за оригінальним проєктом І. П. Кавалерідзе). Разом із тим І. Кавалерідзе заслужено вважається одним із видатних діячів українського кіно. Тому у творчому доробку кінорежисера є повнометражний художній біографічний фільм «Григорій Сковорода», який вийшов у 1958 році, а І. П. Кавалерідзе був не лише режисером, але й написав сценарій цього фільму. Фільм розповідає про молоді роки Г. С. Сковороди (40-60 рр. XVIII ст.). Мандрівний філософ, у трактуванні І. Кавалерідзе, постає не лише як просвітитель, що до деякої міри абстрактно пояснює проблеми моралі, але, передусім, як носій бунтарського духу у своєму прагненні до правди й справедливості. Не цурався І. Кавалерідзе і суто літературної праці – у 1968 році з-під його пера виходить п'єса «Григорій Сковорода» (Григорій і Параскева)». У цій п'єсі зображено той же період, що і в однойменному фільмі, але вона зазнала суттєвих змін і доробок, тож те, що було у фільмі тільки намічено, зазвучало у п'єсі на повну силу, поетично і пристрасно [3].

А тепер поглянемо як ясним осіннім днем околицею Миргороду прогулюються, ведучи між собою тиху, неспішну бесіду, Д. Гурамішвілі та Г. С. Сковорода. Саме такою набачив їхню зустріч та змалював у своїй картині «Зустріч грузинського поета Давида Гурамішвілі з українським мислителем Григорієм Сковородою» (1988) полтавський художник В. Брикулець. Звісно, дана картина – це політ авторської уяви. Та ймовірність зустрічі двох непересічних особистостей, які жили в один і той же час і навіть мали точку перетину, бо Давид Гурамішвілі майже половину свого життя провів на Миргородщині, а Григорій Савич Сковорода багато мандрував полтавськими шляхами і надалі продовжує хвилювати уяву митців. Зокрема ще однією фантазією-сценарієм зустрічі цих двох видатних особистостей стала повість грузинського поета, казкаря і режисера Г. Петріашвілі «Давид і Григорій», а В. Підпалый змалював ліричний діалог між ними у вірші «Григорій Сковорода та Давид Гурамішвілі»

І, наостанок, декілька слів про неординарне втілення образу Г. С. Сковороди заслуженим майстром народної творчості України Г. О. Киселем. Полтавська вишивка – важливий і самобутній пласт української культури, а її митці вміють передати унікальну і духовну красу нашого краю та його народу. Це у повній мірі відноситься і до Григорія Олексійовича, який понад 40 років натхненно розробляв малюнки-схеми для вишивки хрестиком, серед них – схема вишивки хрестиком портрету Г. С. Сковороди. Це справді унікальне втілення образу філософа, адже, за словами нашої полтавської художниці В. І. Барінової-Кулеби: «Намалювати, написати портрет це одне, а перевести його у вишивку хрестиком – це мати великий дар».

Як бачимо, полтавці внесли вагомий вклад до науково-мистецького багажу сквородинознавства, із яким загальноукраїнська спільнота прийшла пошановувати 300-річчя дня народження Г. С. Сковороди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Булда М.І. Мудрець з Чорнухинського краю. – К., 1992. – 44 с.
2. Загребельний П. А. Неложними устами : статті, есе, портрети. – К. : Рад. Письменник, 1984. – С. 52-63.
3. Зініч С.Г. Іван Кавалерідзе. – К. : Мистецтво, 1971. – 184 с.
4. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века: издание Полтавской ученой Архивной Комиссии / И. Ф. Павловский. – Полтава : Типо-лит. И. А. Дохмана, 1912. – 238 с. : портр.
5. Пільгук І.І. Дуби шумлять : біографічні повісті. – К. : Дніпро, 1990. – С. 208.
6. Ротач П.П. Колоски з літературної ниви: короткий літературний календар Полтавщини. – Полтава : Полтавський літератор, 1999. – С. 512-517.
7. Сковорода Г.С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наукова думка, 1983. – 542 с.
8. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 4 / ред.: Л. В. Падалка, И. Ф. Павловский. – Полтава: Электрическая типо-литография Г. И. Маркевича, 1907. – 254 с.
9. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 5 / ред.: Л. В. Падалка, И. Ф. Павловский. – Полтава: Электрическая типо-литография Г. И. Маркевича, 1908. – 239 с.

Тетяна Кісельова,
аспірантка кафедри філософії
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)
Lisichka.for.e25@gmail.com

ТОЧКИ ДОТИКУ ГУМАНІЗМУ Г. С. СКОВОРОДИ ТА ТРАНСГУМАНІЗМУ

Творчий спадок Григорія Сковороди є основою української сучасної філософії. Незвичність філософії українського мандрівного мудреця проявляється в багатовекторності досліджуваних проблем. В працях Григорія Савича розкриваються онтологічні, гносеологічні та антропологічні філософські питання, на які філософ відповідає з українською ментальністю та християнським поглядом на світ. Зазвичай витоки сучасних філософських течій завжди вбачають у працях європейських філософів нового часу, а твори Г. Сковороди недостатньо аналізують у співвідношенні з сучасними філософськими течіями, аргументуючи це тим, що праці українського філософа, є набагато слабшими ніж європейських мислителів XVIII століття.

Проте, на нашу думку це є великою помилкою, адже за простотою ідей Григорія Савича розкривається неординарна філософська система, яка поєднує непеєднане: неоплатонізм, містицизм та християнство. Оскільки сучасна трансгуманістична думка базується на ідеях гуманізму, співвідношення ідей українського філософа та трансгуманістичного бачення майбутнього людини є актуальним для розуміння сприйняття та розвитку ідей трансгуманізму в українській культурі.

Проблема співвідношення поглядів Г. С. Сковороди і сучасних філософських напрямків в українській науковій літературі мало досліджена. Проте дослідження філософії Г. Сковороди є пріоритетним напрямком в українській філософській думці. Антропологічні погляди Г. С. Сковороди опрацьовують такі українські дослідники Д. Чижевський та І. Іваньо. Когорту провідних дослідників філософського спадку Г. С. Сковороди складають Верба Г.М., Попович М.В., Ушкалов Л.В., Чернега Т.М., Шевчук В.О.

Метою нашого дослідження є аналіз співвідношення головних ідей Г. Сковороди про людину та бачення людини в філософії трансгуманізму. Методологія досліджень має комплексний характер і базується на філософсько-антропологічному та філософсько-культурологічному аналізі проблем співвідношення уявлень про людину Г. С. Сковороди та трансгуманістичної філософії.

Трансгуманістичний рух сьогодні все більше привертає увагу мислителів завдяки своїм сміливим вимогам щодо майбутнього людства та стрімкому розвитку технологій. Окрім того головним стрижнем трансгуманістичної думки є ідея гуманізму, яка розуміється як побудова суспільства в якому найвищою цінністю є людина, та її реалізація. Критики цього руху зазначають що технологічні вдосконалення можуть позбавити нас нашої людськості. Тож трансгуманісти спростовуючи критику, повертають нас до вічної і водночас найактуальнішої з усіх проблем – проблеми людини. В широкому значенні трансгуманізм розглядає майбутню еволюцію людини до транслюдини, а потім постлюдини. Окрім утопічних уявлень про майбутнє трансгуманізм окреслює безліч філософських питань про місце та призначення людини у світі, який відкривається та трансформується для потреб людського суспільства. Тому ми звернемося до поглядів Г. Сковороди на людину, щоб

зрозуміти чи дійсно трансгуманістичне майбутнє загрожує втратою людством свого людського обличчя.

На початку дослідження, важливо зазначити що Г. Сковорода заснував особливий тип філософії, метою якої є не тільки інтелектуальна стимуляція і аналіз дійсності, а й морально та духовно просвітницька робота. Його філософські поняття вкладаються в містично-релігійні образи, символи, порівняння, біблійні цитати, прислів'я та історії. Звичайно Григорій Сковорода був людиною свого часу, і перш за все міркував про життя людини у світі, який він бачив. Проте його гуманістичні ідеї набагато випереджають свій час, тому що він хотів розкрити вічне питання людської досконалості та щастя: «Свою роботу філософ спрямував на те, щоб вказати людині шлях до справжнього щастя, яке розумів, не як володіння примарними «мирськими звабами», а як «душевний мир», «спокій серця»» – вважає дослідниця М. Грибовська [2, с. 202]. Всі праці українського філософа насичені проблемою самопізнання людини, для розв'язання якої необхідно зрозуміти природу людської істоти. «Важко пізнати свою природу, а чужу пізнати й того важче» – наголошував Г. Сковорода про проблему пізнання людиною себе [6, с. 369]. Ідея необхідності пізнати себе також є надважливою для трансгуманістів, які наголошують, що для того щоб змінювати себе необхідно зрозуміти чим ми є зараз, який шлях модифікації буди максимально корисним як для суспільства, так і для людини. Для трансгуманістів важлива надзвичайна персоналізація та налаштування всіх майбутніх транстехнологій. Ми вже сьогодні бачимо високий рівень персоналізації в маркетингових практиках з продажу різних девайсів, але в майбутньому цей рівень буде розширено, щоб торкнутися практично всіх аспектів нашого життя. Ідея цінності сенсу людського буття, як в гуманізмі Г. Сковороди, так і в трансгуманізмі розкривається в тому, що життя людини цінне не тільки через самозбереження та мінімізацію страждань, але у виявленні, розвитку, реалізації людиною в собі таких якостей, які дозволяють досягти гармонії духовних, душевних і тілесних потреб, стаючи людиною-творцем культури і цінностей з ідеалами добра та свободи.

Варто також зазначити, людина за розумінням Григорія Савича являє собою два світи – зовнішній і внутрішній, є земне тіло та є духове, таємне, заховане, вічне, є дві натури видима і невидима. Справжнє життя людина може відчутти лише за умови розуміння нею своїх глибинних внутрішніх особливостей. Дослідник Д. Чижевський зазначає, що питання природи людини «розуміється, не через своє матеріальне, тілесне буття, що для Сковороди є лише «трупом», «тінню», «брудом», людина має своє центральне значіння у світі, а навіть і не через душу, але тому, що людська істота – як правда й усе в світі – є подвійна, складається з «зовнішності» тіла та з поверхні душі та з захованої в тілі й під душею «правдивої», «внутрішньої», «дійсної» людини» [6, с. 130]. Фактично за філософією Г. Сковороди тіло є другорядним, і є інструментом в реалізації потенціалу «дійсної» людини. Так само вважають і трансгуманісти, зокрема Р. Курцвейл: ми вже маємо пристрої для заміни наших стегон, колін, плечей, ліктів, зап'ясть, щелеп, зубів, шкіри, артерій, вен, серцевих клапанів, рук, ніг, стоп, пальців рук і ніг. Системи заміни більш складних органів (наприклад, нашого серця) починають працювати. Оскільки ми вивчаємо принципи роботи людського тіла та мозку, незабаром ми зможемо розробляти значно кращі системи, які будуть приємнішими, працюватимуть довше та працюватимуть краще, не схильні до збоїв, хвороб та старіння» [5]. Таким чином ми припинимо залежність людства від нашого слабкого людського тіла. Людина, яка буде позбавлена залежності від тіла, від «тіні» за Григорієм Савичем, буде мати більше часу та більші шанси на реалізацію свого духовного потенціалу. В свою чергу

суспільство з більш щасливими та духовно розвинутими людьми буде функціонувати більш успішно й безпечно.

Ідеї Г. Сковороди залишаються актуальними для сучасної філософської думки. На жаль, вони є недооціненими сучасними дослідниками. Проте, досліджуючи навіть маленьку частину філософської системи Г. Сковороди, розумієш як багато сучасних проблем досліджено українським філософом. Сковорода, як і ідеологи трансгуманізму Д. Пірс, Н. Бостром та Р. Курцвейл, стверджує просту істину, що люди створені для того, щоб кидати собі виклик, використовувати свої здібності та таланти, боротися, дивитися на світ і діяти в ньому, змінювати речі, рости та розвиватися, використовувати свої навички та бути корисним. Особливо збігаються принципи Г. Сковороди «пізнай себе», «побач самого себе», «слухай себе» з трансгуманізмом, адже розвиток внутрішньої «справжньої» природи людини дозволяє людині знайти своє покликання, мету свого життя та щастя. Як філософія Г. Сковороди слугувала високій меті – звільнити людину від кріпацтва, яке було обмеженням людського потенціалу його часу. Так трансгуманізм бажає досягти рівня звільнення людини від біологічних проблем її існування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бостром Н. Трансгуманістичні цінності. URL: <https://www.nickbostrom.com/ethics/values.html>.
2. Грибовська М. Вчення про «істинну людину» Григорія Сковороди як філософське підґрунття елітарності / Маряна Грибовська. // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 2016. – №18. – С. 202–210.
3. Іваньо І.В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди. – К.: Наукова думка, 1983. – 272 с.
4. Курцвейл Р. Еволюція розуму / Рей Курцвейл // Ексмо. – 2015. URL: https://batrachos.com/sites/default/files/pictures/Books/Kurtsveyl_2015_Evolyuetsiya%20razuma.pdf#page=244&zoom=100,96,118.
5. Курцвейл Р. Ми стаємо кіборгами / Рей Курцвейл // Kurzweil. – 2002. URL: <https://www.kurzweilai.net/we-are-becoming-cyborgs>.
6. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів у 2-х т. – Т. 1. Трактати та діалоги / Пер. російською мовою Р. Кисельова під ред. С. Йосипенка. – К.: Богуславкнига, 2011. – 432 с.
7. Чижевський Д. Філософія Г. Сковороди / Дмитро Чижевський. – Харків: Прапор, 2004. – 272 с.

Тетяна Куренкова,
завідуюча бібліотекою Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського
(Полтава)
library@pano.pl.ua

ФІЛОСОФСЬКІ, СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКОВІ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

«Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним».

Г. С. Сковорода

«Довго сам учись, якщо хочеш навчати інших. У всіх науках і мистецтва плодом є правильна практика».

Г. С. Сковорода

З нагоди 300-річчя від дня народження Григорія Савича Сковорода (1722-1794), видатного українського філософа, просвітителя-гуманіста, мислителя, поета, педагога складено бібліографічний огляд літератури, з якою можна ознайомитись у спеціальній навчально-педагогічній бібліотеці Полтавської академії неперервної освіти ім. М.В. Остроградського.

Григорій Савич Сковорода був не лише видатним філософом XVIII ст., просвітителем-демократом, поетом, культурним діячем, але й видатним теоретиком у галузі педагогіки, педагогом-новатором, який вимагав уважного ставлення до особи дитини, закликав розвивати в ній кращі риси, властиві нашому народу, глибоко вірив у силу науки і освіти. Висловлені в його творах прогресивні ідеї і думки, мали великий вплив на розвиток вітчизняної педагогічної думки, а деякі поради, зокрема про необхідність будувати педагогічний процес з урахуванням психофізичних особливостей дітей та деякі думки про виховання, насамперед про моральне виховання вільної, всебічно розвиненої особистості, не втратили свого значення і до наших днів та співзвучні з вимогами сучасної педагогіки.

Огляд матеріалів стане у нагоді викладачам і студентам педагогічних вишів, науковцям, аспірантам та широкому колу учительства, хто прагне саморозвитку та самопізнання в неперервній освіті.

I. Бібліографія публікацій про життя і діяльність Г. С. Сковорода

1. Сковорода Григорій Савич (1722-1794) // Альманах пошани й визнання Полтавщини. 100 видатних особистостей Полтавщини минулих століть / [голов. ред. Л. Омельченко]. – Полтава : Видавництво «Артполіграфсервіс», 2003. – С. 172–173.

Гортаючи сторінки видання, читач ще раз переконається, що наша земля благословення Богом. Саме тут народжувались українська літературна мова, національний театр і класична музика, саме тут найкраще працювало багатьом ученим зі світовими іменами, саме вона надавала сили тим своїм синам, котрі поклали своє життя на оltар служінню Україні. Ця книга присвячена тим видатним діячам, хто народився або довгий час жив на території нинішньої Полтавської області, хто розкрив свій талант у нашому краю. Їх життєписи складаються в різноликий, але цілісний образ Полтавської землі від давніх часів і до недалекого минулого. Незгасаюча геніальна спадщина великого мислителя, «українського Сократа», нашого земляка Г. С. Сковорода стала надбанням людства, піднявши вітчизняну культуру до вершин світової гуманістичної думки.

2. Багалій Д. І. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода: монографія / Д. І. Багалій ; [гол. ред. О. Шокало, текстол. підг. й передне слово П. Майданченка, худож. В. Мітченко, Ю. Чайка]. – 2-е вид., виправ. – К.: Видавництво «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. – 472 с. : портр. – (Серія «Спадок»).

Монографія академіка Дмитра Багалія про Григорія Сковороду – найкраща в сквородинознавстві. Видано було її єдиний раз у 1926 році мізерним тиражем, і вона одразу стала бібліографічною рідкістю, раритетом на рівні з давніми фоліантами.

3. Наш перворозум. Григорій Сковорода на портреті і в житті: фотокнига / [автори і

упоряд. В. Я. Стадниченко, М. А. Шудря]. – К.: Видавництво «Спалах», 2004. – 174 с. : фотогр.

Фотокнига «Наш перворозум» – продовження низки видань, що їх започаткувало видавництво «Спалах» про славетних діячів історії та культури України. Загальна постаць великого українського філософа Григорія Савича Сковороди приваблювала багатьох дослідників. Проте автори цієї книги – відомі журналісти, лауреати Національної премії України імені Тараса Шевченка – Володимир Стадниченко й Микола Шудря знайшли самобутню художню форму, де у витонченій ліричній манері і водночас глибинно відтворено добу, на тлі якої розгорталася подія із життя Г. С. Сковороди, означені скупими документальними свідченнями, багатющим ілюстративним матеріалом стосовно його сучасників, місць, де народився й перебував він – від Слобожанщини й до Угорщини, Чехії, Словаччини, Польщі, Німеччини, Італії.

4. Ніженець А.М. Г. С. Сковорода. Заповідні місця на Харківщині / А. М. Ніженець. – Х.: Прапор, 1969. – 64 с.

Друга половина життя Г. Сковороди пов'язана з Харківщиною. Вступ 1759 року вільнолюбивого вченого до Харківського колегіуму – вищого учбового закладу Слобожанщини – на посаду викладача поетики був надзвичайною подією в розвитку умонастроїв серед молоді і викладачів. В колегіумі починається активна боротьба проти схоластики, за визволення людського розуму з пут марновірства, теології. Вплив Сковороди ширився через лекції, твори, листи, а найбільше через дійовий приклад його життя. Так, мандруючи, прожив видатний вчений, філософ, письменник 25 років – останню третину свого життя. На Харківщині, крім Пан-Іванівки і Бабаїв, Григорій Савич подовгу жив у Харкові, Великому Бурлуці, Гусинці, Валках, Святогорську, Ахтирці та інших місцях.

5. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди: збірник / редак. колег. : О. Г. Дзевєрін (відпов. ред.), В. З. Смаль, І. А. Табачников. – К.: Вища школа, 1972. – 244 с.

У збірнику висвітлюються основні проблеми педагогічної спадщини Г. С. Сковороди, розкривається історичне й теоретичне значення ідей видатного мислителя про виховання, освіту і навчання. Значну увагу приділено також практичній учительській діяльності просвітителя.

6. Пільгук І. Григорій Сковорода. Художній життєпис / Іван Пільгук. – К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1971. – 252 с.

У 1972 році минуло 250 років з дня народження видатного українського поета й філософа Григорія Сковороди. У цій книжці автор змалював складний життєвий і творчий шлях ученого і письменника. Тут постають картини його навчання в Київській Академії, перебування в столичній капелі, висвітлюються педагогічна праця та численні зустрічі з видатними людьми того часу.

7. Поліщук Ф.М. Григорій Сковорода. Життя і творчість / Ф. М. Поліщук. – К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1978. – 260 с.

У книжці досліджуються життя і творчість, соціально-політичні, філософсько-естетичні та етичні погляди відомого українського філософа-просвітителя, письменника, педагога і громадського діяча Григорія Савича Сковороди (1722-1794). Окремі розділи праці присвячені аналізу поетичних творів та байок письменника.

8. Скоробагата Н.І. Григорій Сковорода як символ мудрості української землі. Огляд життя і творчості. 9 клас / Н. І. Скоробагата // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2020. –

№ 31–33 (611–613). – С. 41–45.

Стаття учителя української мови і літератури Богданівської філії I-II ст. Васильківського НВК № 1 імені М. М. Коцюбинського, Васильківського р-ну Дніпропетровської обл. розкриває багатогранність видатної постаті Г. Сковороди – філософа, просвітителя, поета, основні факти його життя, християнські, морально-етичні ідеали, зміст поняття «сродна праця».

9. Сковорода Григорій Савович (1722-1794). Видатний український філософ, поет, просвітитель // Українська філософія в іменах : навчальний посібник / І. В. Огородник, М. Ю. Русин ; [за ред. М. Ф. Тарасенка]. – К.: Либідь, 1997. – 326 с. – С. 245–252.

Ще донедавна українську філософію уособлювало лише одне ім'я – Григорія Сковороди. Автори навчального посібника розкривають перед читачем близько 120 імен українських мислителів – основні етапи їхнього життя й творчості, концептуальну основу філософської спадщини та ін.

10. Філософ-гуманіст Г. С. Сковорода / І. Головаха, І. Стогній. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1972. – 74 с.

Ім'я Григорія Савича Сковороди посідає почесне місце в історії вітчизняної науки і культури XVIII століття. Значення Сковороди вийшло далеко за межі України, воно набуло міжнародного характеру. Про життєвий шлях та ідейну спадщину видатного українського мислителя і розповідають у брошурі І. П. Головаха та І. П. Стогній.

11. Сковорода Григорій Савич (22.11/03.12.1722–29.10/09.11.1794) // Філософська думка в Україні: біобібліографічний словник / авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик [та ін.]. – К.: Унів. Вид-во «Пульсари», 2002. – 244 с. : іл. – С. 178–179.

Біобібліографічний словник «Філософська думка в Україні» містить понад 150 статей, що відтворюють віхи життя та творчості провідних діячів філософської культури України X-XX ст., висвітлюють їхній філософський доробок і стан його наукової дослідженості, й серед них чільне місце займає Г. С. Сковорода.

12. Чижевський Д.І. Філософія Г. С. Сковороди / Д. І. Чижевський ; [підг. тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова]. – Харків : Прапор, 2004. – 272 с.

«Філософія Г. С. Сковороди» є однією з найвідоміших праць видатного українського вченого Дмитра Чижевського (1894-1977). Уперше вона побачила світ іще 1934 року. Чижевський схильний розглядати філософію Сковороди як справжню серцевину нашої інтелектуальної традиції. «Сковорода, – писав він, – є останній представник українського духовного барока, з другого боку, він – український «передромантик»: але бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, Сковорода стоїть у центрі української духовної історії ...». У своїй книзі Чижевський на багатому джерельному матеріалі досліджує засади сквородинської метафізики, антропології, гносеології, етики. Універсалії та образи українського філософа яскраво увиразнені на тлі античного платонізму й неоплатонізму, патристики, середньовічної та новочасної (передовсім німецької) містики. Деякі тези, що їх уперше висунув і обґрунтував Чижевський, як-от думка про те, що творчість Сковороди є «коментарем» до Святого Письма, що вона присутньо пов'язана з містичною традицією, в найвиразнішими прикметами сквородинського «барокового стилю» є антитетичність і символізм, з часом перетворилися на усталені сюжети академічної сквородіани.

II. Бібліографія праць Г. С. Сковороди

1. Сковорода, Григорій. Твори: У 2 т. – К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 2005. – 2-е вид., виправ. / редак. колег. : М. Жулинський (голова), М. Сулима (заст. гол.), О. Пріцак, Я. Ісаєвич [та ін.]; (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т. 5). – Парал. тит. арк. англ. Т. 1. / передм. О. Мишанича. – 528 с. : портр. – Бібліогр. : с. 36–46. – Т. 2. – 480 с.
2. Сковорода, Григорій. Вибрані твори / [упорядк. та передмова Леоніда Ушкалова; прим. й комент. Леоніда Ушкалова та Сергія Вакуленка]. – Х.: Прапор, 2007. – 384 с.
3. Сковорода, Григорій. Сад пісень. Вибрані твори / редак. кол.: В. Я. Андрущенко, В. В. Бичко, Н. Д. Коваленко, М. М. Острик [та ін.]. – К.: Видавництво дитячої літератури «Веселка», 1972. – 198 с.
4. Сковорода Г.С. Розмова про істинне щастя / [пер. укр. мовою, прим. В. О. Шевчука]. – Х. : Прапор, 2002. – 280 с.
5. Сковорода, Григорій. Літературні твори / [вступна стаття, упоряд. текстів і прим. Б. А. Деркача]. – Київ : Редакція літературознавчої та художньої літератури, 1972. – 434 с.
6. Сковорода, Григорій. Повне зібрання творів. У 2 т. – К.: Видавництво «Наукова думка», 1973. – Академія наук Української РСР, Інститут філософії / редак. кол. : член-коресп. АН УРСР В. І. Шинкарук (голова), д. філос. н. В. Ю. Євдокименко, д. філол. н. Л. Є. Махновець [та ін.]. Т. 1. – 530 с. ; Т. 2. – 570 с.

РОЗДІЛ 2.

Українська ідентичність і сучасні актуалітети музейної педагогіки

Михайло Бойченко,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
(Київ)
boichenko.m@knu.ua

ФІЛОСОФІЯ ТОЖСАМОСТІ: ВЧИТИСЯ БУТИ УКРАЇНЦЕМ

Життя Григорія Сковороди заслужено називають прикладом життя філософа: здавна вважають, що філософ має жити так, як учить сам. Адже філософ – це людина, яка вчить тому, що сама концептуалізувала, чому надала понятійне оформлення, що вивела як мораль. Яка би то була мораль, якби її нехтував сам її творець і поборник? Свого часу справедливо дорікали Сенеці, що він вчив стриманості і обмеженню лише необхідним і при цьому він був найбагатшою людиною тодішньої Римської імперії. Врешті-решт остання обставина таки і спричинила його смерть: брехливо звинувативши Сенеку у змові, його учень і філософський послідовник імператор Нерон наказав Сенеці вчинити самогубство [5-6]. Бути неуспішним вчителем може бути смертельно небезпечно. Зовсім інша історія – життя Григорія Сковороди, який мав у молодості прекрасні кар’єрні перспективи при імператорському дворі у Петербурзі, але свідомо відмовився від сумнівної слави улюбленця імператриці і пов’язаних з цим матеріальних благ. Сковороді привелося жити надголодь, певний час поневірятися без роботи, але він зберіг головне – власну гідність і свободу, власну тожсамість. Але чи була це тожсамість українця?

Сковорода був патріотом своєї малої батьківщини, місьць, де він народився і навчався, де тривалий час мешкав: це – територія України від Слобожанщини до Київщини, у тому числі й Полтавщина і Переяслав. Але українцем він себе таки не називав, як, втім, і росіянином: на ті часи люди ідентифікували себе національно з Руссю більше, аніж з більш пізніми назвами [2].

Однак, порівняно з іншими писемними українцями (а таких у ті часи було не так і багато, хоча й більше відсотково, аніж росіян), Сковорода набагато частіше вживав українізмів, і не лише тоді, коли писав байки чи поезії у народному стилі, але й у своїх діалогах, діатрибах та інших філософських творах [7]. На той час в Україні не було української абетки, фонетичний правопис було запропоновано Пантелеймоном Кулішем лише у 1850-ті роки, та й то не всі сучасні мовознавці визнають це початком писемної української [4]. Писали ж переважно церковнослов’янською, латиною. Та й сам Сковорода знав багато мов, але відчувалося, що любив українську – важливі деталі передавав саме українськими словами.

Таким чином, варто на прикладі Сковороди з’ясувати, що не треба шукати еталон української ідентичності на всі часи, а слід оцінювати українськість у її динаміці – як історичного її становлення, так і особистісного опанування.

Якщо брати українську ідентичність як таку, що проходить тривалий період своєї еволюції, тоді деякі елементи мови і культури, навіть якісь риси археологічної культури, яку досліджував зокрема Михайло Брайчевський [3], можна характеризувати якоюсь мірою як українські навіть ще до виникнення топоніму «Україна». На цьому довгому шляху здобуття ідентичності можна виявити ще багато важливих непрочитаних сторінок української історії,

а можна ще більше написати – на основі відповідних глибоких і різнопланових досліджень. Це – питання не лише наявності відповідного об'єкту дослідження, але й питання достатнього дослідницького інтересу, питання бажання з цього об'єкта створити відповідний предмет дослідження. Не лише у політиці, але і у науці постає питання про бажання бути українцями.

Тому повертаємося до кореневого питання про природу ідентичності. Чи є пошуки ідентичності лише виявленням того, що в нас вже закладено природою і історією, чи ці пошуки мають бути конструюванням певною уявленої спільноти української нації, як про це пише Бенедикт Андерсон [1]? Вочевидь, значною мірою, і те, і інше. На думку спадає дослідження Ентоні Сміта «Культурні основи націй» [8]. У цій роботі Сміт не просто показує три альтернативних способи утвердити національну ідентичність (ієрархія, заповіт і республіка), але й доводить саму ідею множинності і варіативності такого утвердження.

Здобуття національної ідентичності – не Божий дар, а копітка спільна робота і драматичний спільний досвід, який включає у себе як прекрасні здобутки і перемоги, так і прикрі втрати і поразки. Головне, щоби цей досвід лише згуртував націю, зміцнював її бажання торувати разом і надалі шлях своєї долі.

Що ж стосується особистості, то тут маємо класичне завдання – вчитися: вчити власну мову, історію власного народу, його культуру в усіх її проявах, а головне – вчитися пишатися своєю національною ідентичністю.

Зараз ми усі переживаємо незрівнянне піднесення національної самоідентифікації як громадяни України. Навряд чи варто наголошувати, що це не стільки етнічна, скільки політична самоідентифікація – адже це передусім ідентифікація культурна, а ще більшою мірою це – відчуття моральної вищості українців над російськими агресорами. І це українське відчуття незаперечної моральної переваги над агресором поділяють і визнають інші народи світу – передусім, ті, які відкрито допомагають Україні у цій війні, але також і ті, що займають стриману позицію, не бажаючи «псувати стосунки» з росією. Ця українська самоідентифікація видається неперевершеною, але це насправді лише початок переможної ходи визнання українства у світі.

Вчитися бути українцем – це не лише здобуття власної української тожсамості, це наука бути людиною, зберігати людську гідність та інші кращі людські якості в умовах жахливих випробувань і пекельних спокус. Бути українцем перетворюється на бренд – це означає бути сміливим і стійким, не відступати перед труднощами і вміло та вдячно приймати допомогу друзів.

Бути українцем – означає бути спільно з українцями за демократію, мир та інші кращі здобутки сучасної глобальної цивілізації. Таким чином, українство отримує своє гідне і помітне місце у глобальній цивілізації, а точніше – поступово повертає своє, награване у неї за багато століть росією. І разом з українцями свій рахунок виставляють інші закріпачені та обдурені росією народи, передусім ті, які й досі знаходяться під ярмом сучасної російської недо-імперії. Вчитися бути українцем сьогодні – це вчитися любити свободу і демократію, вчитися любити свою Батьківщину.

Можна згадати працю «Історія як процес навчання?» Клауса Едера [10], можна згадати працю «Запізніла нація» Гельмута Плеснера [11] – і на прикладі історії німецької нації побачимо, що українці не унікальні у прагненні захистити власну гідність, але точно відрізняються від деяких націй у тому, що українці не шукають утвердження власної нації у поневоленні інших.

Але яким би не був результат такого навчання, це – спільне навчання усієї нації, це уроки, які потрібно уміти робити, і потрібно передусім робити з них правильні висновки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андерсон Б. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму* / пер. з англ. В. Морозова. 2 вид., перероб. К.: Критика, 2001. 272 с.
2. Артюх В. Григорій Сковорода: українізація образу. *Сумський історичний портал*. 11 квітня 2022 року. <https://history.sumy.ua/research/article/9521-hryhorii-skovoroda-ukrainizatsiia-obrazu.html>
3. Брайчевський М.Ю. Антський період в історії східних слов'ян. *Археологія*. 1952. Вип. 7. С. 21-42.
4. Даниленко А. «Пиши як мовиш...», або чому Пантелеймон Куліш не став творцем сучасного українського правопису. *Мовознавство*. 2012. № 4. С. 37–54.
5. Дяченко М. Сенека про роль філософії в самовихованні особистості. *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Харків, ХДАК, 2017. Вип. 50. С. 67-68.
6. Сенека Л.-А. *Діалоги* / пер. з латин. А. Содомора. Львів: Априорі, 2016. 320 с.
7. Сковорода Г. *Повна академічна збірка творів* / за ред. проф. Л. Ушкалова. 2-ге вид., стер. Харків: Видавець Савчук О.О., 2016. 1400 с.
8. Сміт Е. *Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка* / пер. з англ. П. Таращука. К.: Темпора, 2010. 312 с.
9. Ушкалов Л. *Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди*. Вид. 2-е. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 368 с.
10. Eder, Klaus. *Geschichte als Lernprozess?: Zur Pathogenese politischer Modernität in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985. 605 S.
11. Plessner, H. *Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit des bürgerlichen Geistes (1935/1959)* In: Plessner H. *Gesammelte Schriften*. Bd. 4. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1982. S. 7-223.

Василь Купрійчук,

доктор наук з державного управління, професор,
провідний науковий співробітник відділу екранної культури та інформаціоналізму

Інституту культурології НАМУ

(Київ)

kvm1968@ukr.net

УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Життя людини і груп людей неможливо уявити поза ідентифікаційними системами, ідентичностями. Як колективна істота людина усвідомлює сенс свого існування, свою самобутність лише серед подібних собі. Так само група не існує без усвідомлення своєї групової специфіки, своєї ідентичності.

Англійське слово Identity («ідентичність»), власне, і означає результат усвідомлення індивідом належності до певної групи, спільноти людей. Найчастіше під ідентичністю розуміють сукупність специфічних рис, які характеризують певну групу людей і на підставі

яких окремі індивіди відносять себе до цієї групи. Зокрема, знаний британський соціолог Е. Гіденс у зміст поняття «ідентичність» вкладає «особливі риси характеру особи або групи», зазначаючи при цьому, що «ідентичність як особи, так і групи, значною мірою диктуються соціальними знаками», одним з найважливіших з яких є їхнє власне ім'я [15, с. 663].

Таким чином, соціальність ідентичності визначається тим, що остання є невіддільною від груп і спільнот, від взаємодії людей в групах і спільнотах, а також від взаємодії індивідів, які належать до різних групових об'єднань. З іншого боку, жодна група чи спільнота, як і окремий індивід, не можуть існувати поза культурою. У даному випадку йдеться, насамперед, про соціологічне розуміння культури як сукупності значень, цінностей і норм, якими керуються люди в процесі своєї взаємодії та свого співжиття. Саме тому, на думку провідних українських соціологів, яку ми цілком поділяємо, «ідентичність є не просто соціальним феноменом чи соціальним продуктом, а більш складним соціокультурним утворенням, в якому наявні, взаємодіють і розрізняються його особистісні, культурні та соціальні компоненти» [16, с. 11].

Навряд чи є потреба у розлогодному обґрунтуванні тези про те, що кожний свідомий громадянин своєї держави, а тим більше – управлінець, повинен чітко з'ясувати для себе усі аспекти, пов'язані з сутністю та функціями ідентичностей, особливо національної ідентичності й не плутати її з етнічною ідентичністю. Етнічна ідентичність – атрибут етнічної спільноти (етнічної нації), національна ідентичність – інтегральна характеристика політичної спільноти (політичної нації) [12]. Для України не менш актуально, ніж для Англії, звучать слова видатного британського соціолога й етнополітолога Е. Сміта про те, що добір політичних функціонерів, регуляція політичної діяльності, вибори урядів мають спиратися «на критерії національного інтересу», який відображає національну волю та національну ідентичність даного населення [9, с. 25].

У суспільствах, що сформувалися як поліетнічні нації і тривалий час існують як національні держави, національна самоідентифікація, по суті, є національно-державною самоідентифікацією. Таке відчуття мають представники усіх етнічних спільнот, що проживають у певній національній державі і є її громадянами. Вони виявляють патріотизм і зберігають вірність інтересам своєї національної держави. Таким чином, тут співіснують, хоч і не завжди безконфліктно, національна й етнічна ідентичність.

Провідні національні держави світу, передусім західні, пройшли у своєму розвитку досить тривалий час, поки досягли необхідного рівня національної ідентичності своїх суспільств і сформували політичні нації, здатні ефективно реалізувати власні національні інтереси. Україна лише перебуває на цьому складному шляху, переможно подолати який можна лише одночасно з повноцінним утвердженням в українському суспільстві національної ідентичності. Не випадково, «виходячи із тези про Україну як частину Росії і мріючи про реванш, російські імпершовіністи вважають головним не час повернення України в лоно Росії, а факт її повернення назавжди. Реально це можливо лише у спосіб знищення української ідентичності як на рівні окремої особистості, та і на рівні української нації...» [12].

Україна увійшла у нове тисячоліття незалежною державою, що активізувало необхідність вирішення основних проблем, в числі яких й формування власної національної ідентичності, яка є обов'язковою умовою для здійснення суспільно необхідних реформ та модернізації держави з метою її подальшого утвердження як політичної спільноти на шляху демократичного розвитку. Становлення дієвого громадянського суспільства в Україні, її рівноправне входження в міжнародний політичний простір є можливим лише за умови

формування загальнонаціональної ідентичності, що є запорукою і гарантією стабільності та безпеки Української держави [1].

Не викликає сумніву взаємообумовленість зв'язку державотворчих процесів та національного самовизначення. Незалежна держава в сучасних умовах постає вагомим чинником конструювання спільного ідентифікаційного простору, де вона має бути не тільки «модератором» суспільних перетворень, а й активним учасником об'єднавчих процесів українського суспільства, інструментами якої є механізми та напрями державних практик. Тому, саме цей аспект набуває особливої актуальності в державному управлінні.

Отже, консолідуючою засадою будь-якого суспільства, у тому числі України, є загальнонаціональна ідентичність – ототожнення людини з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Причому йдеться про прийняття цієї ідентичності не лише на сучасному рівні, а й на емоційному, семантико-міфологічному [2].

Національна ідентичність є однією із колективних ідентичностей, яка не може бути вродженою, тобто притаманною індивіду. Вона може формуватися, змінюватися та зникати під впливом різноманітних політичних, економічних і соціокультурних чинників. Особливо це стосується епохи глобалізації. Вхідження держав до складу наднаціональних утворень супроводжується поступовою зміною структури та ієрархії колективних ідентичностей, корекцією ціннісних і світоглядних установок людей, зміною знакових і смислових систем, зрушеннями на осі координат «свій – чужий – співвітчизник – брат» тощо [3, с. 178].

Національна ідентичність вважається природною, загальною і найбільш стабільною підставою соціальності. Відтак, національна ідентичність спирається, на відміну від етнічної, на свідомий вибір і залежить від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації (особою, етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських, політичних цінностей, що є вторинними щодо тих цінностей, які лежать в основі етнічної ідентифікації і які є, як правило, сталими, незмінними. Раціональний вибір при цьому може послуговуватися переосмисленими (в сенсі ідентифікаційних можливостей) культурними ідентитетами [4, с. 18-19].

Учені виокремлюють п'ять найважливіших джерел національної ідентичності (ідентитетів нації):

1) людські переконання, оскільки нація існує, якщо її члени визнають один одного як співвітчизників, а їхні спільні характеристики схожі і вони прагнуть продовжувати співіснування;

2) спільне історичне минуле (причому як перемоги, так і поразки), а також спільні обов'язки та уявлення про спільне майбутнє;

3) спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дієва ідентичність;

4) постійне проживання в одній країні, спільна батьківщина, держава;

5) спільні характеристики, що об'єднуються поняттям «національного характеру», спільної культури та спільних політичних принципів (демократія, верховенство закону тощо) [5, с. 219].

Національна ідентичність – це сукупність ідей, поглядів та уявлень щодо інтересів своєї нації, засобів і шляхів забезпечення цих інтересів. Вона характеризується почуттям належності й відданості людей певній нації. Сутність цього поняття – складне переплетення вроджених і набутих рис, міфологізованих уявлень і реальних образів. Національна ідентичність ґрунтується на певній системі рис – расових, культурних, психологічних (антропологічний

тип, мова, релігійні вірування, традиційна обрядовість, звичаї) [6, с. 142].

Як зазначав С. Гантінгтон, відчуття національної ідентичності може наростати та послаблюватися під впливом зовнішньої загрози, а ось сутність цієї ідентичності підвладна ваганням значно менше; вона формується набагато повільніше за характерні особливості того чи іншого народу, складається з багатьох соціальних, економічних і політичних трендів, що часто конфліктують між собою [3, с. 178].

Одновимірний погляд на національну ідентичність як на набір постійних рис та ознак неприпустимий, оскільки дає неправильне розуміння цього динамічного феномена. Загальнонаціональна ідентичність за своєю суттю багатовимірна. Вона може охоплювати, але не скасовувати етнічну, культурну, професійну, статеву та інші види ідентичності. У той же час національна ідентичність може співіснувати з наднаціональною ідентичністю (європейською чи космополітичною).

Національна ідентичність з-поміж усіх інших колективних ідентичностей є найбільш інтеграційною, такою, що чітко «вписує» індивіда в ту чи іншу національну спільноту. Інші типи колективної ідентичності – класова, родова, етнічна, релігійна – можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею [7, с. 45]. Так, М. Бердяєв зазначав, що почувуючи себе громадянином світу, людина не втрачає національного почуття, позаяк до космічного, всесвітнього життя людина долучається завдяки життю національному [1].

Як вважає британський професор Монтсеррат Гібернау, національна ідентичність неоціненна для індивідів, бо забезпечує їм чуття гідності, незважаючи на їх клас, стать, досягнення, статус і вік. Належачи до своєї нації, індивіди ідентифікують себе з нею і певною мірою вважають досягнення інших представників своєї нації за власні. Саме завдяки ідентифікації з нацією скінченне життя індивідів трансцендується, а націю починають шанувати, наче вищу цінність [8, с. 222].

Отже, національна ідентичність – це домінуюча у системі колективних ідентичностей, оскільки інші типи ідентичностей можуть накладатися або поєднуватися із нею. Вона є здатністю особистості чи групи ототожнювати себе з великою національною спільнотою, її символами та цінностями, історією та культурою, державними інституціями, національними інтересами.

Найголовнішими рисами національної ідентичності за Е. Д. Смітом є: історична територія, або рідний край; спільні міфи та історична пам'ять; спільна масова, громадська культура; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [9, с. 23].

На наш погляд, не менш важливою рисою національної ідентичності є мова людини. На прикладі результатів дослідження некомерційної організації Pew Research Center (Вашингтон, США) видно, що головна ознака національної ідентичності – мова, якою людина розмовляє [10].

Зважаючи на унікальність місця й ролі української мови в житті українського суспільства та національному державотворенні, а особливо підчас повномасштабного вторгнення Росії на територію суверенної незалежної України, можна стверджувати, що українська мова виступає ключовим чинником консолідації українського суспільства навколо національних і європейських цінностей, державного суверенітету та єдиного бачення спільного майбутнього [11, с. 1030].

Національна ідентичність є динамічною в історичному та соціальному сенсі категорією. Вона, як зазначає Т. Кузьо, завжди перебуває у процесі зміни, адаптації та формування. І тому

її слід аналізувати і в історичній ретроспективі, й перспективі на майбутнє [13, с. 148].

Виділяють два основні типи національної ідентичності:

– західну, що є переважно громадянсько-національною ідентичністю, тобто характеризується також як ідентичність рівноправних громадян своєї держави. Це історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія [9, с. 16];

– східну, яка наближається радше до етнічної ідентичності, а її визначальною рисою є спільне походження та рідна культура.

В Україні на сьогоднішній день переважає східна модель національної ідентичності. Такі вчені, як Ернст Гелнер та Джек Снайдер пояснюють це недосконалістю, а подекуди й нерозвиненістю демократичних громадянських та владно-політичних інститутів.

Повністю погоджуємося з Н. Пелагешою, що українська національна ідентичність знаходиться на стадії становлення та проходить етап, який розвинені європейські держави-нації минули в період модерну. Для більшості з них він завершився створенням сталої національної ідентичності. Що стосується української ідентичності, то вона й досі є «незавершеним проектом» [3, с. 178].

Нині, на думку Л. Чупрія, цей процес в Україні стримується певним конфліктом ідентичностей, що спричинений:

- а) проблемами у формуванні вітчизняної національної самосвідомості, пов'язаними з переходом від етнічного до соціально-політичного принципу її утвердження;
- б) наявністю елементів пострадянської ідентичності;
- в) досить сильними позиціями регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти [1].

Українська ідентичність «утримує» в собі суттєві відмінності уявлень про історичне минуле країни, які визначають сьогоднішній образ нації та держави і специфіку їх сприйняття громадянами.

Отже, зв'язок «держава – національна ідентичність» розкривається через діалектику суб'єктно-об'єктних відносин. Саме держава через систему державних органів об'єднує різні соціальні групи в єдиний соціум. Вона інтегрує населення інститутом громадянства, через відповідні механізми регулює відносини між етносами. Вона формалізує пріоритетні інтереси громадян, які не суперечать цінностям даної спільноти, обумовлює становлення такої політичної організації, якою власне, і є національна держава [12].

Як вказував В. Липинський, що без своєї власної суверенної державної організації не може бути нації. Власна держава – це «синонім влади власної аристократії», і як «не може бути нації без своєї власної національної аристократії», так «не може бути національної аристократії», а значить і нації, «без своєї власної держави». Тільки власною державою «може дана нація захистити свою власну матеріальну і духовну культуру від знищення її чужими націями». І тому «протиприродний розділ понять нація і держава». Відкидаючи «схоластичне одділення» нації від держави, Липинський вбачав початок нації як початок власної окремої державної організації активних елементів» серед даної пасивної маси на даній, «зайнятій цією масою, території» [14, с. 211].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чупрій Л. Формування української національної ідентичності – запорука єдності української нації. URL: <https://volianarodu.org.ua/uk/Strategiya-dlya-Ukrajiny/Formuvannya-ukrajinskoji->

natsionalnoji-identychnosti-zaporuka-yednosti-ukrajinskoji-natsiji.

2. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доп. – К. : Славутич-Дельфін, 2007. – С. 19.
3. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
4. Політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу: Наукова записка / Кресіна І.О. (керівник авт. кол.), Шемшученко Ю.С., Горбатенко В.П., Лойко Л.І., Кресін О.В., Стойко О.М. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 116 с.
5. Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності : навч. посібник / кол. авторів; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З. Е. Скринник. – К. : УБС НБУ, 2015. – 609 с.
6. Малий етнополітичний словник. – К., 2005. – 288 с.
7. Козловець М.А. Теоретичні засади дослідження формування української національної ідентичності / М. А. Козловець, Ю. І. Павлун // Філософія. – 2012. – № 2 (82). – С. 44-48.
8. Гібернау М. Ідентичність націй / М. Гібернау. – К. : Темпора, 2012. – 304 с.
9. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
10. Дослідження: головна ознака національної ідентичності – мова людини URL: <http://language-policy.info/2017/02/mova-oznaka-natsionalnoji-identychnosti/>. – Назва з екрана.
11. Аналітична доповідь до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/analit_dopovid_POSLANNYA
12. Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти: монографія / В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, Н. П. Ярош та ін.; за заг. ред. В. П. Трощинського. – Київ: НАДУ, 2018. – 256 с.
13. Kuzio T. The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition / T. Kuzio // Contemporary Politics. – Vol. 6. – No. 2 (June). – 2000. – P. 147-149.
14. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / Ред. Я. Пеленський. – Київ – Філадельфія: Інститут Східноєвропейських досліджень Національної академії наук України, 1995. – 470 с.
15. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. пер. О. Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
16. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – 346 с.

Юрій Шилов,

кандидат історичних наук, професор, член Національної Спілки письменників України
(Київ)

ariyshiva@gmail.com

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ВІД ФІЛОСОФІЇ Г. СКОВОРОДИ ДО НООСФЕРИЗМУ В. ВЕРНАДСЬКОГО

«Продерімо очі наші! – Біблія єсть нескладна дуда, грязь, гній людський». Григорій Сковорода. Цей плакат з думкою Сковороди (див. докладніше: [5, с. 19]) висів у холі

педагогічного інституту Переяслав-Хмельницького в роки «перебудови» конаючого СРСР. Нині там (від 2020 р. – Університет Григорія Сковороди в Переяславі) про плакат той не згадують. Бо в незалежній Україні взято неофіційний курс на біблізацію освіти, дотичний статті 35 Конституції про відокремленість церкви від держави. Тож маємо організацію «Співдружність студентів-християн України» [19]; затверджену Міністерством освіти і науки України тему «Біблійні принципи управління економікою й підприємницькою діяльністю», виконану в бакалавраті Національного університету «Києво-Могилянська академія» [18] тощо... Що це – прогрес, чи навпаки? Зміцнюється чи слабшає українська ідентичність?

Позиція Г. Сковороди посідає певне місце у естафеті епох, започаткованих народами Європи в XIV столітті. Простежується спільне прагнення позбутися установки на «кінець Світу» від азійського, за походженням, Святого письма – і відродити власне античне коріння цивілізації. Таку нову установку творення культури висунуло італійське Відродження. Германці XVI ст., з іншого боку, зосередилися на Реформації церкви – і державність відмежувалась від неї, бо має дбати про життя суспільства, а не про його «кінець». Провідниками Просвіти (народу наукою замість теології) двох наступних століть стали французи, – і тогочасну особистість та творчість Г. С. Сковороди (1722-1794) можна вважати самобутнім, вельми потужним проявом тієї епохи в українській етнокультурі [9].

Слід розуміти логіку історичного процесу, на тлі якого відбувалися й продовжують відбуватися зміни сприйняття «Біблії» (гр. «збірник Книг»). Відомо [17, с. 42-43; та ін.], що її Старий Заповіт семіти почали писати у XIII-XII ст. до н. е. (до Різдва Христового) – а Новий, грецькою мовою писаний, було завершено у IV ст. н. е. У цілому «Біблія» спороджена двома різними етноісторичними традиціями рабовласницької формації періодів розквіту й в'янення, поєднаними народами Іудеї та Палестини у складі Римської імперії. Поділ її протягом 330-395 років на Західну й Східну частини призвів до перетворення другої на Візантійську імперію – де Новозаповітне християнство (прогресивне відносно Старозаповітного іудаїзму) отримало статус державної релігії, який розповсюдився також на першу частину та ін... Християнізація відбувалася на тлі зміни рабовласницької формації феодальною, що призвело до злиття цих явищ. Склалась роздмухана церквою ілюзія, що економічно-соціальний прогрес відбувається завдяки впровадженню в цивілізацію заповідей Христа-Спасителя... Окреслена естафета епох, що відмовилася від біблійної ідеології «кінця Світу» обох Заповітів, відобразила затвердження чергової (вже третьої тоталітарної) – капіталістичної формації. Логіка розвитку євразійської цивілізації, її епоха Просвіти вимагала сформувати натомість релігійної наукову ідеологію. І здалося було, що оптимальний варіант в умовах «Народної Весни націй» всеєвропейських революцій 1848-1849 років висунув «Союз комуністів» К. Маркса і Ф. Енгельса, фундаторів Інтернаціоналу й теорії історичного матеріалізму (ТІМ). Натомість релігії – атеїстична розбудова «світлого Комуністичного майбуття для трудящого люду».

Послідовники марксизму приховували його етноісторичну спадкоємність від біблійного поділу людей на «богообраних» та «гоїв» (комуністів та підлеглих «перевихованню» і нищенню класів, навіть народів [15, с. 55-56; 17, с. 66-73]), від установки на «кінець Світу» (на спалення цивілізації-державності «пожежею Світової Революції»). Історія СРСР наочно це все показала, а РФ продовжує показ і нині... Тож марксистсько-ленінська ТІМ стала не докорінною альтернативою «Біблії», а лише застереженням про

актуальність рятівного пошуку такої альтернативи. Альтернативи самогубству цивілізації – відстроченому в першому та прискореному в другому варіанті.

В античній історії Європи з її епічною «Іліадою» часів започаткування «Біблії» основ для суттєвої альтернативи не відшукалося. Історики донедавна бачили тут лише підтвердження істматівської позиції: виходячи з кривавого хаосу фінального для общинного ладу «періоду військової демократії», людство винайшло рабовласницьку державність-цивілізацію Шумеру, Єгипту і т. д.; подальший прогрес виробництва благ дозволить у фіналі капіталістичного ладу покінчити з державністю як «апаратом насильства над трудящими масами»... Проте історики епохи Просвіти спромоглися заглибитись у доантичні часи і виявити в межах Євразії т. з. «індо-європейську мовну спільноту» – чії мудреці започаткували (за 1,5–3 тисячоліття до Шумеру та «Біблії») збірник гімнів «Ріг-Веду». Зберігся він в Індії [7]. В самій же Європі – в трьох болгарських селах гірської Македонії – в 1865-1867 роках було знайдено «Вета-книгу» («Веду словена»). За сучасними даними, це найдавніша Священна Книга планети [2]. Її започаткували близько 6680 р. до н. е.; вік втричі старший за «Біблію», а обсяг більший щонайменше вдвічі.

Так відкрилося зосередження фактологічних основ для розуміння дійсно первинних (дорабовласницьких!) основ планетарної цивілізації і якісно іншого сприйняття Всесвітнього Розуму-Сили. Біблійний *СЛОГИМ* – то подібний до фараона *Вогненний смерч*, а вперше явлений у «Веді словена» *БОГ* (< *збіжжся*) – природний сільськогосподарський цикл [14, с. 66, 78-84]. Його міфоритуал виразно втілює БОГ-Спас-цар Колєда, який спасає людство від негараздів календарем (< ‘дар Колєди’)... Але як підступитися до розгляду цієї основи? На яку методологію спираючись? Хто наважиться порушити пануюче сплетіння ідеологій рубежу II-III тисячоліть? Назривала т. з. «війна історичної пам’яті».

У 1977 році кілька археологів СРСР опублікували повідомлення про знахідки в міфоритуалах курганів біля Дніпра, Волги, Уралу відповідностей «Ріг-Веді». Одне з повідомлень – автора, про розпис гробниць тощо Високої Могили біля с. Старосілля на Херсонщині. Ми розкопали курган за 5 років до того і ще довше пролежали його безцінні камені надворі Видубецького монастиря, де містився тоді наш Інститут археології Академії наук УРСР... Аж ось познайомився я з М. І. Сікорським – творцем і директором Державного історико-архітектурного музею-заповідника (від 1999: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав») – й Михайло Іванович організував перевезення експонатів та розміщення в побудованому для них павільйоні [11, с. 37-39, 70-75, 78 та ін.]. Маючи у складі Заповідника вже десятки музеїв (у тому числі всесвітньо відомий «Меморіальний музей Г. С. Сковороди»), М. І. Сікорський ризикнув започаткувати тематичну пару Музеїв трипільської культури та українського хліборобства – й відчув, що Ведичні матеріали Старосілля допоможуть поєднати ці теми.

Тож почалася обопільна фундація М. І. Сікорським та Ю. О. Шиловим новітнього розуміння основ української ідентичності. На 1992 рік накопичилося вже чимало фактів та публікацій для висунання гіпотези, яку під назвою «Аратта і Аріан: пракорені Русі» автор оприлюднив у тезах конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» – яка пройшла у вересні того року під егідою Заповідника [11, с. 119]. Вже склалося, що за умовними назвами «*індо-європейська спільнота*» мовознавців та «*трипільська*» й «*середньостогівська культура*» археологів проступили історичні самоназви (у «Ведах» та ін.) тих двох цивілізаційних утворень – *Аратти*-і-*Аріану*. Від ведичної назви їхньої дунайсько-дніпровської прабатьківщини – Край-

земе – походить Україна; два наступних зосередження тандему спородили Іран і Бгарату (самоназва Індії).

Гіпотезу планував розгорнути в теорію у монографії «Прародина ариєв», що мала стати моєю докторською дисертацією. Презентація україномовного видання книги готувалася до Міжнародної конференції 1993, оголошеного ЮНЕСКО роком «Трипільської культури», яку століття назад відкрив у столиці й на Київщині краєзнавець В. В. Хвойка. Чех за походженням, він вперше вказав ознаки походження культури українських хліборобів від «трипільської» – і цей напрямок досліджень було закріплено подальшими монографіями киянина В. М. Даниленка і москвича Б. О. Рібакова. А моя не поспіла: набір «Прабатьківщини аріїв» щез у видавництві. Натомість в іншому вийшли «Нариси стародавньої історії України» (К., 1994) Л. Л. Залізняка з проголошенням... прасемітської належності «Трипільля». Таке наукоподібне підґрунтя було використано – у суміші з публікаціями Ю. О. Шилова про Аратту і Аріан – авторами «Української мрії» (К., 1996). Книга була видана фондом «Відродження» і мала передмову першого Президента Л. М. Кравчука, головного ідеолога колишніх ЦК КПУ й усієї УРСР. Ось взірць із того «серйозного політологічного дослідження»: «У глибинах душі українців – велика арійська ідея <...>. Арії утворились від Каїна близько одного мільйона років тому, коли Бог прогнав його з-перед очей своїх за вбивство брата Авеля». Знання тут нижче неповної ЗОШ та семінарії.

Проте провідне положення схваленого Л. М. Кравчуком напрямку – про культуртрегерство «далеких посланців з Близького Сходу <...>», які навчили хліборобству диких індоєвропейців Дунайсько-Дніпровських земель – було закріплено колективною монографією провідних фахівців Інституту археології Національної Академії наук України на чолі з його директором, віце-президентом НАНУ, академіком П. П. Толочком. В. В. Отрощенко написав там таке (К., 2000): «Ю. О. Шилов ліпить Аратту з позицій етнічного росіянина-інтернаціоналіста, підкреслюючи євразійську систему зав'язків у цій «державі» {яка} не має ніякого відношення до наших земель. <...> Враховуючи сказане, необхідно обережно торкатися арійського аспекту праісторії України та пам'ятати, що, за думкою ряду авторитетних вчених, його не було загалом. Тобто, прабатьківщина аріїв знаходилась далеко від України» [3, с. 23-34]. Н. Р. Гусева ж – колега доктора історичних наук Отрощенко – опублікувала таке (М., 1997): «Фундаментальная монография Ю. А. Шилова «Прародина ариев» [Киев, 1995] не соответствует действительности. <...> Аратта является плодом домыслов, а уж делать из этой страны ядро образования других народов не следует – это слишком сближает идеи автора с расцветом украинского национал-шовинизма».

Так, після загибелі «Прабатьківщини» було видано її російськомовний варіант. Видавництво тут же закрили й знайдену при ньому частину тиражу конфіскували. Проте більшу частину вдалося вивезти із типографії до Москви, де книга була сприйнята як «интеллектуальный бестселлер» (за журналами «Книжное обозрение» и «Огонёк»). Академік О. М. Трубачов, директор Інститута Русского языка Российской Академии наук, опублікував позитивну рецензію (М., 1996), а його колега Б. О. Рібаков – директор Інститута археології РАН – окреслив їхню позицію так (М., 1998): «Предки арийцев жили в Поднепровье. <...> Есть все основания предполагать, что «Ригведа» зародилась на берегах Днепра. В русской летописи упоминается слово «останцы». Это те, кто остался жить, хотя племена отправились в Индию. Мой призыв к украинцам: займитесь изучением санскрита,

по языковым признакам найдите среди своих племен «останцев» и восстановится связь времен». Є подібні відгуки й інших вчених, у тому числі з далекого зарубіжжя. *Программа Всеславянского Собора*, прийнята VII Всеслов'янським З'їздом (Прага, 1998), розпочинається так: «Славянский мир имеет древнюю историю {восходящую к индоевропейской Аратте – о чём} свидетельствует начатая в 8 тыс. до н. э. летопись нашей цивилизации, начертанная на стенах Каменной Могилы, расположенной около г. Мелитополя нынешней Украины». [Докладніше див.: 13, с. 765-808, – додаток до II видання «Прародины ариев»]... Звернімо увагу на те, що стратегія «війни історичної пам'яті» розгортається тут по лінії не українство – російщина, а суїцидність невігластва – спасительство знань.

Зрозумівши, що «прасемітизація Трипілля» – розпочата науковим офіціозом України – ладна відсікти етноісторичне коріння слов'янства щонайменше до скотів «Історії» Геродота, автор став прямим продовжувачем справи всевітньо визнаних слов'янознавців Рибаківа і Трубачова (які пішли з життя протягом 2002-2004). Справу значно полегшив початок перевидавання «Веди словена», замовчуваної після вбивства у 1881 році причетного до її відкриття Олександра П. Ведична лексика, сюжети про винайдення рільництва та першоміст, сама назва зібрання обрядово-епічних пісень легко вирішують проблему етнокультурної належності Аратти-«Трипілля» [2]: спекулятивність віднесення його до семітства стає очевидною і відпадає. З цих позицій автор написав курс лекцій «Джерела витоків української етнокультури» (К., 2002; [10]). М. І. Сікорський – Заслужений діяч культури, Герой України – оцінив книгу так: «Ви спасли честь нації!». Вельми вчасна оцінка. Бо зарубіжні інтелектуали, українських вже не питаючи, й самі почали розуміти таке. Ось Polish Historical Society USA виступило ініціатором прижиттєвого пам'ятника автору «Джерел» (поставлено в 2005 році у м. Комсомольськ на Полтавщині). А ось приклади з документального фільму «Час збирати каміння...» (реж. Ю. О. Вересоцький; К.: ПЛАТАР, 2003):

Виставка старожитностей археологічної культури Трипілля. Говорять Надзвичайні й Повноважні послы Туреччини та Німеччини. «Я надзвичайно вражений тим, що побачив. Це речі, якими може гордитися все людство, не говорячи вже про український народ» (Алі Більге-Джанкарель; переклад з англійської). «Это не только ваше наследие. Это, по-моему, общечеловеческое наследие. Западноевропейские эксперты, к сожалению, мало знают о том, что произошло тогда в вашей стране так много тысячелетий назад. Когда здесь трипольцы создали уже уникальную культуру, тогда ещё у нас в Германии всё ещё жили в диком лесу. Так что я сам горжусь, что работаю в {вашей} стране, где корни такие (же) глубокие. Вся европейская культура, я так считаю, связана с тем, что здесь произошло так много тысячелетий тому назад. Так что это не только ваше, это общечеловеческое наследие. Поэтому мне очень хотелось бы, чтобы с этими экспонатами познакомилось бы как можно больше {людей}» (Дитмар Штюдeman). Ще категоричніше висловлює ці ж думки Едуард Ходос, видатний громадянин України: «После увиденного можно ставить вопрос, где истоки цивилизации. Нас приучили, что на Ближнем Востоке... ну, я уж не говорю о Китае. Теперь мы можем говорить, что колыбель мировой цивилизации – это Украина». – Це каже єврейський рабин..., а українська інтелектуальна еліта (в особі поета-класика, академіка, міжнародного діяча Б. І. Олійника) на це: «Але ми не повинні цим хизуватися. Бо окрім слави, це покладає на нас велику відповідальність: чи відповідаємо ми... не завжди!». На превеликий жаль! – як побачимо далі у подіях 2007-2014-2022 років.

Якби книгу «Atlantis Motherland» (2003) з тризубом на всю планету видали не в Меланезії, а Україні – то авторів звинуватили б у шовінізмі. Проте співавторами є Whispering Wind & Flying Eagle, місцева жінка та її чоловік з індіанців Аляски. Спираючись на перекази останніх про прабатьківщину, на єгипетсько-грецьку легенду, на дані геології та уфології, – подружжя розмістило Атлантиду в допотопній низині Азову. Тому й герб України. Початок цивілізації розгорнувся тут, на думку авторів, між 9600-5600 рр. до н. е.; стрілки розповсюдження її від центру (вказаного навпроти Кам'яної Могили на Запоріжжі) ведуть до Шумеру, Єгипту, Греції, Індії... До подібних висновків про прабатьківщини шумерів та індоєвропейців прийшли також француз М. Lebeau (1993), американець А. Каупр (2001) та інші [див. 20].

З оглядом на сказане, посилання на Аратту – подекуди схвалені Міністерством науки і освіти України [1, 6] – потрапили до підручників для шкіл та вишів. Зростаючу тенденцію визнання Аратти-«Трипільля» колискою української етнокультури було закріплено відкриттям (О. С. Поліщуком, В. М. Лазоренком, А. В. Гайдамакою, Ю. О. Шиловим) у 2005 році в с. Трипільля приватного музею «Аратта – Україна» [20]. Склали угоду з Міністерством закордонних справ, і за роки існування через етнологічно-археологічні зали пройшли тисячі екскурсантів з Батьківщини, Росії, Болгарії, Польщі, Канади, США, Індії, Китаю та ін.

Проте й тоді панувала негласна лінія офіціозу, закладена не на власний розсуд «батьком незалежної України» ідеологом Л. М. Кравчуком. Ось як розглядається проблема Трипільля в підручнику «Українознавство» П. П. Кононенка і А. Ю. Пономаренка (2005). Тривала неспроможність вітчизняних археологів однозначно вирішити проблему призвела «до створення неспеціалістами примітивно-фантастичних гіпотез» про найдавнішу державу Аратту тощо. А от якщо стати на позицію Л. Л. Залізняка, то «еволюція нашого родоводу, що означає – й етнонаціональної ідеї, матиме або індоєвропейське, або семітське начало та наповнення. І ми зможемо по-справжньому пізнати себе – як колишніх, так і теперішніх – лише ставши на ґрунт або однієї, або іншої домінант» [4, с. 129-132]. Тут припускається не тільки спорідненість української та єврейської етнокультур – а й вилучення коріння українців із етнокультур Європи, а й належність його вихідцям із Аравії й Африканських пустель... такий ось варіант національної ідентифікації! Ця непевність вітчизняних історіографії і педагогіки, схильних до прислуговування офіціозу, живить ганьбу меншовартості. На яку нашарувалося переростання «війни історичної пам'яті» у «гібридну війну» Російської Федерації проти України.

Підготовка почалася з Міжнародного круглого столу 2007 р., що відбувся у Москві напередодні «появлення указу президента РФ о создании Комиссии по противодействию попыткам фальсификации истории» і до якого було залучено гуманітарні інститути Російської академії наук, провідні університети й музеї Росії, Громадську палату РФ. Головним автором і редактором збірника доповідей призначили В. А. Шнірельмана. Завдання якнайбільше обрізати історичне коріння України, критик прикрив тим, що «украинские специалисты-археологи весьма скептически воспринимают построения Шилова», в яких є фашистський кримінал: «древнейшее в мире первобытно-коммунистическое индоевропейское государство Аратта» (вот уж поистине Тысячелетний Рейх, о котором не могли и мечтать германские нацистские учёные! – *В.Ш.*). Зверхністю Росії Шнірельман, видно, також не опікується; головне для нього – розбрат, негаразди слов'ян. Бо відзначає, що довга сварка між «націоналістами и прочими любителями

«арийської ідеї» <...> ведёт к новому витку конфронтації, однак не между «арійцями» і «семітами», а между рускими і українськими націонал-радикалами» [8, с. 5-6, 168, 174].

Потужною протидією початку гібридної війни могла б стати презентація Аратти у Ватикані восени 2008, відкриття якої підтримали провідні археологи Румунії й Молдови [21]. Проте уряд України шансом не скористався – підтримав, очевидно, офіційну позицію вітчизняної археології. А Музей «Аратта – Україна» не отримав державний захист, обіцяний Президентом В. А. Ющенком. І в 2012, за наступного президентства, Музей рейдерські захопив олігарх, депутат Верховної Ради. Томи *Книги відгуків* щезли, експонати (серед них унікальні) було розкрадено й знищено. Розгром «антинаукового закладу» закріпив П. П. Толочко, організатор відповідної конференції у Фонді Української культури – яким керував тоді прихильник нашого музею Б. І. Олійник... Останнім виплеском ідеологічної протидії війні – яка в 2014 почала переростати з «гібридної» у «повномасштабну» – стала книга «Аратта – арийский рубеж» [14], полемічна відносно зазначеного вище збірника [8].

Книга вийшла в Києві 2019 року як «Заповіт академіка Шилова» і тут же була перевидана (з додатковою назвою) *Академией теоретических проблем при РАН* – де ще жевріють традиції, закладені академіками Рибаківим та Трубачовим. Московське видавництво виступило від імені «Москва–Київ–Мінськ» й зазначило: «*Рекомендовано для факультативного изучения студентам вузов России, Украины и Республики Беларусь*» [14, с. 2]. Нещодавно оприлюднено аналіз полеміки публікацій Шилова та Шнірельмана [16]. Показано біблійно-«кінецьсвітовське» підґрунтя марксистсько-ленінської *теорії історичного матеріалізму (ТІМ), її смертоносні хиби*. Рятівні корективи, внесені відкриттям первинної (до Шумеру, до рабовласництва і т. д.), ведично-общинної цивілізації Аратти-і-Аріану зводяться ось до чого:

її не вигадали, вона природно виросла як апофеоз «священної демократії» (коли не воїни, а інтелектуали-священнослужителі очолювали суспільство);

державотворення відбувалося під егідою Спасительства, інституту зняття зростаючих протиріч;

перехід від общинності до тоталітаризму було зумовлено вичерпанням людських можливостей зняття й формуванням системи стримування протиріч;

окреслений процес аналізується ноосферою теорією історії (НТІ), заснований на вченні академіка В. І. Вернадського [14, 15, 16].

* * *

Насамкінець слід прямо відповісти на запитання, поставлене на початку нашого розгляду української ідентичності: відторгнення Г. С. Сковородою «Біблії» суттєво прогресивніше, аніж сучасне намагання (політиків, науковців, освітян) триматися її авторитету.

Не слід! – Дійсний авторитет відцвів за часів рабовласництва; за часів феодалізму він ще годився, а з капіталізмом почав заважати. Суть справи (потягу людства до самознищення «–»), чи до спасіння «+») не в етноісторичній належності тих чи інших Писань, політичних престижів тощо, – а в пошуку людством, кожним з народів, оптимального підключення культури до **Енерго-Інформаційного ПОЛЯ Всесвіту**, яке з часів виникнення цивілізації прийнято вважати **Всемогутньо-Всеведаючим БОГОМ (ВВБ) Світоладу**. Будь-який розвиток йде по спіралі: цивілізація почалась 9 тисячоліть тому з «весни», пройшла три сезони тоталітарних формацій – і підійшла до демократичного відродження ведичного варіанту нової «весни». Так показує **НТІ**. Варіант **ТІМ**, теорії історичного матеріалізму, з

відключенням від ВВБ (від ЕШ, як цілком зрозуміло тепер на прикладі РФ) – виявився суїцидним. Як і подальше тримання за біблійний, тоталітарно-«зимовий» варіант.

Сучасний перегляд основ української етнокультури на тлі подальшого становлення планетарної цивілізації [12, 14, 20] додає конкретики словам американського письменника Ф. Герберта: «Україна – це край, де розгадуються всі загадки. Тут зв'язок між цим і наступним світами».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоусько О.А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст / *Посібник для вчителів, рекомендований МНОУ*. К.: «Генеза», 2002. 272 с.
2. Веда славян / Пер. В. Г. Барсуков, комм. Ю. А. Шилов/ М.: «Амрита-Русь», 2013-2014. Кн. 1-2. 240 и 464 с.
3. Етнічна історія Давньої України / Авт.: П. П. Толочко (кер. авт. кол.), Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін. К.: Інститут археології НАН України. 2000. 280 с.
4. Кононенко П.П., Пономаренко А.Ю. Українознавство / *Конспект лекцій*. К.: МАУП, 2005. 392 с.
5. Лозко Г.С. Арійський політеїзм і семітський монотеїзм як протилежні світоглядні системи. *Сварог*. К.: «Такі справи», 2003. № 13-14. С. 17-22.
6. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навч. посіб. Вид. 3-тє. К.: «Знання-Прес», 2006. 422 с.
7. Ригведа / Пер. и комм. Т. Я. Елизаренкова. М.: «Наука», 1989 и 1999. Т. I-III. 768, 744, 560 с.
8. Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов. / Отв. ред. А. Е. Петров, В. А. Шнирельман. М.: Ин-т археологии РАН, 2011. 381 с.
9. Шевчук В.О. Незнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима. К.: «ПУЛЬСАРИ», 2008. 528 с.
10. Шилов Ю.О. Джерела витоків української етнокультури. К.: «Аратта», 2002. 272 с.
11. Шилов Ю. Край ушедших лет. Мемуары. К.: «Аратта», 2004. 234 с.
12. Шилов Ю.О. Україна у контексті світової цивілізації. Курс лекцій. К.: МАУП: «Аратта», 2012. 220 с.
13. Шилов Ю.А. Прародина ариев: обряды, мифы, история. Изд. 2-е. Москва–Киев–Минск: «Русская Правда», 2013. 816 с.
14. Шилов Ю.А. Аратта – арийский рубеж. Завещание академика. Москва–Киев–Минск: «Русская Правда», 2019. 144 с.
15. Шилов Ю.О. Ноосферна теорія історичного розвитку: стан і перспективи. *Ноосфера Вернадського, сучасна освіта і наука: колективна монографія* / Наук. ред. А. П. Самодрин. К.–Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2022. Т. 2. С. 50–65.
16. Шилов Ю.О. Ноосферна теорія історії у освітянській конкретиці. *Сучасна освіта: методологія, теорія, практика*. V Всеукраїнська (з міжнародною участю) науково-практична конференція (31 травня 2022 / 1 сівана 5782). Дніпро: ВНЗ МГІП «Бейт-Хана», 2022. С. 13-20.
17. Щокін Г.В. Виникнення давніх євреїв та подальший розвиток їхнього культу. К.: МАУП, 2005. 152 с.
18. Мусієнко В.І. Біблійні принципи управління економікою й підприємницькою діяльністю. Бакалавр. роб. зі спец. 051 Економіка / Наук. кер. Н. Ю. Іванова. К.: НаУКМА, 2022. 48 с. (На правах рукопису).

19. Співдружність студентів-християн України. Портал «Релігія в Україні». URL: <https://www.religion.in.ua/main/page/3/> (дата звернення 27.08.2017)
20. Shilov Y. Ancient History of Aratta–Ukraine 20000 BCE – 1000 CE / Prefaces from the Translators by Dr. Tim and Lee Hooker. London–N.York: «Amazon», 2015. 470 p.
21. Ursulescu N., Dergacev V., Shilov Y. Cucuteni-Trypillia: a Great Civilization of Old Europe. *Cataloge*. Rome–Vatican, 2008. 278 p.

Оксана Литвинчук,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту
Державного університету «Житомирська політехніка»
(Житомир)
oksana.litva@ukr.net

МОВНІ ВИМІРИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Важливим елементом розуміння особливостей сучасної української національної ідентичності є мовний фактор. Мова виконує не лише комунікативну функцію, виступаючи засобом спілкування, а й відіграє визначальну роль щодо ментального та світоглядного самоствердження.

Питання мови та ідентичності – це не тільки відсоткове співвідношення етнічного та лінгвістичного складу населення; мова, виконуючи комунікативну функцію, формує суспільно-інформативний простір, мова є основою навчання, отримання та поширення інформації в суспільстві. Тому, коли йдеться про національну ідентичність, мова виступає визначальною складовою набуття і формування ідентичності.

Як і сфера історичної політики, мовленнєвий фактор став елементом маніпуляцій у політичному просторі, набуваючи негативного забарвлення. Не зважаючи на це, мовний україноцентризм є необхідною складовою для розуміння сутності сучасної української національної ідентичності. Саме російсько-українська війна має змінити наше сприйняття та розуміння явища національної ідентичності. Кожен українець має усвідомити, що основою національної ідентичності, перш за все, виступає мова. Для національної ідентичності українців українська мова – єдина державна мова нашої країни.

Дослідження різноаспектних наукових праць проблеми ідентичності підтверджує важливість розуміння даного явища. Найбільш узагальненого вираження проблематика ідентичності знайшла в наукових працях Т. Воропая, Н. Костенко, В. Малахова, Д. Міда, В. Павленка, В. Федотової, М. Шульги та ін.

Мета нашого наукового пошуку полягає у визначенні ідентичності людського індивіда як базової складової функціонування в контексті формування національної ідентичності українців шляхом мовного самовизначення.

Мова – один із засобів набуття нацією власної ідентичності. Теоретики виокремлюють мову як характерний прояв нації. Вона виконує функцію засобу комунікації та світосприйняття. Для розвинених держав питання мови та мовної сфери є не настільки критичним та актуальним, оскільки мовні конфлікти залишились у минулому. Перш за все, це стосується тих держав, де налагоджена не тільки державна політика у сфері мови, а й суспільство має чітко сформоване уявлення про роль мови як елементу ідентичності.

Натомість у країнах, що проходять процес формування національної ідентичності питання мовного фактору потребує ґрунтовного дослідження та вирішення.

А що ми включаємо в поняття ідентичності? Ідентичність – ключова основа життєдіяльності будь-якого людського індивіда, яка стримує всі вчинки людини в певних світоглядних та соціокультурних межах. У таких умовах людина діє свідомо, оскільки чітко формує свої завдання і цілі, виходячи з того потенціалу фізичних і духовних сил, якими вона володіє та які культивує. Ідентичність людського індивіда – складна, багаторівнева структура людини, в основі якої знаходяться її природні складові, які й формують основу її ідентичності. Така якісна роль зумовлена принциповою сталістю природної системи індивіда. Її ж змінна частина – соціальна система елементів внутрішньої структури, яка формується в процесі соціалізації індивіда і є відображенням особливостей соціалізації. Саме це дає можливість людині одночасно і змінюватися, адаптуючись до зовнішнього середовища, і залишати незмінною власну ідентичність. «Поняття ідентичності, зазначає відомий український дослідник М. Шульга, стосується самовизначення особистості як цілісності, а не окремих сфер її особистісної свідомості, наприклад, таких, як фахова, етнічна, громадянська, соціальна, правова, територіальна самовизначеність [2, с. 167].

Для багатьох етнічно-національних груп у якості найбільш значущого символу виступає мова, у якій відображено концептуальні знання та уявлення, які, у свою чергу, формують мовну картину, а також вагомо впливають на формування національної ідентичності.

У процесі індивідуального розвитку через використання мови, кожна людина долучається до національної свідомості – спільного знання, і лише завдяки цьому процесу стає можливим формування самоідентичності. Мова відтворює спогади, бажання, прагнення, котрі є спільними для всіх представників нації, її різних поколінь, тому мова активізує спільність національного життя, відіграє роль своєрідної матриці досвіду, думок, переживань і мрій минулих поколінь, постає як свідок їх змагань, здобутків і долі [1, с. 66]. Тобто національна ідентичність, як продукт соціалізації, формується та змінюється через мову та завдяки їй.

Розглянемо, що ж змінилося в період незалежності і яку роль питання мови відіграє для формування самосвідомості.

Споглядаючи трагічні сторінки сучасної української історії, можемо стверджувати, що криза ідентичності, яка призвела до сепаратистських тенденцій серед певних територіальних груп населення, залежала від мовно-інформаційного простору.

Результати мовного та національного складу населення України показують, що в Україні певна категорія людей, визнаючи себе українцями, своєю рідною мовою обрали не українську, а здебільшого російську. Таке явище стало результатом постійної проросійської політики. В Україні тривалий час формувалася російськомовний простір. Мова стала атрибутом не лише проросійського налаштування, а й формування росієцентризму не тільки у політичному, а й у культурному розумінні.

Якщо на рівні державних інституцій, освіти питання ефективного застосування державної мови хоча б виносилося на рівень законодавчий та піддавалося громадському обговоренню, то у сфері суспільного простору російська мова стала обов'язковим елементом, особливо вираженим у східних регіонах нашої країни.

У 2017 році набрав чинності новий Закон України «Про освіту», у якому українська мова визнається мовою освітнього процесу.

Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» було ухвалено в квітні 2019 року після двох місяців розгляду поправок, а в травні його підписав президент П. Порошенко. Закон набрав чинності три роки тому – 16 липня 2019 року, проте за поданням 51 депутата – переважно від Опозиційного блоку – оскаржували закон у Конституційному Суді України, який 14 липня 2021 року визнав мовний закон таким, що повністю відповідає основному закону.

Частина норм закону активно працювала, зокрема державна мова була обов'язковою в діловодстві, документообігові, звітності, науці, медицині, технічній і проєктній документації та в рекламі, проте від 16 липня 2021 року набула чинності низка нових норм закону, зокрема, стаття 30 Закону про мову.

Розпочався новий етап, який має забезпечити збільшення присутності державної мови в публічному просторі та зміцнити її статус як державної. По-перше, «усі концерти, культурно-мистецькі, розважальні, видовищні заходи мають проводитися державною мовою. Супровід усіх концертів, шоу, перформансів, розважальних і видовищних заходів має відбуватися виключно українською мовою. По-друге, оголошення, афіші, буклети інші інформаційні матеріали про культурно-мистецькі та видовищні заходи і вхідні квитки на них мають виготовлятися державною мовою. По-третє, усі вистави іншою, ніж державна, мовою в державних та комунальних театрах мають супроводжуватися перекладом державною мовою за допомогою субтитрів. Разом з тим, мовою музейної справи та мистецьких виставок є державна мова. Уся інформація у тому числі аудіовізуальна в музеях, галереях, на виставках, має подаватися українською мовою. По-четверте, мовою туристичного та екскурсійного обслуговування стає державна мова. Іноземною мовою може здійснюватися туристичне чи екскурсійне обслуговування лише іноземців та осіб без громадянства. Мовою поширення та демонстрування фільмів в Україні залишається тільки державна мова. По-п'яте, українські видавництва зобов'язані видавати державною мовою не менше 50 відсотків усіх виданих упродовж року назв книжкових видань, а частка книг державною мовою, наявних у продажі в кожній книгарні, має становити не менше 50 відсотків [3].

Звісно, що даний закон утвердив позиції української мови, проте за умови російсько-української війни та трактування початкової її причини («визволення російськомовного населення») його необхідно доопрацювати, викоринивши мову агресора з повсякденного вжитку українських громадян. До прикладу, якщо в законі зауважено, що «виступи осіб, які не володіють державною мовою, повинні супроводжуватися синхронним або послідовним перекладом», то, звісно, тут ми не повинні говорити про переклад російськомовної продукції.

Не менш важливим у контексті сучасного воєнного стану є сприяння щодо підвищення загальної культури громадян України. Також варто створити окрему систему контролю за дотриманням мовного законодавства, встановивши юридичну відповідальність за порушення законів, які регулюють питання використання державної мови.

Отже, роблячи висновки, зауважимо, що дослідження проблеми національної ідентичності дозволило окреслити логіку формування та розуміння ідентичності людського індивіда. Ідентичність людини є важливою проблемою, яка поступово або відразу стає ключовою. Це відбувається тому, що без чіткої ідентичності, без сталої індивідуальності перед людиною виникає реальна загроза перетворитися на соціальний гвинтик. Саме це й суперечить людській природі індивіда, який у своїй основі прагне тільки йому притаманної самореалізації. Саме завдяки українській мові українець відчуває себе українцем.

Сучасні воєнні реалії, як ніколи раніше, вимагають виваженої державної політики, яка б забезпечувала захист і підтримку національної мови, оскільки вона є не лише засобом спілкування, а й відіграє ментальну та світоглядну функції в контексті формування національної ідентичності. Держава повинна робити реальні кроки. Українське суспільство має усвідомити важливість та першочерговість мовного питання, як і питання формування національної ідентичності, територіальної цілісності, суверенності держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кубасєвський М., Лук'яненко С. Концептні імплікації у вивченні взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності. *Психологія і суспільство*. 2009. №3. С. 58–68.
2. Шульга М.А. Демократична ідентичність Європейського Союзу: концептуальний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 80. С. 398–404.
3. 16 липня – новий етап втілення норм Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua>.

Тамара Куцаєва,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу Новітньої історії України ХХ ст.
Національного музею історії України
(Київ)
tamara_kusaeva@ukr.net

МУЗЕЙНИЙ УРОК ДО РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ А. КРИМСЬКОГО

В цій роботі представлено концепцію та сценарій музейного уроку історії України для школярів, які навчаються як оффлайн, так і онлайн до річниці від дня народження Агатангела Кримського (1871–1942) – видатного українського та кримськотатарського історика та мовознавця, жертву комуністичних тоталітарних репресій. Урок розроблено для відділу Новітньої історії України Національного музею історії України з використанням фондового матеріалу. Обґрунтовано те, що музейний урок є внеском в розбудову нової української школи та сприйняття музею, як платформи неформальної освіти. Адже, презентація концепцій музейних уроків актуальна для поширення досвіду, залучення педагогів до дискусії та внеску в популяризацію персоналій видатних особистостей України музейними засобами. Це робить внесок у вирішення актуальних теоретичних і методичних проблеми музеєзнавства, методичного забезпечення практичної музейної діяльності та фіксації досвіду.

Вітчизняні музеї мають значний досвід комеморацийних заходів на пошану вченого. Цей досвід можна простежити за публікаціями, розпочинаючи від 2011 р. Того року в Національному музеї літератури відкрили виставку до 140-ї річниці А. Кримського. Іншою важливою, вже міжнародною культурною подією, стала експозиція «Агатангел Кримський в Шуейрі», відкрита 22.06.2019 р. в м. Дгур а-Шуейр, Ліван. Подія була організована за сприяння Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБУВ) і Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України).

Пропонований урок – це елемент музейної комунікації, що забезпечує науково-освітню складову тематичних комемораційних заходів. Його розроблено на основі нашого дослідження «Фрагмент бібліотечної колекції А. Кримського в бібліотечному фонді НМІУ», що було представлено на III–IV Конгресі сходознавців (Київ, 23–24.12.2020) [7]. Метою уроку є привернення уваги до постаті А. Кримського як видатного вченого та організатора академічного наукового життя в Українській Державі Павла Скоропадського. Також вкрай важливо пояснити школярам страшну долю видатного українця в умовах комуністичного тоталітаризму. Отже, захід можливий для проведення і в межах подій з вшанування жертв політичних репресій в Україні.

Лекційний та наочний матеріал уроку комбінуються залежно від віку та рівня знань аудиторій, що ведучий заходу з'ясовує заздалегідь під час замовлення уроку. Під час знайомства з групою ведучій додатково має поставити уточнювальні запитання, щоб остаточно зрозуміти чи потрібно викладати тему «з нуля» або можливий «маневр» з інформацією для максимальної ефективності зустрічі. Школярі можуть зацікавитись заходом, зважаючи як на загальнопізнавальні, так і навчальні мотивації. Для учнів старших класів знайомство з постаттю А. Кримського стане частиною підготовки як до ЗНО з історії України, так і Національного мультипредметного тесту: історії України. Адже, за результатами вивчення розділу № 17 «Культура України в 2-й пол. XIX – на поч. XX ст.» чинної програми ЗНО учні мають знати персоналію та пам'ятати зовнішній вигляд вченого [13]. В цілому, урок не тільки забезпечить навчально-пізнавальну діяльність, а й розширить її зміст.

Як зазначено, метою заходу є популяризація постаті А. Кримського. Ім'я одного з найвидатніших орієнталістів в історії світової філологічної науки було включено Генеральною асамблеєю ЮНЕСКО до переліку видатних діячів світу в 1970 р. Окрім того, вкрай важлива розповідь про вченого як одного з фундаторів Національної академії наук України (далі – НАН України), учасника розбудови вітчизняної науки під час Української революції 1917–1921 рр. та активного представника української інтелігенції в спробі налагодити діалог із комуністичною владою. Чи не ключовим акцентом уроку є розповідь про репресії проти науковця, які ілюструють політичні репресії в Україні. У свою чергу, книгознавчі студії дозволять познайомити учнів з цікавими фактами з історії читацьких культур і практик вітчизняної інтелігенції 1-ї трет. XX ст. Це відповідає актуальному науковому напрямку «Історія повсякдення», пропонує учасникам заходу інтерактивні елементи та зменшує обсяг інформації, що може перенавантажити учнів поза шкільною програмою. В цілому, реалізація визначеної мети будуватиметься на творчому використанні фактів, архівних документів і музейних пам'яток. В комплексі вони сприяють підвищенню обізнаності підростаючого покоління через неформальну освіту.

Методика проведення уроку побудована на основі рекомендацій нової української школи, навчальних і методичних матеріалах про А. Кримського [1; 14]. Адже, філософія сучасного музею направлена на діалог з відвідувачами, спонукання їх до роздумів, спільний аналіз візуальних, речових джерел і текстових матеріалів, взаємодії через відкриті запитання та побудову гіпотез. У цьому процесі ведучий уроку бере на себе роль модератора або ментора, а не лише проводить екскурсію для трансляції інформації. Особливістю заходу є те, що презентація та дискусія побудована навколо унікального меморіального предмету з колекції бібліотечного фонду НМІУ (далі – НМІУ-бф). Це примірник праці історика Дмитра Багалія «Історія Слобідської України». Книга надрукована українською мовою

видавництвом «Союз» Харківського кредитного союзу кооперативів у 1918 р. в серії «Культурно-історична бібліотека» під редакцією самого Д. Багалія. На титулі примірника є рукопис чорнилом «В[ельми або Високо] шановному Агатангелові Єфимовичу Кримському на добрий спомин від автора» [збережено стилістику тексту]. Книга має багато сенсів. «Історія <...>» є прижиттєвим виданням праці Д. Багалія, що підвищує історико-культурну цінність всього накладу. Також – це один з двох фрагментів колосальної та майже знищеної бібліотеки А. Кримського. Вона складала понад 20 тис. книг, які вчений зміг в 1918 р. привезти з Москви до Києва, на додачу до бібліотеки в родинному будинку та в київській квартирі [9, с. 45; 15, с. 113].

Аудиторія уроку: підлітки, зокрема учні 5-х і старше класів, які відвідують музей оффлайн або онлайн під час навчального процесу на «урок-екскурсію» або «урок в музеї» [6; 10, с. 5–6]. На нашу думку, не варто обмежувати аудиторію лише випускними класами, які ведуть підготовку до профільного іспиту, а бути націленими на популяризацію знань. Оптимальна кількість учасників групи оффлайн 12–15 осіб, онлайн – не обмежена. Якщо оффлайн урок відвідує більша кількість учнів, то на початку зустрічі для них буде проведено мотиваційну вправу для концентрації уваги та підвищення інтересу до заходу. Під час уроку в будь-якому форматі учасників буде об'єднано в підгрупи з 4–5 осіб для ефективності виконання творчих завдань.

Тривалість уроку – до 80 хв. Зменшення тривалості заходу – до академічної години, залежить від вікових та освітніх особливостей учасників. Після завершення зустрічі групі буде запропоновано переглянути науково-популярні фільми про А. Кримського на вибір [2; 8; 11; 12]. У випадку оффлайн перегляд відбудеться у вільний час групи. Онлайн перегляд доступний в будь-який час з відеохостингу YouTube.

Сценарій уроку: Вступ – знайомство та виголошення загальної інформації (до 5 хв.); презентація (в експозиції оффлайн або під час PowerPoint презентації) фрагментів тематичної екскурсії «Від незалежності (1917) до незалежності (1991)» з акцентами на розвиток науки та культури під час Першої світової війни та Українській революції 1917–1921 рр. (до 10 хв.). така фрагментарна екскурсія під час уроку актуальна. Учасники налаштовуються на сприйняття основного матеріалу в зв'язку з конкретним історичним періодом. Саме музейна експозиція дає можливість «зануритись» в атмосферу доби, відчутно працювати з когнітивними здібностями та емпатією. Основна частина – розповідь та ілюстрація культурно-освітніх і наукових процесів доби Української Держави Павла Скоропадського з викладом матеріалу про заснування Української академії наук (далі – УАН) і представленням персоналії А. Кримського (до 10 хв.). Тут демонструється згаданий музейний предмет – книга «Історія <...>» з авторським інскриптом А. Кримському від Д. Багалія. Для розуміння унікальності книги, як меморіальної речі, учні зможуть порівняти її з двома іншими примірниками цієї книги з НМІУ-бф, але без інскрипту. Висновок про меморіальність, додаткову історико-культурну цінність експонату учні зроблять самостійно на основі творчого завдання. Вони виявлять відмінність титулів книг, отримають нагоду обговорити напис, віднесуть його до певного наукового поняття, зроблять припущення хто, чому і навіщо зробив напис і проведуть власну «бібліотечну експертизу» книги на основі пп. 3–4, п. 2 і п. 3 «Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання». Учням також буде запропоновано розповісти чи використовують вони інскрипт, щоб дійти спільного висновку про актуальність або ні цього елементу читацької культури для сучасників (20 хв., робота в мінігрупах).

Основна частина презентації, що розроблена з використанням наукового матеріалу НМІУ, ЦДАМЛІМ, НБУВ та архіву Омеляна Прицака – сходознавця та учня А. Кримського [1–3; 5; 9; 15] (10 хв.). Потім учням пропонується виконати творче завдання та здобути нові практичні знання в сфері книгознавства – навчитись розпізнавати інскрипти, екслібрис, маргіналію та елементи книги. Як дидактичний матеріал буде запропоновано ще дві букіністичні книги з НМІУ-бф. Перша книга – це «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (ред. Ф. Вовка, М. Грушевского, А. Кримського та ін., 1916, т. 2). На книзі є екслібрис-штемпель Володимира Гринченка – археолога, музеєзнавця та репресованого співробітника Центрального історичного музею в Києві (попередник НМІУ). Друга книга – також унікальна книжкова пам'ятка «Пособие для приготовления к полукурсовому испытанию <...>. Составлено по лекциям о[рдинарного] пр[офессора] В. О. Ключевского» (Изд. комиссии 2-го курса историко-филологического факультета, 1894–95/1897). Приналежність «Посібника <...>» до бібліотеки А. Кримського часів його студентства, підтверджує впізнаваний підпис (15 хв., робота в мінігрупах).

«Перехід» до теми про політичні репресії в Україні із презентацією фрагменту тематичної екскурсії та 2-ї частини уроку; потім – до теми «Україна в роки Другої світової війни». На тлі інформації експозиції про те, що з початком німецько-радянської війни в 1941 р. комуністичні репресії стали ще більш кривавими через масові розстріли НКВС політичних в'язнів (до 5–7 хв.). Адже за короткий період після арешту в Києві 20 червня 1941 р. А. Кримський був доведений до загибелі 25 січня 1942 р. у тюремній лікарні в Казахстані – в радянському тилу. Заключна частина – обговорення долі А. Кримського та українського суспільства в лещатах комуністичного тоталітаризму, знайомство з копіями архівно-слідчих справ репресованих (до 10 хв.). На додаток ведучий пропонує учням файли матеріалів уроку, перелік рекомендованої літератури для самостійної роботи та контакти для консультації.

Додаток 1. Для залучення учнів до дискусії та зменшення відчуття відсторонення від тем, що не знайомі з об'єктивних причин (відсутність або мала присутність в шкільній програмі) діалог будується на відкритих, уточнювальних, доповнювальних і проблемних запитаннях. Відповідаючи школярі самостійно та під час дискусії, дійдуть спільних висновків, отримають досвід публічних виступів. Додаток 2. Для спрощення виконання творчих завдань оффлайн та можливості зробити нотатки, учням пропонується роздатковий матеріал (зображення титулів книг, копія «Порядку <...>» та літератури з кольоровими позначками відповідних фрагментів), ручки, планшетки для паперу. Всі роздаткові матеріали надаються комплектом та є складовими «портфеля екскурсовода». Додаток 3. Учні здобудуть та закріплять визначені блоки знань (біографія та роль А. Кримського в розбудові УАН, біографія Д. Багалія (фрагмент), вступ до історії України ХХ ст.) і понять (Перша світова війна, Українська революція 1917–1921 рр., УАН, ВУАН, АН УРСР і НАН України, Слобідська Україна, політичні, комуністичні, тоталітарні репресії в Україні, Друга світова війна, німецько-радянська війна, інскрипт, маргіналія, екслібрис, книжковий знак, титул і форзац). Весь візуальний та інформаційний контент об'єднаний в комп'ютерну презентацію та супроводжений розповіддю під час прямої трансляції. Цю форму проведення уроку вважаємо більш ефективною, ніж запис навчального фільму. Адже, одне з головних завдань зустрічі є спільне навчання під час комунікації.

Отже, музейного захід в межах тематичної екскурсії до чергової річниці дня народження А. Кримського в 2023 р. – оффлайн або онлайн-урок для школярів, як і інші

актуальні форми музейної комунікації, сприяє реалізації багатьох місій музею. Ними є: популяризація постатей видатних діячів історії, науки та культури України, розширення доступу до музейної та архівної інформації цільових аудиторій, розвиток індивідуальної творчості музейників, розвиток неформальної освіти за сприяння модерного музею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агатангел Кримський – феномен у європейській та українській культурі. URL: <http://metodportal.com/node/1462>
2. Агатангел Кримський. «Кримський фоліант». URL: https://www.youtube.com/watch?v=h6Zm1wQC1sk&feature=emb_logo&ab_channel=%D0%A1%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%8C
3. Бібліотека-колекція А. Кримського у сходознавчому дискурсі України. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5138>
4. Білик В., Бірюліна О. Матеріали про життя і творчість А. Кримського у фондах Волинського краєзнавчого музею. Каталог-довідник. URL: http://volyn-museum.com.ua/publ/volinskij_kraeznavchij_muzej/materiali_pro_zhittja_i_tvorchist_a_ju_krimskogo_u_fondakh_volinskogo_kraeznavchogo_muzeju_katalog_dovidnik/2-1-0-14
5. Документальна онлайн-виставка до 145-річчя від дня народження українського історика, письменника, перекладача, одного з фундаторів Академії Наук України А. Ю. Кримського (1871–1942). URL: https://old-csam.archives.gov.ua/ukr/vistavki_online/vistavka_krimsky_2016/
6. Каленюк І. Використання матеріалів музеїв у практиці викладання історії в школі. URL: http://volyn-museum.com.ua/publ/kivercivskij_rajonnij_kraeznavchij_muzej/vikoristannja_materialiv_muzejiv_u_praktici_vikladannja_istoriji_v_shkoli/25-1-0-157
7. Куцаєва Т. Фрагмент бібліотечної колекції А. Кримського в бібліотечному фонді НМІУ // III-IV Конгрес сходознавців: Зб. матеріалів, Київ, 23–24.12.2020. Київ, 2020. Ч. 1. С. 51–54.
8. Мандрівні архіви. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-Tw5FuSkraM&ab_channel=OmeljanPritsakResearchCenteratNaUKMA
9. Онищенко О., Дубровіна Л. Книжкові й архівні фонди БАН УРСР та академічних інститутів у 1944–1948 рр. // Студії з архівної справи та документознавства. 2002. № 8. С. 37–49.
10. Олійник В., Ольшанецька Т. Навчання у музеї через використання ресурсів музеїв нашого міста, України і світу. Львів, 2013. 48 с. URL: https://school23.lviv.ua/files/Projektni_uroki_u_museah.pdf
11. Петренко Н. Агатангел Кримський. 150 років від дня народження. URL: https://www.youtube.com/watch?v=mVATcVSlc3c&feature=youtu.be&ab_channel=museumliterature
12. Підвойний В. Кримськотатарська тематика бібліотеки-колекції А. Кримського. URL: https://www.youtube.com/watch?v=btWJd6kjkMA&ab_channel
13. Програма ЗНО результатів навчання з історії України. URL: https://testportal.gov.ua/progist/?fbclid=IwAR1jL0S6nQ9Wh28skMNwPxrBXjx_JiGOMNnRsje_u4OZXMQpX_emeMLSfx4
14. Складний світ А. Кримського. URL: <https://vseosvita.ua/library/prezentacia-skladnij-svit-agatangela-krimskogo-97884.html>

15. Сидорчук Т. Матеріали А. Кримського в архіві О. Пріцака // Український археографічний щорічник: нова серія. 2013. № 18. С. 101–116.

Тамара Яковенко,
викладач-методист української мови та літератури
КЗ КОР «Богуславський гуманітарний фаховий коледж
імені І. С. Нечуя-Левицького»
(Богуслав Київської обл.)
57toma@ukr.net

АКТУАЛЬНІ ФОРМИ МУЗЕЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (З ДОСВІДУ РОБОТИ КІМНАТИ-МУЗЕЮ «ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ НА БОГУСЛАВЩИНІ»)

Кімната-музей «Іван Нечуй-Левицький на Богуславщині» в КЗ КОР «Богуславський гуманітарний фаховий коледж імені І. С. Нечуя-Левицького» існує з середини 1990-х років, відколи постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1994 року Богуславському гуманітарному коледжу було присвоєно ім'я І. С. Нечуя-Левицького. Мотивацією присвоєння навчальному закладу імені видатного земляка з Надросся, українського-письменника, класика вітчизняної літератури, педагога, стало те, що першу свою освіту Іван Левицький, стеблівець з потомственої священницької родини, здобув у Богуславському духовному училищі. Спочатку духовне училище знаходилося на території Свято-Миколаївського монастиря на околиці Богуслава, а згодом було переведено в новозбудоване приміщення в центрі міста. Старий корпус цього навчального закладу зберігся до нашого часу і став частиною будівель нашого коледжу. І це ще з 90-х років визначило для нас один із пріоритетних напрямів навчальної і позанавчальної роботи – напрям літературного нечуєзнавства.

Результати багаторічної дослідницької краєзнавчої роботи викладачів та студентів коледжу засвідчують той факт, що в творчому доробку письменника є багато творів, які ми називаємо «богуславськими» або ширше – «надросянськими», оскільки в них, за задумом Нечуя-Левицького, дія відбувається на Богуславщині («Дві московки», «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть», діалог про бабів Параску та Палажку, «Кайдашева сім'я» «Старосвітські батюшки та матушки» [10, с. 126].

У них широко використані богуславські гідроніми та топоміми (Рось, Богуслав, Чайки, Хохітва), герої мають надросянських прототипів (скажімо, родина Мазурів як прототипи Довбишів), використані прізвища, що побутували саме в цій місцевості (Кайдаші) [5], детально описані побутові заняття, ремесла, речі, одяг саме селян та міщан з Надросся.

Природно, що сторінки біографії Івана Нечуя-Левицького, етнографічні розвідки за сторінками його «надросянських» творів, сучасне прочитання його шедеврів літературної класики упродовж понад трьох десятиліть були предметом широкого зацікавлення кількох поколінь наших студентів, особливо членів екскурсійної групи кімнати-музею письменника.

З часу утворення кімнати-музею в 1994 році це було приміщення з класичними музейними стендами з копіями документів, фото, з живою екскурсією. Під час реорганізації у 2008 році ми розширили площу музею і замінили класичні стенди на створені електронним способом, утворили значний музейний фонд з фото, відео, сканованих і оцифрованих

документів, текстів, що стосуються тематики музею, зібранням матеріалів семінарів, конференцій, літературознавчих розвідок тощо. Основою матеріальних експонатів стали подарунки Стеблівського літературно-меморіального музею І. С. Нечуя-Левицького – картина художника М. Ткаченка «За мужичі слова», фотокопії тематичних документів, бібліотечка книг з автографами завідувача цього музею, найбільш авторитетного в Україні нечужезнавця Сергія Левковича Хавруся, його безцінні консультації; поезії Ніни Півторацької з автографами; книги письменника з бібліотеки коледжу. У той же час створений етнографічний куточок з предметами старого українського побуту ХІХ століття, зібраними студентами та викладачами коледжу [7, с. 105-110].

Традиційно ми проводили тематичні екскурсії, Осінні та Весняні (до річниць народження та смерті) Нечуївські дні, мітинги біля погруддя письменника в дворі коледжу, Нечуївські читання, конкурси на виразне читання та інсценізацію прозових уривків з творів письменника, а також ставили спектаклі за творами І. Нечуя-Левицького, такими зокрема, як «Кайдашева сім'я» та «Старосвітські батюшки та матушки» [9, с. 102-103].

Пізніше ми стали практикувати виїзні екскурсії «Нечуївськими місцями Богуславщини» в рамках проекту «Літературне Богуслав'я» до Свято-Миколаївського монастиря, на території якого з 1846 до 1852 року навчався і потім упродовж 1,5 року (1860-1861 рр.) вчителював Іван Левицький, зняли відеофільм «Нечуївськими стежками» [7, с. 118-125].

Останніми роками з'явилась необхідність не лише в очних, але й дистанційних формах музейної роботи. У 2020 році члени гуртка «Юний нечужезнавець», студенти спеціальності «Початкова освіта» зняли відео екскурсію за основними напрямками роботи музею: «Стеблівське коріння письменника», «У Богуславському духовному училищі», «Пам'ять про Нечуя».

Ми переосмислили підходи до організації роботи музею, ситуативно поєднуючи очні та дистанційні форми музейної діяльності. Таким чином залучаємо до роботи за нечуївською тематикою не лише нових екскурсіводів у кімнаті-музеї Івана Нечуя-Левицького, але й групу комп'ютерної підтримки. На початку навчального року (у вересні-жовтні) проходить інтенсивна підготовка екскурсіводів, їх входження у матеріал за основними екскурсійними напрямками, технічне проектування паралельних дистанційних та очних форм екскурсій.

Члени наступної ротації екскурсіводів, студенти спеціальності «Початкове навчання зі спеціалізацією Інформатика» під час епідемії COVID-19 професійно підготували, записали і змонтували в застосунку Teams конференц-екскурсію в кімнаті-музеї письменника за загальною темою «Богуславщина в житті і творчості Івана Нечуя-Левицького». Це дає можливість блокового висвітлення сторінок життя та творчості письменника, пов'язаних з Надроссям, Богуславом та Богуславщиною, а використання відеофрагментів презентації етнографічного куточка допомагає віртуально заглибитися в атмосферу побуту селян південної Київщини другої половини ХІХ століття, часу нечуївських героїв його «богуславських» творів, зокрема «Кайдашевої сім'ї», що вивчається за шкільною програмою з української літератури. На відстані за надісланими покликаннями ми можемо працювати з широкою віковою та освітньою аудиторією: від учнів молодших класів місцевих шкіл до здобувачів освіти, що вивчають життя і творчість письменника, та, власне, учасників методичних семінарів та науково-практичних конференцій, громадських, освітніх, культурних діячів, людей, які цікавляться краєзнавчим спектром нечуївської тематики.

Студенти з комп'ютерної групи зняли та змонтували відео-фрагменти заняття з української літератури за повістю Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», проведеного зі студентами 11 інтегрованої мистецької групи (спеціальності Музичне мистецтво та Образотворче мистецтво) в кімнаті-музеї. Цей красназавчий матеріал, безперечно, також стане у нагоді студентам, які готуються до ЗНО з української мови та літератури.

Якщо є можливість безпосереднього спілкування з відвідувачами кімнати-музею, то ми стараємося повністю її реалізувати. До прикладу, такий комбінований (очний і дистанційний) музейний день провели члени гуртка 25 листопада 2021 року. Розпочався він зі святкового слова про Нечуя біля пам'ятника письменнику. Потім студентка 11 групи спеціальності «Соціальна робота» Віта Хутько провела в кімнаті-музеї для першокурсників свою першу очну екскурсію. Цьому вдалому екскурсійному дебюту передувала скрупульозна робота – запис фрагментів екскурсії в застосунку Teams, запис і монтаж заочної відео екскурсії. До слова сказати, Віта родом з Семигір, де відбувається дія «Кайдашевої сім'ї», тому її інтерес до творчості письменника давній і природний. Зокрема, вона ділиться своїми думками, дитячими спогадами про святкування в Семигорох 140-річчя з дня публікації «Кайдашевої сім'ї», читання перед семигірцями уривків з повісті народного артиста України Анатолія Паламаренка [8, с. 200]. Звісно, проводиться відеозапис цієї екскурсії.

Для студентів усіх інших груп першого курсу ми розмістили матеріали конференц-екскурсії з рекомендаціями ознайомитися з ними на тематичній годині куратора групи. Заняття за темою «Життєвий і творчий шлях І. Нечуя-Левицького» для студентів I курсу усіх спеціальностей обов'язково також проводимо в кімнаті-музеї. З метою зацікавити першокурсників чи майбутніх абітурієнтів проводимо квест в рамках тематичної екскурсії «Невідомі сторінки Нечуєвих творів». Квест проводиться перед початком екскурсії. Екскурсанти-слухачі отримують 5 ілюстрацій до «Кайдашевої сім'ї». На звороті – фрагмент тексту вступу до повісті (перший, невідомий широкому читачу варіант). Слід розташувати ілюстрації відповідно до сюжету твору. Текст на звороті починає читати екскурсант, підхоплює читець. Пропонуємо провести невелику дослідницьку роботу з текстами вступу, віднайти на музейних стендах і прочитати вступ до повісті «Кайдашева сім'я», порівняти його з першим варіантом вступу. Виявляються цікаві деталі. Повість «Кайдашева сім'я» Нечуй-Левицький написав у 1878 р. Уперше надрукована вона була в десяти номерах львівського журналу «Правда», а згодом вийшла і окремою книжкою теж у Львові. Іван Семенович звертався двічі до царської цензури, але так і не одержав дозволу надрукувати твір у Росії. Лише 1886 року такий дозвіл було отримано, але автор змушений був внести до змісту тексту деякі зміни. 1887 року повість побачила світ у Києві в новій редакції: письменник переробив початок і закінчення твору.

У вступній частині першої редакції твору автор подає широкий пейзаж правобережжя Дніпра. Другий варіант вступу можна знайти у будь-якому сучасному виданні «Кайдашевої сім'ї». Під час евристичної бесіди першокурсники аналізують відмінності у змісті різних редакцій, знаходять рядки першого варіанту початку повісті, які могли стати причиною відмови в друкові, що з уривка ми дізнаємося про минуле українського народу, що говорить І. С. Нечуй-Левицький про ставлення українців до свого історичного минулого.

Сучасна розв'язка повісті також несподівана – сім'ї примирилися після того, як всохла груша, – причина багатьох сварок. Пропонуємо питання проблемного характеру: «Чи віримо ми в те, що після того, як груша всохла, «в обох садибах настала мирнота й тиша»?

Порівняйте його із першою редакцією закінчення твору: «Діло з грушею не скінчилося і досі. А груша все розростається і вшир і вгору та родить дуже рясно, неначе зумисне дражниться з Кайдашами та їхніми жінками, а здорові, як горнята, груші й досі дратують малих Лаврінових та Карпових дітей» [2, с. 65-66]. Який варіант закінчення повісті вам здається реалістичнішим? Чому? Запропонуйте власний варіант закінчення повісті.

Відшукуючи нові форми музейної діяльності, прагнемо виходити за межі коледжу, співпрацювати з громадськими організаціями, волонтерськими рухами. До традиційних для нас екскурсій нечуївськими місцями в Богуславі додається співпраця з волонтерами в рамках популярного на Богуславщині Гарбуз-фесту в Семигорах [1, с. 1]. Виступаючи перед семигірцями і численними гостями нашого краю, щирими українцями, які збираються на початку багатой врожай богуславської землі, ми так вмотивовуємо проведення цього благодійного народознавчого дійства саме в Семигорах.

Ми всі добре розуміємо, що Богуславщина багата на історичні та культурні традиції, але вже традиційний Гарбуз-фест зовсім не випадково проходить саме в Семигорах, знаних в Україні та й по всьому світу, де тільки є українці, завдяки письменнику, нашому землякові з Надросся, Івану Нечую-Левицькому і його невмирущій уже 144 роки «Кайдашевій сім'ї». Наша землячка, поетеса Ніна Півторацька, колись до Нечуївських днів, які також восени традиційно проходять в Богуславському гуманітарному фаховому коледжі імені Івана Нечуя-Левицького, у квітні 2003 року спеціально написала 2 поезії «Остання ніч Нечуя» та «Я знаю, не вмерло» і подарувала їх з автографами нашій кімнаті-музеї письменника. У вірші «Я знаю, не вмерло» є рядки:

Я знаю – не вмерло,
Навік залишилось
Нечуєве слово душі.
Сміються і плачуть,
Живуть і радіють
Безсмертні його Кайдаші!
І тут в Семигорах,
(Бо, правда ж...скрізь гори)
У мальві Мелашка цвіте.
Купаються в сонці
Безсмертні простори,
І грушка розкішна росте... [4, с. 51].

Багато років поспіль ми голосами наших студентів-екскурсоводів, посилаючись на мемуари самого письменника, розповідаємо про те, що на сьомому році майбутній письменник був привезений на навчання до Богуславського духовного училища, зокрема під родинну опіку рідного дядька по матері Євтропія Трезвінського.

Пошлемося на слова самого мемуариста за автобіографічними джерелами Нечуя-Левицького – листа до Олександра Кониського від 1 травня 1876 р., в спогадах «Життєпись Івана Левицького, написана ним самим» (1881) та в мемуарах «В Богуславськiм училищі» (1814) письменника: «На сьомому році мене одвезли вчитись до дядька, матиного брата, Євтропа Трезвінського, котрий був тоді вчителем в Богуславі, в духовному училищі. Я пробув там весну й літо. Євтроп оженився і став на парафії в Семигорах, недалеко од Стеблева. Восени мене одвезли в Семигори, і я вчився там зиму й літо вкупі з малим

небожем дядини та її сестрою, Марією Михайловною Морочковською. Дядько умів вчити дуже добре і приготував мене в училище» [3, с. 10].

Таким чином, у досить ранньому віці Іван Левицький приблизно на півтора року перед основним, а не підготовчим навчанням в Богуславській бурсі, оселився саме в Семигорах, і ці враження дитинства стали, очевидно, такими сильними, що і своїх героїв, Кайдашів, Дорошів уже досвідчений письменник, на той час вчитель Кишинівської чоловічої гімназії, в соціально-побутовій повісті «Кайдашева сім'я», написаній у 1878 році, а виданій у львівському журналі «Правда» на межі 1878-79 років, оселив саме на Богуславщині, і саме в Семигорах, а Балашів – у Біївцях.

Семигори в повісті «Кайдашева сім'я» описані географічно точно, за винятком того, що реальні Семигори розташовані не на березі річки («Недалеко от Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори»), а за 7–8 кілометрів від Росі. Самі ж семигірці вважають, що сім'я Довбишів жила на певному кутку села, і можуть показати горб, який колись так і не розкопали Кайдаш з Кайдашенками (і це нам підтверджували старожили 10 років тому, коли ми, творча група, знімали відеофільм «Нечуївськими стежками», зйомки якого проходили зокрема і в Семигорах (відеофільм і до сьогодні розміщений в інтернеті).

Отже, ми вважаємо, що саме з глибин пам'яті прийшли до письменника-українця, що жив і працював тоді далеко від рідного краю, на молдавській землі, не лише знані географічні назви, але й усе його знання надрослянського побуту, мови селян з Надросся, їхніх традицій і звичаїв. Він описав деталі ремесла свого героя – стельмаха Омелька Кайдаша, основного постачальника грошей у сім'ї, хліборобську працю і в полі і на городі членів його родини, що розростається, коли одружуються його сини Карпо та Лаврін.

Нечуй-Левицький описує першу зустріч молодшого сина Лавріна з Мелашкою біля млина в Богуславі, куди він возив вирощене й змолочене ними ж ціпами зерно, а Мелашка повертлася із заробітків з панського поля, де полола буряки, бо її родина була бідною.

В деталях ми відстежуємо, як готували їжу Кайдашиха та її старша невістка Мотря, як вони прали осінніми ранками ще до світу, а ще раніше, коли Кайдаші прийшли на оглядини до Дорошів, то застали Мотрю за терницею, яка біла коноплі і гарчала (терниця) на весь куток, як свекруха та невістка шили та вишивали сорочки на полотні, принесеному від ткача.

І такими побутовими прикладами рясніє уся повість. То хіба це не художня хрестоматія з українського народознавства?! Коли ми розширювали площу нашої кімнати-музею, то вирішили додати до неї народознавчий куточок, у якому зібрали всім миром предмети, якими могли користуватися в побуті саме надрослянські селяни, скажімо, нечуївські герої Кайдаші – ціпи, коромисло, ступа, праники для прання, вугільні праски, веретена, прялки, конопляні вишиті сорочки та рушники, рогачі, лопата для хліба, дибинецькі горнята, горщики й макітри, що здавна продавалися на богуславських базарах, а саме туди на закупи, за Нечуєм, їздили Кайдаші та Дороші.

Щоправда, коли наші екскурсоводи (та і я люблю це робити) провокаційно запитують, беручи в руки такий інструмент, як ціп, що це таке і для чого це, то не всі наші юні екскурсанти спроможні відповісти на це питання. Тоді ми показуємо їм світлини з вистави нашої театральної студії «Юність», де зафотографовані студенти, які в першій сцені грають ролі Карпа та Лавріна, що, спершись на заступи, говорять про семигірських дівчат, а мали б лаштувати тік для обмолоту вирощеного родиною збіжжя.

Зазначимо, що для створення етнографічного куточка в середині 1990-х роках студенти та викладачі зібрали велику кількість старовинних ужиткових домашніх предметів

(часто по кілька аналогічних), автентичну колекцію жіночого та чоловічого одягу з Надросся. Це дало можливість виставити не лише експонати в кімнаті-музеї, але й поповнити запасники.

За зразком народознавчих локацій цьогорічного Гарбуз-фесту «У Кайдашів»-2022 ми на базі запасників музейної колекції народного одягу, предметів побуту та костюмерних народних колективів коледжу започатковуємо локації «Скриня» та «Комора», даючи можливість нашим студентам та викладачам відчутти себе сучасниками героїв «Кайдашевої сім'ї», доторкнутися до предметів старого побуту, зробити світлини в етнографічному куточку та зробити свій невеликий благодійний внесок.

Досвід роботи щодо використання експонатів не як недоторканих предметів, а як до предметів театральних декорацій для конкурсів інсценованих уривків за «богуславськими» творами Івана Нечуя-Левицького «Дві московки», «Старосвітські батюшки та матушки» та традиційної для нас вистави «Кайдашева сім'я» з ротаційним складом виконавців ролей у нас був і раніше. Практикували ми також і використання самого етнографічного куточка кімнати-музею як своєїрідної природної сцени для театралізації для обмеженої аудиторії невеликих за обсягом уривків з «Кайдашевої сім'ї» (розмова братів Кайдашенків про дівчат на початку повісті), діалогів бабів Параски та Палажки з відомої діалогії тощо. Такі міні-спектаклі зазвичай знімаємо на камеру з тим, щоб цей матеріал був доступним для ширшої аудиторії, використовувався на заняттях, дозвільних заходах, власне ставав матеріалом для музею історії коледжу.

Отже, аналізуючи досвід музейної діяльності останнього часу, ми вважаємо, що предметні експонати з експозиції та запасників кімнати-музею мають бути не статичними, а максимально наближеними до усіх не байдужих до нечуївської теми людей, особливо дітей і молоді, а зібрані за багато років дослідницькі матеріали, статті, публікації, фотокопії, світлини, презентації, відео мають бути доступними усім зацікавленим у цьому через оцифровану фондову базу музею. І тоді музей буде працювати з максимальною користю і віддачею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гарбуз-фест «У Кайдашів» – 2022 // Вісті Богуславщини, 6 жовтня 2022 року. – С. 1.
2. Косогова О.О. Усі уроки української літератури. 10 клас. I семестр. Профіль – українська філологія / О. О. Косогова, Л. Г. Муковоз. – Х.: група «Основа», 2018. – С. 65-66.
3. Нечуй-Левицький І. Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // Нечуй-Левицький І. Збір. творів: У 10 т. – К., 1968. – Т. 10.
4. Півторацька Н. Я знаю – не вмерло... // Нечуй поетичний, Черкаси, 2008. – С. 51.
5. Хаврус С.Л. Стеблівські зустрічі / С. Л. Хаврус. – Черкаси: Кур'єр, 2008. – 140 с.
6. Яковенко Т. Богуславське Надросся в житті та творах І.Нечуя-Левицького // Українська мова й література у сучасній школі. – 2012. – № 10.
7. Яковенко Т.В. «Богуславські» твори Івана Нечуя-Левицького. Пам'яті знаменитого земляка. Знаменитий стеблівець. Нечуєвськими стежками // Всесвіт Івана Нечуя-Левицького: Матеріали до 170-річчя з дня народження письменника / За заг. ред. С. В. Лисака, Укл. Т. В. Яковенко. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І.С., 2010. – С. 56-63, 102-110, 118-125.

8. Яковенко Тамара. Вивчення сторінок життя і творчості І. Нечуя-Левицького в краєзнавчому аспекті // Літературознавчі студії. Збірник наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Випуск 57. – Київ, 2019. – С. 194-203.
9. Яковенко Т.В. Літературне краєзнавство як засіб прилучення молодших школярів до українських національних цінностей // Школа І ступеня: Теорія і практика: Збірник наукових праць Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету. – Випуск 8. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – С. 95-103.
10. Яковенко Т.В. Надросся в творах Івана Нечуя-Левицького // Київщина у фактах, історичних подіях, постатях: Матеріали науково-практичної студентської конференції. – Богуслав: Богуславський гуманітарний коледж імені І. С. Нечуя-Левицького, 2002. – С. 125-131.

Марина Голубнича,
завідувачка філією Полтавського літературно-меморіального музею І. Котляревського
(Полтава)
poltava-kotlarevskiy@ukr.net

ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

«Музеї повинні зайняти місце в серці суспільства і бути відкритими громадськості. Необхідно, щоб музеї та суспільство працювали разом, в душі творчості та інновацій», – таку думку висловив Жак Перо, президент Міжнародної ради музеїв (International Council of Museum – ICOM) [1].

Таке переконання має і музейна галузь м. Полтави, яка останні десятиліття намагається впроваджувати у свою діяльність інноваційні технології. Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського є важливим туристичним осередком, без якого не мислиться культурно-історичний напрям туристичної галузі м. Полтави та Полтавської області. Зростаючий інтерес українців до власної історії та культури, доступність цін, традиційна гостинність, унікальна історико-етнографічна спадщина – ті цінності, які творять передумови для створення туристичного кластера на основі музею.

Треба зазначити, що впровадження інноваційних технологій у музейну справу процес непростий та й до того ж фінансово обтяжливий для самого закладу. На цьому шляху у музеїв виникає багато труднощів і проблем. Переконані, що подолання їх можливе за умови партнерства з органами місцевого самоврядування, громадою м. Полтави, об'єднання зусиль міжмузейного середовища та продуманої стратегії розвитку закладу.

Вивчаючи досвід європейських країн ми, музейники, усвідомлювали, що зміни музейної комунікації неминучі і нам потрібно більше уваги приділяти осучасненню експозиції, вводити 3D панорами чи голографічні інновації, аудіогіди, планувати онлайн-формати тощо. Цей напрям роботи ми ретельно вивчали, розглядали його перспективність, шукали можливості та поступово реалізовували, виходячи із тих реалій, які мали.

У 2015 р. Полтава стала першим і єдиним містом в Україні, де почала діяти нова унікальна платформа для непересічної та зручної комунікації туристичного міста з кожним, хто до нього завітає, – на тротуарах біля популярних туристичних об'єктів з'явилися таблички з QR-кодами, які дозволяють отримати відповідну історичну довідку. Така

інновація дозволила запровадити декілька рекламно-туристичних маршрутів – «Стежка легенд», «Доленосне поле європейської історії», «Час лікує рани». Щоб ними скористатися, треба завантажити на смартфон програму для зчитування QR-кодів (наприклад, «QR Code Reader») та мати підключення до інтернету. У кодах, що вмонтовані в полтавські тротуари, зашифровано посилання на сторінку, де розміщена історична довідка об'єктів, місцеві легенди, цікаві історії та спогади, представлені у різних формах – текстовому, аудіо та відео. Локація музею І. Котляревського увійшла до маршруту «Стежка легенд», що складається із 20 туристичних об'єктів. Туристичний маршрут пронумерований, а напрямок наступного історичного об'єкта вказується за допомогою стрілок. Цікавим є те, що QR-коди мають унікальну символіку – підкову-смайлик. Кожен охочий у музеях Полтави може отримати роздруковані путівки зі створеним маршрутом та короткою інформацією про туристичні об'єкти.

Така інновація сприяла не тільки створенню нового туристичного продукту, але й відкрила додаткові можливості для збільшення кількості відвідувачів у музеї, а також дозволила урізноманітнити традиційні методи подачі матеріалу відвідувачам. Поступово такий інноваційний потенціал музею І. Котляревського використав і в експозиційному просторі у вигляді цифрового етикетажу. Допоміжна роль QR-кодів дозволила відвідувачу самостійно орієнтуватися в експозиції та вільно обирати музейні предмети для знайомства, що додало інтерактивності самій експозиції.

Наступним кроком інновацій у музеях міста стала реалізація технології «Доповненої реальності», що дає можливість вийти за рамки стаціонарного стану реального музейного простору, призводить до виникнення особливого комунікаційного середовища між музейним предметом і відвідувачем, значно посилюючи емоційну складову взаємодії. Так, 2018 р. у художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка «оживили» картину XIX століття Костянтина Маковського «Діти, що біжать від грози». 2019 р. – у літературно-меморіальному музеї Панаса Мирного створили AR технологію «У колі друзів: перший «з'їзд» інтелігенції 1903 року». У 2020 р. – державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» запустив доповнену реальність «Штурм редутив». У 2021 р. літературно-меморіальний музей В. Г. Короленка презентував додаток, що містить три сцени з 3D-моделями об'єктів, анімованими персонажами, VFX ефектами, записами звуків оточення та діалогів акторів. Також доступна додаткова опція – фото з віртуальними моделями Володимира Короленка та членами його родини. 2022 року з нагоди 70-річчя від дня відкриття літературно-меморіального музею І. Котляревського планувалася довгоочікувана презентація доповненої реальності і в нашому музеї, але війна внесла корективи... і гроші пішли на потреби ЗСУ, що цілком логічно і вмотивовано!

Розглядаючи інноваційний аспект як пріоритетність соціальної місії музею І. Котляревського над традиційними його функціями (забезпечення належних умов зберігання і експонування колекції, обслуговування відвідувачів, тощо), постала потреба у додатковому цифровому обладнанні – інформаційних кіосках. Навесні 2021 р. з метою забезпечення швидкого орієнтування полтавців та гостей у туристично-музейній інфраструктурі міста на Соборному майдані біля музею-садиби І. Котляревського встановили перший комунальний вуличний сенсорний інформаційно-туристичний кіоск (далі – ТІК). ТІК має 9 сенсорних «вікон», що відкриваються за допомогою дотику, із них такі як: міські екскурсоводи, готелі, заклади харчування, музеї, визначні місця, календар дозвілля, тощо. Другий сенсорний інформаційно-туристичний кіоск встановили восени у

літературній експозиції музею на проспекті Першотравневу,18. Сенсорний екран кіоску має 6 розділів, в яких вміщена детальна інформація про музей, його науково-дослідну діяльність, відомості про визначні місця Полтави та сертифікованих фахівців туристичної діяльності.

Допоміжна роль такої цифрової апаратури дозволяє розширити сценарій огляду експозиції, а технічні можливості набувають питомої ваги перед відвідувачами поруч із традиційними музейними експонатами. Музейний простір І. Котляревського відкритий для творчих експериментів інноваційних можливостей мультимедійного устаткування, але для цього потрібна чималенька фінансова складова, якої поки що ми не маємо, але невтомно шукаємо шляхи...

Маючи дві повноцінні експозиції – літературну та меморіальну, чудову виставкову залу, значну фондову збірку музейних предметів, потужний науково-просвітницький доробок, розвинену матеріально-технічну базу, літературно-меморіальний музей І. Котляревського ініціював втілення інноваційних підходів до реалізації тих послуг, які надаються широкому колу відвідувачів.

Так, на базі музею-садиби І. Котляревського успішно реалізується тематична екскурсія «Полтавські кулінарні витребеньки». Ця послуга передбачає театралізацію музейного екскурсійного дійства: перевтілення науковця музею у доглядачку оселі І. Котляревського, яка добре знає його повсякденний хатній побут, звички, настрої, уподобання і, передаючи на мовному рівні полтавський діалект початку ХІХ ст., веде розповідь про домоустрій великого українського поета та ще й з частуванням деяких кулінарних страв, які згадує в «Енеїді» І. П. Котляревський.

Схвальну оцінку отримав науково-пізнавальний проект «Хто він – Іван Котляревський? Портрет невідомого всіма знаного». Продовженням цієї ідеї стала презентація в рамках Днів європейської спадщини пішохідної квест-екскурсії з елементами театралізації «Портрет невідомого всіма знаного», яка сконцентрувала увагу навколо маловідомих сторінок життя і творчого шляху генія української землі І. П. Котляревського.

Літературно-археологічна експедиція «Шляхами творів І. Котляревського» – це той проект, який став поштовхом для літературно-краєзнавчих досліджень полтавської молоді. Переконані: як дорога у великий світ починається з батьківської стежки, так і пізнання великої української літератури починається з літератури рідного краю. Без знання свого рідного, без його поцінування і шанування неможливо належно перейнятися більш віддаленим. Наші «розкопки» надають можливість відшукати цікаві факти з історії створення творів І. П. Котляревського, ознайомитися з біографією поета та звичаями українського народу.

Ініціюючи такі проекти, ми привертаємо увагу громадськості до культурної спадщини міста, розповідаючи про їх історичну та архітектурну цінність. І найважливіше – ми популяризуємо унікальний комплекс літературно-історичних меседжів, котрі залишив нам Іван Петрович Котляревський, і які дають можливість контактувати з живим словом поета: через архітектурну споруду, малюнок, скульптуру, пам'ятник, рукопис.

Запроваджуючи інноваційні проекти, Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського зберігає статус потужної науково-дослідної установи і робить впевнені кроки до розвитку спеціальної системи заходів з організаційного та економічного забезпечення майбутніх модернізаційних проектів. Ці реалії музейного сьогодення і наштовхнули на ідею розміщення свого експозиційного простору в Інтернеті.

Так, у 2019 р. розпочалася копітка робота над створенням інформаційно-презентаційного матеріалу для користувачів онлайн-формату. Музей І. Котляревського є автором 6 туристичних маршрутів для створення унікального мобільного додатку, який містить низку сферичних панорам з можливістю переходів з кімнати в кімнату, з парку в сквер, з одного музею в інший. Саме через онлайн-комунікацію ми прагнули наочно продемонструвати відвідувачеві зовнішній вигляд будівлі, музею, здійснити прогулянку його залами, оглянути визначні історичні пам'ятки та місця, мотивуючи його прийти наживо до музею. Результатом цієї роботи стала участь у грантовому проєкті спільно з рекламною агенцією «LAMP AGENCY» у межах програми «Створюємо інноваційний культурний продукт 2019» від Українського культурного фонду. І здійснити таку віртуальну подорож з 1 листопада 2019 р. стало абсолютною реальністю, виконавши декілька простих кроків: зайти на сторінку музею чи на сайт «Poltavaopen» та обрати заданий маршрут відповідно до бажання.

Такі форми роботи дозволяють музею І. Котляревського бути одним із найвідвідуваніших літературних музеїв Полтави. Навіть під час пандемії COVID-19, в умовах жорстких обмежень щодо відвідування музею нам вдалося втримати високий рівень суспільної зацікавленості, актуальності й популярності серед відвідувачів завдяки інтернет мережі. Онлайн-формати стали рівноправним способом комунікації, де разом з традиційними відвідуваннями виставкових проєктів сталої музейної практики набувають онлайн-візити до музею. Так народилися цікаві музейні проєкти:

- проєкт #тематичні_онлайн_екскурсії, серед яких найбільш резонансними були «Спогади Мізинчика», «Як святкували Різдво у цій господі», «Козацька героїка в “Енеїді” І. Котляревського», «Із малев, чорнобривців, калини сформувалась душа України», «Музей, який доступний кожному»;

- проєкт #котляревський_традиції (із етнографічних та історичних розвідок музею);
- проєкт #котляревський_експозиція (серія унікальних музейних предметів);
- проєкт #котляревський_кураторська_виставка.

Під час карантину не зупинилась музейна комунікація щодо реалізації освітніх проєктів. Для користувачів Facebook, Instagram, Youtube свою ефективність довели:

- музейна освітня платформа: «Експрес-урок для 9 класу» за участі викладачів ПНПУ імені В. Г. Короленка;

- навчальна майстерня з художнього мистецтва «Техніки роботи з фарбою» (художник-педагог Ю. Багацька);

- музейний-адвайзер «Художня інтерпретація образу і творчості»;

- музейні онлайн-круглі столи, семінари, конференції для студентства та фахівців, тощо.

З моменту повномасштабного вторгнення рф ми чітко усвідомлювали, що захист колекцій наших музеїв та загалом нашої культури – це збереження української державності. Ми є активними учасниками цього процесу як і наша армія. Враховуючи, що війна це динамічний процес, ми одразу подбали про безпеку нашої фондової колекції та запустили алгоритм діяльності музею під час воєнного стану.

Перед котляревцями постали нові виклики сьогодення: відповідальніше ставитися до безпеки у широкому розумінні цього поняття та водночас боротися словом, широко використовуючи об'єкти історичної пам'яті та культури. Адже музей-садиба першого вітчизняного літературного класика музеєфікує винятково цінну територію стародавньої

Полтави, місце народження української мови, літератури, театру. Подвір'я садиби – комплекс предметно-меморіальних споруд з гармонійним поєднанням типової рослинності (фітоценозу) українського містечка епохи Гетьманщини дозволили реалізувати цікаві тематичні екскурсії: «Хата біля старої брами», «Іванова гора – духовне осердя Полтави», «Українські генії: поети і святі з Іванової гори», «Лампове паті на хаті» тощо.

Так, в умовах воєнного стану, за результатами статистичних спостережень відділу туризму та культурної спадщини Департаменту культури, молоді та спорту Полтавської міської ради щодо проведення цьогорічного екскурсійного сезону за підсумком трьох літніх місяців в комунальних музеях Полтави лідером став саме літературно-меморіальний музей І. Котляревського.

Отже, інновації музею І. Котляревського дають можливість втримати високий рівень суспільної зацікавленості, актуальності й популярності установи серед відвідувачів. Досвід музею І. Котляревського переконує, що застосування комп'ютерного програмування забезпечує удосконалення обліку та використання музейних фондів; вживання мультимедійних технологій та аудіо-візуальних засобів у експозиційному просторі сприяє підсиленню інформативності та комунікативності самої експозиції; застосування творчих та нестандартних підходів у науково-освітній діяльності музею дозволяють отримати не якісь абстрактні знання чи естетичні враження, а відчутти власну причетність до історії та самотності власної громади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ділова мова. URL: <https://www.dilovamova.com/index.php?page=10&holiday=105>

Оксана Кукленко,
вчитель історії, заступник директора з виховної роботи
Остап'євського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів
Решетилівської міської ради Полтавської області
(Остап'є Полтавської обл.)
kuklenko-s@ukr.net

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА – ВАЖЛИВИЙ ГУМАНІСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В ОСВІТНІЙ СИСТЕМІ СЬОГОДЕННЯ

Здавалося б, гуманізація освіти завжди була першочерговим завданням, але час від часу виникала потреба закцентувати на цьому більше уваги. Міжнародна конференція з гуманізації освіти, що відбулася у Празі (Чехія) в 1990 році, дала визначення змісту гуманізації освіти як її олюднення, утвердження особистості як найвищої соціальної цінності, прагнення виховувати людину з усіма атрибутами, що належать феномену людства [11, с. 69]. Освіта мала сприяти найбільш повному розкриттю здібностей людини, задоволенню її різноманітних освітніх потреб, оволодінню загальнолюдськими цінностями, допомагати встановити гармонійні взаємовідносини з навколишнім середовищем, суспільством і природою.

У Національній доктрині розвитку освіти від 17 квітня 2002 року наголошувалося на створенні умов для розвитку особистості, творчій самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей здатних ефективно працювати протягом життя,

оберігати і примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну і правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти [1, с. 31]. Гуманістична спрямованість виховних впливів визначала освітні пріоритети, що мали особистісний смисл, особистісний вимір, особистісну цінність.

В нинішніх умовах активного впровадження Нової української школи (НУШ) особистісно орієнтоване навчання та виховання оформилося у новий термін «дитиноцентризм». Галина Коберник називає дитиноцентризм одним із компонентів формули НУШ [3], вказуючи, що це модель виховання та навчання дитини, призначення якої у розширенні життєвого шляху та саморозвитку дитини, увага до системи її цінностей та інтересів задля формування в неї основ життєвої компетентності.

Кожен педагогічний колектив, кожен учитель самостійно визначаються щодо добору форм та методів реалізації освітньої мети та завдань, зупиняючи вибір на найбільш ефективних та доцільних. У 2012 році вчителі Остап'євської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Великобагачанської районної ради обрали козацьку педагогіку.

Козацька педагогіка – складова народної педагогіки, що втілює національну психологію, характер, правосвідомість, мораль та інші компоненти національної свідомості, духовності народу [8, с. 37]. Авторка розділяє думку колишнього директора Великосорочинської санаторної школи-інтернату «Козацька держава» Фесенка Івана Олександровича про те, що «не скористатись багатством нашої етнопедагогіки різних часів – значить відмовитися від свого родоводу, забути, хто наші пращури, чий батьків ми діти, а отже виховувати манкуртів, космополітів, відірваних від свого коріння, рідної землі» [13, с. 4]. А це невід'ємні складові визначення особистої та національної ідентичності кожної особистості, що є особливо на часі нині. Довідникова література так тлумачить поняття «національна ідентичність»: це персональна ідентичність або відчуття належності до певної держави чи нації. Це сенс «нації як цілісного цілого, представленої самобутніми традиціями, культурою та мовою. Національна ідентичність не є вродженою рисою і вона є за своєю суттю соціальним конструктом. Національна ідентичність людини впливає безпосередньо з присутності елементів із «спільних точок» у повсякденному житті людей: національних символів, кольорів, історії нації, кровних зв'язків, культур, музики, кухні, радіо, телебачення тощо. Під різними соціальними впливами люди включають національну ідентичність у свою особисту ідентичність, приймаючи переконання, цінності, припущення та очікування, які відповідають національній ідентичності. Люди з ідентифікацією їх нації розглядають національні переконання і цінності особистісно значущими і транслюють ці переконання і цінності в повсякденній практиці [14]. І без сумніву, роль батьків та вчителів-наставників у питанні формування уявлень дитини про власну ідентичність є першочерговою.

Історичні обставини буття українського народу зумовили появу самобутнього феномену – козацтва, що втілювало фізичне і духовне здоров'я нації, її інтелектуальну силу, життєздатність, оптимізм та енергію. Козаки були тією ідейно і духовно згуртованою силою, яка обороняла рідну землю від нападів ворогів. Морально-духовні цінності козаків стали основою, на якій постала козацька педагогіка та викристалізувалася її мета – виховання мужнього, вільнодумного і незламного у прагненнях національно свідомого громадянина.

На вибір козацької педагогіки як інструментарію для реалізації освітньої мети вплинуло і багате історичне минуле нашого Остап'євського краю козацької доби. Остап'євська сотня перебувала у складі гетьманського Чигиринського полку на час

укладення Зборівської угоди 1649 року [10, с. 101; 12, с. 74-75]. Збереглися списки сотників, отаманів, писарів, хорунжих, осавулів на час перебування Остап'євської (Остапівської) сотні в складі Миргородського полку [7, с. 249-250]. У містечку Остап'є була козацька фортеця, на що вказують залишки фортифікаційних споруд, зокрема, підземних ходів. Серед експонатів шкільного історико-краєзнавчого музею є документи кінця XIX- початку XX століття, які вказують, що їх власники мали соціальний статус козаків («Запродажная росписка» 1910 року, військовий білет, метрика). Експонатами є і традиційні козацькі люльки (носогрійки). Спогади, перекази та легенди місцевих жителів рясніють яскравими барвами козацької доби. У 2008 - 2010 роках козацьке минуле рідного краю досліджував учень Остап'євської загальноосвітньої школи I-III ст., член МАН Петро Дурицький. Його наукова робота – «Козацьке минуле села Остап'є» (керівник Кукленко О.М.).

Частина вчителів та працівників закладу є козаками Остап'євської сотні Великобагачанського куреня імені Пилипа Орлика Миргородського полку Українського козацтва.

Досвід запровадження козацької педагогіки дає можливість виділити декілька її аспектів [4],[5],[6].

1. **Роль учителя.** У системі козацької педагогіки вчитель є наставником, помічником дітей. Він знаходиться не осторонь, з боку процесу, а в його гущі. Швидше за все, він не навчає, а показує приклад, веде за собою власним захопленням, ставленням до життєвих принципів, власною громадянською позицією. Учитель не соромиться показати, що він чогось не знає, що він опановує нові знання та навички разом з учнями, і це не дивно в наш час постійних змін та технічних інновацій. Учитель готовий навчатися у дітей, трансформуватися у кращий бік під впливом дитячого світобачення. Ці принципи суголосні із педагогікою партнерства.

2. **Гармонійне поєднання фізичного вишколу та духовної сили.** Козацька педагогіка передбачає тісний зв'язок із природою, з енергією рідної землі і, як результат, отримання покоління здорових дітей. Це досягається шляхом загартування, плавання, здорового повноцінного харчування, фізичної праці, занять спортом, споглядання краси природних ландшафтів. Для духовної сили першочерговим є виховання поваги до батьків, до рідної оселі, краю, мови, пісні. Це є необхідною складовою формування колективної історичної пам'яті як генетичного коду роду, нації, - важливої складової формування національної ідентичності.

3. **Форма учнівського самоврядування.** Козацька педагогіка надає достатньо самостійності учням у вирішенні питань самоврядування. Під час виборів кошового отамана Козацької республіки Остап'євського ЗЗСО I-III ст., курінних отаманів, діяльності кошової ради діти формують та розвивають свої лідерські якості, громадянську компетентність, демократичні навички, вміння працювати в команді однодумців.

Прикладом застосування козацької педагогіки є щорічні зібрання юних козаків «Козацька ватра». Це кількадедне таборування юних краян на березі річки Псел з насиченою програмою із військовим вишколом, заняттями спортом, стрільбами, військово-спортивними іграми (лазертаг, орієнтування на місцевості), зустрічами із представниками військомату, козацьких організацій, учасниками російсько-української війни, дитячих музичних колективів, кобзарями. Звертається увага на проживання у наметах, приготування їжі в польових умовах, облаштування свого побуту, загартування. Забезпечуються умови для творчої діяльності дітей. Вони створюють етнографічні композиції (плетуть віночки,

створюють патріотичні букети), малюють плакати українським воїнам-захисникам, співають українських пісень біля вечірньої ватри під акомпанемент бандури. Ці зібрання традиційно відбувалися із 2013 року і лише повномасштабна війна завадила провести «Козацьку ватру-2022» у цьому році. Авторка статті переконана, що подібні заходи національно-патріотичного спрямування сприяють формуванню у здобувачів освіти української національної ідентичності.

На заувагу опонентам, які у козацькій педагогіці бачать архаїчність та несучасність, хочеться зазначити, що питання любові до рідної землі, батьків, мови, відчуття спорідненості із рідним краєм, розуміння відповідальності його захисту, гармонійна інтеграція у світове товариство і в той же час свідомо ідентифікація себе як громадянина України, будуть актуальні завжди, а особливо у час російсько-українського протистояння. Діти, як лакмусовий папірець, демонструють зміни у суспільстві, зміни ідеології, світобачення, освіти та виховання. Козацька педагогіка – це вдале поєднання досвіду минулого та патріотичної модернової сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш О.Д. Ідеї розвивального навчання у педагогічній теорії та практиці // Постметодика. – 2012. – №2 (105). – С. 31-35
2. Дитячо-юнацькі козацькі товариства Полтавщини. – Полтава: «Фірма «Техсервіс», 2007. – 60 с.
3. Коберник Галина. Дитиноцентризм – одна із компонентів формули Нової української школи. URL: <https://sno.udpu.edu.ua/index.php/naukovo-metodychna-robota/88-rpldoldo/128-ditinosentrizm-odna-iz-komponent-formuli-novoji-ukrajinskoji-shkoli>
4. Козацькому роду немає переводу / Інформаційно-методичний збірник з досвіду роботи Остап'євської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів. Частина І. – Миргород, 2013. – 70 с.
5. Козацькому роду немає переводу / Інформаційно-методичний збірник з досвіду роботи Остап'євської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів. Частина ІІ. – Миргород, 2014. – 126 с.
6. Козацькому роду немає переводу / Інформаційно-методичний збірник з досвіду роботи Остап'євської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів. Частина ІІІ. – Миргород, 2015. – 95 с.
7. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – К.: «Стилос», 2005. – 260 с.
8. Кукленко О. Козацькі традиції в системі учнівського самоврядування, або Створення Козацької республіки // Заступник директора школи. – 2015. – №7. – С. 36-43
9. Кукленко О. Урочисте козацьке коло // Заступник директора школи. – 2015. – №9. – С. 63-67
10. Мокляк В.О. Полтавщина козацька: (Від Люблінської унії до Коломацької ради). – Полтава: АСМІ, 2008. – 264 с., іл.
11. Педагогічні технології. Досвід. Практика: Довідник / Редакційна колегія: П. І. Матвієнко (голова), С. Ф. Клепко (науковий редактор), І. В. Охріменко, В. О. Пашенко, Н. І. Білик, І. В. Гальченко, О. В. Савельєва, Г. О. Сиротенко, В. Ю. Стрельников. – Полтава: ПОПОПП, 1999. – 376 с.

12. Реєстр усього Війська Запорозького після Зборівського договору з королем Яном Казиміром складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О. М. Бодянським. – К.: МСП «Козаки», 1994. – 196 с.
13. Фесенко І.О. Козацька держава як засіб виховання в учнів національної самосвідомості та патріотизму//Козацька виховна система як формування високодуховних громадських рис. Навчально-метод. збірник. – Харків, 2006. – 72 с.
14. Національна ідентичність URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>

Людмила Корінько,
учитель історії та географії КЗ «Сковородинівський ліцей» імені Г. С. Сковороди
Золочівської селищної ради
(Харківська обл.)
lkorinko1@gmail.com

РОЛЬ ШКІЛЬНИХ МУЗЕЇВ ТА КРАЄЗНАВЧО-ПОШУКОВОЇ РОБОТИ У СУЧАСНІЙ ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (Із досвіду роботи КЗ «Сковородинівський ліцей» ім. Г. С. Сковороди)

В епоху науково-технічного прогресу, на жаль, молодь не достатньо звертає увагу на історичне минуле рідного краю. Як наслідок, у людині формуватиметься егоїзм, який може перерости в духовну обмеженість цілого народу. Виходячи з цього, провідним завданням учителів історії є формування національно-культурної свідомості підростаючого покоління на правдивому матеріалі, зацікавлення дослідженням та пошуками історичних речових і писемних пам'яток: культури, економіки, побуту нашого народу та, зокрема, своєї малої батьківщини. На основі результатів пошукової роботи і досліджених матеріалів – написання наукових робіт. Ці навички особливо необхідні і актуальні у наш надзвичайно складний час.

Завдання статті: розкрити роль шкільних музеїв, куточків вшанування пам'яті визначних людей, взаємозв'язок краєзнавчої, пошукової роботи, систематизації матеріалів, зібраних у цьому процесі, як вагомий чинник методики формування навичок та умінь учнів роботи з історичними джерелами та написанням дослідницьких робіт. Результати впровадження даних завдань висвітлити на прикладі роботи Сковородинівського ліцею.

КЗ «Сковородинівський ліцей» імені Г. С. Сковороди працює над питанням впровадження особистісно-орієнтованого навчання для забезпечення розвитку і саморозвитку особистості кожного здобувача освіти та формування національної свідомості на основі етнопедагогіки і творчої спадщини Г. С. Сковороди. Освітній заклад із виховної роботи працює у трьох напрямках:

- народознавча діяльність; впроваджується через збір традицій і звичаїв, предметів побуту та облаштування і розширення експозиції шкільного етнографічного музею «Світлиця»;
- формування національної свідомості, моральних якостей на основі творчої спадщини Г. С. Сковороди та створення і поповнення матеріалами куточка Великого філософа;

- педагогічні ідеї виховання через виховну систему козацької педагогіки; створена і діє дитяча шкільна організація «Козацька республіка» імені Петра Конашевича-Сагайдачного.

Ці напрямки роботи обрано не випадково. Бо, як говорить народна мудрість, «без минулого немає майбутнього». Кожна людина повинна знати історію свого народу, краю, де вона народилася. Ці відомості необхідно передавати з покоління в покоління. Безцінні зерна нашої історії потрібно сіяти у дитячі серця, де б вони проросли і вкоренились. Про минуле найкраще розповідають писемні та речові джерела. Важливим завданням педагогів є не лише передача знань учням, а й залучення їх до збору і запису спогадів старожилів та очевидців подій, до вивчення історичних джерел, до написання наукових робіт на основі зібраної та опрацьованої інформації. Усі напрями нашої виховної діяльності так чи інакше сприяють цьому виду роботи.

У нашому ліцеї є етнографічний музей «Світлиця». Його створенню передувала велика і кропітка робота значної групи людей: учителів, школярів, людей, які за велінням долі переселилися у Сквородинівку та Гуринівку – села, з яких діти на час створення музею ходили до нашого закладу. Перший куточок із предметами народного побуту було створено у 1988 році. Організацію і облаштування якого поклали на вчителя української мови і літератури Г. П. Ярміш. З часом кількість речей збільшувалася, у кабінеті стало затісно, вирішили усе перенести у коридор. Його поділили на дві частини: в одній вирішили показати зовнішній вигляд української оселі і краєвид села. Українську хату, клуню, криницю з журавлем, вітряк, пагорби, на яких розташувалася наша Сквородинівка, – все це було зображено на стіні, малюнок доповнював тин, прикрашений штучними мальвами, крученими паничами. Друга частина передавала інтер'єр української світлиці. Тут було встановлено піч натуральних розмірів та експонати, які вдалося зібрати. Згодом їх кількість збільшувалася, для музею відвели окрему кімнату. У сучасній експозиції наявні зразки давньої кераміки: глечики для молока, оздоблені орнаментом та без орнаменту. Глечики для узвару та інших напоїв. Тут є макітри для розтирання маку і часнику, для заминання сала на борщ; дзбанок для зберігання смальцю та сметани, череп'яні полумиски та череп'яне сито. У музеї облаштовано куточок сучасної декоративної кераміки. Тут зібрано різноманітні глечики, кухлі, покриті поливою, декоративні тарілі, розписані петриківським розписом, із зображенням портрету Г. Сквороди, є також гілка з дуба, під яким працював Григорій Савич. До декоративної кераміки належить і куманець, подарований першими випускниками десятирічки. Широко представлена українська вишивка: серветки, вишиті картини, рушники. Цінність останніх полягає не лише в тому, що вони виконані на полотні понад 100 років тому, а й в тому, що привезені з інших регіонів України: Полтавщини, Сумщини, Житомирщини, Рівненщини. Представлені предмети домашнього вжитку: коромисло, копач, вила, ступа, прядки, ліжко, скриня, предмети із дерева: ложки, гребені, ківш, діжки, одяг різних регіонів України. Зберігається похвальний лист, виданий у 1907 році, випускникові Пан-Іванівської початкової школи. Продовжується збір стародавніх предметів, домашнього реманенту. По «Світлиці» укладено путівник, де докладно описано експонати та процес її створення. На даний момент у музеї налічується близько 300 експонатів. У «Світлиці» проводяться екскурсії не лише для учнів закладу, а й для дітей сусідніх шкіл. Конкурси декламаторів, різні народознавчі свята, постановки п'єс, – усі ці заходи проходили у її стінах. На базі музею неодноразово проводилися семінари різного рівня і спрямування. За роки існування «Світлиці» її відвідали численні гості. Зокрема, донька Василя Сухомлинського –

пані Ольга, учасники Міжнародних Сковородинівських читань, керівники профспілкових організацій освіти Харківщини, письменники.

Восени 2005 року світлицю відвідав житель Кіпру, представник фонду Левендиса професор Васос Карайоргіс. Серед предметів побачив знайомі йому з дитинства речі. Неодноразово відвідували музей жителі Німеччини та Австрії. Гості залишають у музеї подарунки, теплі відгуки, побажання подальших успіхів у пошуках старожитностей. Тож він є потужним осередком культурної спадщини не лише нашого села, а й Слобожанщини в цілому. «Світлиця» є своєрідним духовним мостом між поколіннями українців, слугує поглибленню знань з історії нашого краю та знайомить із українською культурою і традиціями іноземців.

Докладніше зупинимося на напрямі, що стосується вивчення творчої спадщини Г. С. Сковороди. Наша школа є базовою у Золочівській територіальній громаді з вивчення життя і творчості геніального мислителя Г. С. Сковороди. У школі діє Клуб шанувальників Г. Сковороди. Клуб має девіз: «Пізнай себе, слухай себе, заглянь у самого себе», емблему, яку створив учень нашої школи Скиба Богдан. Музичним символом нашого об'єднання є «Сковородинівський вальс», музику і слова якого написав учитель музики нашого закладу Шевченко Геннадій. Ним відкривають урочисті засідання. Клуб має свою програму. Учні початкових класів знайомляться із життєвим і творчим шляхом мандрівного філософа. Учні 5 класу розмірковують над афоризмами Г. Сковороди. Шестикласники знайомляться з легендами про видатного мудреця. Поетичні твори Г. Сковороди вивчають учні 7 класу. Байкарську спадщину філософа вивчають учні 8 класу. Дев'ятикласники пізнають суть філософських творів. 10 клас розглядає образ Григорія Савича у художніх творах. Одинадятикласники доводять актуальність світоглядних позицій Г. С. Сковороди у наш час.

Засідання відбуваються щомісяця. До Клубу шанувальників входять не тільки учні, а й учителі. Класні керівники разом зі своїми вихованцями працюють протягом року кожен за своїм напрямком. Результати роботи діляться на засіданнях клубу.

Члени клубу співпрацюють із музеєм Г. С. Сковороди. Співробітники Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди до початку воєнних дій часто відвідували школу, виступали з цікавими лекціями, які доповнювалися виставками; організували зустрічі з цікавими людьми. Учні нашого закладу були постійними глядачами музейного відеозалу, відвідували виставки картин, що експонувалися у музеї. Вихованці нашого ліцею брали активну участь у наукових зібраннях, що проходили на базі ОКЗ «Національний літературно-меморіальний музей Г. Сковороди». Співробітники закладу проводили безкоштовні екскурсії для дітей школи. Активно велася співпраця з Харківським національним технічним університетом сільського господарства імені П. Василенка, Коротичанським ліцеєм. Членами гуртка ліцею було проведено «Майстер-клас ліплення із глини», де учнями було виліплено фігурки персонажів байок Г. Сковороди. Вихованці нашої школи відвідали Коротичанський ліцей, де ознайомилися з роботою навчального закладу зі сквородинознавчого напрямку.

На базі нашого ліцею пройшло виїзне засідання Президії Академії Педагогічних Наук, де були присутні Кремень В.Г., Сухомлинська О.В., Прокопенко І.Ф. та інші видатні педагоги сучасності.

Члени клубу брали участь у 12-х Всеукраїнських Сковородинівських читаннях м. Переяслав-Хмельницький, де відвідали музей Г. С. Сковороди, що знаходиться у приміщенні Переяславського колегіуму, у якому викладав Г. Сковорода, у I студентських

Сковородинівських читаннях. Учні нашого закладу брали участь в акції «Єдина Україна», у ході якої біля музею Г. Сковороди була набрана земля як символ землі Харківщини для відправки капсули на Говерлу. Засідання, присвячене 297 річниці від Дня народження Г. Сковороди «Шукайте у собі Сковороду», було проведено спільно із учнями сусіднього Малорогозянського ліцею.

Членами Клубу шанувальників Г. Сковороди створено Куточок Г. Сковороди, де зібрано матеріали про лауреатів Міжнародної літературно-мистецької премії імені Г. Сковороди: А. М. Ніженець та І. П. Стогнія – дослідників творчості філософа. Зібрано і оформлено матеріали «Пам'ятники Г. С. Сковороді на Україні, в СНД та за кордоном», зокрема матеріали про відкриття пам'ятника Великому філософу у Сільвер Спрингу (США), автор – скульптор професор Марк Ровдс. На постаменті викарбувані слова «Мій жребій з голяками». Упорядковано матеріали про астероїд 2431 Skoworoda. Маємо можливість слухати «Сад божественних пісень» у виконанні П. Приступова.

Навесні 2009 року у нашій школі побували гості з Чорнух, передали до нашого куточка такі видання: «Чорнухинщина туристична» та «Літературно-меморіальний музей Г. Сковороди» та роботу М. Булди «Мудрець з чорнухинського краю».

Учні нашого ліцею зустрічалися з письменниками І. Перепеляким, І. Драчем, М. Побеляном, Л. Доценко, яка присвятила Сковороді і Сковородинівці ряд поезій; зустрічалися з В. Стадниченком. Саме зустрічі з цими творчими людьми надихнули наших вихованців на написання поезій і творчих робіт: «Чи сучасний Сковорода?» Нижник Г., «Сковорода і моє село. Чи гідні ми носити ім'я філософа» Міхно О., «Як ми вшануємо філософа Сковороду» Борзова Я. Учні та гості закладу мають можливість послухати інформацію та оглянути виставку літератури та фотоматеріали у Куточку Г. Сковороди.

Красназнавча робота теж активно сприяє розвитку навичок і умінь учнів роботи з історичними джерелами. У школі діє красназнавчий гурток «Пошук». Юні красназнавці зустрічалися із старожилами села, вчилися спілкуватися з очевидцями тих чи інших подій (колективізації, Голодомору, Другої світової війни, періоду післявоєнної відбудови), записували їхні свідчення, проводили і проводять збір предметів старовини, документів, нагород тощо. Ми плідно працювали у фондах музею. Працівники цього культурного закладу надавали і надають консультації з тих чи інших питань.

Важливою ланкою накопичення історичних джерел є робота в архівах. Як місцеві, так і обласний архів сприяють роботі учнів з документами у своїх фондах. Накопичений матеріал юні дослідники узагальнюють і висвітлюють у наукових роботах.

Написання глибокої, ґрунтовної роботи – це досить складний процес, тому дитину слід залучати до наукової роботи поступово, пропонуючи їй узяти участь спочатку у різного рівня конференціях чи роботі круглих столів. Для участі у таких заходах потрібні невеликі за обсягом матеріали, що вимагають меншої підготовки, але при цьому поступово розкривають учневі процес і методика написання глибокої наукової роботи. Виступи на конференціях сприяють розвитку комунікативної компетентності учнів, допомагають навчити дитину триматися перед аудиторією, вести дискусію, відстоювати свою точку зору, переконувати слухачів. Починати варто з конференцій на рівні школи, потім переходити на вищі рівні: районний, обласний. Важливу роль у цьому відіграють заходи, які проводяться Обласною станцією юних туристів, зокрема, Всеукраїнська красназнавча філософська конференція «Пізнай себе, свій рід, свій нарід». Учні нашого закладу почати брати участь у цьому заході з III Всеукраїнської філософської історико-красназнавчої конференції учнівської молоді і

дотепер є постійними її учасниками. Робота учасників краєзнавчого гуртка «Пошук» «Від Пан-Іванівки до Сквородинівки – шлях розвитку і поступу» у Всеукраїнському конкурсі «Історія міст і сіл України» була визнана однією із кращих в області, направлена в Київ. Школярі були активними учасниками обласної військово-патріотичної акції учнівської молоді «Слобожанські дзвони Перемоги» у 2009 - 2019 роках. Доповіді, що подавалися на ці заходи, написані на основі спогадів, свідчень очевидців, архівних матеріалів, які учні збирали протягом тривалого часу. Дослідження «Криниця пам'яті людської» висвітлює події Голодомору 1932-33 років. Матеріали зібрано протягом 2000-2008 рр., а оформлено і подано на «Слобожанські читання» у 2019 році. Якби цього не було зроблено у 2008, у 2019 році спілкуватися вже не було з ким, і відомості про події цього періоду у нашому селі були б втрачені. Тож це вкотре говорить про важливість і необхідність запису інформації про історичні події. Також юні науковці не лише представляють свої роботи на різноманітних конкурсах та акціях, а й виступають перед шкільною аудиторією, розширюють запас знань своїх ровесників.

Накопичивши певний досвід наукової роботи, юних істориків можна залучати до роботи у МАН, що є однією з важливих форм позакласної наукової роботи. Відповідно до «Положення про Всеукраїнські учнівські олімпіади з базових і спеціальних дисциплін, турніри, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт та конкурси фахової майстерності» порядок та особливості проведення інтелектуальних змагань на базі Малої академії наук, а також склад їх учасників визначаються умовами проведення Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України, які щорічно затверджуються Міністерством освіти і науки України. Традиційно учасниками таких конкурсів стають учні старших класів, які виявили прагнення і здатність до ведення науково-дослідницької праці. Підготовлені під керівництвом викладача учнівські наукові роботи оцінюються у ході конкурсу журі, до складу якого входять поважні фахівці відповідного профілю з числа наукових працівників академічних установ та вищих закладів освіти, викладачів, методистів та учителів.

Важливість проведення конкурсів-захистів наукових робіт полягає насамперед у тому, що цей вид інтелектуальних змагань спрямований на виявлення серед молоді наукового потенціалу нашої країни. Написання наукових праць сприяє закріпленню навичок самостійної роботи учнів, розвитку критичного мислення, що є необхідною умовою майбутнього професійного зростання молоді.

Підготовка юними істориками науково-дослідницької праці для участі в конкурсі потребує особливої уваги з боку керівника. Як засвідчує досвід, часто учні, які виявляють бажання ведення наукового дослідження, спочатку не мають елементарного уявлення про сам процес організації такого виду діяльності. За таких обставин керівник повинен не лише спрямувати наукові пошуки учня в правильне русло, а й виступати в ролі організатора його наукової праці.

Розглянемо докладніше головні етапи підготовки та проблеми, що виникають під час проведення науково-дослідницьких робіт та участі в конкурсах МАН.

Перша проблема, яку доведеться вирішувати науковому керівнику юного історика, – це вибір теми майбутнього дослідження. Згідно із встановленим порядком, тематика науково-дослідницьких та експериментальних робіт пропонується територіальними відділеннями МАН. Водночас пропонований перелік не є строго обов'язковим, тож кожний потенційний учасник конкурсу може запропонувати свою оригінальну тему. При обранні

теми дослідницької роботи слід враховувати зацікавленість учасника тією чи іншою тематикою та проблематикою. Необхідно також зважати на суспільну значущість та наукову актуальність дослідження, рівень її складності, позаяк занадто складні питання можуть виявитися важкими і відіб'ють бажання в учня далі займатися науковою роботою. Варто уникати надмірно широких та неконкретних формулювань, бо це створює загрозу написання «поверхової» роботи. Краще обирати більш «вузькі» теми. Це не тільки полегшить процес опанування методики наукової праці, але й створить сприятливі умови для подальшого «заглиблення в тему» юного науковця. При обранні теми слід зважити на наявність і доступність джерел та літератури, необхідних для розкриття висвітлення учнем обраного дослідження.

Після обрання теми дослідник за допомогою наукового керівника повинен розробити календарний план своєї роботи, у якому мають бути визначені не тільки основні етапи науково-дослідного процесу та їх послідовність, але й встановлені часові рамки виконання тієї чи іншої роботи. Зазвичай найбільше часу у дослідників забирає процес вивчення першоджерел та літератури. Учні повинні засвоїти те, що наукова праця базується на здатності творчої особистості до самостійного критичного мислення. Тож у процесі роботи з літературою учневі слід уникати простих компіляцій думок авторитетних науковців, натомість прагнути на основі одержаної інформації від очевидців, з архівних матеріалів, статистичних даних, наукової літератури сформулювати особисту позицію, власний погляд на те чи інше питання, дати оцінку тим чи іншим подіям. Результатом діяльності краєзнавців нашої школи є написання і успішний захист матеріалу у МАН у секції історичного краєзнавства (роботи «Історія села Сквородинівка» (2010 р.), «Становлення Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сквороди» (2017 р.), «Свято-Преображенський храм в с. Сквородинівка. Історія. Сьогодення. Майбуття» (2019 р.)), що свідчить про ефективно сплановану і дієву схему роботи краєзнавчого гуртка. Наказом МОН України від 08.02.2021 року №147, було внесено зміни у Правила проведення Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України. Відтепер на конкурс подають не роботи, а проекти, до яких застосовано уніфіковані критерії до заочного оцінювання дослідницької роботи, постера й наукової конференції, запроваджено нові компетентності: дослідницької роботи, проектної діяльності, академічного письма, ефективної комунікації, нетворкінгу. Все акцентується на тому, що написання роботи тільки тоді має сенс, коли в основу покладено бажання дитини досліджувати те, що вона любить.

Незважаючи на ті складні умови, у яких ми опинилися зараз, освітній процес і дослідницька робота не припиняються. На даний час ми досліджуємо тему «Становлення освітнього процесу у селі Сквородинівка та його вплив на соціально-економічний та духовний розвиток села», у якій не лише вивчаємо розвиток освіти у Сквородинівці протягом століть, а розглядаємо сучасні процеси. Усі дослідження гуртківців включаються до історії села Сквородинівка, для якого 2022 рік є 290-м від дати його заснування і першої письмової згадки.

У підсумку можна сказати, що краєзнавство не лише сприяє розвитку навичок та умінь роботи учнів із різними історичними джерелами, проведенню досліджень і написанню наукових робіт, а й розширює коло знань дітей з історії рідного краю, стимулює комунікативний розвиток вихованців. Діяльність краєзнавчих гуртків допомагає виховувати патріотичні почуття у молодого покоління, повагу до людей похилого віку, шанобливе ставлення до пам'яток культури та творів мистецтва. Тож краєзнавчо-пошукова діяльність є

важливою складовою освітнього процесу як нашого закладу, так і навчальних закладів у цілому. Даний вид освітнього процесу слід постійно впроваджувати, розширювати його спектр, залучати ширше коло здобувачів освіти.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку полягають у висвітленні результатів впровадження у виховну систему козацької педагогіки, аналізі діяльності дитячої шкільної організації «Козацька республіка», залученні дітей до написання досліджень про місце козаків у державотворчих процесах України та складанні проєктів у сфері самоврядування дитячих організацій. А також у необхідності фіксування подій сучасності, пов'язаних із волонтерською діяльністю, із участю сквородинівців у теперішніх військових діях та захисті нашої держави.

Віталій Гладун,

старший викладач кафедри філософії освіти, теорії й методики суспільствознавчих предметів
Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
(Миколаїв)

vitalii.hladun@moippo.mk.ua

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В СУЧАСНИХ ВОЄННИХ ПОДІЯХ

Сьогодні Україна постала перед викликом збереження цілісності та власної державності. Дати необхідну відповідь теперішнім загрозам можливо лише якщо громадяни країни будуть усвідомлювати, що незалежність української держави є запорукою їх власного особистісного розвитку та виявлять готовність зробити все від них залежне для добробуту Батьківщини.

Виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення формування національної ідентичності дітей та молоді й формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей.

Національна ідентифікація учнівської молоді є актуальною проблемою в сучасних геополітичних умовах, тому що в сучасному глобалізованому світі постають такі питання як – «Ким ми були?»; «Ким ми є?» і «Ким ми прагнемо стати?». Питання ці рано чи пізно виникають перед кожним народом у період національного самовизначення.

Таким чином, мета статті – розкриття теоретично-наукової сутності поняття «національна ідентичність». Визначити основні проблеми та особливості у сфері формування національної ідентичності учнівської молоді в освітньому процесі в сучасних військових подіях, з метою консолідації суспільства на вирішення соціальних завдань розбудови української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій підтверджує актуальність й дискусійність ідентифікації особистості, як в закордонних, так у вітчизняних науковців. Поняття «ідентифікація» досліджували Б. Андерсон, Е. Вілсон, С. Гантінгтон, Е. Гідденс, Е. Гелнер, Е. Еріксон, Р. Дженкінс, Е. Сміт Дж. Тернер, З. Фрейд, Ю. Хабермас, К. Хьюбер.

Серед вітчизняних науковців проблему висвітлили В. Андрущенко, О. Гнатюк, Л. Губерський, П. Гнатенко, М. Козловець, І. Кресіна, Л. Нагорна, М. Степико, О. Швачко, А. Фурман та ін.

У працях В. Воловика, Г. Горак, А. Карася, С. Кульчицького значну увагу присвячено дослідженню історичного пізнання, в процесі якого відбувається розвиток формування національної ідентичності особистості. У роботах Т. Потапчук, О. Радченко, К. Терещенко, О. Шиприкевич актуалізовано проблеми національної ідентифікації української молоді.

На сучасному етапі проблемами удосконалення змісту історичної освіти, в рамках якої відбувається формування національної ідентифікації, займаються Я. Грицак, І. Гирич, Л. Зашкільняк, П. Кравченко, О. Пометун, Ф. Турченко, О. Удод, Н. Яковенко, які вбачають, що основним чинником становлення громадянського суспільства в Україні має стати національна ідентифікація.

Українська дослідниця І. Кресіна зазначає, що національна ідентичність – це усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільності, духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психолого-етнічної самобутності та неповторності [2, с. 14]. Але національна ідентичність на думку дослідниці існує у сполученні трьох проєкцій – минулого, майбутнього і сучасного.

Можна погодитися зі слушною думкою Л. Нагорної, що національна ідентичність є важливою передумовою консолідації суспільства, та зачіпає смисложиттєві основи його існування. Ідентичність це результат самовизначення людини чи групи у соціальному сенсі, створення «образу – Я» та «образу – Ми», тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками [3, с. 16].

У сучасної української людини, на наш погляд, мають існувати декілька рівнів ідентифікації: перший рівень – особиста ідентичність, тобто «хто я такий»; другий – сімейна ідентифікація, тобто я і моя сім'я; далі родинна ідентифікація, тобто усвідомлення себе з поколіннями своєї родини по-материнській і по батьківській лінії; четвертий рівень – маленька батьківщина, моє місто чи село, з яким зріднився; п'ятий – національна ідентичність, тобто наша країна; останній рівень – усвідомлення себе європейцем та себе в глобальному масштабі.

Основними чинниками, що впливають на формування національної ідентичності, визнаються історична територія, спільна мова і культура, єдиний економічний простір, релігія і спільні міфи та історична пам'ять, єдині закони і обов'язки для всіх членів та інші.

Мова виступає як один з найголовніших маркерів національної ідентичності громадянина-патріота. Найчастіше ідентифікацію особи розглядають крізь призму етнічної належності. Але останні події в Україні потребують ретельного соціально-філософського та правового аналізу проблеми ідентичності крізь призму мови.

Мова – не лише засіб спілкування, а й головний чинник консолідації нації, оскільки забезпечує єдність, вільний і культурний розвиток національної спільноти, стоїть на сторожі збереження національної ідентичності, здорового духовного і ментального розвитку, а отже, виступає могутнім засобом зміцнення національної свідомості.

До чинників, які впливають на формування національної ідентичності, варто віднести й геополітичні, зовнішні, в тому числі й наявність зовнішньої небезпеки (міжнародні конфлікти, територіальні претензії, наявність сильного «зовнішнього ворога» тощо) [6, с. 13].

Найважливішими джерелами національної ідентичності на думку О. Удода є, по-перше, прагнення співвітчизників до співіснування. По-друге, спільне історичне минуле (причому не лише переможні моменти, а й спільні поразки). По-третє, спільні дії, тобто дійова ідентичність. По-четверте, постійне проживання в одній країні, батьківщині, державі.

По-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям «національного характеру», спільна культура, спільні політичні принципи тощо [5, с. 102].

Важливим аспектом в національній ідентичності є національна зрілість народу, яка визначається спільними цінностями та єдиним баченням майбутнього.

В Україні проблема національної ідентичності має свої особливості, зумовлені передусім тривалим періодом бездержавності, перебуванням територій сучасної України під контролем різних імперій і державних утворень, тривалою мовно-культурною асиміляцією українського населення.

Український народ має складну і криваву історію, яку неможливо читати без брону, – як казав Винниченко. Це багатовікова боротьба за власну державу, мову, культуру, самоусвідомлення – за свою національну ідею.

Українці мають відрізнятись від росіян, британців та американців, щоб не виникло питань «Хто ми?», повинні усвідомлювати свої архетипи, які будуть об'єднувати різних людей. Українське суспільство давно показало світові, що воно готове помирятися за обстоювання цінностей, що є гарантією того, що ми існуємо. Нам випала унікальна місія звільнення глобального світу від країни з максимальною концентрацією абсолютного зла, в цьому випадку йдеться про росію й без перебільшення цим потрібно пишатися.

Слушне порівняння, щодо усвідомлення національної ідентичності українців зробила письменниця О. Забужко, яка навела у приклад слова Шевченка «І мертвим, і живим, і не народженим землякам моїм в Україні і не в Україні». Вона акцентує на тому, що поклик до «мертвих» це не тільки розуміння минулого, але й те, що присутнє в нашій пам'яті сьогодні. «Живим» це для нас теперішніх, а «ненародженим» – це спільне об'єднання нас з минулим, сьогоднішнім та майбутнім. А слова «в Україні й не в Україні», означають, що усвідомлення себе українцем може бути й поза Україною, в діаспорі чи еміграції [4, с. 143].

Сьогодні відбувається не лише розбудова держави, а й системи освіти, насамперед це стосується формування національної ідентичності учнівської молоді в освітньому процесі. Головна мета сучасної української школи – формування нового українця, який діє на основі національних та європейських цінностей: поважає права людини, бере активну участь у житті суспільства, готовий захищати суверенітет та територіальну цілісність держави.

З-поміж різних чинників національної ідентифікації особлива роль належить історичній пам'яті. Історична пам'ять, як складова ідентифікації особистості, соціальної групи, нації є не лише сумою знань, а постає потужним джерелом ретрансляції історичного досвіду [1, с. 480-482].

Історія має дати учням необхідні приклади відваги і мужності наших предків, які самовіддано боролися за національну незалежність, виховувати почуття поваги до героїчного минулого нашої Батьківщини, почуття гордості за приналежність до українського народу, сприяти залученню учнівської молоді до розбудови своєї держави.

Шкільна історія – це лише невелика частина у формуванні національної ідентичності. Успіх цієї справи значною мірою залежить від «історизації» суспільства в Україні загалом.

Миролюбний і працьовитий народ України змушений віками доводити своє право на незалежне існування та розвиток. Історія зберігає велику кількість фактів про різні силові протистояння нашого народу з росією/московією. Хай не всі вони закінчувалися перемогами та позитивними змінами для нації в цілому, однак кожна з цих битв загартувувала й укріплювала національну свідомість і ментальність, роблячи українців справжніми патріотами та дітьми своєї Батьківщини. Потрібно пам'ятати, що сучасна Вітчизняна війна за

незалежність, розпочата в лютому 2014 року, є прямим продовженням кілька столітніх протиборств українського світу московській експансії.

Українське суспільство переважно «відзначало» наші поразки (Крути, Берестечко, Полтавська битва), але ж були й перемоги: Конотопська битва, Перший зимовий похід, бій під Оршею та Мотовилівкою, де українці завдали поразки російсько-московській імперії. Конотопська битва взагалі розвінчує чимало великодержавних міфів, особливо про «споконвічне прагнення українців до союзу з Росією». Також потрібно не забувати про Українських січових стрільців, які воювали на боці Австро-Угорщини проти російської армії. Саме Січові стрільці вимагають окремої уваги, оскільки вони мали велике значення для створення військової термінології, фольклору, пісні і музики та появи української уніформи, зокрема, «мазепинки». Молоде покоління повинно вчитися на перемогах, а не тільки на поразках.

У формуванні національної ідентичності учнівської молоді доречним є використання інфографіки, оскільки можна продемонструвати основні елементи та події, використовуючи менше лекційного матеріалу. Як приклад, проілюструємо створення інфографіки про війни з росією (московією) в історії України (Рис. 1., Рис. 2).

Рис. 1. Інфографіка на тему «російсько-українські війни» (Джерело: складено автором самостійно)

В Україні, і це важливо зрозуміти, немає синдрому «малого народу», тобто росія «велика» і «задавить масою», до речі кремль постійно паразитує цю ідею залякування, що є класичною логікою тероризму. Український народ повинен усвідомити, що цього «голема» (росію) породили ми самі та завжди складали кістяк армії в перемогах у різних війнах, росія, до речі, перемагала тільки в тих війнах, де перемога була в національних інтересах українського народу [4, с. 150].

Отже, стає очевидним, що проблема формування в учнів національної самосвідомості та національної ідентичності передбачає й формування національних почуттів, поглядів, переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій, як найголовніших компонентів світогляду громадянина України, що проявляється насамперед в освітньому процесі.

Рис. 2. Інфографіка на тему «російсько-українські війни» (Джерело: складено автором самостійно)

В умовах реформування освіти концепції «Нової школи» буде плекатись українська ідентичність та виховуватись не лише відповідальність за себе, а й за розвиток і добробут країни та всього людства. Але недостатній рівень сформованості загальнонаціональної ідентичності може призвести до посилення загроз національній безпеці країни та до посилення напруження протистояння в українському суспільстві.

В боротьбі проти російської експансії головною зброєю залишається популяризація історії України в новому вимірі та розумінні. Народ без героїв – держава без захисників. Ми повинні пам'ятати своїх національних патріотів і продовжувати поповнювати цей перелік, збагачуючи рідну землю.

Національна ідентичність – це не лише українська мова. Це прийняття певного історичного досвіду, коли українець усвідомлено говорить, що його поети – це Тарас Шевченко і Василь Стус, гетьмани – Іван Мазепа і Пилип Орлик, герої – бійці УПА і дружинники київського князя Святослава. Таким чином, слід відзначити, що формування національної ідентичності є одним з головних завдань Української держави на сучасному етапі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія./ М. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.

2. Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування / І. Кресіна // Нова політика. – 1998. – № 3. – С. 12–14.
3. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14-30.
4. Національна ідея модерної України. Мистецько-культурологічний проєкт / Автор проєкту Антін Мухарський. – К.: Український культурний фронт, 2017. – 302 с.
5. Удод О. Історична освіта в Україні світоглядні та методологічні основи / О. Удод // Педагогічна і психологічна науки в Україні: зб. наук. праць: в 5-ти томах. – Т. 3 : Загальна середня освіта. – К : пед. думка, 2012. – 432 с.
6. Формування національної ідентичності учнівської молоді засобами суспільствознавчих дисциплін: науково-методичні матеріали / [А. М. Старєва, Н. А. Сторчак, О. М. Караульна, Д. Л. Десятов, О. В. Волос]. – Миколаїв: ОІППО, 2015. – 128 с.

Людмила Безвіконна,
учитель історії і правознавства, учитель-методист,
керівник музею «Стара Полтава»
КЗ «Полтавська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 27»
(Полтава)
Lbezv92@Gmail.com

МУЗЕЙНИЙ УРОК: «ПІЗНАЙ ДЕРЕВО СВОГО РОДУ»

Зміст освіти, форми, методи навчання та виховання в закладах освіти мають будуватися з урахуванням багатовікової історії народу, на основі його національно-культурних особливостей і традицій, збагачених ідеалами та нормами загальнолюдських цінностей. У роботі музею «Стара Полтава» важливе місце відводиться вихованню національної самосвідомості. Це система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних сформуванню світогляд та цілісні орієнтації учнів, передавати національний досвід, надбання попередніх поколінь.

У нашому музеї є стенд, на якому міститься інформація про Г. С. Сковороду. Екскурсоводи, вчителі історії використовують його на уроках, розповідаючи учням про життя і творчість відомого філософа.

Автор пропонує ознайомитися з музейним уроком з власного досвіду, для використання вчителями на уроках українознавства, історії, проведення виховних заходів.

Учні зможуть:

- розширити знання про життя й творчість Г. С. Сковороди;
- поглибити знання про роль звичаїв і традицій в житті українців;
- розуміти необхідність використання кращих здобутків народної педагогіки;
- показувати широчінь можливостей використання мудрості українського народу в сучасних умовах;
- відроджувати традиції української родини ;
- плекати почуття глибокої любові до батьків, свого роду, почуття пошани до людей;
- виховувати національну самосвідомість, яка будується з урахуванням багатовікової історії, традицій та обрядів українців;
- передавати національний досвід, надбання попередніх поколінь;

- формувати вміння і навички добирати бажані матеріали із скарбниці української мудрості;

- практично використовувати твори фольклору.

Місце проведення: зразковий шкільний музей «Стара Полтава».

Форма проведення : театралізований музейний урок.

Учасники: вчитель, учні, екскурсовод, гості музею.

Обладнання: записи українських народних пісень, музейна експозиція присвячена Г. С. Сковороді, обладнана кімната періоду 18 століття.

Хід уроку

/ Звучить мелодія української народної пісні. До музею заходить група учнів. Їх зустрічають вчитель і екскурсовод/

Вчитель: Дорогі ,учні . Наша зустріч відбувається у музеї «Стара Полтава». І це не даремно. Тому що саме тут ми найбільше відчуваємо плин часу, подих історії, задумуємося над минулим і сьогоденням.

Ми починаємося від наших батьків, від землі української. Усвідомлення себе в єдності з великою українською родиною та природою рідного краю спонукає нас уважно ставитися до всього, що нас оточує, задумуватися над потаємною суттю світобуття. Розуміти світ, розуміти себе допомагають народні звичаї, обряди. Обрядовість і звичаєвість фактично стають законом родового й суспільного життя українців.

Видатний український етнолог Павло Чубинський, зазначав, «що з найдавніших часів і до середини 19 століття українське село жило не за якимось адміністративно-державним правом, а, головне, за давнім звичаєвим правом» [8, с. 46].

Наші предки свято вірили, що саме від обрядового дійства багато в чому залежить життя людини.

Екскурсовод: Отже, звичай є непорушним законом життя народу чи окремого роду. Він покликаний формувати та оберігати людину від порушення ладу як в ній самій, так і у всьому суспільстві, і у всій природі. Звичаєві норми і правила супроводжують людину від колиски до могили. Завдяки їм у житті людини усувається найменше безладдя: в роботі, відпочинку, харчуванні, поведінці, одязі, веденні господарства, догляді за худобою. Українці свято вірили, що саме від обрядового дійства багато в чому залежить життя їх самих, їхніх дітей, внуків і правнуків.

Наприклад, козаки не вирушали у похід, допоки не поговорять із своєю шабелькою, своїм конем. Обов'язково брали грудочку рідної землі , щоб вона оберігала від всілякого лиха.

Знати та шанувати обряди й звичаї свого народу, берегти їх для наступних поколінь – священний обов'язок кожної людини, яка усвідомлює свою українську суть.

Аби зримо уявити значення звичаїв і обрядів у житті українців, запрошуємо до нашої хати прослухати колядку. «Коляда – Бог зимового Сонця, який повертає Коло Свароже до Весни. Густинський літопис – мабуть, чи не єдине писемне джерело, що вказує на Коляду як на Бога. Слово Коляда багатозначне: Святий Вечір, обряд славлення на Різдво, сама пісня, винагорода за колядування, різдвяний подарунок» [4, с. 158]. Колядку колись любили співати козаки, бо для них найбільшими святинями були козацька честь, віра в Бога та рідна земля.

Господар цієї хати – Григорій Савич Сковорода. «Це оригінальна постать «українського Сократа», як звали його загально. Звали його також «ходячою академією», бо

в сірій свитині, в чоботях, з палицею в руках, із сопілкою за поясом ходив по селах і вчив людей. Скрізь, де з'являвся, будив зацікавлення своїми запитаннями й своїми думками. У своїх філософських писаннях Сковорода доводив потребу самопізнання» [2, с. 276].

Театралізоване дійство:

/ У хатині, біля столу стоїть Григорій Сковорода, про щось задумався /

Григорій Сковорода: промовляє, що для того «аби виміряти небо і землю, спершу маємо виміряти самих себе; що шлях до пізнання істини лежить через самопізнання. Тож без розуміння власної суті годі сподіватися на розуміння суті світобудови. Пізнати себе самого і віднайти себе самого, і відшукати людину – все це одне значить» [6, с. 159].

Пізнай себе, свій рід, свій народ, свою землю. Далі – інші роди, народи і землі, весь світ в цілому. А, пізнавши, ти побачиш свою дорогу в життя. Ти даси їй живе продовження, вторувавши нову стежину. З тієї стежини вже рушатимуть у життя твої нащадки і то також будеш ти. В тобі, у витоках твого роду й народу віддзеркалена книга вічності. Пізнай себе, і перед тобою відкриються досі невідомі таємниці буття, його першооснови.

/ Чути гомін. Заходять колядники, просять дозволу колядувати/. «Колядка – це словесно-музичний твір, який виконують на Різдвяні свята. Величальна колядка мала на меті накликати щастя на двір господаря» [7, с. 24].

Ой у лісі, край дороги. Щедрий вечір, святий вечір!
Там Василько сіно косить, Щедрий вечір, святий вечір!
Сіно косить, коню носить. Щедрий вечір, святий вечір!
Ой їж, коню, тее сіно. Щедрий вечір, святий вечір!
Буде тобі три дорозі. Щедрий вечір, святий вечір!
А першая – до батенька. Щедрий вечір, святий вечір!
А другая – до матінки. Щедрий вечір, святий вечір!
А третя – до дівчини. Щедрий вечір, святий вечір!
До батенька – по шапочку. Щедрий вечір, святий вечір!
До матінки – по сорочку. Щедрий вечір, святий вечір!
До дівчини – по хусточку. Щедрий вечір, святий вечір!

Григорій Сковорода: Заходьте. Радий вас чути, ріднесенькі земляки. Такої натхненної колядки я ще й не чув.

Всі: А ми Вам розкажемо, Григорію Савичу. Сідайте зручно та слухайте уважно.

/ Учні сідають на лави, вкриті ряднами/

Колядник 1 : Дія відбувається в лісі, край дороги. В українців, ліс – це середовище таємниці, символічний кордон між двома світами. А дорога є однією із можливостей подолати кордон, всякі перепони. Не проста вона – дорога. Це символ поєднання, зв'язку різних країн і світів. Це уособлення переправи з одного світу в інший. В нашому випадку із світу дитинства – у світ зрілості. Давня обрядова дія посвячення юнака в зрілість якраз символізує перехід кордону – смерть дитини-юнака й народження дорослої людини: мужа, молодця, воїна, козака. Ось чому козаки надавали великого значення посвяті у козаки.

Григорій Сковорода: Добре, про дорогу я зрозумів. А чому Василько сіно косить, а не траву, наприклад?

Колядник 2: Трава в українських обрядах символізує заспокійливу молитву, тиху мову, шепіт. Вона відганяє злих духів, очищає навколишній світ. Зовсім інше символічне значення має сіно. Це символ пробудження, турботливості, суєтності. Будь-яке народження є пробудженням. А тому дитині в колиску традиційно кладуть сіно. Вона постійно

пробуджується – тобто росте. А скошене сіно Василько носить коневі. Кінь – то доля юнака. Образ коня звучить чи не в усіх козацьких піснях:

Козака несуть
І коня ведуть,
Кінь головоньку клонить.
Ой вставай, козаче,
Ой встань, молоденький,
Ходить, блудить по діброві
Твій кінь вороненький [5, с. 73].

Надзвичайно важливим є годівля коня. Це своєрідна підготовка в дорогу, до нового життя. Це оволодіння певним досвідом. Їжа символізує бесіду. Пісна їжа – щирі і мудру розмову, а м'ясна – суперечку. А тому на поминки, за звичаєм, слід готувати пісні страви.

Григорій Сковорода: /Підходить до стовпа, на якому написані слова: Хто піде від стовпа цього прямо, той буде в голоді і в холоді. Хто піде в правий бік, той буде здоровий й живий, але кінь його загине, А хто піде в лівий бік, той сам буде убитий, а кінь його залишиться живий /.

Колядник 3: Григорію Савичу, три дорозі обов'язкові. Бо це три світи: перший – це світ видимого буття. Другий – чуттєвий світ. Третій – поєднання видимого і чуттєвого. В українців перша дорога – до батенька. Батько – це уособлення обов'язку, досвіду і знань. А тому до нього – по шапочку.

Колядник 4: Шапка символізує мудрість та відповідальність, владу. Традиційно на ознаку визнання мудрості людини перед нею знімали шапку. З тієї ж причини шапку знімали перед людиною старшого віку, на цвинтарі, в церкві, в хаті, за прийняттям їжі, п'ючи воду, на перехресті, біля криниці. За звичаєм, шапку не можна класти на стіл. Не можна дві шапки надівати на голову – дурним будеш. Ось відгадайте, що ви знаєте про шапку?

/ **Пропонує гру: «Відгадай».** Грають учні, гості, Г. С. Сковорода /

- 1) Важка шапка Мономаха (велика влада потребує мудрості і відповідальності);
- 2) Вдарити шапкою об землю (зважитися, відкинути веління розуму);
- 3) Прийти на розбір шапок (спізнитися, не набратися мудрості);
- 4) Втратити шапку (загубити розум, владу);
- 5) Чорт бери шапку, аби голова ціла (не шкодуй за владою, життя дорожче).

Отже, перша дорога до батенька – це пізнання досвіду і мудрості пращурів, та набуття власного.

Колядник 5: А друга дорога – до матінки. Мати – це земна сила, духовне надбання, працьовитість. А тому до неї – по сорочку. Сорочка символізує щирість, спокій, душевну рівновагу, духовну чистоту. Щасливі, – кажуть, – народжуються в сорочці. Дістатися до сорочки, – це означає завоювати довіру в житті. Материна сорочка – це усе багатство духовного надбання народу.

/ **Звучить пісня «Два кольори»/**

Г. С. Сковорода: Втрата сорочки обертається трагедією для людини. Значить вона не засвоїла високу мораль і духовність.

Пригадуєте козацький звичай. Коли хтось одягав сорочку навиворіт – того били. А коли одягали нову сорочку, тричі ножик крізь неї пропускали, відкривали дорогу до пізнання духовного надбання.

Колядник 6: Третя дорога Василька – до дівчини. В народі дівчина порівнюється з вранішньою зорею. В образі дівчини уособлено цноту й ніжність, красу навколишньої природи, бажання і любові. Тому до неї по хусточку. Хусточка є символічним виявом взаємності, опіки, прихистку. Коли юнак виявляє до дівчини інтерес, то вона на ознаку взаємності вишиває і дарує хусточку. Так велить звичай.

/ **Проводиться народна гра в Хусту.** Дівчата заводять танок, співають. Хлопець вибирає дівчину. Вона його цілує і дарує йому Хусту/.

Ой маю я шиту Хусту
На чотири роги.
Кого люблю – поцілую –
Постелю під ноги.
Ой маю я шиту Хусту
На чотири кінці.
Кого люблю – поцілую –
Стану на колінці.
Ромен-зілля, ромен-зілля,
Ромен похилився,
З України до дівчини
Козак уклонився.
Ой дав він їй поклон низький
З коня вороного,
Вона ж йому Хустину
Шовку зеленого [3, с. 196].

Колядник 7: В обряді вінчання, на знак взаємності, любові, поваги пов'язували молодятам руки хусткою. І цю хустку берегли як зіницю ока.

Молоду пов'язували хусткою, що означало опіку, заступництво, сприяння. Це зазвичай робила свекруха-мати.

В живій розмовній мові побутує: великої треба хусти, щоб зав'язати людям вусті. Тобто привести до взаємності та злагоди.

Ось і вся наша колядка. Вона не містить жодного довільного слова. Кожне слово має силу. Воно творить світ. Недарма ж люди кажуть: із пісні слова не викинеш.

Григорій Сковорода: Час мені колядників вітати,
Та мудрими їх назвати.

Вчитель: Діти! Порадували ви мене сьогодні. Таку колядку гарну вивчили. Хочу, щоб ви ніколи не забували свого роду, свого народу.

У рідному краї серце співає –
Одна Україна і двох не буває.
Місця, де вродились ми, – завжди святі.
Хто рідну оселю свою забуває,
Той долі не знайде в житті.
Без рідної мови, без пісні, без мами
Збідніє земля назавжди.
Тож припадимо до неї устами
І серцем вбираймо, як спраглий води

Колядники: Ми не просто прийшли

А коровай принесли.
Коровай наш вдатний,
Вдатний, не остатний.
Вам будь з хлібом
Від душі бажаєм!

/ Усі куштують коровай/

Розподіл короваю означає – приєднання всіх гостей до родинних урочистостей, до єднання.

Вчитель: Великого Учителя Григорія Сковороду вчений Михайло Грушевський називав «останнім представником старої української школи» [1, с. 478].

Сковородинівська теза «пізнай себе» вказує на необхідність знання й розуміння буття свого роду, народу загалом. Пізнати його – значить збагнути себе, своє призначення на землі, і свій шлях, побачити майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ: Золоті ворота, 1990. 524 с.
2. Історія української культури: /за загальною ред.. Івана Крип'якевича/. Київ: Либідь., 1994. 650 с.
3. Культура і побут населення України: колективна моногр. / відп. ред., керівник проекту: В. І. Наулко. Київ: Либідь, 1993. 284 с.
4. Лозко Г. Українське народознавство. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 512 с.
5. Макаренко О. Степові лицарі. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. 87 с.
6. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів у двох томах. Т 1. Київ: Наукова думка, 1973. 532 с.
7. Смоляк О. Українське народознавство. Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. 64 с.
8. Ткач М. Дерево роду. Київ: МПП Анфас, 1995. 111 с.

Вікторія Ірклієнко,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри музики

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка,
(Полтава)

vita.irka2@gmail.com

Олександра Григор'єва,

здобувач вищої освіти

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка,
(Полтава)

a.grigorieva1503@gmail.com

ФОРМУВАННЯ РОДИННОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

У сучасній науці проблема ідентичності набуває все більшої популярності. Національна, етнічна, громадянська, гендерна, мовна, релігійна, професійна, регіональна,

родинна ідентичність постійно знаходиться в полі зору соціологів, політологів, психологів, культурологів, педагогів. Актуальним залишається дослідження родинної ідентичності, оскільки родина є першою соціальною спільнотою в житті дитини. Родинна ідентичність розглядається нами як необхідна умова й основа ідентичності національної, бо саме в родині дитина засвоює рідну мову, знайомиться з національними традиціями. Значну роль у цьому процесі відіграє народне мистецтво. Мета нашого дослідження – виявити можливості використання народної творчості як засобу формування родинної ідентичності молодших школярів.

Термін «ідентичність» походить від латинського слова *idem* – однаковий, такий самий. У романській та західногерманській мовних групах до складу семантики слова «ідентичність» входить не лише сема «тотожність», а й «особистість». Таким чином у значенні слова відбито суттєву ознаку поняття ідентичності – самовизначення особистості. Термін утвердився в кінці 70-х років 20 століття і означає ототожнення людиною самої себе з іншими людьми на основі встановлення загальних цінностей, емоційних переживань.

Поняття «ідентичність» у сучасному розумінні бере свій початок від засновника школи психоаналізу З. Фрейда. Він визначав ідентичність як вияв власного «Я», яке затиснене між стихійним вираженням інстинктів та потягів і суспільною мораллю. З. Фройд вперше звернув увагу на ідентифікацію як явище емоційного зв'язку, співвіднесення суб'єкта з іншими особами. Вчений визначає ідентифікацію як уподібнення одного «Я» іншому «Я», коли перше «Я» наслідує певні моделі поведінки іншого, перш за все батька й матері, тим самим адаптуючись до його ціннісної системи та узгоджуючи власні життєві орієнтири з нормами поведінки в навколишньому середовищі [3].

Е. Еріксон визначав ідентичність як суб'єктивне натхнення відчуття тотожності і цільності. Формування ідентичності, на думку Е. Еріксона, передбачає процес одночасного відображення та спостереження, що відбувається на всіх рівнях психічної діяльності, завдяки якій індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його порівняно з собою і в межах значимої для них типології; у той же час він оцінює їхні судження про нього з точки зору того, як він сприймає себе порівняно з ними та з типами, що є значимими для нього [3]. Таким чином, ідентичність не лише властивість суб'єкта, вона є відношенням суб'єкта до себе самого та до інших собі подібних людей. Е. Еріксон розрізняє поняття ідентичності та ідентифікації, визначаючи останню як процес співвіднесення, наслідування, уподібнення себе з іншими людьми, а ідентичність – результат такого процесу, вона поєднує соціальні образи та статуси в картину власного «Я». Ідентичність, на думку Е. Еріксона, є певним психологічним автопортретом особистості.

У подальших наукових пошуках поняття «ідентичність» співвідноситься з такими термінами, як «самовизначення», «самобутність», «психофізіологічна цілісність», «психологічна визначеність», «самокерована єдність», «тожсамість», «соціокультурна відповідність», «самоприналежність», «самореферентність» тощо. Серед послідовників ідей Е. Еріксона у західній науці можна виділити Дж. Марсію, який розумів ідентичність як внутрішню динамічну самотвірну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії, та А. Ленгле, на думку якого ідентичність полягає в єдності мотивацій [1].

Тему ідентичності, зокрема ідентичності національної, розвинув французький вчений П. Рікер (70-і роки минулого століття). Він звернув увагу на зв'язки змінного і постійного як наслідок нарративної ідентичності. П. Нора, протиставляючи пам'ять та історію, визначає

колективну пам'ять як основний інструмент конструювання ідентичності [4]. У колективній монографії «Ідентичність», виданій у Франції у 1977 році за редакцією Ж.-М. Бенуа, вперше був проведений міждисциплінарний аналіз явища національної ідентичності. У сучасних дослідженнях все більшої ваги набувають розвідки, присвячені взаємодії різних типів ідентичності.

Серед вітчизняних дослідників ідентичності, зокрема етнічної ідентичності українців, відзначимо М. Костомарова, Ю. Липу, В. Липинського, Я. Ярему. Національну ідентичність у зв'язку з культурно-мистецькою сферою досліджували вчені О. Борковський, Д. Донцов, І. Марчук, М. Міхновський, М. Хвильовий. Значення обрядовості життєвого циклу для формування етнічної ідентичності обґрунтували М. Сумцов, П. Чубинський, В. Скуратівський, Т. Чепелик. У сучасній українській педагогіці дослідженням проблем формування ідентичності займаються В. Андрусів, В. Кремень, Т. Усатенко, О. Рудакевич та інші. Українську ідентичність у зв'язку з музичною культурою досліджували С. Садовенко, О. Марченко, О. Отич.

Уплив родинних традицій на формування патріотичних почуттів, національної і родинної ідентифікації вивчали А. Антонов, І. Бех, А. Вишневський, Г. Філіпчук та ін. Проблеми родинної ідентичності висвітленні у працях Н. Аккермана, Л. Шнейдер, С. Мінухіна, О. Літвінової.

Сучасна людина відчуває потребу ідентифікувати себе, зрозуміти цілісність свого «Я». Ця потреба з особливою гостротою виявляється у молодшому шкільному віці, коли дитина починає усвідомлювати себе як особистість, для якої життєво необхідні взаємовідносини з іншими людьми. Дитина прагне ототожнити себе з якоюсь стабільною соціальною групою. Такою групою для молодшого школяра стає родина, бо в силу вікових особливостей дитина 6-9 років дуже прив'язана до своїх рідних. Приналежність до нації, етносу, держави у цьому віці сприймається як щось абстрактне, тоді як родина є тією спільнотою, до якої люди безпосередньо належить, у якій живе, на яку орієнтується у виборі своїх дій. У сучасному нестабільному світі саме родина слугує опорою, дає людині почуття вкоріненості. Взаємодіючи з іншими членами родини, дитина не тільки визначає себе, а й прагне до самопідсилення, що дає змогу сформувати уявлення про себе [2, с. 131]. Сім'я, родина є першою соціальною групою для дитини, тому важливо допомогти їй усвідомити власне «Я» як невід'ємну частину родинного «Ми». Під родинною ідентичністю ми розуміємо ототожнення людиною себе як члена родинної спільноти. Родинна ідентичність є результатом внутрішнього сприйняття родинних цінностей, норм та інтересів, що проявляється у діях індивіда.

У структурі родинної ідентичності можна виділити такі рівні:

- афективний (емоційний), що включає настрої, почуття, наприклад, любов до тата, мами, братів, сестер;
- когнітивний (пізнавальний), куди входять уявлення про родину, її цінності, традиції, моральні норми, включення себе до складу родини (самокатегоризація): «Я – син (донька)» ;
- поведінковий, що передбачає готовність до дії, сукупність мотивацій до дії як наслідок самоототожнення, наприклад, «я допомагаю мамі», «я захищаю сестру».

Необхідною умовою успішного формування родинної ідентичності є взаємодія. Оскільки відносини в родині носять характер безпосередніх контактів, взаємодія успішно

реалізується у повсякденному житті, у спільній праці, спільному відпочинку, спільному розв'язанні проблем.

Родинна ідентичність формується за допомогою низки засобів, серед яких виділимо:

- особистісні (коло значимих осіб): батько, мати, брати, сестри, бабусі, дідусі та інші члени родини;
- культурні (матеріальні та духовні цінності);
- історичні (колективна пам'ять родини).

Серед засобів формування родинної ідентичності визначна роль належить народному мистецтву. Просте за формою і глибоке за змістом, воно доступно і ненав'язливо доносить до дитини найважливіші життєві істини, перевірені віками. Молодший школяр сприймає фольклор інтуїтивно, на рівні відчуттів, легко запам'ятовує і так само легко відтворює. За нашими спостереженнями діти 6-9 років найкраще сприймають твори народного мистецтва в родині, тоді, коли вони звучать як фон звичайного життя: бабуся співає, виконуючи якусь роботу, дід вжив влучне прислів'я тощо. Народні пісні – побутові, обрядові, колискові, що передаються від покоління до покоління є основою усвідомлення дитиною приналежності до свого роду. Слово в органічному поєднанні з музикою формує смак, викликає інтерес до народної творчості, виховує повагу до своєї родини та до свого народу.

Доцільно, на нашу думку, долучати дітей до наукового пошуку етнографічного матеріалу. Наприклад, учням пропонується завдання записати на телефон старовинні пісні, які співають чи колись співали в їхніх родині, зібраний матеріал можна використати у проведенні фольклорного свята у класі. Нами розроблений і апробований в одній із сільських шкіл Полтавщини сценарій такого свята. Він містить зібраний учнями та доповнений нами етнографічний матеріал: прислів'я про сім'ю, родину, вироби декоративно-ужиткового мистецтва, народні пісні. Подібні свята сприяють формуванню родинної та національної ідентичності, вихованню патріотизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дедуш О. Явище «національна ідентичність» у координатах ноосферної концепції Володимира Вернадського // Народна творчість та етнологія. Київ. 2018. № 3. С. 80–84.
2. Літвінова О. Проблема вивчення родинної ідентичності як складової «Я-концепції» особистості // Науковий вісник Херсонського державного університету. Випуск 3. Том 1. 2016. С. 130–137.
3. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 271 с.
4. Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер. – 2-е вид. – К.: Дух і Літера, 2002. – 456 с.

Інеса Сіваченко,

викладач кафедри виховання й розвитку особистості
КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»

(Харків)

i.siva4enko@gmail.com

РОЗВИТОК МЕДІАГРАМОТНОСТІ УЧНІВ ЗАСОБАМИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Сьогодні під ударом країни-агресора РФ опинилися культура й освіта України: від фейків і маніпуляцій у російських ЗМІ до варварського спалення українських книжок,

заборони навчання українською мовою на окупованих територіях і прицільного бомбардування українських закладів культури й освіти по всій території України.

В умовах «гібридної» війни, яка відбувається і в інформаційному просторі, вкрай важливою є інформаційна безпека громадян, суспільства, держави. Саме тому медіаосвітня складова стає ключовою в усіх освітніх галузях загальної середньої освіти, а також дошкільної, позашкільної та вищої освіти.

21 квітня 2016 року Президія Національної академії педагогічних наук України схвалила нову редакцію Концепції впровадження медіаосвіти в Україні. Концепція визначає головні завдання, принципи й пріоритетні напрями розвитку медіаосвіти в Україні, її форми та основні етапи впровадження [1].

Згідно з цією Концепцією медіаосвітою вважається частина освітнього процесу, спрямована на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою мас-медіа, включаючи як традиційні (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітні (комп'ютерно опосередковане спілкування, інтернет, мобільна телефонія) медіа з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Відповідно визначені завдання медіаосвіти – сприяти формуванню медіаінформаційної грамотності, медіаімунітету особистості, здатності до медіаторчості, рефлексії і критичного мислення, спеціалізованих аспектів медіа культури [1].

Концепція впровадження медіаосвіти в Україні також тлумачить медіакультуру як культуру сприймання і виробництва соціальними групами та соціумом у цілому сукупності інформаційно-комунікаційних засобів, що функціонують у суспільстві, знакових систем, технологій комунікації, пошуку, збирання, виробництва і передавання інформації. На особистісному рівні медіакультура означає здатність людини ефективно взаємодіяти з мас-медіа, адекватно поводитися в інформаційному середовищі, здійснювати ціннісно-вольову рефлексивну регуляцію інформаційної поведінки [1].

Медіаграмотність передбачає розуміння того, як масова комунікація використовується в різних соціумах, навички застосування медіа в комунікації з іншими людьми; а також уміння: аналізувати, критично осмислювати і створювати медіатексти; визначати джерела медіатекстів, їхні політичні, соціальні, комерційні, культурні інтереси, їхній контекст; інтерпретувати медіатексти і цінності, що розповсюджують медіа; добирати відповідні медіа для створення та розповсюдження власних медіатекстів і завоювання зацікавленої в них аудиторії; діставати змогу вільного доступу до медіа як для сприйняття, так і для продукції.

У сучасному світі невід'ємною частиною системи безперервної освіти став музей, де людина має можливість доторкнутися до культурних пам'яток різних епох, справжніх національних і світових реліквій.

Основні освітні завдання кожного музею:

- навчити учня самостійно розглядати явища цілісно та в динаміці;
- показати всепроникливий принцип подібності в природі, житті, мисленні;
- навчити шукати подібність, аналогію для нових досліджуваних явищ;
- навчити учня використовувати всі доступні навички й уміння в процесі пізнання, показавши неминучість і необхідність автодидактики в процесі навчання [2].

Досвід проведення занять із учнями в музеях різних типів і профілів свідчить, що музейні матеріали мають значний потенціал щодо виховання учнів на загальнолюдських і

національних цінностях, формування ключових компетентностей та їхніх складових, зокрема медіаграмотності та медіакомпетентностей, зрештою розвитку медіакультури особистості.

Серед музейних експонатів чимало знайдеться таких, що можуть використовуватися на заняттях з медіаосвіти, а саме:

- речові (знаряддя праці, інструменти, зброя, одяг, прикраси, предмети побуту), адже кожен із них несе на собі, у прямому сенсі, відбитки певної культури;
- писемні (рукописи, документи, першодруки книг, журналів, газет, листівок, афіш);
- нумізматичні (колекції монет, медалей, жетонів, різних відзнак);
- художні (оригінальні твори іконопису, живопису, скульптури, графіки, декоративно-ужиткового мистецтва, народної творчості, художня фотографія, інші види новітньої художньої діяльності);
- науково-технічні (інструменти, машини, устаткування, а також документи про винаходи і наукові відкриття);
- меморіальні (предмети і матеріали, пов'язані з видатними людьми, меморіальні знаки, надгробки) [5].

При цьому певні експонати можуть бути типовими для свого часу виробами, характеризувати цілу епоху, інші – рідкісними, навіть унікальними.

Зазначимо, що характер освітньої діяльності в музейному середовищі значно відрізняється від шкільного тим, що передбачає не стільки запам'ятовування великих обсягів інформації, скільки миттєве застосування ційно отриманих знань, пошук відповідей на питання, які виникають під час музейних заходів. Змінюються стосунки між педагогом і учнем: вони стають суб'єкт-суб'єктними, партнерськими. Відповідно змінюються форми і методи освітньої діяльності: найчастіше застосовуються групові форми роботи, різноманітні дидактичні, рольові ігри, що сприяє як інтелектуальному, так і особистісному розвитку учнів. Все більшого поширення набувають музейні квести, майстер-класи, музейні уроки з різних навчальних предметів тощо.

Під час музейних заходів для учнів все частіше застосовуються такі форми експонування, коли до експонатів можна доторкнутися (покрутити ручку, відкрити дверцята шафи, зазирнути у шухляду тощо), експозиція супроводжується звуками (співом птахів у природничому музеї або музичним твором для повного «занурення» в тему мистецького твору чи відповідну епоху) тощо [5].

Досвід застосування різноманітних форм і методів освітньої діяльності накопичений сучасними музеями України. Розглянемо яскравий приклад такої діяльності.

Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького на основі постійної експозиції та тимчасових фондів виставок проводить для дорослих і дітей, у тому числі осіб з особливими потребами, тематичні заняття, екскурсії, зустрічі, майстер-класи. На сайті музею розміщена інтерактивна навчальна гра «Створи ікону» (<https://nml.com.ua/program/navchalna-gra-stvori-ikonu/>).

Тематика освітніх заходів дуже широка:

«Ікона на склі» – навчання малювання святих за давніми взірцями української народної ікони на склі;

«Забави з папером» – витинання, створення листівок, аплікацій за давніми народними взірцями, адже традиційні українські витинанки на початку ХХ століття прикрашали кожен українську хату;

«Книгодрукування» – екскурс в історію української друкованої книги, на завершення якого учасники пробують себе у ролі друкарів, створюють відбиток тексту на папері за допомогою преса. Виготовлення гравюри з кліше (лінорит, дереворит);

«Вибійка» – оздоблення тканини, торбинки, футболки народними орнаментами, виготовленими на дерев'яній основі;

«Я – музейник» – знайомство із тим, як працює музей, створення власного проекту музею та виставки у мішаній техніці;

«Малюємо за мотивами Марії Приймаченко» – знайомство із значенням терміну «народний майстер», творчістю Марії Приймаченко, малювання власного фантастичного світу тварин і рослин;

«Колаж» – створення власного світу на обрану тему в техніці колажу [6].

І ще багато спеціальних майстер-класів до свят: писанка, прикраси на ялинку з соломки, вітальні листівки-витинанки, різдвяний павук та інші.

Кожний із цих заходів містить медіаосвітній компонент, адже передбачає опрацювання різноманітної інформації з різних джерел, її відбір, використання, створення нових медіапродуктів (текстів, зображень), навіть приладдя для створення цих медіапродуктів.

Далі наведемо декілька практичних вправ, які можуть бути цікавими й корисними для школярів і навіть стати ідеями для учнівських медіапроектів, здійснених у музейному середовищі.

Для школярів це може бути власне дослідження з теми «Розвиток візуальної медіакультури: від доаграрної епохи до цифрової».

Відомо, що одним із найперших винаходів людства, який можна віднести до візуальної медіакультури, є печатка. З часом печатки змінювалися, вироблялися з різних матеріалів, за різними технологіями, набували нового призначення. Та завжди несли найважливішу сконцентровану в собі інформацію про її власника, сучасну йому культуру і навіть цілу епоху.

Вправа «Виготовлення власної печатки»

Перед роботою варто обговорити з учнями вибір зображення для печатки. Можна розглянути зображення, викарбовані на монетах, герби, емблеми різних часів, держав тощо. Учні мають дійти висновку, що зображення для печатки повинно відображати певні характеристики особистості, розповісти найголовніше про її власника, його захоплення, особливості характеру тощо. Тому очевидно, що музикант вибере зображення музичного інструмента чи нотки, художник – зображення палітри з пензликом, а футболіст – м'яча.

Далі учитель пропонує учням виготовити власні печатки з підготовленого матеріалу (це може бути ластик, картоплина, деревина тощо). Після цього нанести фарбу (друкарську фарбу використовувати не можна!) і зробити відбиток печатки на папері. Далі можна запропонувати учням виконати завдання: на аркуші паперу зібрати якомога більше відбитків печаток однокласників, уважно розглянути і розповісти, про що дізнався за їхньою допомогою [3]. Виконання цієї вправи дозволить учням зробити чимало відкриттів – дізнатися більше про себе, про своїх однокласників, навіть, знайти нових друзів.

Далі – обговорити питання: з яких ще матеріалів можна виготовити печатку? Чи будуть такі печатки відрізнятися одна від одної? Одночасно учні пригадають властивості відомих їм матеріалів. Чим більше можливих варіантів назбирається – тим краще!

Вправа «Лінійка часу»: досліджуємо художні та періодичні видання різних часів

Це дослідження можна провести у найближчому музеї, де зберігаються видання різних часів, простежити, якими роками датовані ті чи інші наявні матеріали, як вони виглядають, чим відрізняються від сучасних видань. Чудово, якщо учні зможуть не тільки розглянути, а й потримати в руках, «помацати», понюхати ці музейні експонати.

Автори пропонують різні варіанти проведення вправи. Учні об'єднуються в групи для дослідження різних періодичних видань. Завдання для груп:

- знайти видання, які з'явилися до винаходу паперу, а які – після;
- знайти видання, які з'явилися до винаходу друкарського верстату, а які – після;
- знайти видання, в яких була одна колонка та в яких вже є розподіл на кілька колонок;
- знайти чорно-білі видання та кольорові.

Занурюючись в історію та відтворюючи хронологію певних подій (у цій вправі – розвиток та удосконалення процесу виготовлення художніх та періодичних видань різних часів), учні спостерігають, як винаходи людини впливали на підвищення якості та комфорту її життя. Це може спонукати дитину до творчості й винахідництва [3].

Якщо запропонувати учням домашнє завдання – дослідити періодичні видання, які зберігаються вдома, залучивши батьків, бабусь і дідусів – це може стати чудовою нагодою для цікавої розмови про сімейні історії, цінності та реліквії, зрештою, слугуватиме згуртуванню родини.

В умовах дистанційного навчання вдалим буде використання для цієї вправи онлайн інструментів і сервісів: Learning Apps, Kahoot, які дають змогу перетворити навчальний процес на захоплюючу гру; Padlet – сервіс електронних дошок, доступних для спільного наповнення та редагування, який дозволяє створити хронологічні лінії, розмістити об'єкти на карті, а також зобразити зв'язки між об'єктами, створивши карту понять.

Перш ніж розглянути наступну вправу, слід зазначити, що навіть старі речі, що давно вийшли з ужитку, можуть стати неймовірним відкриттям для сучасних учнів, надихнути до справжнього винахідництва. Тож варто пошукати серед експонатів такі рідкісні, які сьогодні називають протомедіа, та мас-медіа різних епох. Одним із таких є фенакістископ, різновиди стробоскопів, «чарівний ліхтар», кінопроектор тощо. Бо всі вони є свідками неспинного руху людства до сучасних гаджетів із широкими можливостями фото- й відеознімання, створення GIF-зображень, стрімів у соціальних мережах та онлайн сервісах.

Вправа «Фенакістископ – початок анімації». Цікаво й пізнавально

Відомо, що фенакістископ – прилад для демонстрації рухомих зображень, конструкція якого заснована на здатності сітківки ока людини зберігати зображення. Фенакістископ винайшов у 1833 році бельгійський фізик Жозеф Плато. Майже одночасно з ним Симон фон Штампфер винайшов апарат дуже схожий на фенакістископ – стробоскоп.

Цікаво, що у 2019 році Google створив спеціальний Doodle до 218-ої річниці з дня народження Жозефа Плато (<https://youtu.be/p0xDFiXnKJU>).

Учитель може запропонувати учням розглянути деталі фенакістископа (або їхні зображення) і висловити свої припущення стосовно питання: що поєднує ці предмети між собою? Приймаються усі відповіді без коментарів. Після цього можна переглянути відео про фенакістископ, ожилі малюнки, винахід анімації тощо.

Далі – запропонувати учням створити анімацію: оживити власні малюнки.

Для творчості знадобляться картон (18 см x 18 см), друкований шаблон диску (скачати <https://cutt.ly/9Nv3evU>), канцелярська кнопка, олівець з ластиком, клей-олівець, маркери, фломастери, олівці (для розфарбовування), ножиці.

Перебіг роботи складається з шести кроків і може міститися в інструкції.

Крок 1. Збери всі необхідні матеріали й приладдя.

Крок 2. Виріж шаблон диску.

Крок 3. У кожному секторі намалюй піцу за зразком.

Крок 4. Приклей шаблон до картону і акуратно виріж по колу з усіма вузькими прорізами.

Крок 5. Акуратно прикріпи шаблон канцелярською кнопкою до ластика на олівці так, щоб його було зручно повертати навколо кнопки.

Крок 6. Стань перед люстерком, закрив одне око і поглянь крізь шпаринку у дзеркало іншим оком. Покрути колесо. І побачиш, як твої малюнки оживуть!

По закінченні роботи і демонстрації результату варто обговорити такі питання:

Спробуй покрутити колесо з різною швидкістю. Чи змінюється те, що ти бачиш? Як саме?

Спробуй зробити ще одне колесо з більшою кількістю секцій. Чи впливає це на те, що ти бачиш, порівняно з попереднім? Як саме?

Спробуй намалювати іншу картинку – наприклад, м'яч, який піднімається й опускається, або повітряну кульку, яка збільшує і зменшує свій об'єм.

Найцікавіше – обговорити, що відбувається, як працює анімація, кіно чи відео. А також дізнатися про можливості сучасних смартфонів, які можуть записувати відео в уповільненому режимі, знімають 100 і більше кадрів на секунду. Завдяки цьому під час перегляду відзнятого матеріалу досягається ефект плавного руху навіть в уповільненому режимі [7].

Розглянуті практичні вправи є лише невеликою часткою напрацювань медіапедагогів, спрямованих на розвиток медіаграмотності та медіакультури сучасної людини.

Учителі та музейні педагоги, які долучаються до впровадження медіаосвітніх технологій, мають пам'ятати основну ідею медіаосвіти: найкращим способом навчити медіаграмотності є залучення дітей до медіаторчості. Адже створюючи власний медіапродукт, дитина найкраще розуміє, як це працює, переконується у тому, що будь-яку інформацію створює людина відповідно до власних інтересів, навчається відрізняти факти від фейків, маніпуляцій і неправди, зрештою, набуває навичок відповідального споживача інформації.

Підсумовуючи, варто наголосити, що для виховання компетентного випускника необхідне нове освітнє середовище, яке забезпечить відповідні умови, засоби і технології для навчання учнів і поза приміщенням закладу освіти: в сучасних музеях, лабораторіях, обсерваторіях, із доступом до відкритих навчальних курсів та інших ресурсів [4].

Розширення освітнього простору Нової української школи цілком можливе через впровадження музейної педагогіки. Участь школярів у музейних заходах із залученням великої кількості музейних експонатів, фрагментів експозиції у поєднанні із сучасними методиками, дидактичними іграми, іншими інтерактивними методами взаємодії сприяє формуванню пізнавального інтересу, розвитку критичного мислення, спонукає самостійно досліджувати навколишній світ та взаємодіяти між собою. За таких умов музейна педагогіка може розглядатися як інноваційна педагогічна технологія, що ґрунтується на інтеграції

суспільно-гуманітарних наук і медіаосвіти та сприяє розвиткові особистості учня, його медіаграмотності та медіакультури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція) / за ред. Л. А. Найдьонові, М. М. Слюсаревського. – Київ, 2016. – 16 с.
2. Любич О.І. Роль засобів музейної педагогіки в процесі виховання учнів у позашкільних навчальних закладах. – URL: https://lib.iitta.gov.ua/5262/1/Liubych_2014.pdf
3. Медіаграмотність у початковій школі: посібник для вчителя / за ред. О. В. Волошенюк, В. Ф. Іванова. – Київ: ЦВП, АУП, 2018 — 234 с.
4. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи у 2016–2029 рр. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>
5. Основи музезнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв. Посібник // під редакцією: В. Великочого, Н. Гасюк. – Івано-Франківськ: Плай. – 2005. URL: https://tourlib.net/books_ukr/gorishevsky.pdf
6. Програми Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. URL: <https://nml.com.ua/programi/>
7. Створи анімацію. Wonderlab+. URL: <https://wonderlabplus.sciencemuseumgroup.org.uk/make-and-do/make-animation>
8. Череповська Н.І. Візуальна медіакультура: розвиток критичного мислення і творчого сприймання. Методичні рекомендації до медіаосвітнього курсу «Медіакультура» для старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів. – Київ, 2014.

Яна Семірова,
соціальний педагог Пирятинського ліцею № 4
Пирятинської міської ради Полтавської області
(Пирятин Полтавської обл.)
yanacemi22@ukr.net

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В умовах тяжких часів для України виховання громадянина має бути спрямованим на розвиток патріотизму – любові до свого народу, до України, турботу про благо народу, готовність відстояти незалежність Батьківщини. Це, в свою чергу, актуалізує проблему формування національної ідентичності підростаючого покоління.

Формування в молодших школярів національної ідентичності є проблемою держави і національної безпеки з огляду на військові дії, які стали можливі через маргінальні настрої та національну невизначеність значної частини молоді з півдня і сходу України. Наша країна в цей час має низку викликів, а саме: відстоювання власної територіальної цілісності, становлення політичної нації, зростання ролі власної причетності і відповідальності за долю України – все це вимагає уваги до виховання підростаючого покоління та актуалізує формування у школярів національно-культурної ідентичності.

Певний час, суспільство і влада не надавала важливого значення розвитку національної ідентичності. В більшій мірі, це був формальний процес, глибина та наслідки, на мою думку, погано усвідомлювались. Ситуація змінилася в 2015 році, коли Президент затвердив Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки. Прийняття Стратегії знаменувало собою початок етапу, коли виховання молоді стало предметом підвищеної уваги у нашій державі.

За результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у серпні 2017 року, 83% опитаних зазначили, що вважають себе патріотами своєї країни. У порівнянні з аналогічним періодом 2014 року загальна кількість патріотично настроєних громадян майже не змінилася. Лише 10% висловили протилежні міркування, ще 7% не змогли дати відповіді на це питання [3].

Як свідчать психологічні дослідження, становлення національної ідентичності, як складової концепції особистості, підпорядковується певним закономірностям і проходить низку фаз у своєму розвитку. Її пробудження відбувається у дитячому віці під впливом сімейного середовища, друзів, знайомих, ровесників. Пізніше, в цей процес включаються інші осередки соціалізації – дошкільні заклади, школа, позашкільні установи, вищі навчальні заклади тощо. Під впливом зазначених змін, новим змістом наповнюється «Я - образ» особистості, в якому все більше уваги набувають національні складові.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та висвітлення проблеми формування національної ідентичності у молодших школярів в умовах сучасного навчання.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що формування національної ідентичності відіграє велику роль для суспільства і для країни, в якій живе ця особистість. У іншому випадку стає слабкою країна, в якій не існує патріотизму, люди не знають своєї історії, не цікавляться своїм минулим, не мають народного духу.

В Україні проблема національної ідентичності має свої особливості, які зумовлені тривалим періодом бездержавності, перебуванням територій сучасної України під натиском різних імперій і державних утворень, тривалою мовно-культурною асиміляцією українського населення.

Проблеми визначення та конструювання ідентичності досліджувалися представниками різних пізнавальних сфер: примордіалізму, есенціалізму, постмодернізму та конструктивізму. Серед вітчизняних науковців, які наголошують на об'єктивних чинниках виникнення та розвитку ідентичності, можемо виокремити роботи І. Кресіної, Л. Нагорної, В. Євтуха, О. Майбороди, М. Обушного, Л. Шкляра, М. Михальченка, Г. Палій, О. Ляшенка та ін. Постмодернізм розглядає ідентичність крізь призму дискурсу, що формує та визначає її сприйняття індивідами. Це, насамперед, роботи зарубіжних дослідників: М. Фуко, Ж. Лютара, Е. Лакло, Ш. Муффа, Н. Феркло, Л. Філіпса, М. Йоргенсен, І. Нойманн, Г. Джонстона та ін.

Згідно з позицією соціальних конструктивістів ідентичність залежить від соціального контексту та взаємодій. Такої думки дотримуються Л. Виготський, Ж. Піаже, А. Шюп, П. Бергер, Т. Лукман, А. Вентд, Дж. Чеккель, Д. Фірон, Д. Летін, Ф. Шіммельфенінг, Дж. Серл, М. Розумний, Г. Яворська та ін. Кожна парадигма висуває власні аргументи щодо визначення суті ідентичності, механізмів і чинників її формування.

Національна ідентичність – це персональна ідентичність або відчуття приналежності до певної держави чи нації. Це сенс «нації як цілого, представленої самотніми традиціями,

культурою та мовою». Національна ідентичність може означати суб'єктивне відчуття, яке людина поділяє з групою людей про націю, незалежно від законного статусу громадянства.

Усвідомлення та осмислення власної ідентичності є одним з найважливіших мотиваційних чинників поведінки. Жоден із членів нації не знає й ніколи не знатиме всіх своїх співвітчизників, але між ними існує анонімна й символічна солідарність, сила якої буває дивовижною, особливо в періоди тяжких випробувань. Війна в країні загострила відчуття своєї ідентичності в кожного громадянина, що, на мою думку, є позитивним.

Національна ідентичність або національна самосвідомість – одна зі складових ідентичності людини, пов'язана з відчутною їм приналежністю до певного етносу чи нації. Національна ідентичність – це почуття «нації як зв'язкового цілого, представленого унікальними традиціями, культурою і мовою». Національна ідентичність не тотожна поняттям національності або громадянства, хоча вони можуть бути чинниками, що мають на неї сильний вплив.

Національна ідентичність не є природженою рисою. Вона виникає з набутого усвідомлення спільності культури, історії, мови з певною групою людей. До цього може додатися почуття приналежності до певної держави, прихильність до її національної ідентичності, національної ідеї та державних символів.

Роль національної ідентичності є неодмінним фактором стабільного і стійкого існування держави. У критичних ситуаціях вона визначає подальше виживання країни. При відсутності сильної національної ідентичності настає криза в роботі політичних інститутів: корупція починає приймати неконтрольовані розміри; місцеві еліти проводять політику, спрямовану на досягнення автономії або незалежності; громадяни прагнуть емігрувати з країни. На перший план виходять кланова, релігійна, сімейна, етична ідентичності. Відбувається ослаблення внутрішнього суверенітету держави, яке призводить до його стагнації і кризи розвитку. Жодна група чи спільнота, як окремий індивід, не можуть існувати поза культурою. Тому величезний потенціал для плекання ідентичності несуть у собі образи народної та професійної культури. Вони творять ряд образів-ідеалізацій, сприймаючи які народ і засвоює власну ідентичність. Людина є суспільною істотою, і процес її соціалізації немислимий поза спілкуванням. Тому проявом ідентичності виступає мова. Цей прояв має таку силу впливу на кожну людину і націю, що гідний окремого розгляду, як самостійний ідентитет.

Національна ідентичність виступає як визнання народом самого себе; знання і повага історії; національної культури, території, усвідомлення народом своїх особливих рис, розуміння членами національної групи своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів, потреб. Слід підкреслити, що поняття «національна ідентичність» і «національна свідомість» мають підпорядковуючий характер. Національна ідентичність – поняття ширше, тому основними його елементами виступають національне самовизначення, національна самосвідомість і традиційна культура [3].

Тому дуже важливо розглядати процес формування національної ідентичності з раннього розвитку, як цілісний процес виховання в дитини гуманістичного ставлення до людського оточення, до держави, людства в цілому; відповідальності, яка передбачає дотримання державних та суспільних законів, правил життєдіяльності, а також розуміння соціальної взаємодії у суспільстві.

У процесі дослідження на основі аналізу психолого-педагогічної літератури, ми дізналися, що О. Савицька виокремлює три компоненти національно-культурної ідентичності особистості:

- 1) когнітивний – знання про національну спільноту та свою приналежність до неї;
- 2) емоційно-оцінний – суб'єктивні емоції та почуття, що проявляються у вигляді національних гордості/сорому, поваги/зневаги тощо;
- 3) поведінковий – відповідні дії та вчинки, що базуються на знаннях, емоціях та почуттях та проявляються у конкретних діях, які стосуються національної суспільної сфери [6, с. 10].

У формуванні ідентичності молодших школярів визнано наявність характеристик кожного попереднього критерію в наступному: когнітивний критерій (система знань про громадянську культуру) є базою для емоційно-ціннісного (знання стають значущими в умовах особистісно-емоційних переживань), а діяльнісно-поведінковий критерій передбачає реалізацію когнітивного й емоційно-ціннісних критеріїв [4].

Показники когнітивного компонента визначені знанням молодшими школярами базових ознак державно-громадської спільноти, зокрема, знання та уявлення про інститути державності України, знання про незалежність до даної держави, знання про права та обов'язки, законність і правопорядок, знання про сімейно-родинні і національно-етнічні зв'язки, про національні та етнічні звичаї та традиції, а також, моральні стосунки між людьми.

Показники емоційно-ціннісного компонента передбачають наявність у молодшого школяра таких якостей, як відчуття приналежності до українського народу, гідність, міжособистісна та міжнаціональна толерантність, самопізнання; позитивне ставлення до держави, державної символіки, Конституції, державної мови, своїх прав, свобод, обов'язків; інтерес до історії, культури, економіки своєї держави.

Діяльнісно-поведінковий компонент характеризується готовністю молодшого школяра реалізувати власні знання, уміння, навички основ громадянської культури в практичній діяльності.

У результаті проведеної діагностики педагогічного спостереження, що ґрунтувалися на характерних параметрах основ національної ідентичності молодших школярів, порівнюючи реальну поведінку з визначеними критеріями і показниками, були виявлені рівні сформованості національної ідентичності: високий, середній, низький.

Високий рівень сформованості національної ідентичності передбачає усвідомлення молодшим школярем своєї належності до державно-громадської української спільноти. У нього розвинуте почуття поваги до національних традицій, культури. Він знає і розуміє, що в країні діють закони, з якими йому необхідно звіряти свої вчинки, відчуває потребу в повазі й визнанні оточенням, прагне до особистих досягнень, реалізації власних інтересів, до об'єктивної оцінки самого себе, своїх якостей і поведінки, а також має позитивне ставлення до явищ і процесів, що відбуваються в його оточенні.

Молодший школяр із **середнім рівнем** сформованості національної ідентичності усвідомлює себе членом етнічної спільноти. У нього розвинуте почуття поваги до національних традицій, культури. Він знає і розуміє, що в країні діють закони, але не знає, що йому необхідно звіряти свої вчинки з ними, не уявляє, як це слід робити; відчуває потребу в повазі й визнанні оточенням, прагне до особистих досягнень, реалізації власних

інтересів, до об'єктивної оцінки самого себе, своїх якостей і поведінки, але не проявляє позитивного емоційного ставлення до явищ і процесів, що відбуваються в його оточенні.

Молодший школяр з **низьким рівнем** сформованості національної ідентичності усвідомлює себе членом етнічної спільноти, за ініціативи бере участь у національних державних заходах. За сприяння дорослих шанобливо ставиться до національних традицій і культури свого народу. Він відчуває потребу в повазі, однак не прагне до реалізації своїх можливостей, об'єктивної оцінки самого себе, своєї поведінки; сприймає події, що відбуваються в його оточенні, як правило, не прагне до самостійних дій, не виконує своїх обов'язків, не може відстоювати власні судження й робити висновки. У нього не розвинуте почуття поваги до національних традицій, культури. Він знає і розуміє, що в країні діють закони, але не знає, з якими йому необхідно зв'язати свої вчинки, відчуває потребу в повазі й визнанні оточенням, прагне до особистих досягнень, реалізації власних інтересів, до об'єктивної оцінки самого себе своїх якостей і поведінки, не має позитивного емоційного ставлення до явищ і процесів, що відбуваються в його оточенні.

Враховуючи результати спостережень, ми розробили технологію формування національної ідентичності молодших школярів, основною метою її є формування національної ідентичності молодших школярів на основі особистісно орієнтованого підходу до виховання. Завдання технології – допомогти молодшим школярам засвоїти соціально-культурний досвід життєдіяльності, розвинути у нього ті якості, які допоможуть йому усвідомлювати себе психологічно, соціально і морально дієздатним громадянином, усвідомити себе як особистість, як повноцінний член української держави. Впровадження розробленої моделі в практику виховання молодших школярів та з'ясування педагогічних умов її ефективності – подальші завдання нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Національна ідентичність. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
2. Лисенко О.М. Проблема національної ідентичності: педагогічний, соціологічний, філософський аналіз / О. М. Лисенко. URL: <http://www.google.com/url?url=http://naukajournal.org/index>
3. Калініченко Д. Формування національної ідентичності в контексті патріотичного виховання. URL: <https://plastovabanka.org.ua/dumka/formuvannya-natsionalnoyi-identychnosti-v-konteksti-patriotichnogo-vyhovannya/>
4. Результати опитування: Динаміка патріотичних настроїв українців. Серпень 2019. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy_ukraincev_avgust_2019.html
5. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-09/Ident-62307.pdf>
4. Шевченко Ю. Інтегративна технологія як засіб формування основ національної свідомості молодших школярів / Ю. Шевченко, Ю. Шляніна // Витоки педагогічної майстерності. Серія: Педагогічні науки. 2015. Вип. 16. С. 300-306

Ольга Городчаніна,
завідувач Тростянецької філії I-II ступенів
Щербанівського ліцею Щербанівської сільської ради Полтавського
району Полтавської області
(Тростянець Полтавської обл.)
gorodcaninao@gmail.com

Наталія Драч,
директор Щербанівського ліцею Щербанівської сільської ради
Полтавського району Полтавської області
(Щербані Полтавської обл.)
nataliyadrach@gmail.com

Антоніна Літвінова,
заступник завідувача Тростянецької філії I-II ступенів Щербанівського
ліцею Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської
області
(Тростянець Полтавської обл.)
litvinovaaa16@gmail.com

Оксана Лавроненко,
педагог-організатор Тростянецької філії I-II ступенів
Щербанівського ліцею Щербанівської сільської ради Полтавського
району Полтавської області, завідувач
шкільного музею
(Тростянець Полтавської обл.)
lavronenkooksana75@gmail.com

МУЗЕЙ ХЛІБА – ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

«Музеї не лише місце експонування та збереження
культурних пам'яток, але насамперед простір, де особистість
формується, навчається, включається в процес спільної
творчості завдяки залученню спадщини попередніх поколінь.»

Тетяна Трофименко

Музей є центром моральної та естетичної культури. Він покликаний передати
накопичений людством досвід новим поколінням.

Музейна педагогіка — галузь діяльності, що здійснює передачу культурного досвіду
на основі міждисциплінарного та поліхудожнього підходу через педагогічний процес в
умовах музейного середовища [6]; це наукова дисципліна на стику музеєзнавства, педагогіки
та психології, що розглядає музей як освітню систему [5].

Музейна педагогіка є посередником між музеєм та школою, сприяє створенню
ефективного навчального середовища, формуванню в учнів емоційно-ціннісного ставлення
до знань [2].

Запровадження музейної педагогіки у навчальному закладі є основою виховання почуття патріотизму, свідоме ставлення до надбань світової та вітчизняної науки і культури; розвитку мислення, творчих здібностей та практичних навичок, стимулювання творчої активності особистості.

Проблема розвитку музейно-педагогічної діяльності стала предметом ґрунтовних досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів, педагогів, методистів: Т. Белофастова, Г. Брейса, Л. Гайда, Л. Іващенко, О. Караманова, О. Козлова, Ф. Левітаса, К. Левікіна, Р. Маньковської, І. Медведєва, Т. Пономарьова, С. Пшеничної, Б. Райкова, Б. Столярова, В. Хербста, М. Юхневича та ін. [7, 10, 11].

Їхні праці присвячені історії і сучасному стану музейної педагогіки в Україні, розробці навчальних музейно-педагогічних програм, формам і методам роботи музеїв з учнями. Питаннями щодо використання сучасних інформаційних технологій у музеях займалися дослідники: К. Кобцев, М. Рутинський, О. Стецюк, Л. Шляхтіна, Т. Юренева [10] та інші.

За визначенням О. Медведєва, М. Юхневича «Музейна педагогіка – це наукова дисципліна на перетині педагогіки, психології, музеєзнавства, мистецтва і краєзнавства» [11].

Предметом музейної педагогіки є питання, пов'язані зі змістом, методами і формами педагогічного впливу музею, з особливостями цього впливу на учнівську молодь та громаду. Об'єктом – культурно-освітні аспекти музейної комунікації. Теоретична база музейної педагогіки ще окреслюється, практичною необхідністю і сьогодні залишається об'єктивне пізнання закономірностей її розвитку, інтердисциплінарних зв'язків, формування наукового апарату.

Перспективи розвитку та впровадження елементів музейної педагогіки у роботу загальноосвітніх навчальних закладів можливі за умов існування спеціалістів, які володіють методами, прийомами, формами, технологіями музейної педагогіки, вміють їх застосовувати в організації позакласних форм соціокультурної освітньої діяльності учнів, спроможні вирішувати педагогічні завдання взаємодії музейного середовища та освітнього закладу; формування основ музейної компетенції учнів; тісної співпраці навчальних закладів з науковими, культурними, громадськими організаціями.

У музейній педагогіці мається на увазі не використання кімнати музею для проведення уроків, а співпраця музею та освітнього закладу на рівних умовах. Музей здатен формувати особистісне емоційне ставлення до експонатів, створити відповідні умови для формування світогляду, творчих здібностей.

Термін «музейна педагогіка» вперше ввів у 1934 році в науковий обіг К. Фрізен, Німеччина.

Діяльність дитячих музеїв спрямована не на запам'ятовування суми знань, а на розвиток бажання та вміння вчитися. Перший дитячий музей було відкрито в 1899 році в Брукліні (Нью-Йорк, США), на території України засновником такого інституту в Харкові в 1920 році став Ф. Шміт.

Кожен урок, що проводиться у музеї, – це глибоко продуманий крок на шляху формування в учнів здатності до глибокого сприйняття та засвоєння історичного матеріалу. Урок – це збагачення емоційно-естетичного досвіду школярів у ході сприймання «живої історії» (експонатів), духовний розвиток учня, формування мистецьких уявлень, потреби у творчій самореалізації.

Музейний урок дає надзвичайні можливості в сфері формування художньо – естетичної культури учнів, дає можливість реалізувати інтегровані підходи у ході вивчення певних тем, збагаченню знань школярів, формуванню культури поведінки в музеї.

Музейні експонати впливають водночас на інтелектуальні й емоційні процеси розвитку дитини, а кожна експозиція є своєрідним транслятором через предмети знань, навичок, суджень, оцінок і почуттів, сприяючи формуванню особистісного ставлення дитини до цінностей культурної спадщини, її естетичному вихованню та розвитку креативного мислення.

Музейне заняття базується на демократичних засадах, адже проводиться разом з учнями, а не для них, що передбачає активну й творчу співпрацю. Учні отримують задоволення від спілкування із «живим» матеріалом, вчать мислити, слухати, спостерігати й вести діалог, послуговуючись науковою історичною термінологією. У цьому процесі визначальну роль відіграє творча співпраця вчителя і музейного співробітника, які володіють елементами педагогічної техніки в управлінні діяльністю учнів у ході їхнього розвитку, виховання і навчання [3, с. 11-12].

Музей хліба Тростянецької філії I-II ступенів Щербанівського ліцею заснований і відкритий 13 грудня 1999 року. Відкриття приурочене святу Калити. На підставі наказу №563 від 20 листопада 2003 року по Полтавському обласному управлінню освіти і науки йому видано Свідоцтво № 16-114 про відомчу реєстрацію музею при закладі освіти Міністерства освіти і науки України.

На відкриття музею запрошено ветеранів праці, сільського голову Матюху М. І., голову селянської спілки «Тростянець» Яковенка О.А. Їм було надано право перерізати символічну стрічку і відкрити наш музей.

Чому саме музей хліба? Тому, що основою життя в усі часи і в усіх народів був, є і залишатиметься хліб. Наше ж завдання – виховати любов і повагу, бережливе ставлення до хліба, до людської праці, до людей праці.

Місце розташування за ці роки змінювали тричі: музей поповнювали нові експонати, створювали нові експозиції, тому довелося шукати більше приміщення. Особливо цінними ми вважаємо такі експонати, як прапор переможцю змагання за високі врожаї зернових, вручений тоді ще колгоспу імені Дзержинського. Рішенням загальних зборів господарства СТОВ, у яке був реформований колгосп, у лютому місяці вирішено було передати цей прапор у музей хліба. Урочиста передача прапора відбулась 6 березня 2005 року.

Учні закладу освіти беруть участь майже в усіх експедиціях районного, обласного і всеукраїнського рівнів. У 2006 році пошуковим загоном під керівництвом педагога-організатора Хоменко Тетяни Павлівни була проведена велика робота зі збору матеріалів про голодомор 1932-33 років у селах нашої сільської ради. Проведено зустрічі з 11 очевидцями тих подій, записано їх розповіді, зроблено фотографії. Матеріал передано до музею. Протягом 2008-2010 років велика пошукова робота проведена учнівським та педагогічним колективами зі збору матеріалів про наш край у роки Другої світової війни.

Щороку проводиться робота по оновленню виставки натуральних експонатів зернових, які вирощуються в нашому господарстві та таблиці урожайності і валового збору зерна. Ці дані використовуються вчителями в освітньому процесі.

Традиційно у серпні місяці проводиться свято обжинки, на якому вручають пшеничні вінки і снопи кращим хліборобам. Такі нагороди в музей нам передали Рахно Григорій Миколайович – кращий комбайнер та Корнієнко Володимир Васильович – кращий агроном

господарства. Учні філії беруть участь у проведенні цього обряду разом з учителями, які є і учасниками художньої самодіяльності місцевого будинку культури.

На виставку педтехнологій «Творчі сходинок освітян» було підготовлено збірку «Музей хліба – центр навчально-виховної роботи в школі», яка була відмічена дипломом Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти вчителів.

Учні закладу вподобали екскурсії на пекарню, яка працювала в господарстві. Знайомлячи із процесом випікання хліба, працівники пекарні (серед них – мами наших учнів) пригощали дітей свіжовипеченими хлібобулочними виробами.

Матеріали екскурсій, фотографії, де учні є учасниками цього виробничого процесу, теж оформлено і передано в музей.

Усіх гостей нашого закладу ми запрошуємо відвідати музей, про що ведеться книга відгуків та книга обліку екскурсій. За останні роки у музеї побували учні та вчителі нашого закладу та шкіл району, артисти Полтавської обласної філармонії, ветерани праці, учасники бойових дій, жителька Канади Любов Арко, працівники відділу та управління освіти, Міністерства освіти України, народні депутати, Народна артистка України Оксана Білозір, які досить високо оцінили нашу працю. На базі музею проводяться виховні заходи, навчальні заняття, семінари, конференції.

9 травня 2010 року в музеї зустрілися люди, які в різні роки були керівниками нашого господарства. Це Саміленко О.Х (1977-1997), Яковенко О.А. (1997-1999) та Довгий А. А. (1999-2013).

У ході підготовки до відзначення 65-ої річниці Перемоги педагогічним та учнівським колективами зібрано та систематизовано матеріал про наш край у роки Другої світової війни та роль хліба в цей час для тих, хто залишився вдома, хто воював на фронтах війни і для тих, кому випала доля остарбайтерів.

В усі часи, в усі віки, в усіх народів на землі було найбільшою святістю, коли на столі лежав хліб. Тяжко він діставався людям, але був найдорожчим за все на світі, бо давав життя.

В оновленому музеї збережено дві тематичні лінії, які умовно розділяють його на дві тематичні частини: «З історії хліборобства» та «Наш край у роки війни».

Розділ I. представлений стендами «З історії хліборобства», «Що дають зернові культури?», «Від зернини до хлібини», «Хліб у полі», «Хліб у коморі», «Хліб на столі» та натуральними експонатами.

Розділ «Хлібом дорожить умійте» представлений стендами «Хлібом дорожить умійте», «Хліб у народних звичаях і обрядах», а також зібраними і оформленими спогадами, іншими матеріалами про Голодомор 1932-1933 років, про обряди і традиції, пов'язані з використанням зерна та хліба, про участь нашого музею Хліба у Всеукраїнському фестивалі «Українська паляниця» у 2003, 2014 роках.

Розділ «Шануймо працю хлібороба» – це стенди «Хлібороби нашого краю» та «З історії досягнень господарства», де наведено таблицю вирощення зернових у господарстві, фотографії і описи роботи млина, пекарні, макаронного цеху, які у 80-і роки були гордістю нашого господарства. Зібрано фотографії керівників господарства, які його очолювали у різні роки, подано списки випускників школи, що працювали чи працюють у господарстві.

Розділ «Невільники Третього рейху» (стенд «Під знаком OST», «Невільники Третього рейху», «Доля остарбайтерів у документах») знайомить з жителями сіл сільської ради, які були насильно вивезені у роки війни до Німеччини: тут фотографії цих жителів, їх спогади та розповіді про них, а також рубрика «Листи з неволі».

У розділі «Вони за щастя онуків воювали» на стенді «Згадаймо всіх поіменно» представлено списки жителів села, які не повернулися з фронтів Другої світової війни і посмертно занесені до Книги Слави. На стендах «За щастя онуків воювали», «Вони відчули радість перемоги» – фотографії жителів сіл сільської ради, яким випало щастя повернутися живими і продовжити свою трудову діяльність на мирному фронті. Стенд «Вони визволяли наші села» розповідає про бойовий шлях 89 гвардійського мінометного полку, який визволяв наші села в роки війни. Про дітей війни розповідає стенд «Дитинство, опалене війною».

Розділ «У житті завжди є місце подвигу» представлений трьома стендами: «Афганістан болить в моїй душі», що розповідає про жителів сіл нашої сільської ради, яким довелося взяти участь у Афганській війні 1979-1989 років, «Гірчить Чорнобиль крізь роки гірчить...», «Учасники АТО і ООС», що знайомлять нас з односельцями, які брали участь в антитерористичній операції.

Усі 23 роки музею є центром національно-патріотичного виховання: скільки цікавих екскурсій переглянуто учнями, проведені цікаві уроки, виховні заходи, зустрічі з цікавими людьми, чотири науково-практичні конференції учнівської молоді.

Для учнів початкових класів організовано майстер-клас із випікання хлібобулочних виробів, який провела педагог-організатор Лавроненко О. О. (до речі, вона має ще й професію пекаря-кондитера). А допомагала їй у цьому бібліотекар Корба О.М.

У музеї зібрано 496 експонатів, записано спогади односельців. З початку створення музею у ньому побувало більше 4 тис. відвідувачів. У 2008 році музею присвоєно звання «Зразковий».

Засновник музею – директор-ветеран, творчий учитель та вихователь Лавроненко Катерина Миколаївна. На зустрічах з учнями вона розповідає про те, як створювали музей, які експонати зібрано і хто з односельців, колег допоміг у створенні музею. Зворушливими словами звертається Катерина Миколаївна до дітей: «І так, як із зернятка виростає хлібний колос, так і в ваших серцях проросте великий колос добра, честі, поваги, справедливості. Нехай ваша душа буде такою ж величною і чесною, як безкрає пшеничне поле». З 2016 року рішенням педагогічного колективу керівництво музеєм передано доньці Катерини Миколаївни – Лавроненко Оксані Олексіївні.

Значущість музею можна передати такими словами: «Сила українців – від землі, від хліба! Нехай уже в дитинстві хліб стане для Вас, діти, святиною». Модернізація сучасної української освіти передусім має передбачати утвердження певних пріоритетів щодо розвитку громадянина як високоморальної і патріотичної особистості, що є носієм української культури, духовної традиції, національної пам'яті. Почуття патріотизму багатогранне і не може бути визначене кількома словами. Це і любов до рідних місць, і гордість за свій народ, і відчуття своєї нерозривності з усім оточуючим, і повага до найбільшої святині – хліба.

13 грудня 2019 року шкільний музей гостинно приймав гостей з нагоди свого дня народження – 20-річчя з дня заснування. На урочистостях зустрілися засновники музею, юні екскурсоводи, учителі-ветерани, хліборобські династії, учасники Всеукраїнських фестивалів «Українська паляниця», народний аматорський хор «Червона калина». На свято завітала Литвинюк Л.В. – кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри філософії і економіки освіти ПАНО ім. М. В. Остроградського.

Ця святкова зустріч уже стала історією. Але хліб завжди був, є і буде послом миру між народами, найдорожчою святиною. Тож нехай земля-годувальниця щороку приносить

врожаї, навесні пробуджується поле і знову кличе вперед, щоб неодмінно віддячити господарям за самовідданість і натхнення.

Музей – це пам'ять, це свідок часу, учитель життя. Тож нехай збагатиться громада наша світлими, талановитими й працьовитими людьми на благо дітей наших і на благо України!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабарицька В. Екскурсознавство і музеєзнавство: навчальний посібник / В. Бабарицька, А. Короткова, О. Малиновська. – К.: Альтерпрес, 2007. – 464 с.
2. Велика Л.П. Музейне експозиційне мистецтво / Л. П. Велика. – Х.: ХДАК, 2000. – 160 с.
3. Ганнусенко Н., Омельченко Ю. Зміст і форми роботи краєзнавчих музеїв навчальних закладів у сучасних умовах / Н. Ганнусенко, Ю. Омельченко. – К., НДІ педагогіки, 1992. – 134 с.
4. Електронний ресурс «Музейна педагогіка» на сайті Педагогічного музею України http://pmu.in.ua/category/museum_pedagogics/ [Архівовано 7 листопада 2016 у WaybackMachine.]
5. Карсим І.А. Культурно-освітня діяльність музеїв: навч. посібник. – К., 2007. – С. 10.
6. Ласкій І. Курс «Музейна педагогіка»: особливості взаємодії школи й музею // Мистецтво та освіта. – 2009. – № 3. – С. 27.
7. Музееведение. Музеи исторического профиля / Под ред. проф. К. Левыкина и проф. В. Хорбста. – М., 1988.
8. Погорелова А. Музейна справа: орієнтири розвитку / А. Погорелова // Українська культура. – 1996. – № 2. – С. 2-3.
9. Шмагало Р.Т. Мистецька освіта й мистецтво в культуротворчому процесі України ХХ – ХХІ ст.: навч. посіб. — Львів: ЛНАМ; Тернопіль: Мандрівець, 2013. – С. 120-124.
10. Юрєнева Т.Ю. Музееведение: учебник / Т. Ю. Юрєнева. – М.: Академический Проект, 2003. – 560 с.
11. Юхневич М.Ю. Музейная педагогика за рубежом: работа музеев с детской аудиторией [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.museum.ru/future/lmp/edu/child3>.
12. Якубовський В.І. Музеєзнавство. Навчальний посібник-практикум / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. – 272 с.
13. Музейна педагогіка: тематичний покажчик літератури / Г. І. Панахид ; Львів. іст. музей. – Львів: ЛІГА Львів, 2015. – 66 с. – (Серія «Музейна педагогіка»).

Олексій Штена,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)
aleksej83@ukr.net

МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Трагічні події 2014-2022 років гостро поставили перед науковою спільнотою та широким загалом питання національної ідентичності українців, тобто відчуття належності до

певної держави чи нації. Національна ідентичність може означати суб'єктивне відчуття, яке людина поділяє з групою людей про націю, незалежно від законного статусу громадянства. А одним із визначальних елементів ідентичності є ментальність тієї чи іншої спільноти.

Варто відзначити, що в науковій літературі відсутнє канонічне визначення цієї категорії. Так, вітчизняний правознавець З. П. Мельник вважає, що характер та спосіб людського мислення, який реалізується на рівні свідомості, але ґрунтується на структурних рівнях сфери підсвідомого, що включають у себе архетипи як окремої особистості, так і людського досвіду етносу в цілому, утворює такий феномен, як ментальність. На думку вченого, це соціалізовані, але мало усвідомлені правила, традиції, мовні стереотипи, елементи світогляду [7, с. 38].

Не можна не погодитись з думкою цього дослідника, що ментальність – це напрям думок, загальна духовна настроєність, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навичок духу, що створює картину світу й закріплює єдність культурної традиції. Адже категорію «ментальність» він розуміє як у вузькому, так і в широкому значенні. У вузькому значенні – це мова, слова. У широкому – додаються ритуали, звичаї, музика, спів, мистецтво [7, с. 39]. Однак, очевидно, що ментальність є не лише мовою та народною творчістю, а доповнюється і сукупністю певних поведінкових стереотипів, які притаманні представникам конкретного етносу в тій чи іншій життєвій ситуації, зокрема й у юридично значимих ситуаціях.

А етнолог Г. Лозко визначає ментальність як національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах і символах (часто підсвідомих), що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінки певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності. Ментальність, на його думку, «становить невлотимий феномен, його можна назвати «духом народу» [6, с. 66].

З ним солідарна й історик І. Грабовська, яка наголошує, що на відміну від ідеології чи масової психології, ментальність не можливо виміряти й описати в чітко виражених параметрах, вона не підлягає вичерпному соціологічному аналізу. Недаремно її, на думку дослідниці, «ототожнюють з народною душею, чимось невимірним, невлотимим, але існуючим на рівні духовної даності» [3, с. 3].

Більш точним, на наш погляд, є визначення дослідниці цього феномена Н. Гнасевиц, яка зазначає, що «ментальність – це характеристика специфіки сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу, нації, соціальних суб'єктів, що уособлюються певними соціокультурними феноменами, рівень індивідуальної та суспільної свідомості, що втілює константи життєвих настанов і моделей поведінки, емоцій, налаштувань та культурних традицій певних соціумів» [2, с. 15].

Філософ О. Артюшенко висунув аргументовану тезу, згідно якої українська ментальність – це «домінанта характеру, поведінки людини (соціальної верстви, суспільства в цілому), яка, постаючи впродовж всього історичного часу на основі свідомих і несвідомих форм, має тенденцію до трансформації, що диференціюється, зберігаючи деякі притаманні українській нації риси і передаючи їх з покоління в покоління, водночас інтегрується, набуваючи нових ознак під впливом обставин, які постійно змінюються» [1, с. 194].

Можна погодитись і з думкою дослідниці вказаного явища Н. Чибісової, яка переконує, «що суспільне та індивідуальне зливаються у ментальності. Тому її можна уявити як соціокультурну реальність, яка не залежить від окремих людей. Водночас ментальність як індивідуальне явище характеризує психіку окремої людини. Тобто, ментальність народу – це й ментальність його окремих представників...» [9, с. 50].

Варто відзначити, що всі наведені визначення даного поняття мають право на існування, оскільки вони характеризують феномен ментальності з різних точок зору. Нас же ментальність буде цікавити, насамперед, у діяльнісному аспекті як своєрідний стереотип поведінки індивіда в повсякденному житті, особливо в юридично значимих ситуаціях.

Також необхідно звернути увагу на те, що в наукових колах вже тривалий час точиться дискусія стосовно розмежування понять «ментальність» та «менталітет». Розрізнення цих понять важливе в контексті нашого дослідження, оскільки його предметом є саме ментальність.

Наприклад, вітчизняний дослідник ментальності О. Гриценко слушно вважає, що будучи загалом синонімічними, зазначені терміни водночас відображають різні боки формування і виразу усталених способів мислення і поведінки. Так, у понятті ментальність більшою мірою відбито духовно-психологічні уявлення людей, що характеризують їхні особливі способи мислення, відчуття, способи і манери поведінки. Ментальність, на його думку, характеризує особливості мислення безвідносно до предмета цього мислення... Натомість менталітет відбиває більш глибокий змістовий бік світовідчуття, що увібрало в себе всю цілісність природного, історичного, соціального, суспільного й індивідуального людського досвіду [4, с. 37-38].

Цю думку підтримує і його колега О. Засморжук. Авторка зазначає, що «менталітет, який виступає загальною характеристикою нації, відображає систему цінностей, що притаманна кожному народу. Це сформована система елементів, що з'являються внаслідок духовного та історичного розвитку суспільства» [5, с. 325]. Вона наголошує, що на відміну від ментальності, яка загалом являє собою душевну налаштованість, емоційну пам'ять, менталітет – це глибинний духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивий етносу, нації як великій групі людей, такий, що сформувався у певних природно-кліматичних й історико-культурних умовах. Таким чином, дослідниця розглядає ментальність як частковий аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, але й у його діяльності [5, с. 326].

Свою точку зору із цього питання висловила і дослідниця проблеми правової ментальності В. Павловська-Кравчук. Аналіз праць зарубіжних і вітчизняних учених дав їй можливість зробити висновок, що в сучасних наукових школах розрізняють поняття «менталітет» і «ментальність». Менталітет вона визначає як «інтегральну ціннісно-мотивовану характеристику соціальної спільності; сформовану систему елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів» [8, с. 264-265].

На відміну від менталітету, ментальність авторка розуміє як частковий аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність, на її думку, – це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності). Ментальність, за її твердженням, належить до найбільш ґрунтовних основоутворювальних та фундаментальних культурних традицій. Спільним у поглядах учених на це явище, за висловом авторки, є акцентування зв'язків даного поняття з поняттям душі народу та її найбільш значимими складовими: психічними характеристиками, волею, розумом. Вона

наголошує, що ментальність має здатність виявлятися безпосередньо у матеріалізованих формах, характерних для певної людності: актах, вчинках, формах діяльності, реакціях та ін. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, релігійних відправ, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. У структурі ментальності розрізняють готовності, установки, налаштування індивіда чи групи людей діяти, мислити, відчувати, сприймати і розуміти навколишній світ певним чином [8, с. 264-265].

Критично розглянувши існуючі погляди на походження і сутність ментальності, а також репрезентовані підходи до визначення її поняття, можна зробити наступні висновки. Ментальність виступає складним духовним феноменом гетерогенної природи, у якому одночасно представлені інтелектуальні, усвідомлювані, а також емоційні, мало- чи зовсім неусвідомлювані аспекти психіки соціальної спільноти. Характерна риса ментальності – її темпоральність, ситуативність, зумовленість соціальним середовищем, субкультурною і територіальною специфікою. Саме у цьому контексті можна говорити про стійкість (усталеність) ментальних стереотипів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артюшенко О. Аналіз поняття ментальності у науковому та філософському дискурсах. *Гілея*. 2014. № 2. С. 191-195.
2. Гнасевич Н., Гнасевич І., Паучок В. Формовияви української ментальності в контексті становлення правової держави. *Психологія і суспільство*. 2011. № 3. С. 14–21.
3. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру. *Сучасність*. 1998. № 5. С. 58-70.
4. Гриценко О.А. Менталітет як категорія інституціональної теорії *Економічна теорія*. 2005. № 1. С. 35-50.
5. Засморжук О.О. Ментальність чи менталітет – що відіграє першочергову роль у формуванні «обличчя» суспільства? *Гілея*. 2014. № 2. С. 325-329.
6. Лозко Г.С. Етнологія України: філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Київ: АртЕК, 2001. 304 с.
7. Мельник З.П. Правова ментальність і рецепція. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4. С. 38-42. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2007_4_7.p. (дата звернення 18.11.2022 р.).
8. Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 257-265.
9. Чибісова Н. Ментальне поле як важливий чинник становлення соціокультурного середовища українського суспільства. *Вища освіта України*. 2007. № 11. С. 90-98.

РОЗДІЛ 3.

Життєтворчі перспективи особистості: потенціал біографіки, психології та освіти

Наталія Климович,
начальник відділу використання інформації документів та комунікацій
Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України
(Київ)
nklymovych@gmail.com

ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФОНДІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ-МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ТА ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) є найбільшою в Україні архівною установою, яка зберігає документи літературно-мистецького профілю від кінця XVIII ст. і до сьогодення. Станом на 1 січня 2022 року в установі зберігається 1434 фонди, понад 320 тисяч архівних справ. Представлені фонди установ та організацій культурно-мистецького профілю, особові фонди українських діячів культури і мистецтва, науковців, які складають ліву частку документального зібрання. Варто зауважити, що навіть відсутність цілісного особового фонду певної особи не означає, що документи про неї у ЦДАМЛМ України не представлені. Так відсутність особового фонду українського філософа, богослова, педагога Григорія Сковороди не стала на заваді участі установи у міжархівному виставковому онлайн-проекті, присвяченому 300-річчю від дня його народження. Документи, що висвітлюють життєвий та творчий шлях митця, його світогляд та вчення, комемораційні заходи, відклалися у складі низки особових фондів інших українських діячів культури і мистецтва та фондів установ і організацій.

Постать Григорія Сковороди цікавила дослідників XIX–XX ст., надихала на дослідження його світогляду та створення нових мистецьких творів. Значний сплеск зацікавлення відбувся у 1920-1930-х рр. Представники літературно-мистецького покоління цього періоду створили низку цікавих прозових та поетичних біографічних творів, яким передувала кропітка дослідницька праця. Активно вивчав філософський світогляд і вчення Григорія Сковороди український письменник, філософ, літературознавець, історик та етнограф Віктор Петров (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер та ін.). У його особовому фонді зберігається чорновий варіант незавершеної монографії «Антропология Сковороди» у VI частинах («Ідея Боголюдинства», «Сковорода. Містика його часу», «Що є Бог?», «Бог як мудрість», «Етична наука Сковороди», «Пізнання зовнішнє»), автограф статті «Особа Сковороди» (1922 р.), публікація «До характеристики філософського світогляду Сковороди. Вчення Сковороди про матерію» (ЦДАМЛМ України, ф. 243, оп. 1, од. зб. 25-30, 42, 66) та міститься машинописна копія видання «Сочинения Г. С. Сковороды, / собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем: юбилейное изд. (1794–1894 год) /; с портретом его, видом могилы и снимками почерка. – Харьков: тип. Губернского правления, 1894. (ф. 243, оп. 1, од. зб. 239).

У 1929 р. український письменник, поет і прозаїк, літературний критик, публіцист доби Розстріляного відродження Валер'ян Поліщук написав роман у прозі та віршах на основі епізодів з життя та основних ідей філософа під назвою «Григорій Сковорода. Біографічно-ліричний роман з перемінного болісного та веселого життя українського мандрівного філософа». Цей твір, на жаль, не у повному обсязі відклався у його особовому фонді (ф. 72, оп. 1, од. зб. 3).

Один із найяскравіших поетів, перекладач, критик, полеміст та лідер гурту «неокласиків», також представник Розстріляного відродження Микола Зеров здійснив переклади творів Григорія Сковороди з латини. У фонді митця зберігаються рукописи перекладів таких віршів як «Музам колись дев'ятьом...», «На день народження Василя Томари», «От вона, молодість року...», «Похвала бідності» (1931 р.) (ф. 28, оп. 2, од. зб. 16).

Значна збірка матеріалів відклалася у фонді поета, перекладача, публіциста, громадського і державного діяча Павла Тичини (ф. 464). Він присвятив Григорію Сковороді свою збірку поезій «Замість сонетів і октав», вірші «Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді «Витязя в тигровій шкурі» та «Переспіви пісень Сковороди» / Будь славно, природа, за все...»/ (1936 р.) (ф. 464, оп. 1, од. зб. 306, 307). Головним твором, який поет присвятив українському мислителю, стала поема-симфонія «Сковорода». Перший варіант твору побачив світ наприкінці 1922 р. на сторінках газети «Вісті», а в середині 1923 р. був надрукований у журналі «Шлях мистецтва» [2, с. 34]. Робота над поемою тривала до кінця 1950-х рр. Поема-симфонія – новаторський синтетичний твір. Як і класична музична симфонія, вона складається з чотирьох частин, що мають різну тональність. У поемі-симфонії автор дав їм відповідні назви: «Allegro giocoso» (весело, грайливо), «Grove» (поважно, урочисто), «Risoluto» (твердо, рішучо), «Finale». У особовому фонді Павла Тичини відклалося понад вісімдесят одиниць зберігання, які містяться частини та варіанти поеми-симфонії (ф. 464, оп. 1, од. зб. 1184-1272). У процесі підготовки цього твору Павло Тичина ретельно опрацьовував матеріали про філософа, здійснював пошук нових джерел, робив виписки за темами, збирав наукові праці та розвідки дослідників-попередників. Близько 120 одиниць зберігання містять підготовчі матеріали (плани, роздуми, реєстри тем, виписки з джерел, тематичні теки). Зокрема, серед тематичних тек: «Сатира Сковороди», «Що міг читати Сковорода? Кого міг знати, чи про кого міг чути», «Сковорода і його проза», «Переспіви пісень Сковороди», «Словничок до поеми «Сковорода», «Чи був глухий Сковорода до політики?», «Який був Сковорода у житті», «Творчий темперамент Сковороди», «Чи унікав Сковорода світу суспільства, громади? Суперечливість у нього щодо цього. Сковорода й народ», «Сковорода і сміх», «Наука у Сковороди», «Сковорода й народна пісня», «Сковорода і логіка», «Сковорода і геометрія». Павла Тичину цікавило, який вплив на філософа могли справити інші мислителі: «Сковорода і Гоббс», «Сковорода і Котляревський», «Чи знав Сковорода твори Ів. Некрашевича», «Чи міг знати Шекспіра Сковорода?», «Сковорода і Кантемір», «Сковорода і Прістлі», «Сковорода і Кант», «Сковорода і Гольбах», «Сковорода і Спіноза» тощо. Деякі записи поет робив на зворотах листів, телеграм, дорученнях на отримання заробітної плати, прибутковому ордері про внесення квартплати тощо. Про цілковите захоплення та занурення у процес підготовки поеми свідчить і такий цікавий документ як хлібно-продуктова картка із записами до поеми «Сковорода» на звороті (березень 1931 р.) (ф. 464, оп. 1, од. зб. 1382).

Як дослідник життя і творчості філософа, популяризатор його спадку Павло Тичина очолював різноманітні ювілейні комітети та комісії, виступав із доповідями та промовами, здійснював редагування видань творів у 1950-х рр. У 1961 р. за сприянням Академії наук УРСР та за ініціативи Павла Тичини було видано двотомник творів Григорія Сковороди, до якого були включені всі відомі на той час твори філософа. Упорядниками збірника стали Ісай Табачников та Іван Іванько.

У фондах ЦДАМЛМ України представлена стаття Івана Іванько «Григорій Сковорода – перекладач» (ф. 806, оп. 2, од. зб. 274) та зберігається надзвичайно цінний особовий фонд

науковця, викладача Ісаї Табачнікова (ф. 1359, оп. 2), опис до якого містить розлогу та інформативну довідку про фондоутворювача, його творчі матеріали та фотокопії творів Григорія Сковороди. Він був автором дисертаційного дослідження «Філософські та суспільно-політичні погляди Г. С. Сковороди» (1949 р.), укладачем збірок творів Григорія Сковороди, автором книги «Григорій Сковорода», низки публікацій, статей (стаття для «Большой Советской Энциклопедии», академічного видання «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні», «Нові документи Г. С. Сковороди», «Сковорода і Сократ» та ін.). У особовому фонді відклалася низка творів з наукового доробку вченого та робочі матеріали до них. Понад два десятиліття він здійснював пошук рукописів Григорія Сковороди. Йому вдалося віднайти та ідентифікувати низку творів філософа, у тому числі й у архівах Москви. У особовому фонді науковця містяться надзвичайно цінні фотокопії творів Григорія Сковороди (ф. 1359, оп. 2, од. зб. 28-45), серед них: «Книжечка о чтении священн[аго] писания, нареченна Жена Лотова» (1836 р.) (містить додаток: лист Центрального державного історичного архіву СРСР за підписом Малеванова М. про надсилання фотокопій архівних документів); «[«Кольцо» 1773–1774 рр.] «Дружескій разговор о душевном мире», «Записки из премудрости Соломона», «Письма Сковороды Г.С.» (1785–1788 рр.) та ін. (документи з фонду Срезневського І.І. з Архіву Академії наук СРСР з додатком листом-рахунком лабораторії науково-прикладної фотографії та кінематографії «ЛАФОКИ» Академії Наук СРСР щодо фотокопій); «Беседа 1-я, нареченная Observatorium (СІОН)», «Беседа 2-я, нареченная Observatorium Specula (еврейски – Сіон)»; «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сиричь Икона Алкiviадская» («Израилскій змій») (1776 р.); «Симфонія, нареченная Книга Асхань о познаніи самого себе» [1767 р.]; «Пря бесу со Варсавою» (автограф цього твору зберігається у відділу рукописів Російської державної бібліотеки) [1, с. 884] та ін. Також у фонді зберігається фотокопія автобіографії Григорія Сковороди з архіву П. М. Тіхонова (ф. 1359, оп. 2, од. зб. 46), фотокопії листів архимандриту Йову, М. І. Ковалинському, О. С. Тевякову та ін. (ф. 1359, оп. 2, од. зб. 48-50). Представлені рецензії Ісаї Табачнікова на роботу Івана Іваньо «Дивний світ Григорія Сковороди» та книгу Івана Драча, Сергія Кримського, Мирослава Поповича «Григорій Сковорода» (ф. 1359, оп. 2, од. зб. 4), копії наукових робіт інших дослідників: В. І. Аскоченського, Д. І. Багалія, В. Д. Бонч-Бруєвича, С. Т. Голубєва, Д. Г. Оляничина, М. І. Петрова, І. М. Снегірьова І. І. Срезневського, Д. І. Чижевського та ін. (ф. 1359, оп. 1, од. зб. 51-76).

Варто зазначити, що у особових фондах низки діячів також містяться праці М. К. Костомарова («Слово о Сковороде», 1861 р., ф. 847, оп. 1, од. зб. 620), М. Ф. Сумцова («Сковорода і Ерн», ф. 464, оп.1, од. зб. 12797), О. К. Тахтая («Г. С. Сковорода як епікуреєць». [1922–1923 рр.], ф. 464, оп.1, од. зб. 12776), Л. Є. Махновця (ф. 1198, оп. 1, од. зб. 15, 23), С. Х. Чавдарова (ф. 464, оп.1, од. зб. 12783, 12784), П. М. Попова (ф. 464, оп. 1, од. зб. 12782), Т. А. Білича (ф. 464, оп.1, од. зб. 12789, 12791), О. Я. Шреєр-Ткаченко («Григорій Сковорода – музикант» [1971 р.], ф. 1156, оп. 1, од. зб. 9), Ф. М. Малицького (ф. 890, оп. 2, од. зб. 30), О. В. Мишанича («Григорій Сковорода і усна народна творчість», ф. 1332, оп. 1, од. зб. 1), О. В. Шевельова («Прологомена до вивчення мови та стилю Сковороди Г.», англ. мовою) (ф. 1297, оп. 1, од. зб. 692), Ю. Я. Барабаша («Знаю человека... Григорий Сковорода: поэзия, философия, жизнь» [1989 р.] (ф. 842, оп. 3, од. зб. 1-4) та ін.

Документи присвячені постаті Григорія Сковороди відклалися і в особовому фонді скульптора, драматурга, кінорежисера Івана Кавалерідзе (ф. 442). Митець був автором

сценарію та режисером-постановником художнього біографічного фільму «Григорій Сковорода» (фото кадрів з фільму ф. 442, оп.1, од. зб. 35; оп. 2, од. зб. 11); п'єси «Григорій і Параскева» (ф. 442, оп. 2, од. зб. 14); пам'ятників Сковороді в Лохвиці Полтавської області (ф. 442, оп. 2, од. зб. 1), Києві. Фотокопії скульптур роботи Івана Кавалерідзе також відклалися у фондах Павла Тичин та Полікарпа Шабатина (ф. 464, оп.1, од. зб. 14369; ф. 1084, оп. 2, од. зб. 56).

Справа художнього фільму «Григорій Сковорода» відклалася у фонді Київської кіностудії художніх фільмів імені О. П. Довженка (1954-1958 рр., ф. 670, оп. 1, од. зб. 558). У фонді Української студії хронікально-документальних фільмів (Укркінохроніка) зберігається сценарний план фільму «Григорій Сковорода» (автор А. Карась, 1972 р.) (ф.1009, оп. 2, од. зб. 1534). Крім того, у особовому фонді мистецтвознавця, критика, культуролога Романа Корогодського міститься монтажний запис документального фільму про Григорія Сковороду «Відкрий себе» 1988 р. (ф. 1297, оп.1, од. зб. 764).

Постаті філософа присвячено роман Василя Шевчука «Предтеча», творчі матеріали якого відклалися в особовому фонді письменника (ф. 603, оп. 1, од. зб. 2, 3). У його ж фонді міститься фотографія Ганни Дем'янівни Давиденко – родички Григорія Сковороди по лінії його брата Степана (ф. 603, оп.1, од. зб. 48).

Пропагуванням спадщини Григорія Сковороди займалася українська та бразильська письменниця, літературознавця, перекладачка, науковиця і фондоутворювачка ЦДАМЛІМ України Віра Вовк (Віра Остапівна Селянська), яка здійснила переклад байок філософа на португальську мову (Сковорода Г.С. «Fabulas» [«Байки»], 1978 р., ф. 1212, оп. 1, од. зб. 53).

У ЦДАМЛІМ України зберігається низка образотворчих творів, присвячених Григорію Сковороді, які акумулюють уявлення про те, який зовнішній вигляд міг мати український філософ, авторства Карпа Трохименка («Базар в Ерзерумі. Г. Сковорода серед народу», ф. 61, оп. 2, од. зб. 1), Віктора Бистрякова («Григорій Сковорода. 1722-1972», ф. 700, оп. 1, од. зб. 50), Олексія Возіянова («Григорій Савич Сковорода» із серії «Видатні культурні діячі України», ф. 700, оп. 1, од. зб. 74), Юрія Логвина (ілюстрація до поеми П. Г. Тичини «Г. Сковорода», ф. 700, оп.1, од. зб. 264) та ін.

Значний масив документів різних фондів містить інформацію про комемораційні заходи до ювілейних дат філософа: виступи діячів під час урочистих заходів; копії постанов Ради Міністрів УРСР, ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР та листи уповноважених осіб щодо святкування 250-річчя від дня народження Григорія Сковороди; постанова Секретаріату Спілки письменників України про створення ювілейної комісії до 270-річчя від дня народження; повідомлення про виставкові проекти, присвячені філософу, про видання, статті і публікації, «Сковородинівські читання» на Харківщині 1987 р. тощо. Цінні світлинні історичних місць, пов'язаних із Григорієм Сковородою та вшануванням його пам'яті, відклалися у фондах літературознавиці Анастасії Ніжинець та письменника Полікарпа Шабатина, зокрема: фото хати, у якій у 60-70-х рр. XVIII ст. жив філософ під час роботи у Харківському колегіумі (м. Харків, 1958 р.); будинок у якому він жив у с. Бабаї (нині – Харківська область, 1962 р.); джерело «Сковородинівська криниця» («Холодна Сковородинівська криниця»), біля якого філософ писав свої твори (с. Бабаї Харківської області, 1962 р.); фото могили мислителя 1960-х рр. та після її перебудови у 1972 р., меморіального музею (с. Сковородинівка, Золочівський район Харківської області, [1966 р.]); пам'ятного дубу; пам'ятника Григорію Сковороді роботи скульпторки І. М. Мельгунової (не зберігся) (с. Сковородинівка, Золочівський район Харківської області, 1966 р. (ф. 150, оп. 1,

од. зб. 11); скульптурних портретів філософа роботи І. П. Кавалерідзе (ф. 1084, оп. 2, од. зб. 56); фотографії із заходів, які відбувалися у с. Сквородинівка, м. Охтирка (Сумська область), м. Переяслав-Хмельницький на честь 250-річчя від дня народження філософа у 1972 р. (1084, оп.1, од. зб. 66; оп. 2, од. зб. 53); збірник, присвячений 250-річчю з дня народження Григорія Сквороди під назвою «Поборник добра і розуму» (ф. 1084, оп. 1, од. зб. 23) тощо.

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що представлений перелік документів із фондів ЦДАМЛМ України не є вичерпним, проте, він може стати орієнтиром для науковців, які розроблятимуть дану тематику. Запрошуємо дослідників ознайомитися з описами фондів, інформаційно-довідковим апаратом на веб-сайті ЦДАМЛМ України <https://csamm.archives.gov.ua/> та на інформаційному ресурсі «Комплексна система інформатизації ЦДАМЛМ України» <https://ksi-csamm.archives.gov.ua/>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Григорій Скворода. Повна академічна збірка творів / Григорій Скворода; за ред. Л. Ушкалова; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т філософії ім. Г. С. Сквороди [та ін.]. – Едмонтон; Торонто: Вид-во Канад. ін-ту укр. студій; Харків: Майдан, 2011. – 1398 с. : іл. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002588
2. Кремень Т. «Скворода» Павла Тичини: ознаки жанру і наративна природа поеми-симфонії / Т. Кремень // Переяславські Сквородинські студії. – 2011. – Вип. 1. – С. 34-38. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prckc_2011_1_9

Валерій Левченко,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського
національного морського університету
(Одеса)
levchenko_lav@ukr.net

РЕЦЕПЦІ ОСОБИСТОСТІ ТА ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКВОРОДИ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ 1920-Х РР.

Постать і творчість Григорія Савовича Сквороди (1722–1794) серед простого люду стали популярними за його життя. За парадоксальними збігами обставин його твори за життя ніколи не друкувалися. Перші дві спроби здійснити академічне видання творів класика були зроблені тільки на зламі XIX–XX ст. У 1894 р. перше зібрання творів Г. С. Сквороди було видано за редакцією професора Харківського університету Д. І. Багалія [63], а 1912 р. друге – з нотатками та примітками більшовика В. Д. Бонч-Бруєвича [62]. Незважаючи на намагання ініціаторів видань жодне з них не стало повним академічним зібранням творів генія української культури XVIII ст. Отже, до початку XX ст. постать Г. С. Сквороди, життя якого склалось дуже неординарно, але впродовж багатьох років не інтенсифікувало навколо себе різноаспектного масиву рефлексій і думок діячів культури, що не сприяло кращому

усвідомленню його образу життя й інтелектуальної спадщини серед пересічних громадян.

Здавалося, що подібна ситуація мала б змінитися на краще в 1920-х рр., коли український народ здобув формальні ознаки національної державності в форматі УСРР, проводилася активна політика залучення представників етнічних українців до місцевого керівництва, здійснювалося надання офіційного (панівного) статусу українській мові та розвитку і популяризації багатьох елементів культури українського народу. Складовою українського «ренесансу» 1920-х рр. мав стати всебічний інтерес до постаті та творчості Г. С. Сковороди як до одного з найяскравіших представників української культури, чого, на жаль, не відбулося. Навіть незважаючи на те, що на зазначений період припадали «круглі» дати (1922 р. – 200 років від дня народження, 1924 р. – 130 років від дня смерті), річниці (1927 р. – 205 років від дня народження) та роковини (1929 р. – 135 років від дня смерті). Вивчення цього парадоксального явища спробуємо здійснити у даній розвідці.

Актуальність дослідження визначається тим, що на сучасному етапі розвитку української культури – культовий образ Г. С. Сковороди набув виняткової популярності тільки в галузі інтелектуальної історії, але не в масовій культурі народу України. Витоки основних характеристик цього слід шукати насамперед в історії специфіки його сприйняття пересічними громадянами та владою, яка бере початок з другої половини XVIII ст., червоною стрічкою проходить через 20-ті роки ХХ ст. та триває до сьогодні. До того ж, дослідження культурних зв'язків між поколіннями є одним з найбільш затребуваних напрямів у сучасній науці, а проблема взаємин автора з читачем та формування образу автора, що виникає в результаті читацької рецепції, акцентовані постмодерністською естетикою, широко обговорюються в останні два десятиліття та є предметом літературознавчих дискусій. Тому спроба вивчення рецепції особистості та творчості Г. С. Сковороди на шпальтах українських періодичних видань 1920-х рр. виглядає логічною. У зв'язку з цим метою дослідження є комплексний розгляд рецепції його особистості й творчості та вивчення питання щодо динаміки сприйняття його образу в українській періодиці 1920-х рр.

За період третього десятиліття ХХ ст. на шпальтах 35 україномовних періодичних видань нами виявлено 69 публікацій на честь Г. С. Сковороди (див. табл.). У порівнянні з попередніми десятиліттями може скластися враження, що українська гуманістика збагатилася цілою низкою ґрунтовних праць, присвячених «мандрівному філософу», серед яких визначальне місце посіла книга академіка Д. І. Багалія «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода» [4], яку інтелектуал В. П. Петров охрестив «енциклопедією сковородознавства» [50, с. 30.], але детальний аналіз 69 виявлених публікацій дає підстави для невтішних висновків.

Загальну кількість 69 публікацій склали 46 наукових статей [1; 3; 7–9; 11–13; 15–16; 19; 21–24; 26–33; 36–38; 40–42; 45–55; 60–61; 64; 69; 71–72], 20 публіцистично-популярних заміток [2; 5–6; 10; 14; 17–18; 20; 25; 34–35; 39; 43–44; 56; 59; 65–66; 68; 70] та 3 літературні публікації [57–58; 67]. Періодичні видання представляли провідні наукові центри України (Харків – 16 видань, Київ – 8, Львів – 3, Дніпропетровськ, Одеса і Полтава по одному) та Європи (Берлін і Прага). Серед десяти років зазначеного періоду найбільша кількість публікацій відбулася 1923 р. (12) та 1926 р. (11) (див. табл.). Найпоказовішим 1923 р. став унаслідок появи за інерцією публікацій на честь Г. С. Сковороди, присвячених 200-річчю від дня його народження, яке прийшлося на грудень 1922 р. Хоча за великим рахунком, усвідомлюючи значення і роль постаті Г. С. Сковороди для української культури,

19 публікацій за 1922 р. (7) і 1923 р. (12) на тлі 200-ї річниці з дня народження є неприпустимо малою кількістю на тлі десятків періодичних видань, які виходили у ті роки.

Серед редакційних колегій періодичних видань більше всього публікацій на честь Г. С. Сковороди здійснили «Червоний шлях» – 9 (1923 р. – 5, 1924 р. – 3, 1926 р. – 1) та «Записки історично-філологічного відділу ВУАН» – 6 (1925 р. – 1, 1926 р. – 1, 1927 р. – 3, 1928 р. – 1) (див. табл.). Найменша кількість публікацій (по одній) серед фахових наукових видань була здійснена в «Записках українського наукового товариства в Києві», «Записках Українського наукового інституту в Берліні», «Працях Українського історично-філологічного товариства в Празі», «Ювілейному збірнику на пошану академіка М. С. Грушевського» (див. табл.).

Тільки одне наукове видання – «Життя й революція» (№ 4 1926 р.), щомісячний журнал громадського життя, літератури й науки – на першій сторінці розмістило портрет Г. С. Сковороди без посвяти та статтю на його честь в одному номері. Таким чином, нібито віддавши шану пам'яті генію української культури у вигляді тематичного номеру, присвяченого його постаті. Тоді як вже наступний номер цього ж журналу (№ 5 1926 р.) із портретом і восьма статтями було присвячено «Пам'яті великого революційного поета й громадянина України Івана Франка» до десятих роковин з дня смерті. Практики присвячення одного номера видання певному діячу культури активно дотримувалася й редакція наукового двомісячника українознавства «Україна» на чолі з М. С. Грушевським. Так, 1925 р. 1–2 книга була присвячена 64 роковинам Т. Г. Шевченка (портрет і 24 статті), 3 книга – 40 роковинам М. І. Костомарова (портрет і 6 статей). Наступного 1926 р. 2–3 книгу присвятили 30 роковинам М. П. Драгоманова (портрет і 11 статей), 5 книгу видали на честь 60 річниці М. С. Грушевського (портрет і 2 статті), а 6 книгу присвятили 10 роковинам І. Я. Франка (портрет і 8 статей). У 1927 р. 4 книгу було присвячено 25 роковинам О. М. Лазаревського (портрет і 6 статей). Отже, вирішення питання тематики номерів кожного видання залежала від індивідуальних уподобань редакційної колегії. Хоча все ж таки домінуюча позиція у питаннях обрання тематики публікацій кожного видання належала владі, а точніше її сприйняттю постаті діяча культури в контексті його суспільно-політичних поглядів. Яскравим прикладом цього є кількість публікацій у «Бюлетені НКО УСРР» – головному рупорі центрального органу влади у реформуванні різних аспектів культури. Так, за період 1920-х рр. ім'я М. М. Коцюбинського в розпорядженнях наркомату згадувалося 29 разів, Т. Г. Шевченка – 9, І. Я. Франка – 5, І. С. Нечуя-Левицького, Лесі Українки і Г. С. Сковороди по одному разу. При цьому ім'я «мандрівного філософа» було згадано не з метою вшанування його пам'яті відповідно річниці або роковин, а завдяки листу від російського партійного і державного діяча В. Д. Бонч-Бруєвича «в справі пенсійної допомоги правнучці» Г. С. Сковороди [39].

Зміст 46 наукових статей мав різні аспекти щодо постаті Г. С. Сковороди: філософські погляди [3; 13; 31; 37–38; 45; 48–53; 64; 69], педагогічна діяльність [11; 36], літературна творчість [15; 19; 24; 40; 47; 54–55], епістолярна спадщина [8], біографістика [16; 21; 46; 71]. Зі всього масиву наукових публікацій не було рецензій на зібрання творів Г. С. Сковороди, виданих у 1920-х рр. Тому що українські більшовики не здійснили жодного видання, а ні цього десятиліття, а ні наступного десятиліття. Тільки 1961 р. вийшла збірка творів Г. С. Сковороди, до якої ввійшли всі відомі на той час твори письменника, а 1973 р. «Повне зібрання творів» у двох томах. Таким чином, впродовж 1920-х рр. праці щодо особистості й творчості Г. С. Сковороди не стали рясним явищем на сторінках українських періодичних

видань, але в порівнянні з наступними 1930-ми рр., коли через наслідки згорання українізації та політичних репресій українська гуманістика зазнала непоправних втрат вийшло з півтора десятка публікацій у періодиці, це було певне піднесення. У свою чергу протилежна ситуація відбулася у часи воєнного лихоліття 1941–1945 рр., коли трохи більше ніж за чотири роки на сторінках преси світ побачило понад п'ятдесят публікацій.

Спроби комплексного розгляду рецепції особистості й творчості та популяризації постаті Г. С. Сковороди на сторінках українських періодичних видань 1920-х рр. привели нас до наступних результатів. Визнаним є факт, що його творчість не набула широкого резонансу в українській культурі 20-х рр. ХХ ст., а надалі уявлення щодо його особистості й творчості не вплинуло на його сприйняття в період 1930-х – 1950-х рр. Його постать й інтелектуальне надбання були присутні в складному і багатоплановому дискурсі українського «відродження» 1920-х рр. Пильний погляд на образ Г. С. Сковороди у публікаціях зазначеного періоду здатні виявити характерні ознаки його міфологізації: перетворення на легенду, на культовий образ, який поступово вбирав у себе на подив різноманітні, в тому числі й суперечливі, характеристики (мандрівного філософа, ходячої академії, знедоленого, незрозумілого генія, геніального безумця, філософа-ідеаліста, майстра слова тощо), запропоновані критиками, біографами, письменниками. Наслідком цього стала поява публікацій, які поєднували в собі як факти, так і різноманітні домисли на підставі аналізу його творів, що особливо різюче у порівнянні з невеликим, по суті, обсягом його інтелектуальної спадщини. Безпрецедентне різноманіття поглядів і оцінок зумовлювало безперервні пошуки «істинного» генія Г. С. Сковороди, якого кожен із дослідників бажав знайти у своєму власному сприйнятті. Очевидно, що так чи інакше, всі пошуки «справжньої долі» і спроби скласти для себе і читачів «правильне судження» щодо його особистості, життя та творчості лише додавали нові штрихи до того яскравого мозаїчного портрета, який існує сьогодні вже як феномен світової культури.

Загалом намічені контурами рецепції особистості й творчості Г. С. Сковороди на сторінках українських періодичних видань 1920-х рр. заслуговують на подальше комплексне деталізоване дослідження.

Таблиця⁶

кількісних даних публікацій в українських періодичних виданнях 1920-х років, присвячених Г. С. Сковороді

№ з/п	Назва періодичного видання	Роки									
		1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
1	Безвірник (Харків)	≠	≠	≠	–	–	–	–	№12	–	–
2	Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди (Харків)	≠	≠	≠	≠	–	–	№2-3 ²	№4-5	≠	≠
3	Бюлетень НКО УСРР (Харків)	≠	≠	≠	–	–	–	–	№12	–	–
4	Вісти Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (Харків)	≠	№178; 274	–	–	№121; 126 ²	–	–	–	–	–
5	Всесвіт (Харків)	≠	≠	≠	≠	≠	№13	–	–	–	–

⁶ У таблиці знак «≠» позначає відсутність видання певного року; знак «–» вказує на відсутність публікацій в певний рік; верхній індекс над номером видання свідчить щодо кількості публікацій у цьому номері.

6	Глобус (Київ)	≠	≠	-	-	-	-	-	-	№7	-
7	Діло (Львів)	-	-	-	-	-	-	-	Ч.201	-	-
8	Життя й революція (Київ)	≠	≠	≠	≠	-	№4;8 ³	-	№11	-	-
9	Журнал научно-дослідницьких кафедр в Одесі (Одеса)	≠	≠	≠	Т.1, №3	-	-	≠	≠	≠	≠
10	Записки історично-філологічного відділу ВУАН (Київ)	-	-	-	-	Кн.5	Кн. 7-8	Кн.13-14 ³	Кн.16	-	-
11	Записки наукового товариства імені Шевченка (Львів)	-	-	-	-	136-7 141-3	-	-	-	-	Т.99
12	Записки Полтавського інституту народної освіти (Полтава)	≠	≠	≠	≠	≠	≠	Т.4	≠	≠	≠
13	Записки українського наукового товариства в Києві	≠	≠	≠	-	-	-	Т.21	-	-	-
14	Записки Українського наукового інституту в Берліні	≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠	-	Т.2	-
15	Записки Чина Св. Василя Великого (Жовква)	≠	≠	≠	-	-	-	-	-	-	Т.3
16	Збірник праць жидівської історико-археологічної комісії (Київ)	≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠	Кн.1	-	-
17	Знання (Харків)	≠	≠	-	-	-	-	-	№2	-	-
18	Зоря (Дніпропетровськ)	≠	≠	≠	≠	-	№23	-	-	-	-
19	Книга (Харків)	≠	≠	№1	-	≠	≠	≠	≠	≠	≠
20	Матеріали до українсько-руської етнології (Львів)	-	-	-	-	-	-	-	-	Т.21-22	≠
21	Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури (Харків)	≠	≠	≠	Кн.1 ²	-	-	-	-	-	-
22	Правда Прилуки (Прилуки)	≠	≠	№3	-	≠	≠	≠	≠	≠	≠
23	Прапор марксизму (Харків)	≠	≠	≠	≠	≠	≠	-	-	№1	-
24	Праці науково-дослідчої кафедри історії європейської культури (Харків)	≠	≠	≠	≠	≠	≠	-	-	Вип.3	-
25	Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі	≠	≠	≠	≠	≠	Т.1	≠	≠	≠	≠
26	Путь просвещения = Шлях освіти (Харків)	≠	-	№1;2 ²	-	-	-	-	-	-	-
27	Радянська школа (Луганськ)	≠	≠	≠	≠	-	-	-	-	-	№1
28	Світло (Львів)	-	№4-6	≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠
29	Селянська правда (Харків)	-	Ч.75; 128;129	-	-	-	≠	≠	≠	≠	≠
30	Україна (Київ)	≠	≠	≠	-	-	-	-	-	Кн.35; Кн.36	-
31	Харьковский пролетарий (Харків)	-	-	-	-	-	№138 ²	-	-	-	-
32	Художественная жизнь (Харків)	≠	№3	-	≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠
33	Червоний шлях (Харків)	≠	≠	№1 ³ ;	№3 ²	-	№5-6	-	-	-	-

				3; 6-7	№4						
34	Шляхи мистецтва (Харків)	–	–	№5 ²	≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠
35	Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського (Київ)	≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠	Т.2	–	≠
	Загалом = 69	0	7	12	6	6	11	7	9	7	3

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. К. [Рецензія] «Пам'яті Г. С. Сковороди» (1722–1794). Збірка статтів. Одеса, 1923 року // Червоний шлях. 1923. № 3. С. 287–289.
2. Анін Ф. На могилі Сковороди // Селянська правда. 1922. 24 грудня (Ч. 129). С. 1.
3. Багалеї Дм. Український странствующий філософ Григорій Саввич Сковорода // Путь просвещения. 1923. № 2. С. 1–15.
4. Багалій Д.І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків: Державне видавництво України, 1926. 397 с.
5. Бойко. Фантазія і факти (Відповідь тов. Таранові) // Вісти ВУЦВК. 1925. 5 червня (№ 126). С. 2.
6. Бразуль С. Філософ мандрівник (Г. С. Сковорода) // Всесвіт. 1926. № 13. С. 6–7.
7. Бужинський М. Заборона твору Сковороди «Брань архистратига Михаїла» // Записки українського наукового товариства в Києві. 1927. Т. 21. С. 175–176.
8. Бузинний О. Нові листи Г. С. Сковороди // Червоний шлях. 1924. № 3. С. 255–257.
9. Бузинний О.Т. Рукопис «Асхані» Г. С. Сковороди в Полт. Краєв. Іст. архіві // Записки Полтавського інституту народної освіти за 1926–1927 ак. рік. 1927. Т. 4. С. 57–61.
10. Відкриття пам'ятника Г. С. Сковороді // Життя й революція. 1926. № 8. С. 113–114.
11. Возняк М.С. Грицько Сковорода як педагог // Світло. 1922. № 4–6. С. 108–119.
12. В. Ч. [Рецензія] Акад. Д. І. Багалій Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Ст. 397. ДВУ, 1926 р. // Зоря. 1926. № 23. С.31–32.
13. Гордієвський М. Теоретична філософія Г. С. Сковороди // Шлях освіти. 1923. № 1. С. 12–16.
14. Григорій Савич Сковорода (1722–1794) // Безвірник. 1928. № 12. С. 43–44.
15. Грузинський О. С. Критичні замітки до твору Сковороди «Басни харьковские» // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1927. Кн. XIII–XIV. С. 378–385.
16. Данковська Р.С. Про пам'ятки, речі на Слобожанщині, що зв'язані з ім'ям Сковороди // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. 1926–1927. № 2–3. С. 10–24.
17. Дель. Філософ-скиталець. В музее Слободской Украины им. Сковороды // Харьковский пролетарий. 1926. 20 июня (№ 138).
18. Дешевов К. Григорій Сковорода (К двухсотлетию со дня рождения) // Художественная жизнь. 1922. № 3. С. 2–3.
19. Дложевський С.С. Вірші Сковороди й Мурет (До проблеми літературних джерел Сковороди) // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. 1924. Т. 1. № 3. С. 18–22.
20. До роковин народження Сковороди // Вісти ВУЦВК. 1922. 11 серпня (№ 178). С. 3.
21. Єрофеїв І.Ф. Паніванівська легенда про Г. С. Сковороду // Матеріали до українсько-руської етнології. 1929. Т. 21–22. Ч. 1. С. 215–217.
22. Єрофіїв І. [Рецензія] М. Проліс. В тенетах далечини (Пам'яті Григорія Сковороди). Вид. «Нова Україна». Прага – Берлін 1924. с. 60 // Червоний шлях. 1926. № 5–6. С. 261–262.

23. Єфремов С. Сковорода на тлі сучасности // Записки наукового товариства імени Шевченка. 1925. Т. CXLI–CXLIІІ. Праці філологічної секції. С. 1–9.
24. Залозецький В. Сковорода в освітленні новітньої німецької літератури // Записки Чина Св. Василя Великого. 1930. Т. 3. Ч. 3–4. С. 614–623.
25. З. К. Толстой і Сковорода. Психологічна паралеля // Діло. 1928. 8 вересня (Ч. 201). С. 2.
26. Іваницький В. Жидівська мова у Г. С. Сковороди // Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії. 1928. Кн. 1. С. 98–104.
27. Ковалівський А. З рукописів акад. М. Сумцова про Г. Сковороду. Попередні уваги // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. 1926–1927. № 2–3. С. 48–50.
28. Ковалівський А. Легенда про Сковороду у французькому словнику // Червоний шлях. 1923. № 1. С. 226–227.
29. Ковалівський А.П. Нові дані про двійника Г. С. Сковороди в Лозанні Данііла Майнгарда та його сім'ю // Україна. 1929. Кн. 36. С. 38–39.
30. Ковалівський А. [Рецензія] Ак. Д. І. Багалій і М. І. Яворський. Український філософ Г. С. Сковорода. Державне видавництво України. 1923 // Червоний шлях. 1923. № 6–7. С. 250–252.
31. Ковалівський А.П. Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди в зв'язку з його життям // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. 1924. Кн. 1. С. 69–98.
32. Ковалівський А. Сковорода в західній літературі (Бібліографічний огляд) // Україна. 1929. Кн. 35. С. 121–132.
33. Ковалівський А. Сковородинські статті в «Записках історично-філологічного відділу Української Академії наук». Київ, 1927. Кн. XIII–XIV. С. 1–421. // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. 1927–1928. № 4–5. С. 53–55.
34. Ковалівський А. Хто такий був Г. Сковорода // Знання. 1928. № 2. С. 21–23.
35. Коряк В. Громадянин усесвітній (До 200-літніх роковин народження Г. Сковороди) // Вісти ВУЦВК. 1922. 5 грудня (№ 274). С. 2–3.
36. Кузнецов І.П. Г. С. Сковорода як виразник педагогічної думки на Україні в XVIII ст. // Радянська школа. 1930. № 1. С. 13–31.
37. Ладиженський О. З приводу статті: «Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Г. С. Сковороди» в Юбілейному Збірнику на пошану... Багалія, ч. 2 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1928. Кн. XVI. С. 324–325.
38. Ладиженський О.М. Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Г. С. Сковороди // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1927. Кн. XIII–XIV. С. 1–29.
39. Лист від Бонч-Бруєвича (В. Д. Бонч-Бруєвича) в справі пенсійної допомоги правнучці Сковороди // Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. 1928. № 12. С. 4.
40. Маслов М.А. Переводи Г. С. Сковороди // Наукові записки. Праці науково-дослідчої катедри історії європейської культури. 1929. Вип. 3. С. 29–34.
41. Мірчук І. Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. 1926. Т. 1. С. 21–38.
42. Новий список твору Сковороди // Червоний шлях. 1923. № 1. С. 265.
43. Ол. Свято Сковороди // Правда Прилуки. 1923. 12 січня (№ 3). С. 3.
44. Орлівна Г. За тінню Сковороди // Глобус. 1929. № 7. С. 108–110.
45. Очинський Ів. Зародки матеріалізму в творах і житті Г. С. Сковороди // Прапор марксизму. 1929. № 1. С. 22–46.

46. Пелех П. З життя і творчості Сковороди // Записки наукового товариства імени Шевченка. 1925. Т. СXXXVI–СXXXVII. Праці філологічної секції. С. 139–157.
47. Пелех П. Про діалог Сковороди «Неграмотний Марко» // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. 1928. Т. 2. С. 449–453.
48. Пелех П. Теорія праці Сковороди і псевдо-сковородина теорія «нероблення» Петрова // Життя й революція. 1926. № 8. С. 55–63.
49. Петров В. До дискусії про Сковороду // Життя й революція. 1926. № 8. С. 63–67.
50. Петров В.П. До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1927. Кн. XIII–XIV. С. 30–43.
51. Петров В. [Рецензія] Ковалівський А. Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди в зв'язку з його життям // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Пам'яті акад. М. Сумцова. Харків, 1924. Т. 1. С. 69–98 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1925. Кн. V. С. 229–233.
52. Петров В. [Рецензія] Шпет Г. Г. Очерк развития русской философии. Петроград: Колос, 1922. Ч. 1. 349 с. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1926. Кн. 7–8. С. 499–503.
53. Петров В. Теорія «нероблення» Гр. Сковороди // Життя й революція. 1926. № 4. С. 49–55.
54. Плевако М.А. Григорій Сковорода й українське письменство // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. 1924. Кн. 1. С. 33–48.
55. Плевако М.А. Сковорода в світлі художньої літератури // Книга. 1923. № 1. С. 11–17.
56. Поліщук В. Григорій Сковорода (До 200 роковин зо дня народження) // Селянська правда. 1922. 9 серпня (Ч. 75). С. 2.
57. Поліщук В. Григорій Сковорода (Роман ліричний) // Шляхи мистецтва. 1923. № 5. С. 12–16.
58. Поліщук В. Григорій Сковорода (Уривок з роману) // Життя й революція. 1928. № 11. С. 4–19.
59. Святкування 200 роковин народження Г. С. Сковороди // Селянська правда. 1922. 22 грудня (Ч. 128). С. 2.
60. Синявський О. Мова творів Гр. Сковороди // Червоний шлях. 1924. № 4. С. 248–255.
61. Сковорода Г. З латинських поезій / Переклав М. Зеров // Червоний шлях. 1924. № 3. С. 93–96.
62. Собрание сочинений Г. С. Сковороды. Том. I. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича. Портрет и факсимиле автора. СПб: Типография Б. М. Вольфа, 1912. XV + 544 с.
63. Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем: С портр. его, видом могилы и снимками почерка. Юбилейное изд. (1794–1894). Харьков: Тип. губ. правления, 1894. СXXXII, 132, 352 с.
64. Сумцов М.Ф. Історія української філософської думки // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. 1926–1927. № 2–3. С. 51–74.
65. Таран Ф. Не фантазія, а боротьба // Вісти ВУЦВК. 1925. 5 червня (№ 126). С. 2.
66. Таран Ф. Сковорода та сковородинці // Вісти ВУЦВК. 1925. 30 травня (№ 121). С. 1.
67. Тичина П. Сковорода (Уривки з симфонії) // Шляхи мистецтва. 1923. № 5. С. 7–12.
68. Чаговец В.Ю. Первый вольный просветитель Украины Григорий Сковорода // Харьковский пролетарий. 1926. 20 июня (№ 138).
69. Чижевський Д. Філософічна метода Сковороди // Записки наукового товариства імени Шевченка. 1930. Т. ХСІХ. Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч. I. Праці філологічні. С. 145–171.

70. Ювілей Сковороды // Червоний шлях. 1923. № 1. С. 256–257.

71. Яворский М.И. Гр. С. Сковорода и его общество // Путь просвещения. 1923. № 2. С. 16–36.

72. Mircuk I. Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen // Записки Українського наукового інституту в Берліні. 1929. Т. 2. С. 24–51.

Наталія Марченко,
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
старша наукова співробітниця відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
(Київ)
np_marchenko@ukr.net

ПОСТАТЬ І СВІТОГЛЯД ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В УКРАЇНСЬКИХ БІОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ ДЛЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

Попри значну широту охоплення та різнобічність розкриття творчої спадщини та постаті Григорія Сковороди у вітчизняному науковому дискурсі, біографічні наративи і моделі представлення світогляду та творчого доробку мислителя саме у виданнях для дітей і юнацтва досі не були предметом окремого розгляду. Хоча низку пов'язаних проблем (як то вивчення творів Гр. Сковороди в школі, його педагогічні погляди, дитинство у світоглядній системі філософа тощо) розкриті з достатньою повнотою. Натомість поява, інтерпретаційні стратегії представлення для читачів-дітей різного віку та поширеність у середовищі юні образу Сковороди яскраво маркують концептуальні зміни у вітчизняному біографічному просторі та означають інтелектуальні запити суспільства на різних історичних проміжках.

Метою нашого дослідження було простежити на прикладі відображення постаті та світогляду Григорія Сковороди у виданнях для дітей і юнацтва процес модернізації вітчизняного біографічного дискурсу, зокрема відмову від домінуючого лінійного формату біографіки та подолання стереотипних уявлень про форми та моделі розкриття для юні складного і суперечливого світу людини.

Перша адресована дітям біографія Гр. Сковороди з'являються в Україні поза межами шкільних підручників і посібників лише у ХХ ст. На той час панівна ідеологія держави «рад» покладала на біографічний жанр важливу місію виховання саме і лише «радянської людини», тому і змістом, і формою кожний твір мав концептуально відповідати канонам «простіше – зрозуміліше – ефективніше» та «...надихати на служіння комуністичним ідеалам, радянській батьківщині, партії, народові тощо. Віра, жертвність, а основне, відсутність критичного мислення були стратегічними орієнтирами лінійної біографії. З огляду на це визначалось, що біографія людини не мала бути складною, інтригуючою, загадковою. Від початку в біографії, як і в самій людині, мало бути все зрозумілим, прозорим, а отже, передбачуваним» [1, с. 37]. Тому, попри неймовірну складність і глибину постаті Гр. Сковороди та сценарні навички письма автора, у повісті Луки Ляшенка «Блискавиця темної ночі», що побачила світ 1965 року у єдиному на той час спеціалізованому «дитячому» видавництві «Веселка» (була перевидана 1972 р. до 250-ліття Сковороди), мандрівний філософ постає (зокрема і в чорно-білих малюнках В. Кривенка) насамперед як «простий чоловік», «людина з народу», котрий найперше «...ганьбив жорстоке панство, зажерливе духівництво і царизм, навчав людей

грамоти» і саме цим «...навіки здобув ... щирю любов і пошану народу». І хоча письменник намагається цікаво та навіть кінематографічно переповісти підліткам сповнене боротьби та пригод надзвичайне життя Григорія Савича, всі акценти його тексту підпорядковані ідеологічній парадигмі, що спотворює бачення та розуміння постаті Сковороди, робить його інструментом нав'язування українській дитині викривленого нежиттєздатного радянського світогляду.

Попри те кілька десятиліть поспіль повість залишалася єдиним біографічним текстом для дітей про українського мислителя. Лише у середині 80-х років минулого століття видавництво «Молодь», яке спеціалізувалося зокрема і на книжках для старших підлітків і юні, видало у серії біографічних творів «Уславлені імена» (Вип. 60) біографічну повість І. Ф. Драча, С. Б. Кримського та М. В. Поповича «Григорій Сковорода» (1984) та окремою книгою цикл повістей Василя Шевчука, присвячений носіям філософії ненасилля Сократу, Г. Сковороді, Л. Толстому та М. Ганді «Під вічним небом» (1985). На жаль, обидва видання за цільовою аудиторією були розраховані здебільшого на дорослого читача і в колі дитячого читання опинялися лише частково, зазвичай у межах шкільного дискурсу.

Водночас презентація світогляду та творчого доробку Григорія Сковороди у дитячому читанні впродовж радянського часу також цілком визначалося запитами шкільництва. Фактично три десятиліття вони були окреслені межами збірки вибраних творів «Сад пісень» (впорядкованої та прокоментованої у ґрунтовній передмові Василем Яременком із перекладів/переказів М. Зерова, П. Пелеха та В. Шевчука), котра вперше побачила світ 1968 р. у серії «Шкільна бібліотека» видавництва «Веселка» із малюнками та портретом Сковороди С. Артюшенка, а в подальшому неодноразово перевидавалася (1972 р., 1980 р., 1983 р.). Саме це видання в силу його задіяності до шкільних практик найбільше вплинуло на формування «образу Сковороди» в низці поколінь радянських українців. Альтернативою йому до певної міри були, скажімо, «Вибрані твори», видані 1971 р. «дорослим» видавництвом «Дніпро» також у серії «Шкільна бібліотека» до 250-річного ювілею Григорія Савича. Відбір і супровід текстів, а також вступну статтю для нього підготував «академічний» літературознавець Борис Деркач, проілюстрував В. Губенко. В обох випадках (як і в кількох подібних згодом) зібрання творів Сковороди, їхнє потрактування та біографічні наративи передмов не враховували особливості дитячої психології, а були орієнтовані виключно на запит заідеологізованого шкільництва. Хоча слід визнати їхню значну роль у поширенні нехай і викривленої з причин ідеологічного впливу, але виваженої та фактологічно достовірної інформації про Сковороду та його тексти у широких верствах українства.

Треба наголосити також, що як в культурному житті України загалом, так і в книговиданні для дітей радянської доби найяскравішим спалахом уваги до Гр. Сковороди стало святкування його 250-ліття. Окрім уже згаданих видань у 1972 р. у видавництві «Мистецтво» за редакцією О. П. Шевченко вийшов ґрунтовний репертуарний збірник «Вшановуємо славетних», упорядкований А. П. Варламовим та В. О. Лисенко і присвячений Гр. С. Сковороді та О. Ю. Кобилянській. Показово, що матеріали «До вінка Г. С. Сковороді» поєднують у собі, по суті, взаємовиключні речі, як ось уривок із постанови Раднаркому РСФСР від 30 липня 1918 р. і «Перехожий» В. Симоненка тощо. Тоді само у спеціалізованому вітчизняному щорічнику про книговидання для дітей і дитяче читання «Весняні обрії» вийшла друком єдина за роки існування видання стаття про Гр. Сковороду – «Поборник правди і свободи: до 250-річчя від дня народж. Г. С. Сковороди» Б. Степанишина [4].

Поступовий крах радянської системи, що розпочався з середини 1980-х, «...виявив глибоку кризу гуманітарного знання радянського зразка, підтверджуючи тим самим неефективність і біографічних стратегій» [1, с. 37]. Після здобуття незалежності Україною відується певний перегляд практик представлення життєпису та творчості Гр. Сковороди для дітей. Найперше у коло дитячого читання потрапляють раніше вилучені з української літератури твори, скажімо оповідання Леоніда Мосенза «Міневра», у 1995 р. опубліковане у четвертому випуску книг українського історичного оповідання «Дерево пам'яті» видавництва «Веселка» (Київ, 1995, с. 141-147), де наголошене внутрішнє, суб'єктивне життя філософа та загальнолюдські домінанти його «мудрості». Також змінюється модель організації нарративу та контекст передмов та упорядкування текстів у орієнтованих на шкільництво збірках, як ось «Твори» (Київ: Веселка, 1996), упорядковані, прокоментовані та з передмовою Валерія Шевчука, котрий уже мав досвід трансформації класичних творів та академічних відомостей для читачів-дітей і враховував їхні вікові особливості. У подальшому відчутних змін ця орієнтована на шкільництво модель зазнала лише під впливом Леоніда Ушкалова, котрий у 2003 році видав у серії «Програма з літератури» харківського видавництва «Ранок» збірку текстів Гр. Сковороди «Вибрані твори в українських перекладах» із власними примітками та передмовою.

Так само традиційною формально, але позбавленою ідеологічного тиску та укладеною з використанням повернутих до української літератури текстів є збірка сценічних виховних заходів Тамари Пістун «Святий правічний наш народ» (Тернопіль: Підручники і посібники, 2010) із серії «Моя творча скарбниця, Позакласні заходи» та присвячена постатям Гр. Сковороди та К. Білокур (перевидання 2012 р. доповнене матеріалами щодо С. Климовського та В. Хвойки).

Лише після доленосних для України подій Революції Гідності з'являються класичні, не орієнтовані на запит шкільництва, збірки творів Гр. Сковороди для дітей. Перехідною між традиційними пострадянськими та модерними формами презентації класичної спадщини юним у цьому разі можна вважати впорядковану В. Шевчуком для серії «Апріорі – дітям» книжку «Григорій Сковорода» (Львів: Апріорі, 2017), в якій усталені відбір текстів і біографічний нарратив зорганізовані в напрочуд яскраву, насичену значним і розмаїтим ілюстративним матеріалом форму.

Натомість дві найпомітніші збірки, видані 2021 року напередодні 300-ліття Гр. Сковороди та орієнтовані на так зване «родинне читання», втілюють протилежні концепції модерного книговидання для дітей. Подарункового формату видання «Байки» (Харків: Vivat, 2021), видане у серії «Найкращий подарунок» упорядковане з авторських адаптацій до дитячого сприйняття Леонідом Ушкаловим текстів найвідоміших байок Гр. Сковороди та мальовниче проілюстроване І. Коршуновим. Дещо мультиплікаційні динамічні персонажі художника, насичена соковита кольорова гама зображень, якісний друк і виразний шрифт – все працює, аби привернути увагу малого читача. А жива римована мова байок, виразні підтексти – додають смаку читання дорослими. Натомість артбук «Григорій Сковорода – дітям» (Київ: Час майстрів, 2021) із серії «Найкраще – дітям», що містить вибрані байки Григорія Сковороди в переказі Олександра Виженка та малюнок-загадка Анни Сезон – шокуюча естетична та комунікативно відкрита арт-гра, що через байку, малюнок-загадку, силу байки та підказку до малюнка від художниці спонукає читача самостійно творчо та критично мислити. У контекст байок Сковороди вплетені реалії нашого цифрового світу, відсилання до творів мистецтва різних часів та ін. «...яскраві колажовані малюнки, у стилі постмодернізму, з

елементами глітч-арту ... Усе це разом створює розрив шаблону мислення, в якому матеріальний світ постає потоком асоціацій, де дійсність преображається чуттям, стає носієм складних філософських роздумів» [3]. У цих книжках світогляд і творчість, а відтак і сам Сковорода як символічна постать і конкретна людина постають не далеким минулим, «базовою інформацією для вивчення», а сучасним, живим ідентифікаційним кодом розрізнення «свій / чужий» шляхом розуміння та прийняття.

Щодо власне біографічного дискурсу, то поступово на зміну лінійній біографії приходять концепції «фрагментарності», котра дає змогу максимально повно відтворити в біографічній реконструкції невичерпну багатогранність яскравих особистостей. Відтак, у нелінійних біографічних моделях починає домінувати «мозаїчна» форма презентації індивідуальної біографії. Щодо Гр. Сковороди, то в дитячій книжці він поступово втрачає свою канонізовану радянською ідеологією «простоту» та «соціальність», набуваючи рис самодостатньої особистості, мислителя світового рівня та зразка успішного яскравого оригінального життя. Так, оповідання Валерія та Наталі Лапікур із книжки «Валерій і Наталя Лапікури про Григорія Сковороду, Жана Анрі Фабра, Петра Котляревського, Івана Кожедуба, Михайла Остроградського» (Київ: Грані-Т, 2008), що з'явилася у знаковій для України біографічній серії «Життя видатних дітей», вводить Сковороду в коло світових мислителів і вітчизняних відчайдушів, змальовуючи його як одного з «мудрагелів» і «мрійників», чий розум і любов до світу змінили на краще людство. У прозорій віршованій формі звертається до дітей із оповіддю про філософа Тетяна Майданович у вірші «Наш друг – Григорій Сковорода» у збірці «Країна Україна» (Київ: Криниця, 2016). На жаль, ошатно видані профільним видавництвом «Веселка» біографічні за своєю суттю цикл віршів Володимира Підпалого «Сковородинські думи» (Київ: Веселка, 2002) та збірка есе Яреми Гояна «Провісники» (Київ: Веселка, 2011), що відкривається роздумами про Сковороду, мають подвійну читацьку орієнтацію, здебільшого скеровану на дорослого читача й фактично не увійшли в дитяче читання.

Найцікавішим модерним зразком вітчизняного біографічного нарративу, орієнтованим на дітей, є безперечно книга Леоніда Ушкалова «Григорій Сковорода від А до Я» у графічному опрацюванні Л. та В. Стецькович (Львів: Видавництво Старого Лева, 2019). Як і всі абеткенициклопедії цієї серії видання вступає в комунікацію з читачем шляхом рівноцінного за смисловим навантаженням розгортанням зорового ряду та тексту. Перед нами мозаїчне полотно духовного та фізичного буття цілісної цікавої особистості та водночас – шлях (лабіринт, модель) проживання насиченого, плідного та достойного життя людиною. Такого роду нелінійні мозаїчні реконструкції «...зазвичай орієнтовані на те, аби забезпечити біографічній палітрі емоційність і різнобарвність, що постають важливими елементами біографіки як комунікативного ресурсу» [1, с. 47]. Водночас вони дають змогу залучити до розкриття постаті не лише артефакти її внутрішнього духовного та душевного життя, а й побутові, зовнішні, буденні речі, котрі легше сприймаються та інтерпретуються дітьми.

Варто також згадати «Книгу-мандрівку. Україна» та заснований на ній перший український просвітницький мультсеріал на Youtube (створений креативним агентством Green Penguin за підтримки Українського культурного фонду), четверта серія котрого присвячена Гр. Сковороді (Богдан Логвиненко (Ukrainer) про Сковороду, https://www.youtube.com/watch?v=nTCY6Y_skVlk). Філософ тут уподібнюється кінематографічному «обраному», котрому вдалося вибратися з «матриці», а його філософія та життя виражаються через звичні для дітей символи та меседжі сьогодення.

На подібних принципах заснована також настільна гра «Мандрівець», створена у Національному літературно-меморіальному музеї Григорія Сковороди в Харкові за мотивами життя філософа. Намалювала цю гру-бродилку з виконанням місії художниці Марися Рудська. У ході гри діти дізнаються про основні етапи життєвого шляху мислителя, його твори та філософські концепції. Але, головне, вони «...відчувають, що Сковорода не аж ген-ген далеко, майже за 300 років від них, а ось тут – у кожному, хто намагається зрозуміти його філософію» [2].

Підсумовуючи, маємо визнати, що трансформації, котрі зазнали у книзі для дітей постать та світогляд Гр. Сковороди маркують світоглядні зміни в українському суспільстві. Зникла потреба у «взірцевій», ідеологічно та дидактично вивіреній біографії мислителя, як і у відстороненій від життєвих інтересів і потреб дітей презентації його текстів. Нові біографічні наративи засновані на стереоскопічності та мозаїчності біографічних реконструкцій, контекстуальності як спробі прийняття іншого та моделі його буття замість ідеалізації та «забронзовіння». Це комунікативна модель, у якій дитина є повноцінним (а почасти і домінуючим!) учасником спілкування, модель, націлена на те, щоб «...охопити всю складність біографії людини в системі координат світу, який позначений чимраз більшою «непевністю» цивілізаційного поступу, але водночас продукує унікальну калейдоскопічність пізнавальних можливостей...» [1, с. 48].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буряк Л.І. Українська біографіка «плинних часів»: пропозиція осмислення // Українська біографістика. – Вип. 19. – Київ: НБУВ, 2020. – С. 33–52.
2. Дитяча гра за мотивами життя Сковороди // БараБука: <https://www.barabooka.com.ua/dityacha-gra-za-motivami-zhittya-skovorodi/>.
3. Паньок Т.В. Рецензія на книжку «Григорій Сковорода – дітям» // Сайт видавництва «Час Майстрів»: <https://chasmaistriv.com.ua/catalog/480/5520/>.
4. Степанішин Б. Поборник правди і свободи: до 250-річчя від дня народж. Г. С. Сковороди // Весняні обрії. – Київ, 1972. – С. 148-161.

Микола Булда,
директор Публічної бібліотеки ім. Г. С. Сковороди,
заслужений працівник культури України, краєзнавець
(с-ще Чорнухи Полтавської обл.)
lib_chorn@ukr.net

У ПОШУКАХ ВАСИЛЯ, БРАТА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Майже всі дослідження про самотнього філософа з м-ка Чорнухи, подаючи дані про сім'ю – називають такий склад родини: батько – Сава Леонтійович, мати – Пелагея Степанівна та сини Степан і Григорій.

Порівняно недавно з'явилася інформація про Василя Сковороду, але чи це був його рідний, чи двоюрідний брат, а можливо і однофамілець – залишалось лише здогадуватися.

Перші відомості про нього маємо завдяки досліднику життя і творчості філософа, українському історичу, який мешкав у Німеччині, Домену Герасимовичу Олячнину.

Працюючи в архівах Бреслау (Вроцлав) Д. Олячнин знайшов прізвища українських студентів, переважно із Києво-Могилянської Академії і написав працю «Про студіюючих

українців у Бреслявлі в XVIII ст. (винятки з матрикелів)» та статтю для німецького журналу «Kyrus», в якому вмістив реєстр і список студентів, які навчалися в гімназіях і німецьких університетах з XVI по XVIII ст.

Серед студуючих дослідник називає і Василя Сковороду, який після Києво-Могилянської академії навчався два роки в останньому класі (Пріма) в гімназії св. Єлисавети. Про це зазначено в оригіналі матрикулу гімназії св. Єлисавети в записах від 24 вересня 1751 р.: «Vasilius Skoworoda, filius Sabae Cosaci natus in Russiae minori s Cornuchi anno 18 aetatis – Primanus» («Василь Сковорода, син козака із Чорнух, народжений у Малоросії, віком 18 років, учень класу Пріма» [1, с. 44].

Отже, Василь Сковорода, який народився у 1733 р., навчався 2 роки (1750/1751 і 1751/1752) в останньому класі Вроцлавської гімназії. Після закінчення навчання 19-річним юнаком він повертається додому, але батьки на той час уже померли.

Дослідження було опубліковано у 30-х роках XX століття в зарубіжних виданнях, зокрема і у 2 томі львівського «Вістника» за 1934 р. і залишилося непоміченим українськими літературознавцями.

До 250-річного ювілею українського філософа відомий український літературознавець Леонід Махновець видав його біографію, з якої, як відзначається у анотації, «читач довідається про таке, чого не знайти в жодній іншій праці про Григорія Сковороду», а його знахідки й міркування, привели до важливих наукових результатів і «заперечили твердження, вирубані навіть на граніті».

Але Леонід Єфремович жодним словом не обмовляється про Василя Сковороду, хоча наводить чимало інших імен з прізвищем Сковорода.

Під час перебування у Чорнухах на одному з обласних літературно-мистецьких свят «Благословенні ви сліди, мандрівника Сковороди» Дарина Тетерина-Блохина, доктор філософії, кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент УВАН, Почесний Академік, лауреат Шевченківської премії, президент «Німецько-Українського наукового Об'єднання імені Ю. Бойка-Блохина» розповіла покійному заслуженому діячеві мистецтв України Г. М. Шибанову, що у Григорія і Степана був ще один брат – Василь. Георгій Миколайович намагався віднайти якісь згадки про нього, але виявилось, що все не так просто.

Із публікацій відомо, що Василь Сковорода був козацьким сотником у Торській сотні Ізюмському полку на Слобожанщині. Про це свідчить фотокопія сторінки з книги «Осмогласник» (збірка церковних співів) з написом: «Сия книга принадлежит Василию Сковороде Сотнику», вміщена у книзі Ф. К. Сахарова «Библиография русского церковного пения» [1, с. 45].

У 1765 р. за підтримки полковника Федора Краснокутського і підпрапорного Василя Сухомлина Василь Сковорода, як «отставной», опинився у с. Гусинка на Куп'янщині, що належала до Торської сотні Ізюмського полку.

Науковий працівник Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди у с. Сковородинівка Д. М. Дудко у статті «Василь, брат Григорія Сковороди, і Слобожанщина» писав: «Нещодавно були видані списки Слобожанської старшини, складені у 1765-1767 рр. Ім'я Василя Сковороди в них було відсутнє. Залишається припустити, що сотником він був до 1765 року, а в Гусинці осів вже після 1767 р. Саме тут, в маєтку поміщиків Сошальських, часто жив Григорій Сковорода. Напевно брати зустрічалися. Але Григорій Сковорода чомусь не згадує брата в листах з Гусинки. Можливо брати розминулися в часі. Адже перебування Григорія Сковороди в Гусинці згадується у 1779-1792 рр.» [1, с. 44].

Не зустрічається Василь Сковорода і серед відомих імен спудеїв Києво-Могилянської академії (і це можна пояснити відсутністю документів, які не дійшли до нашого часу). У фундаментальних виданнях біограм козацької старшини відомих істориків В. Кривошеї, І. Кривошеї, В. Заруби його прізвище теж відсутнє. Не зустрічається сотник Сковорода і в списках Ізюмського полку, в ґрунтовному дослідженні Маслійчука «Козацька старшина слобідських полків другої половини ХУІІ-першої третини ХУІІІ ст.», Потапенка та інших дослідників історії слобідських козацьких полків.

Не згадує своїх братів і сам Григорій.

Працюючи в читальному залі Центрального державного історичного архіву України переглянув чимало документів з фонду 51. Генеральна військова канцелярія, які стосуються як Чорнуської сотні, так і Лубенського полку, але імені Василя Сковорода не зустрічав.

Але у фонді Малоросійської колегії віднайшов «Дело о выдаче паспорта козаку Чернуской сотни Сковороде на проезд в г. Москву для свидания с братьями», яке датується 1772 р.

Хто ж цей козак? Виявилося, що Клим Васильович Сковорода, але листа писав його син Степан (Стефан), оскільки батько був неграмотний. Зі справи випливає, що Сава Сковорода – дядько Клима, а Василь, брат Сави, приходився Григорію – дядьком.

Про це свідчить також один із документів зі справи про пошуки Климом Сковородою підтвердження козацького походження: «Прошлого 1766 года ноября 4 занеся в суд оній Генеральній о козачестве своем и предок своих иск, прописуя о них, что дед Иван Сковорода имел в доме сынов Василия й Савку, кой Василий мне отец а Савке родной дядько были» [6, арк. 6].

Генеральний військовий суд виніс таке рішення: «По определению Генерального войскового суда за давними козачими Лубенского полку компутами и ревизиями 1723 году о предках ищущего козачества Клима Сковороды при бытности истца и поверенного от бывших Днепровского карабинерного полка козака Кирила Качаловского в присутствии адвоката Климента Волновасского справка чинена, которой явилось у деда Ивана Сковороды и отца Василия как по компутам так и по ревизии 1723го году между козаками и между мужиками не писалось а сказался по ревизии 723 году показуемый истцом по доношению ... как и по решению суда его родной брат а его просителя дядя Сава Сковорода в местечке Чернухах в стать тяглых козаков з двора истца козаком написан» [6, арк. 14].

То виходить, що дід Іван – батько Василя і Сави, і Саву відповідно по-батькові не Леонтійович, а Іванович?

На початку 2020 р. мав завершувати роботу в архіві. Залишилося переглянути метричну книгу однієї з чорнуських церков за 1731-1740 рр., на яку я не покладав якоїсь особливої надії, більше цікавили роди сотенної старшини.

І тут на мене чекало відкриття. У метричній книзі Свято-Воскресенської церкви із фонду 127. Київська духовна консисторія знаходжу запис, під № 2, зроблений священником Стефаном Антонієвим, датований 1 січня 1733 р. (але у записі не уточнено належність зазначеної дати до факту народження): «Крестил младенца Василия о родителей законновенчанных Сави Сковороды и жены его Пелагеи, восприемник Григорий Дрозденко, восприемница Мария» [5, арк. 63в].

Нижче ще один запис, про хрещення Савою Сковородою сина Микити Швеця – Павла, а у листопаді 1933 р. – дочки Максима Шостака – Уляни [5, арк. 63в, 11зв.].

Відтепер, можемо з упевненістю стверджувати, що Василь був дійсно рідним братом Григорія.

Запис про народження Василя Сковороди у метричній книзі чорнуської Свято-Воскресенської церкви спростовує ще одну гіпотезу щодо місця народження Г. Сковороди у присілку Харсіки м-ка Чорнухи. 30 років автор, посилаючись на хоча й непрямі докази народження майбутнього філософа у Харсіках, зокрема й видатних вчених, підтримував цю версію.

І тепер, відкривається істина, чому ж присілок Харсіки називають місцем народження Г. Сковороди.

Насправді тут жив його племінник та найвірогідніше, і його дядько Василь. Односельці ж пам'ятали, що тут жили Сковороди, особливо не занурюючись у генеалогію роду. Так, ще у 20-х роках минулого століття тут жили три родини нащадків по лінії Василя Сковороди: 1) Родіон Гнатович, 54 р., Єфимія Іванівна 49 р., Феодосія Родіонівна, 18 р.; 2) Мусій Гнатович, 60 р., Настя Дем'янівна, 60 р., Вірка Мусіївна, 22 р., Мар'яна Мусіївна, 20 р.; 3) Архип Михайлович, 45 р., Оксена, 40 р., Дем'ян 53 р., Маруся Іванівна, 50 р., Ганна Дем'янівна, 20 р., Онисія Дем'янівна, 18 р. [2, арк. 22-23].

Слід відкинути і версію про те, що батько Г. Сковороди був священником. Адже у одному з документів чітко вказано: «Сава Сковорода в местечку Чернухах в стать тяглых козаков з двора истца козаком записан» [6, арк. 14].

У одному із документів згадуються також Омелян [4, арк. 21] та Федір [3, арк. 225, 231; 4, арк. 168-169] Сковороди, хоча поки-що не вдається дізнатися ступінь їх родичання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блохина Д. Из архивных материалов Д. Оляничина про Г. Сковороду // Переяславський літопис: зб. наук. статей. [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Вип. 4. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 41-49.
2. Державний архів Полтавської області. Ф. р. 2126. Оп.1. Спр. 365.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 603.
4. Там само. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 19266.
5. Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 1330.
6. Там само. Ф. 56. Оп. 3. Спр. 2214.

Марина Федорова,
завідувач відділу краєзнавства
Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського
(Полтава)
fedorova1878@gmail.com

СКОВОРОДА У «ПІКСЕЛІ»: ВІРТУАЛЬНИЙ БІБЛІОТЕЧНИЙ МАРАФОН «МАНДРУЄ СВІТОМ ЙОГО СЛАВА» (ДО 300-РІЧЧЯ Г. С. СКОВОРОДИ)

Святкування 300-річчя від дня народження видатного українського просвітителя-гуманіста, філософа, поета, педагога. Г. С. Сковороди проходить на державному рівні і є однією з ключових культурно-мистецьких подій 2022 року. Природньо, що до святкування

ювілею славетного земляка готувалася і головна книгозбірня Полтавщини – Полтавська ОУНБ ім. І. П. Котляревського.

Відділ краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського на початку 2022 року ініціював створення віртуального проєкту «Точка доступу: Скворода» (https://library.pl.ua/tochka_dostupu_skovoroda/). Мета – привернення уваги до непересічної постаті філософа, вшанування його пам'яті, а також популяризація творів та друкованих видань, зокрема рідкісних, з фонду головної книгозбірні Полтавщини. Віртуальний проєкт має просвітницьку, інформаційну цінність для широкого кола користувачів.

З початком повномасштабного вторгнення активна бібліотечна робота на деякий час призупинилась, бо питання допомоги ВПО вийшли на перший план. Але згодом відділ краєзнавства спільно з бібліотекою-філією № 4 Центральної бібліотеки Полтавської МТГ започаткували віртуальний бібліотечний марафон до 300-річчя Г. С. Сквороди «Мандрює світом його слава». Заходи відбуваються з урахуванням воєнного стану та дотриманням правил безпеки. Як показав досвід, на сьогодні онлайн формат зустрічей є найоптимальнішим та дозволяє охоплювати широке коло користувачів.

Протягом усього часу до ювілейного марафону приєдналося понад 200 учасників з України (Полтавщина, Харківщина, Сумщина), Австралії (Мельбурн), Нової Зеландії, Японії, Лівану. Заходи відбуваються за підтримки Світової Федерації Українських Жіночих Організацій та Відділу Мальви, Союзу Українок Австралії.

З впевненістю можемо відзначити, що Григорій Скворода в умовах війни постав для кожного українця символом духовної міцї, незламності та життєствердності!

Постать Сквороди вивчали Іван Франко, Павло Тичина, Ліна Костенко. Василь Стус вважав Сквороду найкращим поетом України; Папа Римський Іван Павло II цитував українського богослова: «Все мина, лиш любов зостається по всьому, все мина, та не Бог, не любов». Василь Барка, чийм життєвим кредо стали слова: «Світ мене спіймав, але не вдержав», – говоритиме про Сквороду як про «найбільшого після перших отців Церкви християнського філософа світу».

Про що ми говоримо на віртуальних зустрічах? На перших заходах намагалися охопити творчість письменників, які присвятили свої твори Григорію Савичу, адже його образ почав входити у художню літературу ще з першої половини XIX ст. Тож ми познайомилися з творчим доробком поета, етнографа, фольклориста Павла Павловича Білецького-Носенка, у доробку якого є дві байки, присвячені цьогорічному ювілярові. Байка «Скворода», за визначенням українського літературознавця Павла Попова, є своєрідним гумористичним літературним портретом українського філософа. Інтерес до Сквороди у поета Миколи Філянського не пропадав до кінця життя. Він познайомився з творчістю земляка у двадцятирічному віці і відтоді перейнявся ідеями філософа, його поглядами на світ і природу. Відомий факт, що Микола Філянський готував навіть збірку Г. Сквороди в перекладах на сучасну українську мову. Але на жаль його робота не збереглася [5, с. 21].

1920-ті рр. позначилися зростанням інтересу до постаті Сквороди та його філософії. У 1922 році в Україні широко відзначили 200-річчя з дня його народження. Для Павла Тичини Скворода – символ світової гармонії і оборонець справедливості. Образ Сквороди став близьким поетові. Слід відзначити, що Тичина звернувся до постаті Сквороди в нелегкий для себе період, коли перед ним постала проблема переосмислення власних життєвих поглядів. Павло Тичина присвячує йому збірку «Замість сонетів і октав» (1920) та розпочинає роботу над поемою-симфонією «Скворода» [1, с. 231]. Микола Хвильовий

називає Сковороду «великим українським філософом», Валер'ян Поліщук у «біографічно-ліричному» романі «Сковорода» показує філософа відважним мандрівником «у глибини духа», Максим Рильський у поезії «Китаїв» бачить Сковороду предтечею нового світу, Микола Зеров береться за переклади латиномовної сквородинської поезії, Юрій Клен розпочинає свій шлях українського поета сонетом «Сковорода»... Дмитро Донцов присвятить останні дні свого життя праці над статтею «Дороговказ Григорія Сковороди нашій сучасності» (прикінцева сторінка рукопису так і залишилася в його друкарській машинці).

Дмитро Павличко у вірші «Сковорода» (1967) змалював мислителя, як мандрівного правдошукача, котрого не розуміє сите панство і котрий віддає свої сили просвітництву знедоленого люду. Разом з тим (і в цьому своєрідність павличкової інтерпретації), його Сковорода – це воїн, не усамітнений споглядальник сушого, а борець, нищитель схоластичних догм і будитель людської, національної гідності, який піднісся над своїм часом, його оманами та облудами, але не в гордині, а палкому прагненні прислужитися упосліджуваному народові.

Неодноразово письменник, перекладач, голова Українського фонду культури, Герой України Борис Ілліч Олійник у своїй творчості звертається до образу Сковороди. До 250-річного ювілею українського мислителя створює ліричний цикл «Сковорода і світ» (1976). Наші сучасники – письменник, літературознавець, критик, публіцист Микола Костенко, поети Федір Гарін та Дмитро Шупта – присвячували різножанрові твори видатному землякові.

Вже зовсім інший напрямок мала третя зустріч у рамках віртуального бібліотечного марафону «Мандрує світом його слава». Ініціювала її Тетяна Олександрівна Бражник, менеджер Козельщинського культурно-освітнього осередку «Смарт-простір», добре відомого своєю діяльністю в Україні. На зв'язок вийшов історик, представник педагогічної спільноти, директор музейного комплексу Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Віталій Костянтинович Тукан, який з початку повномасштабного вторгнення перебуває у Козельщині. Тож Віталій Тукан розповів про харківський період життя філософа та музейний комплекс університету, адже саме цей заклад у ніч з 5 на 6 липня 2022 року зазнав ракетного удару, у результаті якого була зруйнована частина будівлі, зокрема приміщення наукової бібліотеки. Неймовірно, але факт, неушкодженим виявився пам'ятник Григорію Сковороді, який рятувальники дістали з-під завалів. До речі, Віталій Тукан у «Смарт-просторі» започаткував два проекти «Історія незламних» (розповіді про міста України) та «Видатні українці», які збирають широку аудиторію.

Далі декілька зустрічей відбулося з музейниками. Співпраця відділу краєзнавства з науковцями Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського триває давно, тому співробітники люб'язно погодилися представити свої дослідження постаті філософа. Так, Валентина Іванівна Скриль, старший науковий співробітник музею розкрила тему творчості І. Срезневського, зокрема образ Г. С. Сковороди в оповіданні «Майоре, майоре!». Сюжет свого твору Срезневський будує, використовуючи рукописні та усні оповіді про Г. Сковороду, поєднуючи уривки з творчої спадщини філософа з авторським домислом. Автор бачив у постаті Сковороди не тільки ту особу, яка віддала себе всього для проповідування ідеалів добра, моральності, вищої міри людяності, гармонії між власним теоретичним ученням і його практичною реалізацією, а й гідного репрезентанта сучасних Срезневському ідеалів справді народного інтелігента, яких так треба було українській культурі.

Тема виступу провідного наукового співробітника Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського Євгенії Всеволодівни Сторохи – «Художня інтерпретація образів Г. Сковороди та І. Котляревського у повісті Шевченка «Близнець»». Тарас Шевченко ще в дитячі роки читав твори Сковороди. Саме образ Сковороди-педагога вивів Кобзар у своїй повісті – він згадує Сковороду як приятеля Федора Сокири, одного з героїв твору. Тут же Шевченко називає Сковороду «Диогеном наших дней». Але у той же час, як зазначила Євгенія Всеволодівна, поет ставився критично до філософії Сковороди, називаючи його «містиком».

Інформативною і водночас щемливою була зустріч з Ганною Петрівною Ярмиш, завідувачем науково-освітнього відділу Національного літературно-меморіального музею Григорія Сковороди у Сковородинівці на Харківщині. Адже всім добре відомий факт обстрілу російськими окупантами Харківської області у ніч із 6 на 7 травня, внаслідок якого постраждав музей. Ганна Петрівна оптимістично запевнила всіх слухачів, що музей вистоїть! Окрім сучасних подій, дослідниця висвітлила тему «Душу дивний трепет перейма» (Іванівська стежа Григорія Сковороди).

До наступної зустрічі приєднався Микола Іванович Булда, директор Публічної бібліотеки ім. Г. С. Сковороди Чорнухинської селищної ради, заслужений працівник культури України, відомий краєзнавець та дослідник життя і творчості Сковороди. Зокрема, Микола Іванович – автор книжок «Мудрець з чорнухинського краю», «Край Григорія Сковороди» та численних краєзнавчих розвідок. Він представив свою краєзнавчу розвідку «У пошуках Василя, брата Сковороди». У своєму дослідженні Микола Іванович звертається до першоджерел, архівних документів, за допомогою яких вдалося встановити, що Василь – насправді рідний брат Г. Сковороди.

Віртуальний бібліотечний марафон «Мандрує світом його слава»: до 300-річчя Г. С. Сковороди триває. У планах ще декілька зустрічей, зокрема, з авторкою поеми «Сковорода» Наталією Дзюбенко-Мейс. Завершити ювілейні святкування плануємо заходом у змішаному форматі «ПО_читай Сковороду»: експрес-виставка однієї книги – Григорій Сковорода «Сочинения в стихах и прозе». Це видання з рідкісного фонду наукової книгозбірні зацікавить книгознавців, істориків, філологів та всіх пошанувачів творчості Варшави.

На сьогодні ми провели вісім віртуальних зустрічей і всі учасники погоджуються з тим, що багато дослідників життя і вчення Григорія Сковороди говорять приблизно наступне: Варшаві якимось чином вдається залишатися близьким і сучасним для нових поколінь, попри те, що вже змінилися кілька епох. У кожній новій генерації знаходяться люди, які мають Сковороду «за свого», люблять і шанують його як друга і учителя.

Хочемо завершити словами поета Павла Тичини, сказаними ним у роки Другої світової війни, але які, на жаль, як ніколи перекликаються із нашим сьогоднішнім і є дуже актуальними: «І сама постать Сковороди – настільки вона глибоко увійшла у свідомість народу українського та митців його, що її беруть уже за центральну, за дійову особу в свої твори наші письменники та художники, беруть як друга пригноблених, як полум'яного патріота, як гуманіста. Зараз німецькі фашисти, пазурами впившись в Україну, нищать там на ній все те, що може перешкодити їм, їхньому на нашій землі пануванню... І так хочеться сказати їм словами Сковороди: «Ви обростаете грунтами, а вдруг может то пропасть?» І ясно, що пропаде» [2, с. 216].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сулима М.М. Григорій Сковорода в романі Валер'яна Поліщука і симфонії Павла Тичини // М. М. Сулима. Книжниця у семи розділах: Літературно-критичні статті й дослідження. – К.: Фенікс, 2006. – С. 231-236.
2. Тичина П. Вибрані твори: в 3 т. – К. : Держлітвидав України, 1957 – Т. III. – С. 216.
3. Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода. – Х.: Фоліо, 2013. – 124 с.
4. Ушкалов Л.В. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. – 2-ге вид. – К.: Дух і Літера, 2017. – 368 с. – (Постаті культури).
5. Філянський М.Г. Поезії / упоряд. В. О. Шевчук. – К.: Радянський письменник, 1988. – 237 с.: іл. – (Б-ка поета).

Людмила Андропова,
кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри методики навчання мов і літератури
КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
(Харків)
andronova_lg@ukr.net

СВІТОГЛЯД ЯК ОСНОВА ТВОРЧОГО МЕТОДУ МИТЦЯ

«Чи не одкриє духів міць
Мені одвічних таємниць...»

Й. В. Гете. «Фауст»

«Шукати істину – і легко і важко,
тому що ніхто не може ані цілком її осягнути,
ані цілком її помітити, але кожний додає потрошку
до нашого пізнання природи, і з сукупності цих фактів
складається сповнена величі картина»

*Аристотель. Висловлювання, вигравіруване на
будинку Національної академії наук у Вашингтоні*

Ці епіграфи свідчать, з одного боку, про тяжіння людини до пізнання, її зв'язок з філософією, з другого – про єдність філософії та літератури. Саме філософія є основою формування літературних напрямів, течій, світогляду письменників, особливостей поетики їх творів. Невипадково відомий італійський поет Северін Боетій – представник раннього Середньовіччя – вважав філософію «наукою над усіма науками». Його головний твір – «Утіха Філософії», в якому він стверджував, що Філософія – це Мудрість, яка володіє більшою силою, ніж поезія.

Про вплив філософії на особливість творчості поетів говорив ще Аристотель у своєму творі «Поетика». На його думку, завдання поета – відобразити не те, що дійсно відбувається, а те, що могло відбутися. Порівнюючи поезію та історію, він підкреслював: «<...> поезія і філософські глибша, і серйозніша за історію – поезія говорить про загальне, а історія – про окреме» [3, с. 63]. Тобто творчий метод митця залежить від філософських міркувань, узагальнень, його світогляду, який є своєрідним ключем до розуміння особистості автора, створеного ним художнього світу, шляхів реалізації у творі авторської позиції. Яскравий взірець – творчість Данте, в якій поєдналися риси двох епох – пізнього Середньовіччя і

раннього Відродження. Гуманістичний пафос, відстоювання активної життєвої позиції, права людини відчувати себе особистістю, права на кохання, щастя – головні ознаки творчості поета. Але при цьому декілька разів постає питання – чому? Чому Данте у «Божественній комедії» помістив Франческу де Раміні та її коханого у Пекло, де їхні тіні «вихор <...> жене несамовитий» [4, с. 44]. Чому у Пеклі опинився Улісс (Одіссей) – найулюбленіший герой у світовій літературі, чий образ належить до «вічних образів»? Відповідь треба шукати в особливостях світогляду поета. Його ранні поетичні твори написані під впливом поетичної школи «нового солодкого стилю», представники якої у своїх поезіях спирались на філософію Фоми Аквінського. У роздумах про почуття, взаємини між людьми мислитель дійшов висновку, що існують три типи любові: любов натуральна, чуттєва, розумна. Саме розумну любов він вважав найвищим взірцем стосунків між чоловіком і жінкою: це духовна (платонічна) любов, особливість якої – безкорисливість.

Данте, як відомо, усе своє життя кохав Беатріче, думав про неї навіть тоді, коли був одружений, коли опинявся в дуже складних життєвих обставинах. Усі твори (вірші, наукові трактати) він присвятив саме їй. Риси платонічного кохання відбилися в автобіографічному творі митця «Vita Nova» («Нове життя»), в якому поєдналися проза і поезія. Поет згадує першу зустріч з Беатріче – у дев'ять років: вона увидалася йому не донькою смертної людини, а донькою Бога. Вона приходила до нього уві снах. Так, в одному зі сновидінь з'явився Повелитель і примусив дівчину з'їсти серце майбутнього поета. Безумовно, цей сон мав символічний характер: у своїх сонетах Данте зображає Беатріче як символ Божого провидіння і неземної Краси. Тому саме Беатріче у «Божественній комедії» веде ліричного героя – Поета – до Раю.

Платонічне кохання Данте висвітлюється у його сонетах, що увійшли до «Нового життя». Приховуючи справжнє кохання, він навіть не називає ім'я Беатріче, а говорить про свої почуття до невідомої Донни. Але у цих віршах створюється образ коханої, якій Господь дав владу над людьми і яка розповсюджує навколо себе атмосферу добротності.

При цьому слід відмітити двоїстий характер світогляду Данте, що яскраво відобразився у «Божественній комедії». Синтез рис минулого і майбутнього – важлива ознака творчого методу митця. З одного боку, він виступає як провісник Ренесансу, з другого – як захисник середньовічних релігійних законів, згідно з якими людська плоть грішна. Тому він карає Франческу де Раміні і Паоло за порушення шлюбної вірності – як любострасників.

Оспівуючи велич людського духу, людину як індивідуум, поет водночас карає Улісса та його товаришів за жагу пізнання, за те, що вони перейшли межі дозволеного Господом. Улісс так розповідає про свій «злочин»: вони відправились у подорож, «Щоб вслід за сонцем, землі зрять печальні»:

*Кормою повернули ми на схід,
Зробили на шаленій лет в просторі
Із весел крила й брали вліво хід.
Під іншим полюсом я всі вже зорі
Зрів у ночі, а наші на очах
Зникали мало не цілком у морі.
Уп'яте сяяла на небесах
І гасла місячна стежа широка,
Відколи вийшли ми на смілий шлях <...> [4, с. 142].*

Тобто Улісс та його супутники вийшли за межі земної атмосфери, за що й були покарані автором поеми.

Однією з найцікавіших пам'яток англійської літератури Середньовіччя визнана поема Вільяма Ленгленда «Видіння Вільяма про Петра Орача». Це дидактичний, алегоричний твір, який вчить суспільство Правді, Любові, Праці. Контраст – головний композиційний прийом, за допомогою якого реалізується авторська позиція. Формальній релігії автор протиставляє релігію, сутність якої – виконання «Божого закону», що відбивається у Євангелії і потребує від людини активної життєвої позиції та обов'язкової праці. Митець викриває вади феодального суспільства, де панують несправедливість, марнославство, жадібність священиків, які порушують закони християнської моралі, продають індульгенції, обманюють людей.

Алегорія – провідна ознака поезики твору. Автор звертає увагу на семи смертних гріхах, що постають у вигляді живих людей. Це Гордість (він), Непомірність (він), Заздрість (він), Гнів, Жадібність (він), Пересиченість (він), Лінощі (він). Усі вони розповідають про себе з гумором, що надає твору особливого колориту. Наприклад, Пересиченість виступає у ролі сера Ненажери, який ішов на сповідь до церкви, а опинився у трактирі. Кожний пригощав його ейлем, внаслідок чого жінка насилу вивела його із цього «привабливого куточка». Колоритний образ – сер Лінощі, який постає перед ліричним героєм зі заспаними очима.

Як збутися гріхів, очистити свою душу, знайти Правду, знає лише Петро Орач, який стверджує: шлях до Правди – праця, самовдосконалення, творити добро. На думку поета, добро як засіб морального самовдосконалення має три ступеня: «Do well – роби гарно», «Do better – роби краще», «Do best – роби найкраще». І тоді людина отримає Божу нагороду.

Таким чином, якщо Данте у «Божественній комедії» зображає потойбічний світ, в якому грішники приречені на вічні страждання, Ленгленд за допомогою алегорії створює картину реальної дійсності і вказує шлях до Божого прощення.

Особливості англійського Відродження, ренесансного реалізму відбилися у драматургії Крістофера Марло – сучасника В. Шекспіра. Лейтмотив його світогляду і творчості – відмова від християнської ідеї про те, що справжнє щастя – на Небі, у потойбічному світі. Драматург стверджував, що людина може побудувати Рай і на землі своїми руками. Звідси – порушення у п'єсах морально-етичних проблем: велич духу людини; Краса, що надихає людину на великі звершення, на досягнення своєї мети; смисл духовного життя оновленого людства і окремої особистості. Тому митець у своїх драмах створює титанічні образи героїв, які здатні на незвичайні вчинки. Так, у п'єсі «Тамерлан Великий» на основі історичних фактів К. Марло відтворює життя середньовічного завойовника Тимура, який у походах і битвах створив величезну феодальну імперію. На відміну від історичного Тимура, зовнішність якого не була привабливою (за свідченням дослідників, у нього було чорне волосся, він кульгав, мав суху руку), герой п'єси К. Марло відрізняється фізичною силою, красою: у нього «золотисте волосся, як в Ахілла», його очі нагадують «магічні скельця», в яких відбиваються жага влади, мрія бути володарем усього земного, а потім і Всесвіту.

Автор зображає у драмі життєвий шлях Тамерлана – від простого скіфського пастуха до «царя над усіма царями». На початку твору він здійснює беззаконні напади, грабує купців. Це дуже жорстока людина, яка не знає ані жалості, ані співчуття. Його головна мета – оволодіння державою. Але, створюючи титанічний образ героя, автор підкреслює в ньому

суперечність. З одного боку, це бунтар, що прагне самоствердження, пізнання, перебудови світу на кращий, здатний на велике кохання (кохання до Зенократи – спочатку як до полоненої, а потім – як до дружини), з іншого – його жорстокість не знає межі. Невипадково вороги називають його послом з Пекла: він утримує у клітці турецького султана та його дружину, убив єгипетського царя. Намагаючись виховати своїх синів як жорстоких, безстрашних воїнів, Тамерлан розчарувався у старшому синові і вбиває його, побачивши у ньому зовсім іншу людину – м'яку, обру, не здатну на злочин.

У розкритті характеру Тамерлана символічну функцію виконує колір: білий – білий намет, Тамерлан у білому одязі, на білому коні, що означає його спокій, тимчасове перемир'я; червоний – червоний намет, правитель у червоному одязі: він гнівається, бути черговому нападу; чорний – чорний намет, чорний одяг, чорний кінь: особлива жорстокість Тамерлана та його війська.

Сконцентрованість дії навколо одного героя, використання гіпербол, метафор, міфологічних образів, символічних художніх деталей – характерні ознаки творчого методу К. Марло, які мали вплив на подальшу англійську драматургію, зокрема, на творчість В. Шекспіра.

За тематикою, проблематикою з драмою «Тамерлан Великий» пов'язана інша п'єса К. Марло – філософсько-психологічна трагедія «Трагічна історія доктора Фауста», в якій трансформується давня німецька легенда про чорнокнижника, що продав душу дияволу. Як і Тамерлан, Фауст – суперечлива особистість. Це вчений, який прагне пізнання невідомого, нових шляхів відкриття таїн світобудови, за допомогою знань перебудувати світ: у морях пустити торговельні судна, збудувати повітряний міст для з'єднання світів тощо. В образі Фауста оспівується велич духу, розуму людини, сила знань. Але його мета – не щастя людства, а досягнення багатства, слави, влади. Тому він і уклав договір з володарями Пекла – Люцифером, Вельзевулом, Мефістофелем. Протягом 24 років Фауст разом з Мефістофелем пізнавав світ, побував у Пеклі, де Люцифер продемонстрував йому сім смертних гріхів. Спираючись на традиції В. Ленгленда, Дж. Чосера, автор з гумором зображає ці гріхи в образах людей. Слідкуючи за реакцією Фауста, Мефістофель звертає його увагу на жорстоку реальність, відмічаючи, що людством керують гріхи і Пеклу немає межі, воно усюди: *«І там, де Пекло, повинні вічно бути ми»*. Коли Фауст повинен зійти у Пекло, він благає сили зла змінити рух часу, дати йому можливість ще трохи пожити. Стали вже хрестоматійними слова гетівського Фауста: *«Постій, хвилино, гарна ти!»*. Оскільки фаустівська тема належить до «вічних тем», а Й. В. Гете використовував і легенду, і літературні джерела (у тому числі і твір К. Марло), то це висловлювання відноситься і до героя К. Марло. Але якщо Фауст у К. Марло жадав лише своєї могутності, то Фауст у Й. В. Гете перед смертю підкреслює, що його вчинки були спрямовані на здійснення добра на землі:

Постій, хвилино, гарна ти!

Ніяка вічність не поглине

Мої діла, мої труди! (переклад М. Лукаша) [2, с. 77].

Ідеї доби Просвітництва по-різному відобразилися у творчості видатних письменників XVIII ст. – Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, Д. Дідро, Й. В. Гете, Г. С. Сковороди та ін. Як відомо, філософія раціоналізму стала основою просвітницької ідеології. Діячі цього руху прагнули знайти шляхи побудови розумної держави, оспівували культ «природної людини», стверджували ідею необхідності просвітництва як важливого засобу виховання (і перевиховання) людини і суспільства в цілому.

Великий вплив на духовне життя Європи XVIII ст. мала творчість французького мислителя, письменника, вченого Вольтера, світогляд якого формувался на основі учення англійського філософа Джона Локка, стверджуючого, що саме досвід є джерелом пізнання світу. Суперечність – головна ознака світогляду Вольтера. Він був деїстом, тобто вважав, що світ створений Богом, але стверджував, що подальше існування світу, його рух здійснюються вже без Божого втручання. Тому, викриваючи вади суспільства, аморальність служителів офіційної церкви, письменник дійшов висновку про створення «природної релігії», мета якої – застереження людства від аморальних вчинків.

Особливості світогляду Вольтера, творчого методу найбільш яскраво відбилися в його філософських повістях «Задіг, або Доля», «Кандід, або Оптимізм», «Простак». Порушуючи у цих творах проблеми людини і Бога, світового зла, соціальної несправедливості, долі людини у суспільстві, аморальності суспільства, яка трактується як злочин, письменник знайшов оригінальну форму їх втілення. Він акцентує увагу на зіткненні ідей, що зумовлює розвиток дії логікою філософських висловлювань. Характерні ознаки повістей Вольтера: відсутність психологічного аналізу, поєднання трагічного і комічного, парадоксальність, гротескність, символічність.

У центрі повісті «Простак» – історія життя «дикуна», «природної людини», яка опинилася у маленькому французькому містечку серед «шановного товариства» і поступово перетворюється на освічену, шляхетну людину, здатну на велике кохання, співчуття. У нього немає імені. Гуронець, Простак – так називають його оточуючі. У цьому приховується символічний підтекст: образ Простака – це узагальнений образ «природної людини».

Центростворюючу функцію у повісті виконує конфлікт між «природною людиною» і буржуазним суспільством, між щирістю і лицемірством, між розумом і неправдою. Розповідаючи про юнака, автор підкреслює його щирість, простодушність. Він висловлював свої думки прямо, відверто, діяв так, як підказувало серце. Тому його поведінка викликала здивування людей, серед яких він опинився. Шановне суспільство було особливо здивовано тим, що Простак нехрещений. Авторська позиція яскраво висвітлюється у розпитуванні оточуючих про життя гуронця. Суддя, наприклад, поцікавився, якої релігії дотримується юнак: «<...> чи вибрав він релігію англіканську, чи гугенотську. – «Я тримаюся своєї релігії, сказав той, – як ви своєї». <...> Простак запевнив <...>, що в його країні ще нікого не навернули до віри, що ніколи справжній гуронець не зміняв своїх переконань і що в їхній мові нема навіть терміна, що означав би зрадливість» (переклад Л. Івченкової) [1, с. 123]. Все товариство вирішило його хрестити. Автор з гумором відтворює сцену хрещення, в якій викриваються риси юнака і шановного товариства. Дядько дав йому Новий Заповіт. Прочитавши його, Простак «заприсягався повідтинати ніс та вуха Кайяфі й Пилатові, якщо колись зустріне цих шахраїв» [1, с. 127]. Запам'ятавши слова святого Якова: «Сповідайте ваші гріхи один одному», – Простак після сповіді витяг зі сповідальні францисканця і заставив того теж сповідатися, погрожуючи, що не відпустить його, поки той не розкаже про всі свої гріхи. Францисканець закричав: «На крик збіглися люди й побачили оглашеного, що душив ченця в ім'я святого Якова меншого» [1, с. 128].

Гуронець із задоволенням вчився, робив успіхи у науках, особливо у науках про людину. Він бачив речі, як вони є, висловлювався «в усій своїй прямоті». Але чим далі, тим частіше він замислювався про сутність релігії, про закони – існують вони в суспільстві чи ні?; чому у нього відбирають свободу, кохання? Авторська позиція відбивається у висновку героя: у цілій країні немає ніяких законів.

Опинившись у благородному товаристві, яке у творі є уособленням буржуазного суспільства в цілому, Простак пережив багато негараздів, втратив кохану, але залишився благородною людиною.

Таким чином, світогляд – важливий складник художнього світу творчої особистості. За його допомогою висвітлюються шляхи реалізації авторської позиції, особливості поетики творів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андропова Л.Г., Карліна Л.О. Світова література. 9 клас.: хрестоматія. Харків. ПЕТ. 2015.
2. Андропова Л.Г. Зарубіжна література. 11 клас. Хрестоматія. Харків. Видавничий дім Весна. 2019.
3. Аристотель. Поетика. Пер. Бориса Тена. Харків. Фоліо. 2018.
4. Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія: поема. Пер. Є. А. Дроб'язка. Харків. Фоліо. 2017.
5. Кирилюк З.В. Зарубіжна література. Античність. Середньовіччя. Відродження. Класицизм. Посібник для вчителя. Тернопіль. Астон. 2002.
6. Козлик І.В. Вступ до історії західноєвропейської літератури доби Середньовіччя та епохи Відродження («Картина світу». Естетика. Поетика). Івано-Франківськ. Гостинець. 2006.
7. Марло Крістофер. Трагічна історія доктора Фауста. Всесвіт. 1979. № 4.
8. Філософські основи літературних текстів. Науково-методичний збірник. Харків. Харківська академія неперервної освіти. 2017.
9. Langland William. Piers Plowman. Ed. by K.M. Warren. 1913.

Ігор Козюра,

доктор наук з державного управління,
професор кафедри менеджменту ВНЗ Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
(Полтава)

ivko@ukr.net

«СРОДНА ПРАЦЯ» ПЕДАГОГА: БІОГРАФІЧНО-ЛОКАЛЬНИЙ ВИМІР

Григорію Сковороді належить почесне місце серед просвітителів XVIII ст. Його філософські, літературні та педагогічні твори мали великий вплив на розвиток науки про освіту та практику виховання. З творів, листів Г. Сковороди постає образ учителя, принципами якого були любов і повага до особистості учня, гідність наставника, безкомпромісність, чесність, служіння добру. Він був прибічником гуманістичного процесу, мета його – сформувати мислячу, чуйну, освічену людину зі світлим розумом і гарячими почуттями, підготувати учня до життя. З моральних почуттів Г. Сковорода надавав дружбі, любові до батьківщини, свого народу, праці.

Однією з важливих категорій етичної концепції Г. Сковорода виступає працьовитість. Філософ вважає працю основою людського життя, джерелом людських благ. Працю і щастя людини мислитель ставить у пряму залежність, але не просто працю, а працю за покликанням, до якої людина має природний нахил, здібності, «сродну» – заповідає від нащадкам [10, с. 118-119].

Серед когорти педагогів Полтавщини, які залишили в її історії незабутній слід, особливе місце посідає Микола Степанович Козюра (17.12.1924 - 8.11.2018) – Почесний громадянин Решетилівки, ветеран Другої світової війни, ветеран педагогічної праці та перший на Решетилівщині й один з перших на Полтавщині Почесний ветеран України; педагог, який пізнав щастя «сродної праці» [1].

М. Козюра народився 17 грудня 1924 р. у містечку Решетилівка, походив з давнього козацького роду [4]. З 1932 по 1940 рік навчався в Решетилівській середній школі, а потім у Полтавському технікумі за спеціальністю «механічна обробка дерева». Навчання перервала війна, у Решетилівці пережив два важкі окупаційні роки. У вересні 1943 р., одразу після визволення селища від німецько-фашистських окупантів, допомагав військовим ремонтувати міст через Говтву, по якому рухалися війська. В середині жовтня його забрали на військову службу, став курсантом новосформованого маршового підрозділу лижників, який направляли на війну. Демонстрував високі результати в лижній ходьбі. За перемогу в показовому марш-кидку за участю багатьох училищ та округів отримав відзнаку вищого військового керівництва. Йому довірили в ролі інструктора передавати досвід молодим бійцям-лижникам. У складі останнього підготовленого взводу потрапив на фронт.

Перемогу зустрів у Східній Пруссії, на узбережжі Балтійського моря (за відвагу на фронті отримав численні нагороди). Невдовзі опинився серед тих, кого залучили до параду Перемоги. Служив до 1947 р., готуючи нові взводи лижників-десантників. Займався різними видами спорту, успішно виступав на різних престижних спортивних змаганнях. Оцінивши прекрасні успіхи спортивного решетилиянина, йому пропонували служити надстроково або роботу і навчання за направленням у військовому училищі. Однак Микола мусив їхати на батьківщину, де панував голод і на нього чекала мати, в якій з восьми чоловіків роду, що пішли на фронт, живим залишився він один.

Спортсмена-фронтовика без педагогічної освіти покликали працювати в місцеву школу. Чотири десятиліття педагогічної праці – чотирма рядками автобіографії. «Демобілізувавшись з лав Радянської армії, у військкоматі був рекомендований на посаду вчителя фізичного виховання Решетилівської середньої школи. Шляхом заочного навчання у 1950 р. закінчив Харківський технікум фізичної культури, а пізніше Харківський педагогічний інститут імені Г. Сковороди. Учитель фізичного виховання Решетилівської середньої школи пропрацював 40 років, до 1986 року». Наприкінці автобіографії ще є власноруч зроблений допис: «За успішну працю на педагогічній роботі нагороджений шістьма Грамотами Міністерства освіти УРСР. Школа і я в свій час були учасниками Всесоюзної виставки досягнень народного господарства СРСР і нагороджені медалями ВДНГ. Маю звання: «Відмінник народної освіти УРСР», «Відмінник народної освіти СРСР». Удостоєний інших відзнак і нагород» [4, с. 81-82].

«Учитель, який вчив і вчився». Спортсмена-фронтовика без педагогічної освіти направили працювати в школу, навчати здоровому способу життя і любові до спорту підрастаюче покоління. «Я відмовлявся. Нарікав директору, що в мене за плечима лише 7 класів шкільної освіти та один курс Полтавського технікуму механічної обробки деревини, який завадила закінчити війна, і не одних навиків роботи з дітьми [але ж дерево і діти – то непорівнянне!], – розповідав М. Козюра. – Але директор все-таки мене вмовив...» [2]

Новий учитель фізичного виховання приступив до роботи вже під кінець навчального року. На диво швидко знайшов спільну мову з учнями, адже був цікавим, справжнім, енергійним. Хоча у розпорядженні педагога перебували лише одна учбова граната та м'яч.

Він використовував по максимуму усю свою фантазію, щоб зацікавити дітей спортом, вигадував нові ігри і часто спирався на свій життєвий, зокрема армійський, досвід. Мрія бути техніком-креслярем меблевої промисловості лишилася у минулому. Закрутився вир педагогічного життя.

Попереду було й офіційне навчання, а саме вступ 17 грудня 1948 р. до інтернатури у Харківський технікум фізичної культури. 17 грудня – дата для М. Козюра знакова: цього дня народився, записався у лижний батальйон, відправився у Горький, вступив у бойові дії, а тепер 1948 року поїхав і на навчання до технікуму. Система здачі екзаменів на екстернаті була така: сплативши 15 крб. за спробу, із квитанцією на руках абітурієнт заходив в аудиторію. Якщо не поталанило, плати ще і приходь знову. Отже, стимул здобувати знання був у кожного. Через два роки Микола Козюра успішно закінчив технікум [4, с. 83].

Коли повернувся до Решетилівки, про спорт тут майже ніхто і нічого не знав. У школі не було жодного учителя, який би трудився за спеціальністю. Фізкультурниками працювали переважно колишні демобілізовані офіцери. Один раз на місяць проводив методоб'єднання для учителів фізкультури району (керівником методоб'єднання М. Козюра залишався протягом усіх сорока літ педагогічної праці). Навчав їх і навчався сам. «У нас мало хто мав уявлення, що таке баскетбол, ручний м'яч, трохи знали хіба що футбол та легку атлетику», – згадував він [1]. Та згодом все змінилося на краще.

Досягнення талановитого вчителя, вдалу роботу педагога відзначали у районі та за його межами, вшановували за здобутки відзнаками й поважним ставленням. На Дошці пошани у Полтавському інституті післядипломної освіти портрет М. Козюра перебував більше двадцяти років. Окрім похвал і нагород, йому діставалися ще й ... найбільш некеровані шкільні класи, з якими вчитель завжди знаходив спільну мову і лишався другом для цих дітей на все життя. «Важким» учням (навіть тим, хто стояв на обліку у дитячій кімнаті міліції), які мали спортивні здібності, він дуже часто допомагав влаштуватися у житті. Взамін педагог отримував повагу і вдячність. Де б не зустріли учителя через літа колишні «неслухи» – завжди обізвуться, підвезуть куди треба. Були навчальні роки, коли ледь не половина медалістів району припадала на класи М. Козюра [2]. Підготованих ним спортсменів за грізних суперників вважали представники найбільших міст області і обласного центру. Для своїх вихованців він був величезним авторитетом. Сам М. Козюра в 1950 р. став першим чемпіоном республіки з лижних гонок на 18 і 30 кілометрів серед сільських спортсменів, протягом трьох років був чемпіоном з лижного спорту спортивного товариства «Колос» («Колгоспник») та з 1952 по 1954 рік захищав честь України на всесоюзних змаганнях. Входив до шістки кращих гонщиків країни. Був чемпіоном області зі штовхання ядра, мав чимало інших спортивних і професійних досягнень [4, с. 84].

Коли М. Козюрі виповнилося за сорок років, керівництво райвідділу освіти ледь вмовило його вступити до Харківського педагогічного інституту. «Я відразу замотав головою. Як із моєю семикласною базою екзамени здавати? Ні хімії, ні мови, ні фізики не потягну! Хіба спецпредмети. Та Яків Андрійович [тодішній заввідділом освіти Я. А. Хлисту́н] відмови не прийняв...» [2].

Врешті на вступних екзаменах, здаючи легку атлетику, пробіг стометрівку за 12 секунд, штовхнув ядро на 11 метрів (до речі, був чемпіоном області по цій дисципліні спорту, а їхати на всесоюзні змагання відмовився), стрибнув у висоту з результатом 150 см. Прекрасно він упорався і з плаванням та гімнастикою. З іншими «не фізкультурними» дисциплінами, яких так боявся, поталанило. Твір з мови, заздалегідь дізнавшись у студенток

паралельного курсу про його тему, попросив написати дружину Тетяну Самійлівну, учителя мови. Дорогою до Харкова вивчив твір «на зубок» і склав екзамен. Подолавши усі «бар'єри», сорокарічний абітурієнт з педагогікою та з фізкультурою пов'язав себе на багато років [1].

Від матері Параски Данилівни Микола Степанович успадкував просто феноменальну пам'ять. У дитинстві до шкільних занять готувався не з книг, а просто слухаючи на уроках учителів. І аж до останніх днів життя, чоловік прекрасно пам'ятав важливі події і подробиці свого життя, надзвичайно цікаво про них розповідав.

Дбайливо плекав молоду міцну зміну, був не просто наставником, а й мудрим порадиником своїм учням, колегам-учителям, сусідам й односельцям, здобув велику шану серед земляків. Досвід учителя-спортсмена вивчали в багатьох школах області. За багаторічну сумлінну працю М. Козюра отримав численні відзнаки. До бойових нагород – орденів Вітчизняної війни II ступеня, «За мужність», «Захиснику Вітчизни», «За перемогу над Німеччиною» та інших ювілейних, – додалися грамоти Міністерства освіти, медалі ВДНГ СРСР, звання «Старший учитель», «Відмінник народної освіти УРСР» та «Відмінник народної освіти СРСР», незліченна кількість грамот Полтавського обласного та Решетилівського районного відділів освіти.

У 2005 р. М. Козюра став першим «Почесним громадянином Решетилівки», а в 2011 р. удостоєний відзнаки республіканської організації ветеранів – «Почесний ветеран України» (єдиний у районі і восьмий в області).

Енергійний на роботі і вдома, великий працелюб, М. Козюра був добрим господарем і майстром, вмів столярував, захоплювався бджільництвом. Він трепетно беріг пам'ять свого роду, глибоко шанував історію та традиції рідного краю, щедро ділився з сучасниками своїми знаннями з краєзнавства.

Активним у громадському житті, небайдужим і комунікативним залишався ветеран, пішовши в 1986 р. на заслужений відпочинок. Був членом президії районної ради ветеранів, очолював комітет з патріотичного виховання молоді.

Як послідовний прихильник здорового способу життя і патріотичного виховання майже чотири десятиліття Микола Степанович Козюра віддав педагогічній роботі, працюючи у Решетилівській середній школі вчителем фізичного виховання. Із своїм завданням яскравий представник «козюрівської» педагогічної трудової династії [7; 8] справлявся на відмінно, і тоді, коли ще не мав педагогічного фаху, і згодом, його опанувавши. Із задоволенням до глибокої старості він відвідував місцеві навчальні заклади, спілкувався з решетилівськими учнями, щоб донести їм правду про жахи війни, щоб зацікавити дітей жити на світі за законами совісті та порядності, по-сковородинівськи займатися улюбленою, «сродною» працею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Григор'єва Т. Микола Козюра – педагог, який пізнав щастя «сродної праці». URL: <https://poltava.one/uk/eternal/mykola-kozyura-pedagog-yakyj-piznav-shhastyia-srodneyi-praczi-2175>
2. Григор'єва Т. Фронтвик, спортсмен, педагог... *Решетилівський вісник*. 2011. 22 лип. С. 4.
3. Довгий-Степовий О.Є. Славні люди Решетилівщини: нариси, замальовки, стислі біографічні довідки. Полтава: Дивосвіт, 2013. С. 107-109.

4. Козюра – прізвище козацьке. *Козюра І.В., Козюра В.М. Історичні силуети: нариси.* Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. С. 315-318.
5. Козюра В. Серце віддаю дітям [про М. С. Козюру] / упор. В. М. Кошова, Н. О. Ширшова. Решетилівка, 2019. 92 с. (Рукопис)
6. Козюра І.В. Педагогічній династії – 250 років. *Освітнє краєзнавство: біографічні дослідження* / ред. Л. В. Литвинюк. Полтава: ПОППО ім. М. В. Остроградського, 2016. С. 279-281.
7. Козюра Микола Степанович. URL : http://reshetlib.at.ua/index/shorstka_moja_otava_zacvila/0-200.
8. Козюри. *Полтавіка. Полтавська енциклопедія: у 12 т.* / гол. ред. О. А. Білоусько; Центр дослід, іст. Полтавщ. Полт. обл. ради. Т. 6: Освіта і наука. Кн. 1: редкол. тому: О. А. Білоусько (гол. ред. та ін.). Полтава: ПЦ «Мозаїка», 2017. С. 1129
9. Решетилівщина: люди, події, дати, факти / упор. І. В. Козюра, В. М. Козюра, І. І. Циган. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2019. 287 с.
10. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - поч. XX ст.): нариси / редколегія: М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко та ін. Київ: Рад. школа, 1991. 381 с.

Ірина Петренко,
доктор історичних наук, професор,
завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук
ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»
(Полтава)
poonsku@ukr.net

ПОСТАТЬ ІСТОРИКИНИ ВІРИ ЖУК (1928-2008) КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

Полтавщина дала світові та зростила на своєму ґрунті багато видатних постатей, знаних як в Україні, так і далеко за її межами. Про багатьох з них пам'ятають роками та навіть століттями, а деякі відходять у забуття. У Полтаві та далеко за її межами пам'ятають талановиту історикиню, глибоку дослідницю-краєзнавицю, педагогиню та громадську діячку Віру Жук (1928-2008).

Віра Жук на багато питань в історії України мала свою точку зору, була глибоко обізнаною в джерелах, в тому числі і іноземного походження, аналізувала їх і неухильно відстоювала свої погляди, полемізуючи з опонентами.

Метою даної студії є дослідити постать української історикині Віри Жук (1928-2008) крізь призму педагогічної біографістики та проаналізувати її викладацьку діяльність.

Захистивши кандидатську дисертацію та залишивши роботу в Полтавському обласному державному архіві, Віра Жук з 12 червня 1978 року і по 31 серпня 1986 року (на неповну ставку фактично до 1989 року) працювала у Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка. Перейшовши на педагогічну роботу, Віра Жук мала великий досвід науково-дослідницької, пошукової роботи, яким могла поділитися зі студентами. Її прихід у студентську аудиторію став новою віхою у її творчій біографії.

Віра Жук з великою повагою ставилася до праці вчителя, вважала її дуже шановною і важливою в суспільстві, а також «важкою і безмежною» [9, арк. 1]. До підготовки

кваліфікованих педагогічних кадрів вчена ставилася з особливою відповідальністю. Своїм святим обов'язком Віра Жук вважала виховання в майбутніх учителів патріотизму, національної свідомості, любові до рідного краю, адже потім все це вони понесуть в учнівські класи.

Залишаючи архівну роботу, Віра Жук одержала блискучу характеристику, де було зазначено, що вона достроково виконувала річні плани роботи. Вона не тільки керувала, а й особисто проводила велику роботу по використанню й публікації документів архіву. Регулярно публікувалася у періодичній пресі, брала активну участь у проведенні республіканських та обласних архівних конференцій, виступала перед студентами, мешканцями Полтави з темами, пов'язаними з історією рідного краю тощо.

Матеріали особової справи Віри Жук дають змогу простежити її кар'єрне зростання: 12 травня 1978 року їй було прийнято на роботу на посаду асистента на кафедрі історії СРСР і УРСР. 30 березня 1979 року – було обрано на посаду старшого викладача цієї ж кафедри, 24 квітня 1981 року – переведено на посаду доцента. Маючи стаж 5 років роботи у Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка з 18 червня 1983 року [4, арк. 11-12, 16-17, 21.]. Звання доцента офіційно присвоєно рішенням ВАК при Раді Міністрів СРСР 27 листопада 1985 р. 1 липня 1986 року Віру Жук було звільнено на пенсію.

Бажаючи продовжити педагогічну діяльність, Віра Никанорівна написала листа міністру освіти УРСР М. В. Фоменку з проханням дозволити їй працювати. Від міністра надійшла позитивна відповідь. Тому Віру Жук було прийнято на посаду доцента кафедри історії СРСР і УРСР на рік з 31 серпня 1986 року по 31 серпня 1987 року. Протягом 1 вересня 1988 року і до 31 серпня 1989 року вона працювала вже на четверть ставки.

Останній раз Віру Жук було прийнято у Полтавський державний педагогічний інститут імені В. Г. Короленка на посаду доцента кафедри спеціальних історичних дисциплін і географії з 1 листопада до 31 грудня 1997 року [5, арк. 37].

Отже, у Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка Віра Жук пройшла шлях від асистента, старшого викладача до доцента кафедри історії СРСР і УРСР. Працюючи в інституті, вона розробила курси лекцій з допоміжних історичних дисциплін, історичного краєзнавства, історії Полтавщини, підготувала навчально-методичні рекомендації з цих дисциплін.

Протягом 3 місяців (квітень-червень 1981 року) проходила стажування на кафедрі історії СРСР Ленінградського державного педагогічного інституту імені О. І. Герцена. За цей період Віра Жук вдосконалила лекційні курси, ознайомила з станом і плануванням навчально-методичної, наукової і виховної роботи, брала активну участь у засіданнях кафедри, та ще встигла попрацювати в Ленінградських архівах.

Опрацьовані протоколи засідань кафедри свідчать про значну кількість прочитаних відкритих лекцій з історичного краєзнавства та допоміжних історичних дисциплін: листопад 1983 року – «Етнографічні джерела та їх використання в процесі вивчення історії рідного краю», грудень 1983 року – «Полтавщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», березень 1984 року – «Хронологія. Місячна і сонячна системи рахунку часу», травень 1984 року – «Метрологія», листопад 1984 року – «Періодична преса як джерело вивчення історії рідного краю», лютий 1985 році – «Палеографія як допоміжна історична дисципліна», грудень 1985 року – «Музеї СРСР як центри краєзнавства», листопад 1986 року – «Використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії», грудень 1986 року – «Етнографічні

джерела та їх використання в процесі вивчення історії рідного краю». Всі відкриті лекції отримали схвальні відгуки колег.

Робота в Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка виявилася насиченою у професійному плані. Вірі Жук було доручено представляти інститут у координаційній раді з проблеми «Історичне краєзнавство» АН УРСР [8, арк. 72].

Віра Жук прекрасно читала лекції та проводила семінарські заняття, вдосконалювала методику читання курсів. Для студентів I курсу вона читала дисципліну «Історичне краєзнавство». На лекціях знайомила студентів із його основами, структурою, принципами.

Перші практичні навички роботи з документами, друкованими матеріалами, музейними експонатами з історії краю студенти набували під час екскурсій. Віра Жук успішно керувала архівно-музейною практикою студентів історичного факультету, організувала відвідування ними Полтавського обласного державного архіву та музеїв Полтави. Вчена ділилася зі студентами досвідом роботи з опрацювання, використання і зберігання архівних документів.

Більш глибоко майбутніх учителів Віра Никанорівна знайомила з документальною базою, літературою та періодичною пресою з історії свого краю на другому курсі, де читався спеціально курс «Методика використання матеріалів з історії Полтавщини на уроках у школі» [6, с. 140].

Велику увагу Віра Жук приділяла підготовці студентами рефератів про краєзнавчу роботу в школах, створення шкільних і сільських музеїв; навчала молодь як використовувати музейні експонати під час уроків у школі. На другому курсі студенти виконували курсові роботи на краєзнавчу тематику. Зокрема, відомо, що у 1984 році керувала дипломними роботами на тему «Бойові і трудові подвиги трудящих Полтавщини у Великій Вітчизняній війні», «Братерські зв'язки трудящих Полтавщини і Великотирнівського округу НРБ в роках Х п'ятирічки»; у 1987 році – курсовими роботами на тему «Сільське господарство Полтавщини в XI п'ятирічці», «Промисловість Полтавщини в XI п'ятирічці» [1, арк. 71].

Під керівництвом Віри Жук організація і проведення пошукової роботи здійснювалася наступним чином: виявлення документів і матеріалів з історичного краєзнавства в архівах; зустрічі з видатними людьми – вченими, ветеранами, вчителями та ін.; екскурсійні і туристичні походи по визначних місцях тощо.

Віра Жук активно готувала методичні поради для студентів і вчителів [11], виголосила методичне повідомлення на тему «Методика використання документів про звільнення німецько-фашистських окупантів з метою ведення контрпропаганди» [3, арк. 21].

Вчена організувала роботу по виявленню та дослідженню місцевих пам'яток, які мали вийти до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР та УРСР та залучала до цієї роботи студентів.

Навколо Віри Жук сформувався гурток студентів і молодих науковців, котрі були небайдужими до краєзнавства, захоплювалися історією Полтавщини. Під керівництвом Віри Жук вони опанували навички дослідження архівних матеріалів, робили перші кроки у царині науки. В подальшому цей історико-краєзнавчий гурток поповнювався новими членами, на засіданнях якого вони опановували методологію проведення досліджень історії рідного краю. У 1985 році у гуртку нараховувалося 20 студентів. Віра Жук проводила з його учасниками групові заняття, лекції, навчала методиці використання краєзнавчих матеріалів в шкільних курсах історії СРСР, визначала теми подальших досліджень [2, арк. 83].

Віра Никанорівна виховала цілу плеяду студентів, які пам'ятають її як прекрасного лектора, методиста, глибокого знавця історії, вченого-енциклопедиста, глибокого знавця джерел і скрупульозну і добросовісну вчену. Її запам'ятали, як тактовну, довірливу, інтелігентну, делікатну людину, людину сильної волі, котра мала витончені, шляхетні манери. Жодного разу Віра Жук не підвищила голос на студентів, але була вимогливою до самої себе і до оточуючих. До кожного студента як до особистості вона ставилася з особливою увагою, жодного студента, колегу або співрозмовника вона не називала на «Ти», до всіх зверталася тільки на «Ви». Працюючи зі студентами, ставилася до них як до рівних, намагалася достукатися до кожного і чомусь навчити. Тим, хто виявляв особливий хист і поклик до наукових досліджень, давала власні матеріали, джерела, книги, нотатки, дозволяла користуватися власною бібліотекою.

Віра Жук неодноразово була куратором груп історичного факультету педагогічного інституту, для своїх студентів вона стала чудовим порадищем, товаришем, помічником. Добросовісно і відповідально ставилася до виконання своїх обов'язків.

У подальшому не поривала контактів зі студентами, спілкувалася, радила, була мудрим наставником і порадицею. У будь-який час до неї можна було зателефонувати і отримати відповідь на будь-яке питання, адже мала справді унікальні, енциклопедичні знання. При цьому вона була надзвичайно добросовісною у своїх наукових дослідженнях, дбала про абсолютну точність наведених фактів. До слова сказати, Віра Жук чудово орієнтувалася не лише у фондах Державного архіву Полтавської області, а й у джерельній базі Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Багатьох студентів історичного факультету вона залучала до роботи по охороні пам'яток історії та культури Полтавщини та України. Пригадую, як вона розповідала, що одного разу до неї звернулися студенти з проханням допомогти скасувати рішення про руйнування церкви в одному з районів Полтавської області. Вона миттєво відреагувала і звернулася з клопотанням до тодішнього першого секретаря Полтавського обласного комітету партії Ф. Т. Моргуна. Так їй вдалося врятувати святиню від знищення [12, с. 75].

Багатьом своїм студентам Віра Жук допомагала як у вирішенні наукових питань, так і в реальному, повсякденному житті. Нікому і ніколи вона не відмовила у допомозі, ніколи не йшла на компроміс із совістю, адже завжди керувалася принципами добра, справедливості, порядності та етики. Навіть були випадки, коли Віра Жук приписала в свою квартиру студентку, яка цього потребувала, врахувавши складну ситуацію, в якій та опинилася. Одного свого студента Івана Васильовича з дружиною Оленою із Оржицького району Віра Жук неодноразово поселяла в себе вдома, коли ті доглядали за його хворим батьком у лікарні [10, арк. 1-1зв.]. Вчена завжди з милосердям і розумінням ставилася до людей, які опинилися в складних життєвих умовах.

Колега Віри Жук Олександр Єрмак відзначав, що вона прекрасно читала курси з історичного краєзнавства, керувала курсовими роботами з історії Полтавщини, регулярно виступала зі статтями й повідомленнями про минуле краю в засобах масової інформації [7, с. 7].

Віра Жук дуже любила молодь, завжди була відкритою для спілкування. Не терпіла неправди, нещирості, непорядності, пристосуванства.

Не дивлячись на те, що Віра Жук не мала педагогічної освіти, до неї часто зверталися вчителі за консультаціями з проблемних питань в історії України та методики їх викладання у шкільному курсі історії. Особливо цінними були її знання з історії Полтавщини.

Окрім основної роботи в університеті зі студентською молоддю, Віра Жук виступала перед учнями шкіл Полтави. Вона була талановитим педагогом, лектором, до неї завжди горнулася молодь. Хоча вона завжди скромно оцінювала свої ораторські таланти.

Протягом 1982-1983 років та і в подальшому вона тісно співпрацювала з педагогічним і учнівським колективом Полтавської середньої школи № 32. Проводила виховні години і уроки історії рідного краю, надавала консультації учителям історії з питань використання краєзнавчих матеріалів на уроках у школі та в позакласній роботі.

Різноманітну роботу проводила Віра Жук у полтавській базовій середній школі № 3 педагогічного інституту. Для учнів читала спецкурс «Сторінки історії Полтави», організовувала зустрічі учнів старших класів із викладачами кафедри історії СРСР і УРСР, які читали лекції з проблем історії СРСР радянського періоду. На січень 1990 року була запланована лекція Віри Никанорівни для вчителів школи № 3 на тему «Методика проведення краєзнавчої роботи в школі».

На початку 1990-х років Віра Жук опублікувала методичні рекомендації для лекторів про Голодомор 1932-1933 років в Україні [12, с. 82]. Вчена однією з перших у вітчизняній історії звернула увагу науковців і громадськості на цей трагічний період в історії. Ще у 1989 році було опубліковано статтю «Скільки було жителів у селах», де вона порахувала жителів Лубенщини до 1920-х років і після та виявила катастрофічне зменшення кількості селян.

На початку складних 1990-років, коли не вистачало підручників, літератури, періодичних видань, методичні розробки Віри Жук буквально рятували освітян Полтавщини. У 1992 році Віра Жук підготувала методичні рекомендації на допомогу лекторам, викладачам вузів, учителям, студентам, учням про українське козацтво. Методичні рекомендації були написані на основі вагомих історичних джерел, у них було проаналізовано різні точки зору щодо походження козацтва. Значну увагу було приділено історії Полтавщини та участі її жителів у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького проти польсько-шляхетського панування 1648-1654 років.

Вчену постійно запрошували читати учителям лекції з історичного краєзнавства на курсах підвищення кваліфікації вчителів у Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського.

Були випадки, коли Віру Никанорівну залучали як рецензента для учнівських наукових робіт, які відправляли на всеукраїнський конкурс.

У навчально-методичній брошурі для вчителів «Полтавській губернії – 200 років» Віра Жук подала історико-економічний нарис про Полтавську губернію, дала перелік запитань для самостійної роботи учнів [12, с. 85]. Цей цінний матеріал варто використовувати вчителям під час уроків з історії України та Полтавщини.

Отже, українська історикиня Віра Жук успішно поєднувала науково-дослідницьку, архівну, просвітницьку, методичну і педагогічну діяльність. Вчена виховала цілу плеяду талановитих учителів, науковців та дослідників історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, спр.1188.
2. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, спр. 1412.
3. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка,

спр.1516.

4. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, спр. 1712.
5. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, спр. 1973.
6. Жук В.Н. З досвіду краєзнавчої роботи у Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства / Тези доповідей. К.: [Б.в.], 1984. С. 139-141.
7. Єрмак О. Життя, віддане рідному краю // Трудова Полтавщина. 2008. 21 листопада. С. 7.
8. Історичне краєзнавство в Українській РСР / Відп. ред. П. Т. Тронько. К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.
9. Лист Віри Жук до Григорія Сердюка, 17 травня 2000 р. // Особистий архів Г.Д. Сердюка.
10. Лист Віри Жук до Григорія Сердюка, 23 січня 2001 р. // Особистий архів Г. Д. Сердюка.
11. Методичні рекомендації для пропагандистів і слухачів системи партійної освіти по вивченню селянського руху на Полтавщині в період революції 1905-1907 років / ред. В. Н. Жук. Полтава: Полтава: [б.в.], 1985. 20 с.; Використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії в школі: методичні рекомендації для вчителів історії середніх загальноосвітніх шкіл та студентів історичних факультетів педінститутів / Укладач В. Н. Жук. Полтава: [б.в.], 1987. 20 с.
12. Петренко І.М. Історик Віра Жук (1928-2008): життя, віддане науці. Київ: МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.

Світлана Бахтіна,
провідний науковий співробітник
ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»
(Харків)
svetlanabahtina2017@gmail.com

КАТЕРИНА ВАСИЛІВНА ЗАДОНСЬКА. ТА, ЩО НАВЧАЛА І ВИХОВУВАЛА, ЯК ЖИЛА, ВІРИЛА І РОЗУМІЛА

Питання духовної культури, у тому числі виховання та освіти, хвилюють людство протягом століть. Відомі вчені, мислителі, педагоги, серед яких Платон, І. Кант, Г. С. Сковорода, Й.-Г. Песталоцці, К. Д. Ушинський, І. А. Ільїн, В. О. Сухомлинський, А. С. Макаренко, у своїх працях неодноразово нагадували про необхідність любити, працювати, бути чесними, справедливими, духовно здоровими. Але ж про це говорили і наші співвітчизники.

Серед тих, хто відкрив нам сутність своєї душі, хто віддав любов свого серця не лише своїм дітям, а й нам, була Катерина Василівна Задонська (1834 –1918) (народжена Неклюдова), глибоко віруюча православна християнка, поміщиця Вовчанського повіту, педагог, письменниця, попечитель народних училищ у Катеринівці і Великому Бурлуці (*див.*

фото 1.) Мати трьох дітей. Дочка великого землевласника Неклюдова Василя Миколайовича і його дружини Варвари Іванівни, народженої Богданович.

Дитинство Катерини Василівни пройшло в маєтку батьків – Ржевці, в 15 верстах від Вовчанська, в 60 верстах від Бурлука і Катеринівки. Як згадує у своєму щоденнику Катерина Василівна: «Я была и вспоена и вскормлена и воспитана любовью, и без любви для меня жизни нет. Я и сама привыкла любить. Кроме любви ничего не видела в первые годы жизни» [1, с. 132].

Після смерті чоловіка Андрія Воїновича Задонського залишилася з трьома дітьми (Василь – 8 років, Ольга – 6, Катя – 4) у Німеччині (1870-1878), займалася їх освітою і вихованням (*див. фото 2.*).

Катерина Василівна вивчає досвід відомих в Німеччині педагогів. Вона прагне, щоб її діти отримали гідну освіту і повернулися додому приносити користь. К. Задонська стає членом товариства виховання, що складається з педагогів, пасторів, лікарів і батьків. Її дочки Ольга і Катя відвідують дитячий садок, створений за методом педагога Фребеля, сина Василя віддає в школу доктора Віхарда Ланге, самостійно займається з дітьми музикою, читає з ними книги, вивчає історію музики, біографії великих людей. Читають через день російською і французькою мовою. З дітьми відвідує оперу, театр, концерти відомих музикантів, художні виставки, музеї. На канікулах знайомляться з пам'ятниками Гамбургу, інших міст Німеччини [1, с. 136].

Наша співвітчизниця у своєму щоденнику звертається до своїх дітей. Вона пристрасно любить Батьківщину і передає дітям цю любов, виховує їх з думкою, що вони повинні бути корисними громадянами, повинні вивчитися і повернутися, щоб своїми знаннями приносити користь. Вона вчила їх домагатися мети, стати освіченими людьми. Прищеплювала їм любов до прекрасного, вчила їх насолоджуватися мистецтвом.

К. Задонська викорінювала в дітях марнославство, самолюбство, гордість, пояснювала, що бути дворянином і мати знатну рідню – не доблесть. «Тот, кто не трудится, – писала вона – нравственно – не существует. Вам придется сильно бороться с собой. Не от тружеников Вы жизнь получили. Вам предстоит пересоздавать себя». Вона усвідомлює, що її діти будуть жити в інший час. – «Боритесь, трудитесь, ломайте себя (ветхого человека) без устали!». Вона вчить дітей бути чесними: «...Ведь быть нечестным просто стыдно. Неприлично, даже неловко становится от этого сознания в среде порядочных людей. Что такое порядочность? Это соединение внутреннего благородства с внешней благовоспитанностью» [1, с. 137].

Діти Катерини Василівни під впливом матері також вели свої особисті щоденники. Сімнадцятирічний син Василь 23 січня 1877 року записує свої думки: «Вникаю в свои недостатки и сознаю, что мое тщеславие относится к этим суетным барским привязанностям. Я надеюсь, что с помощью мамочки мне удастся отделаться от этого внутреннего глупого чувства: я кичусь, например, что мы дворяне и имеем знатную родню. Но чем кичиться? Эти людские выдумки только пустые имена. С другой стороны, что такое земная жизнь? Разве это не время испытания и очищения души? И только короткое время ее «испытания» – перед вечностью, где нет ни дворянства, ни титулов, ни денег, ни мелких земных отличий!» [5, с. 319].

Фото 1. К. В. Задонська

Фото 2. Діти К. В. Задонської

Вже будучи дорослою людиною, ознайомившись із щоденниками матері та готуючи до видання «Быль XIX столетия», Василь Андрійович у передмові до першого тому у 1907 році говорить: «Не смею, по словам Спасителя «держать под спудом такой светильник», – я «ставлю его на окно, чтобы входящие видели свет». Пусть он горит и светит среди объявшей нас власти тьмы» [3, с. VIII]. А дочка К. В. Задонської – Катерина Андріївна Куколь-Яснопольська писала: «Твоя чистая жизнь служила и служит мне примером, путеводной звездой, и то доброе семя, что ты посеяла в моей душе, – я знаю ему цену и оберегаю его...» [3, с. XI-XII].

Катерина Задонська відчуває необхідність ділитися своїми думками і спостереженнями в справі виховання дітей. Вона сподівається, що це принесе деяку користь тим матерям і батькам, які будуть читати її записи. «Вся мировая политика, все завоевания Александров Македонских и Наполеонов, все научные открытия, так повлиявшие на материальную жизнь народов – все это игрушки в сравнении с делом воспитания бессмертной человеческой души. Дети – наш вечный, неразрушимый памятник» [1, с. 138].

У 1878 році К. В. Задонська з дітьми повертається на Батьківщину. Три роки вони живуть у Харкові по вул. Мало-Сумській, 13 (сучасна вул. Гоголя) у будинку І. К. Максимовича, де вона продовжує займатися вихованням, освітою своїх дітей, приділяє увагу дітям рідного брата Олексія Неклюдова.

К. В. Задонська прагне віддавати свої знання педагога. До Катерини Василівни часто заглядають «на вогник» родичі, знайомі, сусіди, друзі, часто приходять за порадами у питаннях виховання дітей. Спосіб життя сім'ї Задонської сприятливо впливає на багатьох. 1 квітня 1880 року Катерина Василівна записує в своєму щоденнику: «Вчера Максимовичи зашли ко мне на огонек, потом мы все пошли к Лоранам и там провели время. Я так радуюсь:

все они стали серьезнее думать о воспитании детей. – Я Вам завидую, говорит мне наш хозяин. Вы так хорошо воспитываете Ваших детей».

Треба зазначити, що Борису Максимовичу – сину власника будинку на той час, про який йде мова, було 9 років, і його батьки під сильним позитивним враженням спілкування з сім'єю Задонської намагалися виховувати і своїх дітей ввічливими, добрими, глибоко релігійними, борцями за істину, патріотами своєї Батьківщини. У 1896 у Бориса Івановича Максимовича, Ізюмського повітового предводителя дворянства Харківської губернії і його дружини Глафіри Михайлівни Стефанович-Севастьянович у селі Адамівка Ізюмського повіту народиться син Михайло, який сьогодні відомий як святитель Іоанн Шанхайський і Сан-Франциський, людина, яка з дитинства полюбила всім серцем життя святих, до кінця просочилася їх духом і жила як вони [8, с. 86, 88-89]. Наважуся припустити, що не останню роль у долі майбутнього святителя зіграв той історичний момент знайомства сім'ї Максимовичів з сім'єю Задонської.

К. Задонська насправді випромінювала любов. Вона любила людей. Силу її любові відчували її знайомі, друзі її дітей, усі, хто знаходився з нею поруч. Шкільні друзі сина Василя – Джемс Ледлі разом з Вільгельмом Крахтом відвідали у 1880 році на запрошення Василя Задонського Великий Бурлук. К. Задонська занотувала у щоденнику: «Как мне было весело обнять под моим кровом этих родных нам по душе чужестранцев...Для моего Джемми я устроила спокойный уголок с письменным столиком и книгами. Мой родной мальчик! Вижу еще его добрые глаза, полные слез, когда он, дрожа от радости, обнимал свою мам Z. А наш милый Вильгельм весь сиял и приветливо улыбался» [6, с. 202]. Мамою Z Джеммі називав К. В. Задонську.

Примітна зустріч Задонської навесні 1881 року по дорозі з Бурлука до Харкова з учнем її школи – Євгеном Лелюком, який зі знайомим їхав до свого брата. В той час вона відчула свою відповідальність, духовний зв'язок з дітьми, які виховуються під її піклуванням. На другий день хлопці навідалися до Задонської. Свого учня вона ласкаво називала Євгеша. Брат Є. Лелюка, перший соліст-альт в хорі Літинського в Харкові виявився хрещеником Задонської [7, с. 94-95].

Її також хвилювала доля молодого обдарованого піаніста Еміля Зауера, учня Миколи Рубінштейна, якого вона підтримувала як морально так і матеріально [4, с. 80; 6, с. 43].

Катерина Василівна Задонська власним прикладом виховує дітей, продовжує хороші починання рідних, які дбали про здоров'я, житло, грамотність своїх селян. Так, після скасування кріпосного права бурлуцькі селяни купили у Задонських будинок для школи. Андрій Воїнович дав їм 50 рублів на книги. Але освячення і відкриття школи в Бурлуці, в якому брали участь Катерина і Володимир Задонські, відбулося лише у вересні 1879 року. Обидва брали в роботі школи активну участь: підбирали вчителів, купували ікони, книги, були присутні на іспитах. Виписували і вибирали книги для народних читалень в Бурлуці. Перебуваючи в Харкові, Катерина Василівна писала листи керуючому маєтком, священику і вчителю. У грудні 1881 був готовий план нової будівлі народного училища. Його визнали відмінним в присутності інспектора народних училищ Івана Яковича Литвинова. Катерина Задонська для побудови училища продала частину Павленкового лісу Бурлуцькому товариству. 15 лютого 1882 року Бурлуцьке училище було закладено. К. Задонська дбала про Катеринівське училище, попечителькою якого також була [1, с. 138-139; 2, с. 127].

Фото 3. Садибний будинок у Великому Бурлуці

З 1881 року К. В. Задонська оселилася у Великому Бурлуці і займалася господарством (див. фото 3.). Все життя з дитинства вона вела особистий щоденник, на основі якого у 1907-1909 роках її син Василь Андрійович видав друком мемуари – п'ятитомну працю «Быль XIX века» [2, с. 131].

Катерина Василівна Задонська прожила довге складне життя, яке наклалося на історичні події, пов'язані зі скасуванням кріпосного права, визвольним рухом 1860-х - початку 1880-х років, російсько-турецькою війною 1877-1878 років, революцією 1905 року, Першою світовою війною 1914-1918 років. Вона записує у щоденнику: «...придет же время, когда человечество просветится, разумно устроит свою жизнь, уничтожит все уродливые излишества, а также терзаний, как наши, не будет. Тогда будут люди жить. Мы жертвы переходного времени» [1, с. 142-143]. А також «Нам нужно через научение окружающего мира дойти до ясного понимания, что всякий человек, где бы он не был поставлен – имеет свое дело, свой труд, свой долг. Труд есть долг всякого, в каком бы положении он не находился» [4, с. 148].

У грудні 1918 року під час відзначення власних іменин Катерина Василівна Задонська була жорстоко вбита у своєму маєтку у Великому Бурлуці бандою Сахарова [2, с. 128].

К. В. Задонська була глибоко віруючою людиною, питанням віри у своєму щоденнику вона приділяє особливу увагу. У 17 років, обравши шлях духовний жити лише з волі Божої [3, с. 21], Катерина Василівна залишалася вірною цьому кредо до останніх днів життя. Вона живе за встановленим для себе правилом «Хай буде зі мною все не так, як я хочу, а як Господу завгодно». Всю її книгу пронизують слова «Волос не впаде з голови людини без волі Божої». Вона передчувала, що її очікує якийсь хрест, але не боялася хрестів, знаючи, що без хреста не можна досягти Господа, і була спокійна [3, с. 33]. 11 лютого 1875 року вона написала: «Я знаю, что Бог пишет нашу судьбу, и что он посылает нам то, что лучше, хотя может быть радостей земных в этом лучшем и меньше» [4, с. 477]. Її донька Катерина Андріївна Куколь-Яснопольська писала у передмові до книги «Быль XIX столетия»:

«Хотелось бы, моя мамочка, исполнять всю жизнь твой завет славить Господа, как ты нас научила и не стыдиться, – всей своей жизнью исповедовать Христа Спасителя в мире суетном и безразличном, – как ты это делала» [3, с. XI-XII].

Життя К. В. Задонської можна вважати за ідеал християнської моралі. Її думки, так необхідні нам сьогодні, у вигляді золотих розсипів пронизують усю книгу. Наша співвітчизниця написала не просто книгу спогадів, присвячену своїм дітям, – «Быль XIX столетия», вона залишила нам усім безсмертний духовний заповіт жити по Совісті, Честі, Правді, у Любові, Злагоді, Згоді, Праці, Співчутті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтина С.А. Memoires de la Fee aux Miettes. К 185-летию со дня рождения писательницы, автора воспоминаний «Быль XIX столетия» Екатерины Васильевны Задонской (1834-1918) и 110-летию со дня издания ее пятитомного труда (1907-1909) // Культурна спадщина Слобожанщини. Збірка наукових статей. Число 44. Харків: Курсор, 2020. С. 130-144.
2. Бахтіна С.А. Садиба Донець-Захаржевських – Задонських у сел. Великий Бурлук Великобурлуцького району Харківської області (колишне с. Великий Бурлук Вовчанського повіту Харківської губернії). До 180-річчя від дня освячення храму Преображення Господнього (1839) та садибного будинку (1841) // Культурна спадщина Слобожанщини. Збірка наукових статей. Число 45. Харків: Курсор, 2020. С. 97-142.
3. Задонская Е. Быль XIX столетия. – Том 1. – Харьков, 1907. – 422 с.
4. Задонская Е. Быль XIX столетия. – Том 2. – Харьков, 1908. – 518 с.
5. Задонская Е. Быль XIX столетия. – Том 3. – Харьков, 1908. – 476 с.
6. Задонская Е. Быль XIX столетия. – Том 4. – Харьков, 1909. – 414 с.
7. Задонская Е. Быль XIX столетия. – Том 5. – Харьков, 1909. – 423 с.
8. Черномаз П.А. Слобожанские ветви родового древа святителя Иоанна Шанхайского и Сан-Францисского (Максимовича) // Культурна спадщина Слобожанщини. Число 38. – Харків: Курсор, 2018. – С. 86-95.

Наталія Осіння,
молодший науковий співробітник
Інституту геотехнічної механіки ім. М. С. Полякова НАН України
(Дніпро)
osennjaja@ukr.net

Н. Д. БОРИСЯК : СТОРІНКИ ЖИТТЯ, НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ, НАУКОВА СПАДЩИНА

Сьогодні, коли сучасний розвиток вищої освіти – показник інтелектуального потенціалу України, вивчення біографії, інформаційно-бібліографічної спадщини та унікальних рис і стилю життя вчених-геологів набуває значної актуальності.

Великий внесок у скарбницю геологічної науки та практики зробив видатний український геолог, географ, гідролог і ґрунтознавець, професор Харківського університету Никифор Дмитрович Борисяк. На сучасному етапі є публікації щодо різних аспектів діяльності вченого [1, 2, 5-8], але цілісного наукового дослідження немає.

Мета статті – дослідити важливі віхи життя Н. Д. Борисяка, розглянути наукову спадщину вченого та оцінити її значення для української геології, окреслити визначальні людські риси, що разом із його науково-педагогічними здобутками дають уявлення про нього як непересічну особистість. В основі публікації – принципи історизму, об'єктивності та системності. Застосовано загальнонаукові, історичні та джерелознавчі методи дослідження.

Народився Никифор Дмитрович Борисяк 27 березня 1817 року на Полтавщині у мальовничому селі Риги, поблизу витoku річки Сулиці. Походив із небагатої дворянської родини. Був кмітливим і допитливим хлопчиком і після домашнього навчання закінчив гімназію.

Жага до знань привела Н. Д. Борисяка до Харківського університету. Він успішно закінчив медичний факультет Харківського університету в 1838 році зі званням лікаря 1-го відділення. Никифор Дмитрович жваво зацікавився природознавством, зробив свій життєвий вибір на його користь та обрав професію геолога. А геолог – це не стільки професія, а саме поклик душі та серця. Здібності до науково-дослідної роботи та креативність виявилися у нього ще у студентські роки, і в 1839 році Н. Д. Борисяка було відряжено на два роки до Санкт-Петербурзького університету для вдосконалення підготовки в галузі мінералогії, геології і палеонтології. У Санкт-Петербурзі він слухав лекції відомих учених Д. І. Соколова (мінералогія та геологія), Г. П. Гельмерсена (геологія і геологічна картографія), Е. І. Ейхвальда (палеонтологія), С. С. Куторги (мінералогія). Збереглися записки Н. Д. Борисяка того періоду, в яких він дуже високо оцінює лекції Е. І. Ейхвальда. Майбутній вчений також з інтересом знайомився з унікальними мінералогічними, палеонтологічними і геологічними колекціями. Для розвитку та зміцнення знань в галузі геології та мінералогії влітку 1840 р. він стажувався в Швеції і Норвегії, а у 1842 році здійснив екскурсію на Урал. В цей період Н. Д. Борисяк набув певного професіоналізму, отримав деякі знання життя та його законів. Це призвело до формування в нього життєтворчих здібностей: усвідомлення сенсу життя, життєстійкість, цілепокладання, креативність. У 1843 р. він повернувся до Харківського університету, де, враховуючи набуті ним глибокі знання та досвід, а також наукову перспективність й креативність, його призначили на посади ад'юнкта по кафедрі мінералогії та завідувача мінералогічного кабінету університету.

Магістерську дисертацію «О геогностическом характере каменноугольной почвы и русской в особенности» Н. Д. Борисяк захистив у 1847 році, а в 1852 році був призначений екстраординарним професором. У 1854 році він захистив дисертацію «О геогностических отношениях почв в Харьковской и прилежащих губерниях» на вчений ступінь доктора природничих наук і в 1857 році був затверджений на посаді ординарного професора кафедри мінералогії та геогнозії.

В історії розвитку геологічної думки другої половини ХІХ ст. дослідження Никифора Дмитровича Борисяка займають значне місце. Він був відомим геологом і самобутньою постаттю у науковому житті України того часу, завдяки хисту до науки, високому професіоналізму, відповідальності та працелюбству, а головне невтомною потребою до творчості та стилем свого життя. Н. Д. Борисяк засновник Харківської школи геологів. Його праці в галузях геології, орогідрографії, гідрогеології та ґрунтознавства багато зробили для подальшого розвитку цих наукових галузей. Він поклав початок детальним дослідженням північно-західних околиць Донецького кам'яновугільного басейну і південного сходу України в цілому, вперше описав геологію Харківського артезіанського басейна і

обґрунтував можливість отримання з нього вод для водопостачання Харкова, висунув і обґрунтував думку про поширення кам'яновугільних відкладів далі на захід, тобто вперше створив ідею Великого Донбасу, яка підтвердилася лише через 100 років. Вчений багато зробив для впровадження регіонально-геологічних і гідрогеологічних напрямків досліджень в університеті, розвитку ґрунтознавства, встановив межі поширення чорноземів Європейської Росії, вивчав хімічний склад ґрунтів.

Никифор Дмитрович Борисяк багато років присвятив успішній педагогічній діяльності. Він був професором, який оволодів нормами професійної діяльності та професійного спілкування і, реалізуючи їх, досяг професійної майстерності. Його педагогічний і організаторський хист, принциповість, цілеспрямованість, скромність, здатність до змін, величезна працездатність, відповідальність створили йому безперечний авторитет. Н. Д. Борисяк ніколи не шукав популярності. Він любив свою працю і отримував від неї втіху і задоволення. Студентів вабила до нього чарівність його неординарної та високоморальної особистості. Заслуговує на щирі подяки його праця у природничому музеї університету.

Н. Д. Борисяк з 1845 р. викладав історію природи в Харківському інституті шляхетних дівчат, а від 1851 р. вів курс мінералогії в Харківському ветеринарному інституті. Н. Д. Борисяк – родоначальник потомственої школи геологів. Найбільш відомий серед них його онук – академік О. О. Борисяк.

Певну інформацію про Н. Д. Борисяка містить його наукова спадщина. Праці ученого свідчать про різносторонність його наукових інтересів, ерудованість та чіткість у проведенні досліджень. На основі наукометричного аналізу публікацій ученого можна визначити головні напрями його наукових досліджень і наукові інтереси на різних етапах життя.

Він був із тих учених, котрі вміли обирати фундаментальні проблеми, але не нехтували й повсякденними роботами. Найбільше своєї енергії учений віддавав науково-дослідній роботі. Його прагнення завжди були спрямовані на скоріше доведення своїх досліджень до практики.

У фундаментальній праці «Очерк геогностического состава и минеральных богатств Харьковской губернии» Н. Д. Борисяк поставив питання структурно-геологічної будови території Харківщини і вперше в літературі відзначив мультіподобне залягання порід Дніпровсько-Донецької западини. Це уявлення дуже близьке до сучасного. Також учений стверджував, що кам'яновугільні відкладення широко поширені на території Харківської губернії, де залягають під молодшими осіданнями і являють собою північно-західні продовження кам'яновугільних відкладень Донецького басейну. Погляди Н. Д. Борисяка знайшли підтвердження вже за радянських часів, а досліджена вченим територія, розташована на північний схід від с. Петровського, увійшла до складу західного сектора Великого Донбасу. Ця праця мала значний вплив на сучасників й продовжує цитуватися в наш час.

Ідея щодо продовження кордонів Донбасу мала принципове значення і знайшла підтвердження в статті Н. Д. Борисяка «О северном и западном продолжении под более молодыми осадками западной части Донецкой каменноугольной формации». Викладений матеріал у статті дозволяє стверджувати, що вчений вперше науково обґрунтував проблему Великого Донбасу.

Важливе місце та актуальне значення в науково-дослідній діяльності професорів займали традиційні актови промови, які виголошувались на урочистих університетських

зборах. Актіві промови були цінні тим, що публічні виступи учених давали змогу популяризувати свої ідеї та отримувати їх оцінку з боку наукового товариства. У Н. Д. Борисяка було декілька промов. Найбільш важлива з них « Про чернозем» [4], на яку неодноразово посилався В. В. Докучаєв. Згодом ця промова була надрукована у вигляді статті, в якій учений давав походження черноземів, їх класифікацію, хімічний склад ґрунтів, звернув увагу на необхідність охорони черноземів і встановив межу поширення черноземів Європейської Росії. При цьому Н. Д. Борисяк і його учень І. Ф. Леваковскій є попередниками російської школи ґрунтознавців В. В. Докучаєва. Наукометричний аналіз промови доводить, що у ній був зроблений детальний огляд існуючої літератури на той час. Глибина ретроспекції 15 років, посилання приведені на німецькі, французькі та рідше англійські видання. Привертає увагу цікавий факт. Це примітки, які наводяться наприкінці сторінки. Вони надруковані дрібним шрифтом та іноді досягають до 10 рядків.

Н. Д. Борисяк займався вивченням стратиграфічного розрізу в межиріччі Дніпра і Дона. У 1862 р він зібрав численну фауну в надмелових породах по Дніпру, на основі обробки якої було встановлено наявність на Півдні Росії палеогенових (еоценових) бучакських відкладень. Це було зроблено задовго до відомих досліджень Н. А. Соколова.

Науково-дослідна діяльність Н. Д. Борисяка значно активізувалася з 1858 року. Він почав по кілька разів на рік виїжджати у прилеглі до Харкова губернії.

Учений завжди прагнув наблизити геологічну науку до практичних справ. Він уміло поєднував теорію з практичними завданнями і робив спробу вирішити нагальні проблеми у зв'язку з швидким розвитком промисловості. Ним відкриті родовища мостових каменів, глин, вапняків, кам'яного вугілля і залізних руд. Н. Д. Борисяк склав орогідрографічну та геологічну карти Харківської губернії. Це було так своєчасно та актуально! Географічне товариство схвалило ці карти до видання, але через нестачу коштів карти не були видані. Проте навіть у рукописному вигляді карти вплинули на формування поглядів наступних поколінь геологів. Скільки разів на життєвому шляху Н. Д. Борисяка виникали такі труднощі і з виданням карт, і монографій та інших важливих проектів. Але його любов до науки, мотивація, стійкість, цілеспрямованість, віра у власні сили завжди перемагали! Він ніколи не падав духом, творив далі.

У 1867 р побачила світ велика наукова робота Н. Д. Борисяка «Сборник материалов, относящихся до геологии Южной России», кн. 1 (обсяг 380 с.). У цей збірник увійшли чотири його роботи. Цю роботу, безумовно, можна назвати монографією і за актуальністю, і за фундаментальністю викладу матеріалу, і за обсягом, вона справила помітний вплив на наукову спільноту та широко цитувалась. Велика наукова ерудиція та знання декількох іноземних мов дозволяли вченому у повному обсязі опрацьовувати джерела наукової інформації, використовуючи досягнення не лише вітчизняної, але й зарубіжної науки і практики. У «Сборнику материалов, относящихся к геологии Южной России», кн. 1 Н. Д. Борисяк до кожної роботи додав численні примітки й посилання. Наприклад у одній із робіт цього «Сборника...» під назвою «О стратиграфических отношениях почв Харьковской и прилегающих к ней губерний» наведені численні авторські примітки та посилання на вітчизняних і зарубіжних авторів. Глибина ретроспекції – 30 років. «Сборник...» став величезною подією у наукових геологічних колах, мав велике значення для пізнання геологічної будови території краю, справив помітний вплив на наукову спільноту та широко цитувався.

Крім «Сборника материалов, относящихся к геологии Юга России» кн.1 Н. Д. Борисяк підготував другу книгу цього видання під назвою «Гидрогеологические материалы» і додав гідрографічну і геогностичну карту Харківської губернії, яка демонструвалася на Другому з'їзді природознавців і лікарів у Києві в 1862 році. Але ці матеріали не були опубліковані. Треба відзначити, що у сукупності матеріали першої та другої книг є фундаментальним результатом багаторічної наукової діяльності Н. Д. Борисяка з вивчення геологічної будови і гідрогеології України.

З позицій геологічного інформаційно-бібліографічного ресурсу цінність мають декілька біобібліографічних статей Н. Д. Борисяка, які були присвячені історичу О. П. Зернину та ботаніку М. С. Турчанінову [3]. Цінність їх у першому досвіді біобібліографії того часу. Н. Д. Борисяк показав себе у цих роботах чудовим літератором, біографом цих особистостей. Зворушує його душевність та сердечна доброта.

Ще кілька слів про Н. Д. Борисяка. Це був знаний і шанований багатьма відомими діячами своєї доби учений, який відзначався широтою наукових інтересів, професіоналізмом і надзвичайною відданістю геологічній науці. Мав незаперечний авторитет, на що, безумовно, впливав його стиль життя. Він віртуозно володів комунікативною компетентністю спілкування, і серед його друзів і близьких знайомих були – М. Остроградський (математик), П. Аносов (металург), І. Леваковський (геолог), М. Бекетов (хімік), А. Давидович-Нащинський (гірник), М. Турчанінов (ботанік), П. Ейнбродт (медик).

Науковий доробок вченого є цінним внеском у розвиток вітчизняної геології, гідрології, ґрунтознавства та історії мінералогії. Наукові праці Никифора Дмитровича принесли йому широке визнання у наукових колах.

Свідченням визнання наукових заслуг Н. Д. Борисяка стало обрання його членом Копенгагенського товариства північних антикварів (з 1845 г.), Французького геологічного товариства (з 1858 г.), а також дійсним членом багатьох російських вчених товариств.

У 1868 році Н. Д. Борисяк пішов у відставку й оселився у Золотоноші, але деякий час не припиняв своїх наукових пошуків. Наприклад, він досліджував води річки Золотоношки та виявив у її долинах поклади торфу. Никифор Дмитрович активно займався благодійністю: створив бібліотеку у земському училищі с. Мар'янівка, сприяв відкриттю земського училища у с. Хрестителеве та був обраний громадою його попечителем, був благодійником Різдвяно-Іоанно Предтеченської церкви, підтримував постійні контакти з Красногірським монастирем. Коли стан здоров'я Н. Д. Борисяка погіршився, він оселився у святій обителі – Красногірському монастирі.

Помер Никифор Дмитрович Борисяк 30 березня 1882 року у 65-річному віці і заслужив на високу честь бути похованим на території Красногірського монастиря біля стіни Преображенського собору.

Дослідження біографії, науково-педагогічної діяльності та наукової спадщини Н. Д. Борисяка свідчить про його вагомий внесок у культурний та інтелектуальний простір України. Потребує опрацювання деякий архівно-документний масив першоджерел про життя і діяльність ученого, що дає підстави говорити про необхідність підготовки найповнішої на сьогоднішній день біобібліографії вченого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Божко Л.Д. Развитие геологии в Харькове / Л. Д. Божко, В. О. Соловьев. – Х.: Курсор, 2006. – 68 с.

2. Бокотей В.В. Геологічні дослідження в університетах України у ХІХ – на початку ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / В. В. Бокотей. – К., 1998. – 16 с.
3. Борисяк Н.Д. Несколько слов о Н. С. Турчанинове // Извлечение из Отчета о состоянии деятельности имп. Харьк. ун-та за 1865 г. 1886. – С. 10-19.
4. Борисяк Н. О черноземе. Речь, читанная в торжественном собрании Императорского Харьковского Университета 30 августа 1852 года, адъюнкт -профес. Н. Борисяком. – Харьков : В Университетской типографии, 1852. –74 с.
5. Макридин В.П. Очерк истории развития геологии в Харьковском университете / В. П. Макридин, И. Н. Ремизов // Бюл. Моск. О-ва испытателей природы. Отдел геологический. – 1979. – Т. 54. – Вып. 6. – С. 140–152.
6. Осіння Н.В. Геологічні наукові школи Харківсього та Київського університетів (ХІХ-ХХ ст.): наукова спадщина, ретроспективна бібліографія, біобібліографія // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху: матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовтня 2019 р.): у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2019. – Т. 2. – С. 136-141.
7. Соловьёв В.О. Харьковская геологическая школа, ее роль в изучении и освоении нефтегазовых месторождений / В. О. Соловьёв, И. А. Москаленко, В. Г. Щербина. – Х., 2014. – 128 с.
8. Шаталов Н.Н. Профессор Никифор Дмитриевич Борисяк – творец идеи Большого Донбасса и основатель Харьковской школы геологов (к 200-летию со дня рождения) // Геологічний журнал. – 2017. – № 3. – С. 93-99.

Оксана Кизименко,
заступник директора з навчально-виховної роботи
Харківської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №142
Харківської міської ради Харківської області
(Харків)
domanovskaia@ukr.net

УЧИТЕЛЬ – НЕ ПРОСТО ПРОФЕСІЯ...

Хіба це не щастя для людини – знайти себе?!

Учитель...У цьому слові нотки гордості, величі, поваги й розуміння. Учительська доля... Вона не обирає пересічних. Це доля особлива, бо вона довіряє найцінніше у житті – дитячі душі, які треба навчати любові, справедливості, честі. Учитель працює з найціннішим – особистістю, він не тільки вчить, він допомагає, виховує, підказує, шукає...

Впевнена: учителями не стають, ними народжуються. Справжній педагог поєднує у собі любов до своєї праці і до дітей. Учителі – люди з відкритим серцем, яке віддане маленьким людям. Саме таким був Петро Васильович Щепкін – народний учитель України, перший учитель-орденоносець [3, 5].

«Тут жив і працював відомий народний учитель Щепкін Петро Васильович». Фрагмент таблички «Пам'ятник культури і старовини» на будівлі Липецького ліцею імені П. В. Щепкіна. Цю непересічну особистість і знакову людину сміливо можна ставити поряд

із відомими українськими педагогами: В. О. Сухомлинським, Я. Ф. Чепігою, А. С. Макаренком.

Споруда школи, у якій працював П. В. Щепкін, є пам'яткою історії місцевого значення, що перебуває під охороною держави. Рішенням виконавчого комітету Харківської обласної ради (№ 142 від 20.05.1991 р.) будівлю включено до переліку пам'яток історії місцевого значення.

Народився П. В. Щепкін 29 червня 1865 року в сім'ї безправного дворового кріпака поміщика Солнцева, на хуторі Лозівському Муровської волості, на межі Белгородського і Харківського повітів. Сім'я була дуже бідна, про освіту й не мріялось. Ще у юнацтві здобував знання самоосвітою. 1884 року допущений до іспитів в іспитовому комітеті Харківського університету, склав іспит на право вчителювання в початкових школах.

У 1885 році з великими труднощами П. В. Щепкіну вдалося отримати призначення на посаду вчителя початкової школи с. Тетлега Зміївського повіту на Харківщині, де він пропрацював 5 років. У 1890 році призначений старшим вчителем Липецької початкової школи № 2 (згодом: Липецька школа ім. П. В. Щепкіна), яка за роки радянської влади стала неповною середньою, а Петро Васильович став її незмінним директором до останніх своїх днів.

П. В. Щепкін уважав одним із своїх основних завдань поширення освіти і знань серед народу. Завдяки самовідданій праці вчителів, зокрема, директора, школа досягла високих результатів навчання. Школа вважалася найкращою на Харківщині.

За заслуги в справі народної освіти, в організації трудової школи, а також за 35 річну працю в Липецькій школі 4 листопада 1924 р. Президія ЦВК Української РСР нагородила Петра Щепкіна Орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

У 1935 році за визначні заслуги в справі навчання і виховання дітей і з нагоди 50-річчя вчительської діяльності Президія Верховної Ради Української РСР присвоїла педагогу почесне звання заслуженого вчителя республіки [1].

10 січня 1941 року на 76 році обірвалося життя талановитого учителя. Похований на подвір'ї старої школи під розлогими деревами, посадженими ним разом з учнями [4].

На шкільному подвір'ї встановлено пам'ятник народному вчителю. Людині з великої літери, яка вклала свою душу в школу, віддала своє серце професії. Багато уваги Петро Васильович приділяв патріотизму, розвитку дитячої творчості. Педагог щиро вболівав за освіту українського села.

Усю теплоту, батьківську турботу про дітей, всю величезну любов Петра Васильовича до своєї роботи яскраво відображує звуковий кіноарис «Садівник», знятий відомим режисером документального кіно Марком Левковим.

Як хороший садівник вирощує з любов'ю кожне деревце, кожний кущик, так і П. В. Щепкін з увагою і любов'ю вирощував «людський сад» довірених йому дітей. На жаль, на сьогодні відшукати цей кіноарис не вдалось, однак пошуки тривають.

Хвилююча незабутня сцена у фільмі, коли Петро Васильович оповідає дітям про своє минуле життя. Радісна дівчора, що тільки-но скінчила своє веселе дозвілля, оточила Петра Васильовича і зосереджено слухає оповідання свого улюбленого педагога про його життя ще в часи кріпацтва.

Найсильніше місце в фільмі, на нашу думку, – це народне свято, присвячене вшануванню 50-річної педагогічної діяльності П. В. Щепкіна і закладам школи його імені.

На свято зібралися багаточисленні делегації від колгоспів, радгоспів та установ. У дівчата, що прийшла святкувати ювілей свого найстарішого вчителя, обличчя осяяні буйними пристрастями, які не втамувати, не приховати їхнього безпосереднього вияву. Радість і квіти, квіти і радість! Полощуть на вітрі прапори, великі панелі з написами «Ми учні Щепкіна» несуть старики, в яких бороди вже злегка запорошені сивиною. Марк Левков домігся справжнього показу великої плодотворної роботи, яку проробив протягом 50 років наш славний орденносець тов. Щепкін.

Дуже добре, вдало написана композитором Мейтусом музика до фільму. Звуки йдуть один одному назустріч. Вони зливаються в широкий пісенний потік у фінальній сцені фільму. Його хвилі відображають ту велику любов і радість, яку виявляють у нас до людей, подібних Петрові Васильовичу.

Фільм «Садівник» – це правда про людину, яку за великі заслуги на фронті народної освіти піднесено на високий щит всенародної пошани й любові, про людину, якій доручено ростити могутні фаланги великої когорти молодого покоління, мужніх, життєрадісних, веселих, працьовитих, сміливих і мудрих творців наших днів. І, не дивлячись на те, що фільм присвячений 70-річному старикові, – екран цвіте всіма красовитими фарбами молодості [2].

Плине час, змінюються покоління. Однак у селі Липці й зараз згадують ім'я Петра Васильовича Щепкіна з великою повагою. У ліцеї продовжують жити і розвиватися кращі традиції видатного педагога, функціонує музей, де діти-екскурсоводи розповідають про життєвий шлях Петра Васильовича й історію закладу. Більше двохсот випускників школи обрали дорогу свого вчителя, ставши педагогами.

Велика увага приділяється трудовому та національно-патріотичному вихованню учнів. Як і в школі П. В. Щепкіна, учні беруть участь у трудових десантах, піклуються про чистоту шкільних приміщень, доглядають за парком, який був насаджений випускниками повоєнних років. Учнівський, учительський та батьківський колектив насадили молодих дерев

Як і в школі П. В. Щепкіна, продовжується випуск шкільної газети. Тільки її назва «Бджолиний вулик» змінена на «Щепкін NEWS» [6].

200 днів село Липці знаходилося під окупацією. Липецький ліцей ім. П. В. Щепкіна вистояв, будівля частково пошкоджена. Зараз навчання проходить дистанційно.

До Міжнародного дня миру (21 вересня) учні третього класу ліцею попросили про захист миру президентів інших країн. Ці листи написані та надіслані. Чи побачать ці листи керівники країн, ми не знаємо, але діти ще раз нагадують дорослим: вони хочуть жити в мирній Україні, саме для цього нашим героям потрібна допомога. Текст листа: «Пане президенте! Вам пише українець. Я звертаюся до Вас з проханням виділити моїй країні зброю для того, щоб ми перемогли та я міг повернутися додому. У казках героям завжди допомагають, тому я та мої однокласники звертаємося до президентів різних країн: допоможіть героям подолати зло! З повагою до Вас та вашої держави!»

Учні ліцею мріють повернутися до своїх затишних класів і продовжувати традиції визначного Педагога – Петра Васильовича Щепкіна [7].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Всеукраїнський вчительський з'їзд. Нагорода вчителя Щепкіна орденом Червоного Прапора // Плуг і молот. Неділя, 11 січня 1925 р. Ч. 8. С. 2.

2. Кухалашвілі К. «Садівник» (кінонарис про Петра Васильовича Щепкіна) [Архівовано 4 лютого 2021 у [Wayback Machine](#).]
3. Чавдаров С. Липецька школа ім. П. В. Щепкіна. К.: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1939. 136 с.
4. https://uk.wikipedia.org/wiki/Щепкін_Петро_Васильович
5. <https://lyptsi.wordpress.com/2020/06/12/schepkin/>
6. <http://lyptsi-schepkina.edu.kh.ua/storya/>
7. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100009673695124>

Юлія Калюжна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)
ukaluzna154@gmail.com

Ольга Кравченко,
старший викладач кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)
steps58@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КАР'ЄРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Інтенсивна інтеграція України до світової спільноти сьогодні супроводжується суттєвими змінами економічної та соціально-політичної сфер розвитку нашої держави. У цьому контексті дедалі більшої значущості набувають професії соціономічного типу. Тому від фахівців-психологів наразі суспільство очікує не лише професійних знань та вмінь, але і сформованих кар'єрних орієнтацій, які сприяли б визначенню як основних життєвих цілей особистості, так і можливих засобів для їх реалізації. Це передбачає розвиток професійно орієнтованих установок студентів, їх інтересів та цілого комплексу навичок взаємодії із соціальним середовищем, до яких, насамперед, можна віднести здатність орієнтуватися на запити сучасного суспільства та готовність діяти в умовах ринкової економіки, уміння передбачати можливі зміни у професійному середовищі та ефективно адаптуватися до них. Все це є основою проектування кар'єри, формулювання значущих професійних цілей, можливостей їх досягнення та визначення необхідних для цього способів дій.

У вітчизняній психології значення розвитку кар'єрних орієнтацій у студентському віці, у контексті життєвої перспективи молоді, вивчається широким колом дослідників: Баклицьким І.О., Бондаренко О.Ф., Бородулькіною Т.О., Гончаровою Н.О., Коваль Д.В., Ревею М.М. та ін. [1; 2; 3; 6; 7; 9; 16]. Автори зазначають, що кар'єрні передбачення є основою цілеспрямованої активності особистості та самобутності досягнень у подальшій трудовій діяльності.

Проблемі професійної кар'єри сучасного фахівця присвячені дослідження вітчизняних психологів, педагогів, соціологів [1; 4; 6; 7; 10; 15]. Щоправда, сьогодні немає єдиної позиції

щодо тлумачення поняття кар'єри та кар'єрних орієнтацій. Так, американський дослідник Д. Сьюпер зазначає, що кар'єра – це певна послідовність комбінації ролей, які людина виконує упродовж свого життя [19]. Низка авторів вважає, що кар'єру можна розглядати як індивідуальну поведінку на основі досвіду та вправності у професії, а також як діяльність, завдяки якій людина реалізує («продає») власні здібності [1].

У професійному плані особистість характеризується передусім через систему соціальних установок, ціннісних орієнтацій, інтересів та інших чинників, які спонукають її до діяльності. У контексті кар'єрного зростання – це відповідає поняттю кар'єрної орієнтації. Так, на думку американського дослідника Е. Шейна, кар'єрні орієнтації – це низка уявлень співробітника про себе (професійна «Я – концепція»), ключові цінності, мотиви, навички, що визначають вибір кар'єри [18]. Знаючи найважливіші для особистості цінності, можна передбачити, який вид кар'єри виявиться для неї найбільш сприятливим для проектування позитивного подальшого розвитку.

Для вивчення особливостей кар'єрного проектування молоді нами було застосовано методику вивчення мотивації досягнення результату Т. Елерса, методику вивчення кар'єрних орієнтацій Е. Шейна та анкетне опитування студентів щодо причин обрання певного типу кар'єри та можливих ускладнень на цьому шляху [18]. У дослідженні брали участь студенти-психологи ПНПУ II–IV курсів денної та заочної форм навчання (всього 198 опитуваних).

Зважаючи на передбачення можливих досягнень у професійній діяльності як на основну змістовну ознаку кар'єрних орієнтацій, наше дослідження містило виявлення особливостей мотивації досягнення успіху за методикою Т. Елерса.

Отримані результати дозволяють прийти до висновку, що 29% досліджуваних студентів виявляють дуже високий рівень прагнення до досягнення успішного результату. Це свідчить про бажання студентів за будь яких умов обов'язково досягнути успіхів у своїй діяльності, активно включаючись у її виконання. Наступна група опитуваних (24% від загального числа респондентів) виявила помірно високий рівень мотивації до успіху, який полягає у прагненні досягнення бажаного та схильності орієнтуватися при цьому на власні сили. Їм притаманна здатність гнучко і наполегливо добиватися поставленої мети. У 30% студентів нами виявлений середній рівень мотивації до успіху. Для таких опитуваних притаманна дещо подвійна поведінка. З одного боку, вони не бояться ризикувати, а з іншого – можливі невдачі не надто хвилюють їх. Ці студенти зазначали, що вони віддають перевагу завданням середнього рівня складності, намагаючись урівноважити можливості успіхів і невдач. Для 17% досліджуваних студентів притаманний низький рівень мотивації до успіху, який може обумовлюватися недостатньо вираженим прагненням і здатністю студента до подолання труднощів у процесі навчання. В основі такої поведінки лежать тенденції, пов'язані з уникненням виконання важливої діяльності на фоні негативних очікувань.

Для вивчення особливостей кар'єрних орієнтацій студентів цих груп опитуваних нами було застосовано методику Е. Шейна, який пропонує вісім діагностичних шкал виміру кар'єрних орієнтацій – «якорів кар'єри»: професійна компетентність, менеджмент, автономія, стабільність місця роботи або місця мешкання, служіння, виклик, інтеграція стилів життя, підприємництво [18].

Професійна компетентність, за твердженням автора, притаманна людям, які прагнуть, передусім, до успіху саме у професійній діяльності та уникають роботи, яка заважає розвивати потрібні для цього здібності. Свій соціальний статус вони пов'язують із рівнем професійної майстерності. *Менеджмент* передбачає орієнтацію на інтеграцію зусиль

інших людей, прагнення до управління різними сторонами діяльності організації. *Автономія* свідчить про потребу у максимальній самостійності у діяльності, яка може стати навіть причиною відмови від кар'єрного зростання, задля збереження своєї незалежності. *Стабільність* виражає головну потребу особистості у тому, щоб життєві події можна було передбачити. Це може полягати як у орієнтації на стабільність місця роботи, так і на постійність місця проживання. На думку цієї категорії осіб, стабільність місця роботи повністю залежить від керівництва організацією, а отже і відповідальність за власну кар'єру вони схильні перекладати на зовнішнє соціальне середовище та обставини. *Служіння* полягає у тенденції до роботи на благо інших людей. Так, основними цінностями при такій орієнтації є допомога людям, намагання взяти участь у розв'язанні їх проблем, служіння людству у цілому. *Виклик* передбачає прагнення особистості до конкуренції, перемоги над іншими. При цьому, боротьба та перемога приносять набагато більше задоволення, ніж професія. *Інтеграція стилів життя* полягає у прагненні збалансувати різні його сфери: сім'ю, кар'єру, самовдосконалення, не віддаючи перевагу жодній із них. *Підприємництво* виражає відсутність бажання у особистості працювати на інших, оскільки вона, здебільшого, зорієнтована на організацію власної справи, яка здатна принести їй бажане фінансове благополуччя. Це не завжди творча людина, головним, при такій орієнтації особистості, є створення справи, яка б стала втіленням її задумів.

Ми намагалися прослідкувати тенденції до обрання того чи іншого типу кар'єрних орієнтацій студентів з різними проявами мотивації досягнення. Як виявилось, для опитуваних з вибірки студентів з дуже високим рівнем мотивації досягнення результату діяльності превалюючими виявилися кар'єрні орієнтації «менеджмент» та «виклик» (середньостатистичні бали за методикою у цій групі опитуваних 8,0 та 7,2 відповідно). Середні показники у них були виявлені з кар'єрних орієнтацій типів «професійна компетентність», «автономія» та «служіння» (відповідно, середні показники у цій вибірці становлять 6,1; 5,7 та 5,4 бали). Найнижчими виявилися показники орієнтацій до стабільності, інтеграції стилів життя та підприємництва (середні бали у цій групі досліджуваних за цими кар'єрними орієнтаціями становили відповідно 3,3; 3,9 та 4,1 бали). У більшості студентів нами було виявлено схильність до деякої ідеалізації свого майбутнього професійного шляху та, інколи, невиправдані надії на професійну перспективу.

У групі студентів з помірно високим рівнем прагнення до успіху найбільш значущими виявилися кар'єрні орієнтації «професійна компетентність», «автономія» та «служіння» (відповідно, середньостатистичні бали по цій групі опитуваних становлять 8,7; 8,2 та 7,9). Середніми виявилися показники з кар'єрних напрямків «підприємництво», «інтеграція стилів життя» та «менеджмент» (середні бали по вибірці відповідно становлять 6,9; 6,2 та 5,8). Найменш привабливими для таких студентів стали кар'єрні орієнтації типів «стабільність» та «виклик». Спираючись на усвідомлення власних особистісних якостей та на знання про специфіку майбутньої професійної діяльності, вони більше орієнтовані на систематичну роботу з людьми на основі фундаментальної спеціальної підготовки.

Для студентів із середнім рівнем мотивації досягнення успіху характерним є обрання різноманітних типів кар'єрних орієнтацій як середніх за значущістю, хоча найважливішим напрямком для них є професійна компетентність (середній бал за вибіркою становить 8,2). Вочевидь, такі вибори студентів пов'язані з недостатньою визначеністю у специфіці майбутньої кар'єри, орієнтацією на діяльність з посередньою складністю та відповідальністю.

Студенти з низьким рівнем мотивації досягнення успішного результату віддали перевагу кар'єрним орієнтаціям, які передбачають перекладання ініціативи за просування по службі на зовнішні обставини. Передусім, це тенденція до стабільності (середньостатистичний бал становить 8,9 по цій вибірці), а також, зокрема, до інтеграції стилів життя (8,5 балів). Менш привабливими для таких студентів стали кар'єрні орієнтації на служіння, професійну компетентність, та автономність (відповідно 7,0; 6, 6 та 6, 4 бали по цій вибірці). Не значущими для таких студентів виявилися орієнтації на підприємництво та виклик, які вимагають чітко визначеного прагнення до реалізації конкретних складних цілей. Зазвичай, такі тенденції у виборі кар'єрних орієнтацій вони пояснювали деякою легковажністю.

Нами було проведено опитування студентів щодо найважливіших для них ускладнень у розвитку кар'єрних орієнтацій безпосередньо у навчальному процесі. Так, студенти досить часто вказували на деяку відірваність теоретичних знань про зміст професії психолога та професійно важливі якості від їх втілення на практиці, що, безумовно, може утруднювати розвиток їх орієнтацій на реалізацію професійної компетентності у ході просування у фаховій діяльності (27% з числа опитуваних). Майбутні психологи (39% досліджуваних) відзначали, що професійне навчання, зазвичай, передбачає досягнення цілей, заздалегідь поставлених викладачем (часто із окресленням правильних засобів для цього), а тому не завжди наповнених особистісним змістом для студентів. Вочевидь, у ході організації навчального процесу з фахових дисциплін недостатньо приділяється увага завданням для студентів, які б вимагали самостійної постановки мети та розробки шляхів її досягнення з урахуванням можливих ризиків та їх наслідків. Саме така активність особистості для розвитку кар'єрних орієнтацій «професійна компетентність», «підприємництво» та «автономія». Досліджувані нами студенти (34% від загального числа опитуваних) також вказували на переважно індивідуальні навчальні завдання, які необхідно виконувати без опори на урахування думок і позицій оточуючих. При цьому виникають ускладнення у розумінні суті індивідуальних та групових цілей діяльності, їх формулюванні та визначенні шляхів досягнення за рахунок прийняття спільних рішень, що є особливо важливим для розвитку кар'єрної орієнтації типу «менеджмент». Ці студенти відзначали також обмежені можливості для формування широкого спектру навичок міжособистісного спілкування у навчальній діяльності та недостатні умови для розвитку кар'єрних орієнтацій «служіння» та «менеджмент».

Сьогодні особливо важливим є етап професійного навчання в умовах вищої школи, на якому закладаються основи кар'єрного зростання, коли відбувається узгодження знань про особливості майбутньої професії з комплексом психологічних якостей особистості, які сприяють психологічній готовності до її реалізації [2; 3; 5; 6; 7; 14; 17]. Так, зокрема, виділяються важливі чинники, які сприяють кар'єрному розвитку студентів у процесі освоєння ними майбутнього фаху [8]. До їх складу входять включення молоді у проектну діяльність та освоєння технологій самооцінки, сприяння ефективному використанню творчого потенціалу та можливостей саморозвитку студентів у трудовій та кар'єрній сфері.

Усвідомлюючи важливість розвитку кар'єрних орієнтацій у навчальному процесі та прагнучи його забезпечити на практиці, студенти-психологи, вочевидь, ще недостатньо володіють технологіями саморозвитку необхідних для цього компонентів. Це стосується не лише розпізнавання та самоконтролю власних інтересів, цінностей, життєвих установок і цілей, а й розуміння особливостей процесу їх реалізації протягом професійної кар'єри та

шляхів переборення труднощів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Тому лекції з психології праці та управління мають розкривати зміст та значення кар'єри та кар'єрних орієнтацій у ефективній реалізації трудового шляху особистості, а семінарські заняття можуть бути спрямовані на обговорення студентами теоретичних засад їх обрання та розвитку. Проте роль лекцій не можна абсолютизувати, оскільки при цьому спричиняється вплив переважно на когнітивну сферу студентів і залишається не задіяною сфера безпосередніх практичних зусиль, без яких неможливо у повній мірі забезпечити розвиток комплексу особистісних якостей, необхідних для розвитку кар'єрних орієнтацій, особливо типу «професійна компетентність», «служіння», «менеджмент». Для цього варто поєднувати традиційні шляхи підготовки майбутніх психологів з методами та прийомами, які забезпечують їх включення у такі різновиди спеціально організованої навчальної діяльності, які б створювали умови для формування мотивації як самопізнання, так і саморозвитку основних складових кар'єрних орієнтацій. Такими засобами є активні методи навчання, які передбачають широкий спектр впливу саме на практичну сторону навчальної діяльності студентів. Так, завдяки застосуванню інтерактивних засобів (дискусії, мозкового штурму, евристичної бесіди, тренінгових занять), студентам надається можливість самостійно формулювати цілі діяльності, визначати засоби їх досягнення та розвивати необхідні для успішного просування у професії навички.

Всі вищевказані методичні засоби можуть використовуватися, в залежності від конкретних педагогічних задач у контексті підготовки майбутніх психологів, забезпечуючи формування їх самосвідомості, у поєднанні з активною життєвою позицією на шляху подальшого втілення кар'єрних орієнтацій та ефективної професійної самореалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баклицький І.О. Психологія праці. Підручник. К: Знання, 2008. 655 с.
2. Бондаренко О.Ф. Психологічні особливості студентської молоді та проблеми професійної підготовки психологів-практиків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С. 8–11.
3. Бородулькіна Т.О. Образ професії як чинник професійного становлення особистості. *Наукові записи Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. К.: Міленіум, 2006. Вип. 31. С. 181–191.
4. Виноградський М.Д., Виноградська А.М., Шканова О.М. Організація праці менеджера. Навчальний посібник. К: Кондор, 2002. 518 с.
5. Гойко А.А., Столярчук О.А. Динаміка кар'єрних орієнтацій майбутніх психологів. *Наукові здобутки студентів Інституту людини*. 2016. № 1. С. 24–32.
6. Гончарова Н.О. Проектування кар'єри як детермінанти професійної підготовки майбутніх учителів. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2014. № 6. С. 26–30.
7. Гончарова Н.О. Психологічні особливості формування кар'єрних орієнтацій студентів. *Психологія і особистість*. 2020. № 2. С. 223–233.
8. Даниленко Н.В. Формування професійно важливих якостей студентів-психологів у процесі становлення їхньої особистісної зрілості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди. Серія «Психологія»*. 2015. Вип. 50. С. 47–53.
9. Коваль Д.В. Особливості виявлення професійних домагань майбутніх психологів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців:*

методологія, теорія, досвід, проблеми : збірник наукових праць. Вінниця: ТОВ «Друк плюс», 2020. Вип. 57. С. 181–188.

10. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
11. Нагаєв В.М. Методика викладання у вищій школі / В. М. Нагаєв. Київ, 2007. 232 с.
12. Невідома Я.Г. Особливості соціалізації у юнацькому віці. Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. 2012. Вип. 17. С. 337–346.
13. Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / *Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової.* Житомир: Вид. О. О. Євенок. 2020. 308 с.
14. Панок В. Професійне становлення практичних психологів: досвід і перспективи. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 135–141.
15. Петровська І.Р. Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій студентів-психологів. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 224–227.
16. Рева М.М. Особливості розвитку життєвої перспективи майбутніх психологів у процесі професійного навчання. *Психологія і особистість*. 2018. № 1(13). С. 106–117.
17. Тітова Т.Є. Проблема психологічного супроводу формування ціннісно-смиислової сфери майбутніх психологів /Т. Є. Тітова // *Психологія і особистість*. 2015. № 1. С. 176–185.
18. Schein E.N. Career anchors resisted/implications or career development in the 21St century. *Academy of Management Executive*. 1996. Vol.10. № 4. P. 80–89.
19. Super D.E. Career development: self-concept theory. New York: College Entrance Examination Board, 1963. 462 p.

Дмитро Гордієвський,

практичний психолог Щербанівського ліцею
Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області
(Полтавська обл.)
hordyk10@gmail.com

Наталія Драч,

директор Щербанівського ліцею
Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області
(Полтавська обл.)
nataliyadrach@gmail.com

ПІДТРИМКА ВЛАСНОГО РЕСУСУ ПЕДАГОГА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

За період героїчного протистояння української нації російському воєнному вторгненню змінилося життя кожного з нас. В умовах війни коливання настрою стали звичним явищем, що передбачає загострення емоцій, почуттів, більшу втрату власного ресурсу. Особливе напруження виникає тоді, коли прояви емоцій загострюються настільки, що людина замість радості може відчувати ейфорію, а замість суму бути наляканою і спантеличеною. Постійне бажання бути в курсі всіх новин провокує надмірну тривожність, може бути причиною розладів сну, провокатором стану апатії та втрати зв'язку з реальністю.

Постійні повідомлення про повітряні тривоги та ймовірні ракетні атаки сильно впливають на психічне здоров'я кожного з нас. Педагоги не є виключенням. Постійна самовіддача під час навчального процесу, розуміння відповідальності за його якість та збереження життя і здоров'я дітей потребують вчасного поповнення власного ресурсу в умовах воєнного стану. Тому варто подбати про його відновлення. А для цього необхідно розуміти власні емоції і переживання.

На теперішній час багатьма вченими доведено, що заборона мати певні емоції веде до їх витіснення із свідомості, що в свою чергу може стати додатковим психологічним навантаженням і спровокувати різноманітні негативні наслідки, на кшталт психосоматичних розладів, ризикованої (саморуїнівної) поведінки, зниження рівня самоконтролю. Так, на думку Т. Котик «почуття, які виникають під час емоційних взаємодій та різних видів діяльності можуть викликати різні емоційні стани. Так, радість, тріумф, упевненість, злість та страх посилюють мотивацію та активність людини, спонукають до дії, а страждання, зневіра – пригнічують, послаблюють мотивацію та активність». Що забирає ресурс педагога особливо під час дії воєнного стану? До таких факторів належать різкі зміни настрою, фізичне та моральне виснаження, прокручування пережитих негативних або позитивних почуттів, конфліктні ситуації, реалізація або неможливість реалізації певної потреби, соціальне середовище, інформаційний гніт. Емоційні переживання є суб'єктивними реакціями на стресові ситуації. Професор В. Бойко зазначає, що «психофізіологічна функція емоцій, полягає у тому, що вони забезпечують наші реакції у відповідь на значущі зовнішні та внутрішні дії додаткової енергії, яка характеризується вродженими програмами емоційної поведінки. Якщо придивитися до будь-якого прояву емоцій, то легко зрозуміти, що вони виступають фоновою структурою будь-яких психічних процесів або станів. За участю емоцій задовольняються потреби, реалізується природній потенціал, відбувається пізнавальна діяльність тощо» [4, с. 427]. Щоб правильно сприймати дійсність і не втрачати зв'язок із реальністю треба надати собі час для розуміння власних емоцій, їх осмислення, усвідомлення та проживання. Це, на нашу думку, є віддзеркаленням суб'єктивного ставлення людини до того, що відбувається навколо. Головна функція емоцій – оцінювати дійсність. Таким чином, «емоції займають та охоплюють життєдіяльність людини та відіграють значну роль у здійсненні всіх видів діяльності, впливають на мотивацію, регулюють міжособистісні відносини та є надзвичайно важливими для ефективної пізнавальної, професійної, творчої діяльності» [2, с. 390].

Які дії сприяють подоланню збереженню ресурсу педагога? Покращити емоційний стан та поліпшити настрій спроможні повноцінний сон, відпочинок, перебування та прогулянки на чистому повітрі, товариські стосунки з людьми, перебування в колі сім'ї та чітке розмежування роботи і дому. На сьогоднішній день треба знати і розуміти як користуватися відновлювальними практиками. Багато науковців, психологів-практиків описують методи, за допомогою яких можна зберігати власний ресурс, протистояти емоційному вигоранню тощо. В нашій практиці роботи з учителями можна прослідкувати тенденцію, що універсальних методів, які підходять усім не існує. Це прослідковується під час рефлексії як при індивідуальному консультуванні, так і під час групових занять. Тому, кожен педагог, спробувавши ту чи іншу техніку відновлення обирає те, що підходить саме йому. Щоб досягти бажаного результату треба розуміти власні потреби, які емоції викликає та чи інша подія в житті, на що ресурсніше всього спрямувати свої дії. Наприклад, обираючи для себе ту чи іншу відновлювальну техніку, людина бере на себе відповідальність за власні

почуття, за те, як спрацюють механізми психічної саморегуляції, щоб дана техніка сприяла відновленню ресурсу, а не навпаки була б каталізатором травмуючих почуттів, що потребують подальшої роботи з психологом. Можемо описати декілька технік, які при правильному застосуванні, допомагають впоратися із почуттям гніву, образи, підтримують в тонусі внутрішній ресурс. Ці техніки акумулюють накопичені негативні емоції і перетворюють їх негативний вплив за допомогою проєктування та трансформації в ті емоції, що не забирають багато сил на їх проживання. Тобто відбувається зміна емоційного стану на такий, у якому людина може ефективно діяти. Перший варіант. Розслабтеся, уявіть, що ви випромінюєте гнів, яким охоплені, і проєктуйте його на стіні. Потім уявіть, що ви берете променеву гармату і стріляєте в нього. Це дає ресурсний вихід роздратуванню, прагненню до насильницьких дій. Із кожним влученням ваше роздратування буде слабшати, поки не зникне зовсім. Для опанування почуття гніву можна застосувати таку вправу. Уявіть собі, що людина, яка викликає ваш гнів, набагато нижча за вас на зріст. Поговоріть із нею подумки, уявляючи її такою, яка робить щось таке, що вас дратує. Під час такої розмови зменшуйте зріст цієї людини, а голос її нехай стає усе слабкішим. Дуже важливо для збереження ресурсу розвивати асертивні навички. Спосіб поведінки, названий асертивним, передбачає, що людина знає, чого вона хоче й чого не хоче (принаймні, у даній конкретній ситуації) і може це чітко сформулювати без страху, непевності, напруги, іронії, сарказму та інших форм агресії [1, с. 187].

Як це зробити? Є певні правила, які стануть у нагоді і коли педагогу доводиться подбати про себе в умовах воєнного стану, і коли виникає потреба у взаємодії з іншими людьми. По-перше, це не нашкодь. В умовах воєнного стану ми можемо набагато частіше стикатися з небажанням інших спілкуватися, дратуватися через найменші подразники, поводитися агресивно і зухвало. Розуміння того, що педагог не може нести відповідальність за ті травмуючі події, що відбуваються зараз, такі як війна, смерть, вимушена зміна місця проживання тощо, спонукають до глибшого розуміння і поваги прав інших людей, але при цьому не дозволяє принижувати свою гідність. По-друге, у разі зіткнення інтересів варто прагнути певних домовленостей і шукати компромісне рішення, яке буде всім до вподоби. Нерозумно засмучуватися з приводу того, що вас не всі люблять. Усім людям не можливо догодити. Більше того, намагаючись заслужити прихильність усіх навколишніх, можна втратити самостійність і впевненість у собі. І тут важливо вміти чітко й лаконічно роз'яснити свої вимоги і повідомити без звинувачень іншу сторону взаємодії. Розчарування, страх та відчай виникають тоді, коли не здійснюються очікування. Щоб підготуватися до можливих втрат, треба на декілька хвилин уявити найгірше, що може трапитися. Уявіть свої емоції та подумайте, що будете робити в цьому випадку. Потрібно розуміти, що при певних втратах може знадобитися стороння допомога. Це цілком природньо, тому що проживання втрати є ситуативним переживанням, а не звичним для нас. Варто вміти просити про послугу. Наприклад, звернутися до психолога, проговорити свої почуття людині, якій довіряєш. Для збереження власного ресурсу варто вміти відмовляти [3, с. 243]. Це вміння притаманне далеко не всім. У цьому випадку ми говоримо про небажання виконати прохання, якщо воно суперечить, наприклад, вашим уявленням про моральність, або ж існують обставини, що не дозволяють його виконати. Найбільш ефективними є техніки прямої відмови, що передбачає відмову без пояснення причин, та техніка пом'якшеної асертивності, коли у разі відмови виражається співчуття, повідомляються причини відмови, емпатуються небажані реакції.

Світ і все, що відбувається в ньому, не відповідають нашим бажанням. Зміна ситуації в світі йде за межі нашого впливу, тому ми можемо говорити лише про конструктивну зміну ставлення до подій, що відбуваються навколо. І тут ми можемо говорити про певні механізми психологічного захисту, що полягають у тому, щоб чітко уявляти, чого ви хочете. Якщо людина до кінця не розібралася у власних мотивах, то, навіть якщо вона зуміла вербально висловити свою думку, із невербальних каналів протилежна сторона одержить інформацію на зразок: «Я почуваю себе безпорадним. Сам не знаю, чого хочу». Уміти наполягати на своєму й домагатися від інших людей виконання справедливих вимог, не використовуючи прийоми маніпулювання. Техніка «заїждженої платівки» – багаторазове спокійне повторення вимоги призводить до бажаного результату [5, с. 74]. Коли людина перебуває в нересурсному стані, вона не може досягти бажаного, тому поліпшення особистого психоемоційного стану, підвищення енергетичного тону є запорукою збереження ментального здоров'я. Навіть якщо не виходить змінити емоції – людина може навчитися керувати ними. Це особливо цінне при взаємодії з оточуючими. Розуміння емоцій і почуттів друзів, колег, тих, з ким доводиться стикатися протягом життя, допомагає не ставати заручником маніпуляцій і бути підтримкою та опорою для інших. Будь-яка група в соціумі, навіть члени однієї сім'ї, періодично мають зіткнення інтересів, конфліктні ситуації, викликані різними емоційними станами, мотивацією, внутрішніми та зовнішніми протиріччями. В такій ситуації керування емоціями дає шанс не тільки вирішити ситуацію мирно, а і зберегти ресурс кожного, який особливо зараз, під час дії воєнного стану, доцільніше спрямувати на підтримку себе і тих, хто цього потребує. Як керувати емоціями і почуттями? Емоційними реакціями добре керують ті, хто знає техніки управління емоціями, а також має високий рівень емоційного інтелекту, який сьогодні визнаний важливою складовою успіху та ефективності поряд з розумовою інтелектом. Щоб підвищити цей вид інтелекту, потрібно навчитися розуміти власні емоції, розрізняти їх, відстежувати їх сигнали в тілі, приймати їх і вміти аналізувати, як реакції впливають на поведінку і відповідно до цього обирати таку модель поведінки, яка є найбільш ефективною в даній ситуації. Керування емоціями тісно пов'язане з рівнем стресу, який забирає енергію, а при тривалому впливі і виснажує нервову систему. Щоб змінити емоцію або приборкати її – потрібно проаналізувати ситуацію і зробити так звану перебудову маршруту, що налаштує на іншу емоційну хвилю, дасть незвичний напрямок емоціям і, відповідно, призведе до іншого результату. Уявімо, що ви за кермом. На шаленій швидкості вас обганяє дороге авто і, щоб уникнути зіткнення, ви змушені різко загальмувати. Якщо дати хід найбільш поширеній в такій ситуації реакції, що інший водій вкрай нікчемний і грубий, то передбачуваною відповіддю буде агресія. Але при застосуванні підходу, запропонованого вище, можливо самостійно знайти альтернативне трактування ситуації, щоб не виходити з себе і не витрачати свій ресурс на те, що вже неможливо змінити. Наприклад, подумати, що той водій, можливо, не такий вправний як ви чи вперше за кермом після навчання, а якщо в нього сталося лихо і він поспішає до лікарні. Тоді, скоріш за все, агресія перетвориться на співпереживання. Практично у всіх психологічних підходах контролю над думками і установками приділяють велику увагу. Щоб підвищити усвідомленість – візьміть паузу, подумайте над тим, що викликало небажану реакцію. Для цього повністю усвідомте і прийміть поточний стан, потім спробуйте дати адекватну оцінку тому, що відчуваєте. Потім подумки поверніться до попереднього стану і знайдіть ресурсну реакцію, що конструктивно змінить ваші емоції. При виконанні цієї техніки є можливість з емоції неконтрольованого

гніву перейти в стан спокою. А енергію, яку збиралися використати на гнів, спрямувати за обраним вами призначенням. Окрім технік підвищення усвідомленості є ще техніки управління емоціями через тіло. Так звані тілесні практики. Цей підхід до збереження ресурсу через тіло передбачає дихальні вправи, м'язову розрядку тощо.

Час від часу ми проживаємо негативні ситуації, стикаючись з руйнівним ефектом бурхливих емоцій. Чи варто вважати це чимось неправильним, придушувати емоції, жорстко контролювати їх? В цьому немає потреби, оскільки таке пригнічування може призвести до неврозу та інших проблем із здоров'ям. Важливість здатності керувати емоціями пояснюється тим, що їх легко стимулювати. Емоції мають вплив на безліч процесів, як в особистому житті, так і міжособистісній взаємодії. Під управлінням емоціями іноді помилково можуть мати на увазі їх пригнічення. Однак у такому сенсі обробка емоційних реакцій не тільки неефективна, а й доволі-таки шкідлива. Управління емоціями включає в себе вміння задіяти їх, задати їм напрямок. Наприклад, спонукати себе та інших до корисної діяльності. Навички управління емоціями потрібні абсолютно всім людям. Емоційні реакції необхідні, щоб ми пристосувалися до навколишнього світу, і коли ми вміємо керувати емоціями – адаптація відбувається краще, ми стаємо щасливішими і успішніше. Чим більше емоцій – тим життя яскравішим, і тому постійно люди знаходяться в пошуку позитивних переживань, намагаються наситити ними життя: за допомогою спілкування, фільмів, музики, подорожей тощо. Для контролю над емоційними реакціями потрібно сприймати свої почуття і дослухатися до стану інших людей, бути готовими прийняти їх. Кожен хоче відчувати себе щасливим. Людина приходить до розуміння, що саме від його емоційних реакцій і вміння змінювати їх залежить його щастя. Навіть стикаючись з негативними моментами, опанувавши контроль над емоціями, кожен може перетворювати свої реакції, а як результат – зберігати власний ресурс. Важливо приймати і проживати всі емоції: хочеться поплакати – плачте, хочеться посумувати – посумуйте. Тільки дайте собі для цього достатньо часу. Найкраще для психіки – звикнути до нових реалій. Навчитися приймати жахливе не так просто, однак це допоможе в майбутньому пережити ці втрати. У зв'язку з цим виникає необхідність пошуку найбільш ефективних способів регуляції й саморегуляції емоційних станів учителя в професійній діяльності.

Формування здатності до емоційної саморегуляції, на наш погляд, має включати розвиток у педагогів умінь адекватного емоційного реагування в напружених ситуаціях і підвищення культури емоційного життя вчителя. Для педагога як у професійній діяльності, так і в повсякденному житті важливо збереження власного ресурсу. Чітке розуміння способів і методів збереження ментального здоров'я допомагає тримати себе в тонусі, необхідному контролі емоційних реакцій і за необхідності зміни підходів до вирішення проблем. Навіть під час дії воєнного стану, стикаючись з негативними моментами, опанувавши контролем над емоціями, кожен може замінити негативні переживання на конструктивні дії, що стають рушійним механізмом у збереженні власного ресурсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бодров В. А. Інформаційний стрес: Навчальний посібник для вузів. – Київ., 2000. – 352 с.
2. Сергєєва І.В. Емоційні стани учителів в напружених ситуаціях педагогічної діяльності // Психологія: Зб. наук. пр. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2000. – Вип. 11. – С. 387-393.
3. Сергєєва І.В. Емоційна регуляція діяльності на різних рівнях активності людини // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології

ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2002. – Т. 4. – Ч. 3. – С. 241-245.

4. Сергєєва І.В. Особливості емоційної регуляції педагогічної діяльності // Духовність як основа консолідації суспільства. Уряду України. Президенту, законодавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник. – Київ, 1999. – Т. 16. – С. 426-429.

5. Шпак М.М. Вікові особливості розвитку емоційного інтелекту молодших школярів / Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, VI (68), Issue: 164, 2018 Maj. P. 72-77.

Павло Чарченко,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філософії і економіки освіти
Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського
(Полтава)
charchenko@pano.pl.ua

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАЦІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

За умов трансформацій в Україні у сфері педагогічної праці постало багато проблем, притаманних майже всім сферам трудової діяльності. Основними проблемами освіти є:

- старіння кадрів (на 10-х працюючих в Україні припадає 11 пенсіонерів; відзначається високий рівень трудової міграції);
- «випадкові» люди в освіті / непрофільна освіта (кращі кадри йдуть у репетиторство або в приватні школи, а замість них приймають на роботу будь-кого, хто має диплом ЗВО, необов'язково педагогічного);
- надмірна бюрократизація процесів ухвалення, погодження та прийняття рішень;
- низька продуктивність праці (наявна модель підготовки фахівців має низьку якість, бо є калькою зарубіжного досвіду без урахування національних особливостей);
- низька престижність професії та брак мотивації до професійного зростання (молоде покоління, а це більше ніж половина працездатного населення держави, не вважає кар'єру освітянина перспективною ні з фінансового погляду, ні за престижністю професії);
- низька оплата праці (зарплата в освіті нижча за середню).

Крім специфічних для освітянської галузі проблем педагогічні працівники у своїй трудовій діяльності стикаються з низкою загальних проблем. Назвімо основні серед них.

1. Складнощі адаптації на новому робочому місці нових співробітників:

- інтеграція у колектив;
- здобуття авторитету у колективі;
- висока ціна помилки «новачка»;
- організація режиму.

2. Проблеми побудови ефективних відносин із колегами, серед яких трапляються такі «проблемні кадри»:

- «нероби»;

- співробітники з «важким характером»;
- «офісні хулігани»;
- пліткарі та «баламути», або «порушники спокою»;
- «скиглії» і «скаржники»;
- «саботажники» та «зрадники».

3. Питання етики й доброчесності на робочому місці:

- порушення принципів доброчесності;
- пропозиції, прохання, обіцянки або одержання неправомірної вигоди;
- вірогідність примусу до виконання явно злочинного або незаконного наказу чи розпорядження;
- різні питання ділової етики тощо.

4. Складнощі налагодження стосунків із керівництвом:

- ізольованість керівництва від підлеглих;
- низькі ефективність та швидкість прийняття управлінських рішень;
- професійна деформація;
- поведінка «лідера культу/секти»;
- вимоги до робітників поза їхньою компетенцією;
- заохочення культури плазування.

5. Проблеми з утисками (домаганнями) або дискримінацією.

Утиски або домагання (цькування, жорстоке поводження на робочому місці, харасмент, чіпляння, зловживання становищем) та дискримінація (сексизм, расизм, гомофобія, ейблізм, ксенофобія, переслідування, віктимізація) – пряма й опосередкована, хоч і мають різні форми, але всі вони – незаконні, при цьому йдеться про будь-який аспект зайнятості, включаючи прийом на роботу, звільнення, оплату, призначення на роботу, просування по службі, звільнення, навчання, додаткові пільги або будь-які інші умови зайнятості.

Види дискримінації та утисків працівника на робочому місці:

- зарплата/компенсаційні виплати/вільний час;
- переслідування;
- сексуальне домагання;
- образлива поведінка.

Причинами такої дискримінації або/та утисків працівника можуть бути: вік, інвалідність, національне походження, вагітність, раса або/та колір, релігійна приналежність або погляди, помста (за відстоювання своїх прав у сфері зайнятості), стать, генетична інформація (наприклад, сімейний анамнез), політичні погляди, сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність.

6. Мобінг.

Це негативне явище має досить широку палітру форм: Ханц Лейман у своїй книзі [7] перераховує 45 видів мобінгу – від поблажливої поведінки та пліток до насильницьких дій – та об'єднує їх у 5 груп:

1. Посягання на можливість самовираження.
2. Обмеження соціальних контактів.
3. Вплив на соціальний статус.
4. Прискіпування до якості роботи.
5. Заподіяння шкоди здоров'ю.

На жаль, в українській спільноті мобінг часто сприймається як «робочий конфлікт» (до речі, як і його «молодший брат» – булінг – сприймається як просто «незначний конфлікт»), хоча у провідних країнах (наприклад, Німеччині або скандинавських країнах) цьому приділяють велику увагу, бо медичні дослідження свідчать, що мобінг на роботі призводить до сильних фізичних та психічних травм. Тому не дивно, що в книзі «Насилля на роботі» (3-тя редакція), що була видана 2006 року Міжнародним бюро праці [3], мобінг згадується поряд зі згвалтуванням, пограбуванням та вбивством.

7. Проблеми прогресу кар'єри:

- брак підвищення/«скляна стеля» (через дискримінацію, фаворитизм або досягнення найвищої можливої посади);
- помилкове застосування принципу Діріхле (або ефект «голубиноного кубла») (класифікація працівника як особи, яка має кваліфікацію лише в певних сферах і не компетентна для будь-якого іншого виду роботи, незважаючи на наявність підтверджених додаткових кваліфікацій або навичок, навішування «ярликів», стереотипізація).

8. Низька оплата праці.

Мінімальна заробітна плата в Україні відповідає рівню верхньої міжнародної межі бідності, яка зараз встановлена на рівні 5,5 долара на день, тобто 161 долар на місяць.

Рівень середньої заробітної плати штатних працівників в освітній сфері станом на січень 2022 року становила 11489 грн — відповідні дані містяться у звіті Державної служби статистики щодо середньої заробітної плати працівників [9], при цьому є меншою за середній рівень зарплат в економіці майже на 27%.

За останні 12 місяців (порівняно із січнем минулого року) середня заробітна плата освітянина зросла на 11,43%, тоді як у середньому по економіці – на 18,15%.

9. Проблеми адикції (трудоголізм).

Трудоголізм належить до поведінкових, нехімічних залежностей і є досить поширеним явищем у нашому суспільстві. Але слід розрізняти «роботягу», який насолоджується своєю роботою, при цьому має вільний від роботи час та живе повним життям, від істинного трудоголіка, який є в'язнем цієї нав'язливої поведінки, що має негативні наслідки для психічного і фізичного здоров'я індивіда, його соціальних та сімейних відносин, і, нарешті, якості виконання самої роботи, бо від намагання відповідати недосяжному ідеалу така особа перепрацьовує та виснажується, «заробляючи» тим самим нервові зриви, депресію, вигорання тощо.

Трудоголіки не мають достатньо часу та можливостей для повноцінного відпочинку та відновлення витрачених на роботу ресурсів, це призводить до емоційного і когнітивного виснаження [1]. Недолік відпочинку і фізичних вправ негативно позначається на здоров'ї, в результаті чого трудоголіки частіше скаржаться на здоров'я і постійно знаходяться в стані тривожності та депресії. Крім того, трудоголіки меншою мірою задоволені життям, а у результаті – підвищений рівень ризику виникнення суїцидальних думок, депресії, тривожності, емоційного та фізичного «вигорання» [8]. Робота і сім'я погано поєднуються одне з одним, їм важко знайти в собі сили на вирішення сімейних проблем. Залежні від роботи співробітники мають менш інтенсивні та різноманітні соціальні відносини поза роботою, ніж інші працівники [2].

10. Проблеми емоційного характеру:

- емоційне згоряння, або вигорання;

- особистісна відстороненість;
- відчуття втрати власної ефективності та зниження самооцінки.

Суттєва особливість педагогічної праці полягає в тому, що вона від початку і до кінця є процесом взаємодії людей; педагоги елементарно втомлюються від спілкування.

До негативних наслідків багаторічної вчительської праці слід віднести можливість формування у вчителів таких властивостей особистості, як нестриманість, грубість, невпевненість у своїх силах, тривожність.

Крім того, негативними наслідками багаторічної педагогічної праці є: зниження емоційної стійкості; високий рівень напруги; переживання психотравмуючих обставин; почуття безвиході; низький рівень соціальної адаптації; почуття незадоволеності собою; тривожно-депресивна симптоматика; падіння загального тону; ослаблення нервової системи; емоційний дефіцит; емоційна та особистісна відстороненість; деперсоналізація; психосоматичні й психовегетативні порушення.

Усе це призводить до неадекватного вибіркового емоційного реагування – педагог неадекватно «заощаджує» на емоціях, обмежує емоційну віддачу шляхом вибіркового реагування на ситуації, перестає помічати різницю між двома принципово відмінними явищами: економічним виявом емоцій і неадекватним вибірконим емоційним реагуванням; емоційний контакт встановлюється не з усіма людьми, а за принципом «хочу – не хочу».

11. Незахищеність прав працівника на міжнародному рівні.

Внески України в регулярний бюджет Міжнародної організації праці (МОП) як члена організації зменшуються як у натуральному вигляді, так і у процентному співвідношенні (рис. 1).

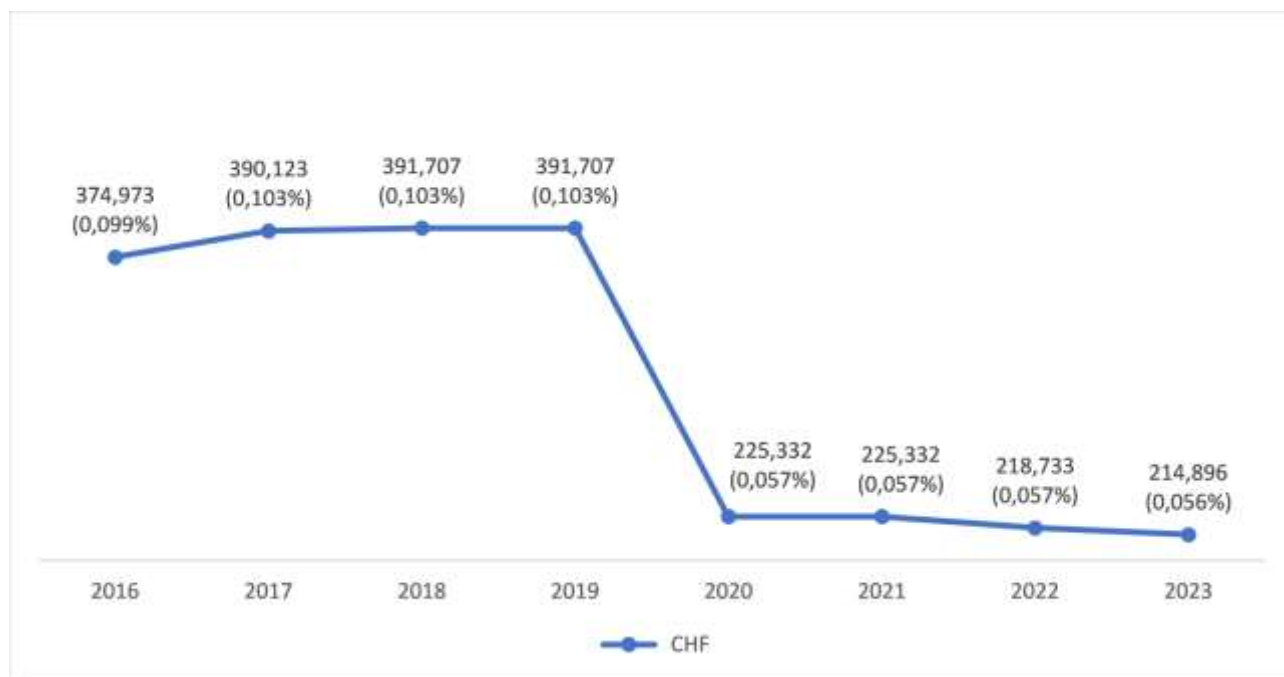

Рис. 1. Визначений розмір внесків України за рік у бюджет Міжнародної організації праці

Більш за те, наша країна не тільки зменшує розмір внесків, а ще й має довгострокову заборгованість (97 166 CHF станом на 30.06.2022 року, станом на 31.12.2020 року – 316,471 CHF, а станом на 01.01.2020 року – узагалі 632 943 CHF (при внеску 225,332 CHF за рік), і,

судячи із цифр [5; 6], заборгованість тягнеться ще з 2019 року, що може призвести до втрати права голосу в організації, де Україна може скласти компанію таким країнам, як Афганістан, Коморські острови, Іран, Лівія, Палау, Папуа-Нова Гвінея, Сент-Люсія, Сан-Томе і Принсіпі, Венесуела, Замбія, а потім і втратити членство в організації.

Висновки з дослідження. Більша частина наведених проблем може бути вирішена шляхом підвищення уваги держави до професії педагога та реформ на всіх рівнях:

низька оплата праці, брак мотивації до професійного зростання, низька престижність професії, старіння кадрів – підвищення матеріального забезпечення та різних бонусних нарахувань, поліпшення престижності професії завдяки певним преференціям для освітян або/та включення їх у різні державні програми лояльності на кшталт програм доступного житла;

складнощі адаптації на новому робочому місці нових співробітників, побудови ефективних відносин із колегами, налагодження стосунків із керівництвом, надмірна бюрократизація процесів, проблеми прогресу в кар'єрі – розвиток корпоративної культури, створення та розвиток мережі консультаційних центрів кар'єрного розвитку;

проблеми з утисками (домаганнями) або дискримінацією, мобінг, питання етики й доброчесності на робочому місці, незахищеність прав працівника, зокрема, на міжнародному рівні, – створення відомства на зразок Комісії з рівних можливостей для працевлаштування (ЕЕОС) у США, чия місія буде запобігання та усунення незаконної дискримінації при працевлаштуванні та забезпечення рівних можливостей для всіх на робочому місці, мінімізація корупції, повноцінна участь України у міжнародних організаціях, що опікуються захистом прав працівників;

низька продуктивність праці – базована на провідних цінностях європейської цивілізації (людиноцентризм, демократія, екологічна безпека, солідарність, рівність, права та свободи людини) професійна підготовка педагогічних кадрів, що забезпечить гармонійний розвиток потенціалу педагога;

проблеми адикції (трудоголізм), проблеми емоційного характеру – профілактика емоційного вигорання, узгодження виконуваної працівником роботи із його досвідом і знаннями, підвищення стресостійкості, удосконалення умов праці, доступність фахової психологічної консультації/допомоги для працівників у кризових ситуаціях.

Матеріали, висвітлені в статті, не дають вичерпного аналізу проблем праці педагогічних працівників в Україні, проте актуалізують деякі з перспективних напрямів їх розв'язання та претендують на подальше поглиблене вивчення означених проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Burke R. J. (2000). Workaholism in Organizations: Psychological and Physical Well-being Consequences. *Stress Medicine* 11–16. DOI:10.1002/(SICI)1099-1700(200001)16:1<11::AID-SMI825>3.0.CO;2-U.
2. Bonebright C. A. Clay D. L. & Ankenmann R. D. (n.d.). The Relationship of Workaholism with Work-life Conflict Life Satisfaction and Purpose in Life. *Journal of Counseling Psychology* 469–477. DOI:10.1037//0022-0167.47.4.469.
3. Chappell D. Di Martino V. & International Labour Office. (2006). *Violence at work* (3rd ed.). International Labour Office. Retrieved October 19 2022 from www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/dgreports/dcomm/publ/documents/publication/wcms_publ_922_1108406_en.pdf.

4. Frolova, N. (2019). Tax benefits for families with children. *Ekonomika i prognozuvannâ – Economy and forecasting*, 2, 87-100. DOI: doi.org/10.15407/eip2019.02.087 [in Ukrainian].
5. International Labour Office. (2022). Financial report and audited consolidated financial statements for the year ended 31 December 2021. International Labour Office, Geneva. Retrieved from www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_norm/relconf/documents/meetingdocument/wcms_844071.pdf.
6. International Labour Office. (2022). Income Budget for 2022-23 Statement of Contributions Due From Member States for 2023. International Labour Office, Geneva. Retrieved from www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_mas/finance/documents/genericdocument/wcms_848733.pdf.
7. Leymann H. (1993). *Mobbing psychoterror am arbeitsplatz und wie man sich dagegen wehren kann* (Orig.-Ausg). Rowohlt-Taschenbuch-Verl.
8. Results and Implications of the AMA-APA Physician Mortality Project. Stage II. Council on Scientific Affairs. (1987). *JAMA* 2949–53.
9. Статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4.

Компетентнісний капітал педагога: інновації розвитку та саморозвитку

Віктор Стрельніков,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри філософії і економіки освіти
Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського
(Полтава)
strelnikov@pano.pl.ua

ФІЛОСОФІЯ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ У НЕПЕРЕРВНІЙ ОСВІТІ ВЧИТЕЛЯ

Відзначення 300-ї річниці з дня народження великого генія українського народу Григорія Сковороди сприяло черговому зверненню науковців до його філософської і педагогічної спадщини. Актуальною у руслі сучасного компетентісного підходу є настанова Григорія Сковороди вчителю: «Довго вчися сам, якщо хочеш вчити інших. У всіх науках і мистецтвах є плодом правильна практика. А ти, проповідуючи слово божої істини, утверджує його чудесами непорочного життя. Не можна побудувати словом, коли те ж саме руйнувати ділом. Це означає подавати правила для спорудження корабля, а робити віз. Без святості життя, можливо, можна стати корабельним майстром, але проповідником ніяк не можна» [9, с. 329].

Реформування неперервної освіти вчителів в Україні об'єктивно вимагає перегляду устояних технологій організації, змісту, принципів, структури неперервної освіти вчителів. Вирішення цього завдання пов'язане безпосередньо з виробленням, у тому числі й на основі філософської і педагогічної спадщини Григорія Сковороди, філософських засад компетентісного підходу у неперервній освіті вчителів. Побудова системи неперервної освіти вчителів на основі означених засад має гарантувати високу якість професійної компетентності і професійного розвитку педагога.

Актуальним у сучасних умовах стає пошук принципів, змісту, технологій неперервної освіти вчителів, які відповідають вимогам Конституції України, чинних законів України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), Концепції Нової української школи (2016), Постанови № 800 Кабміну України «Деякі питання підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників» (2019) та інших нормативно-правових актів.

Принципи підвищення кваліфікації педагогічних працівників обумовлюють філософські засади структури і змісту їхньої неперервної освіти. Означені принципи є певними рекомендаціями щодо процесу розвитку професійної компетентності вчителів, організації процесу підвищення кваліфікації, дотримання яких є запорукою ефективності неперервної освіти. Загальна кількість принципів неперервної освіти вчителів у дидактиці чітко не визначена, що й зумовлює актуальність теми дослідження.

Неперервна освіта педагогічних працівників привертає до себе увагу багатьох вітчизняних дослідників, особливо стосовно вимог компетентісного підходу до цієї освіти, а також її значення для педагогічної практики. Узагальнення останніх публікацій з означеної проблеми [1–8; 10–13 та ін.] показало, що увага дослідників зосереджується здебільшого на вивченні окремих аспектів компетентісного підходу у неперервній освіті вчителів, основних їхніх характеристиках.

Науковці відмічають, що найбільш продуктивною і перспективною є така неперервна освіта, в якій процес навчання ураховує професійну спрямованість, а також специфіку особистості здобувача освіти, його інтереси, схильності і здібності [1; 3–8; 10–13].

Проблема відбору принципів підвищення кваліфікації для педагогічних досліджень не є новою. Уперше, система принципів навчання і правил їхньої реалізації теоретично обґрунтована класиками педагогіки Я. А. Коменським, В. А. Дістервегом, Й. Г. Песталоцці. Детально обґрунтували дидактичні принципи навчання Ю. Бабанський, В. Онищук, П. Підкасистий та ін. Принципи розвитку професійної компетентності педагогів досліджували Н. Батечко [1], Л. Ворона [13], І. Калініченко [13], Л. Лебедик [2–7; 11–13], С. Лейко [8], Л. Оліфіра [13], С. Шара [13] та ін.

Однак, не зважаючи на певну дослідженість дидактичних принципів, поки залишаються слабо вивченими аспектами проблеми питання визначення пріоритетних принципів підвищення кваліфікації вчителів. Вибір принципів підвищення кваліфікації переважно обумовлюється прийнятою дидактичною концепцією. Дослідники вдаються, здебільшого, до інтегрування загально-дидактичних і спеціальних принципів формування змісту професійної підготовки (Н. Батечко [1, с. 8]).

Зважаючи на вищезазначене, маємо на меті виокремлення принципів підвищення кваліфікації вчителів у закладах неперервної освіти, які складають філософські засади досліджуваного компетентнісного підходу.

Саме принципи підвищення кваліфікації виконують регулятивну функцію з погляду філософських засад неперервної освіти вчителя. Дидактична теорія відповідає на три головні запитання: 1) що вчити? (зміст неперервної освіти вчителя); 2) як навчити, як перевірити рівень кваліфікації? (технології підвищення кваліфікації, контролю і корекції); 3) хто має вчити? (вимоги до закладів неперервної освіти і кваліфікації викладачів). Неперервна освіта вчителів, окрім вказаних змістового і технологічного компонентів, містить ще цільовий компонент, власне четверте запитання: для чого вчитися? (мета підвищення кваліфікації), і має бути адекватною меті неперервної освіти вчителя і його професійним компетенціям.

Змістові модулі підвищення кваліфікації педагогічних працівників мають будуватися відповідно до дев'яти принципів: 1) цільового призначення інформаційного матеріалу; 2) поєднання комплексної, інтегрованої і окремої дидактичної мети; 3) повноти навчального матеріалу в модулі; 4) відносної самостійності елементів модуля; 5) реалізації зворотного зв'язку; 6) оптимальної передачі інформаційних і методичних матеріалів [10, с. 162]; 7) стиснення навчальної інформації у змістовому модулі; 8) генералізації знань; 9) взаємопов'язаності, логізації знань [10, с. 164].

Проаналізуємо можливості підвищення кваліфікації педагогічних працівників, які надає дотримання кожного з дев'яти принципів.

Перший принцип «цільового призначення інформаційного матеріалу» указує, що зміст банку компетентнісно-орієнтованої інформації будується на основі дидактичної мети: а) якщо необхідно досягти пізнавальну мету (нові фахові знання), банк інформації формується за гносеологічною ознакою; б) якщо вимагається досягнення мети діяльності (нові технологічні, методичні знання), застосовується у побудові банку інформації операційний підхід, створюються змістові модулі операційного типу [2, с. 215–219; 10, с. 162–163].

Другий принцип «поєднання комплексної, інтегрованої і окремої дидактичної мети» визначає структуру змістових модулів програми підвищення кваліфікації вчителів:

а) вершиною піраміди цілей є *комплексна* дидактична мета, яку реалізує вся сукупність змістових модулів; б) вона поєднує *інтегровані* дидактичні цілі, реалізацію кожної з яких забезпечує конкретний модуль (модулі, які відповідають інтегрованій дидактичній меті, складають комплексну мету, об'єднуються модульною програмою); в) кожна інтегрована дидактична мета складається з *окремих* цілей, яким у модулі відповідає окремий елемент підвищення кваліфікації (окрема лекція чи практичне заняття) [2, с. 215–219; 10, с. 163].

Третій принцип «повноти навчального матеріалу в модулі» конкретизує модульний підхід і розкривається за такими правилами: а) викладаються основні моменти матеріалу курсів підвищення кваліфікації, його сутність; б) даються пояснення до матеріалу курсів; в) указуються можливості додаткового поглиблення матеріалу курсів або його розширеного вивчення шляхом використання інформаційних ресурсів, інших методів підвищення кваліфікації чи рекомендуються конкретні літературні джерела; г) даються практичні завдання і алгоритми їх вирішення; д) ставляться теоретичні завдання і даються відповіді на них [10, с. 163].

Четвертий принцип «відносної самостійності елементів» також реалізує модульний і компетентнісний підходи до підвищення кваліфікації вчителів. Він: а) спрямований на виділення зі змісту модульної програми підвищення кваліфікації відокремлених елементів; б) тісно пов'язаний із попереднім принципом побудови змістових модулів – «поєднання комплексної, інтегрованої і окремої дидактичної мети»; в) ступінь самостійності окремих елементів залежить від ступеню самостійності також окремих дидактичних цілей, які складають одну інтегровану дидактичну мету [3, с. 80–95; 4, с. 154–158; 8, с. 260–267; 10, с. 163; 11, с. 749–760].

П'ятий принцип «реалізації зворотного зв'язку» вимагає, щоб процес засвоєння знань має бути керованим і контрольованим: а) створюються можливості зворотного зв'язку, кожен модуль забезпечується засобами прямого контролю, який перевіряє рівень готовності слухача курсів до засвоєння модулю; б) застосовується поточний (у кінці кожного елемента), проміжний і узагальнювальний контроль (у кінці модуля); в) поточний і проміжний контроль здійснюється також у вигляді самоконтролю; г) поточний і проміжний контроль своєчасно виявляють ті частини матеріалу курсів, які слід повторити чи глибше засвоїти; д) вихідний узагальнювальний контроль показує рівень засвоєння модуля; е) у випадку виявлення недостатності засвоєння слухачу курсів пропонують повторити матеріал [4, с. 154–158; 8, с. 260–267; 10, с. 163].

Шостий принцип «оптимальної передачі інформаційного і методичного матеріалу» вимагає представлення матеріалів модуля курсів підвищення кваліфікації вчителів у формі, що забезпечує у конкретних умовах найбільш ефективно засвоєння модуля [8, с. 260–267; 10, с. 163–164].

Сьомий принцип «стиснення навчальної інформації у змістовому модулі» є важливим для курсів підвищення кваліфікації вчителів. Інформаційний і методичний матеріал об'єднаний у модуль галузі знань, яка покладена в основу курсів підвищення кваліфікації вчителів. Термін «модуль» виправдовує свою етимологію, вказуючи на певну змістову помірність. Через невелику тривалість курсів підвищення кваліфікації вчителів обов'язково постає завдання стиснення інформації, компресії, лаконічності, достатності, мінімізації. До змісту курсу включається лише необхідна й достатня інформації для реалізації конкретної мети курсів підвищення кваліфікації. Однією з умов стиснення інформаційного і методичного матеріалу є дотримання його помірності, необхідного збереження цілісності

означеної системи знань. Інформаційний і методичний матеріал подається у концентрованому вигляді, що узгоджується з модульним підходом до курсів підвищення кваліфікації вчителів.

Восьмий, технологічний, принцип «генералізації знань» проявляється у: а) створенні тезаурусу – понятійного ядра, у якому подаються основні понятійні одиниці; тезаурус є набором понять, термінів, пов'язаних смисловими зв'язками; б) систематизації понятійних одиниць за елементами наукового знання з певного модуля і поданні їх у вигляді переліку основних понять змісту модуля; в) засвоєнні курсистами бази модуля курсів, поданої у вигляді системи знань; г) встановленні семантичних відповідностей між елементами, які є дескрипторами і мають форму слів чи словосполучень; д) упорядкуванні за алфавітним і систематичним принципом дескрипторів у тезаурусах; е) установленні посилань кожної словникової статті тезауруса на інші дескриптори чи поняття, які перебувають з цим дескриптором у співвідношенні з асоціативною, родовою, видовою, синонімічною або з іншою залежністю [10, с. 164; 11, с. 749–760].

Дев'ятий принцип «взаємопов'язаності, логізації знань» виходить із принципу «генералізації знань». Він передбачає: а) розгляд сукупності стійких зв'язків, які забезпечують цілісність об'єкта курсів підвищення кваліфікації вчителів; б) курси підвищення кваліфікації вчителів відбуваються за узгодженими, а не за ізольованими модулями (взаємопов'язані знання легше засвоюються і легше утримуються); в) установлення зв'язків між модулями, що, за модульної побудови курсів підвищення кваліфікації вчителів, сприяє досягненню належної науковості змісту курсів (проявляється у чіткому викладі, систематичності й логічно правильній послідовності побудови системи внутрішніх взаємозв'язків модулів курсів); г) забезпечення логічної структури матеріалу курсів як сукупності стійких і впорядкованих логіко-дидактичних зв'язків між елементами і модулями курсів; д) наявність логіко-дидактичного зв'язку між елементами і модулями курсів підвищення кваліфікації вчителів, яка означає, що засвоєння одного елемента і модуля курсів базується на знанні інших елементів, тобто потребує попереднього його засвоєння; е) втілення, з технологічної точки зору, внутрішньо-предметного структурування курсів підвищення кваліфікації вчителів у структурно-логічних схемах, тобто, у зображенні системи логіко-дидактичних зв'язків між елементами курсів із провідного напрямку взаємозв'язків за допомогою графів; є) акумулювання інформаційного і методичного матеріалу не лише в системі модулів курсів, а й під час упорядкування її елементів і функціональних частин, адже чим чіткішою є ієрархія логічної конструкції, тим вищою є її інформативність.

Висновком із цього теоретичного дослідження є констатація того, що інноваційний рух, пов'язаний із запровадженням реформ у Новій українській школі, актуалізував компетентнісний підхід у неперервній освіті вчителів. Важливо, щоб проектування неперервної освіти вчителів на філософських засадах компетентнісного підходу теоретично обґрунтовувалося, створювалися життєві проєкти неперервної освіти вчителів з позитивним справжнім творчим професійним потенціалом, який здатний змінити стан справ у цій царині на краще. Філософію освіти слід розглядати як головну, системотворчу базу для наукового обґрунтування проєктів підвищення кваліфікації вчителів у закладі неперервної освіти на основі компетентнісного підходу.

Важливо дотримуватися виділених дев'яти принципів підвищення кваліфікації вчителів, зокрема: 1) цільового призначення інформаційного матеріалу; 2) поєднання

комплексної, інтегрованої і окремої дидактичної мети; 3) повноти навчального матеріалу в модулі; 4) відносної самостійності елементів модуля; 5) реалізації зворотного зв'язку; 6) оптимальної передачі інформаційних і методичних матеріалів; 7) стиснення навчальної інформації у змістовому модулі; 8) генералізації знань; 9) взаємопов'язаності, логізації знань. Використання цих принципів у процесі неперервної освіти вчителів на засадах компетентнісного підходу сприятиме глибокому і повному засвоєнню ними фахових знань, стимулюватиме до педагогічної творчості, розвитку і саморозвитку їхньої професійної майстерності.

Перспективи подальших розвідок у означеному напрямі полягають насамперед у реальній побудові філософських засад компетентнісного підходу у неперервній освіті вчителів з урахуванням досліджених у статті дев'яти загальних дидактичних і специфічних принципів підвищення їх кваліфікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Батечко Н.Г. Сучасні підходи до формування змісту підготовки майбутніх викладачів вищої школи в умовах магістратури. *Педагогічний процес: теорія і практика*. К. : ЕДЕЛЬВЕЙС, 2013. Вип. 4. С. 5–21.
2. Лебедик Л.В. Дидактичні принципи формування ІКТ-компетентностей майбутніх учителів математики у процесі фахової підготовки. *Фізико-математична освіта : науковий журнал*. 2017. Вип. 3(13). С. 215–219.
3. Лебедик Л.В. Компоненти структури підготовленості викладачів вищої школи до проектування дидактичних систем. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. праць / ред. кол.: акад. І. Ф. Прокопенко (голов. ред.) та ін.* Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 49. С. 80–95.
4. Лебедик Л.В. Компетентнісний підхід до проектування системи підготовки викладачів вищої школи в умовах магістратури. *Дидаскал : часопис / О. Ільченко (гол. ред.)*. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. із міжнар. участю «Інноваційність в освіті: пошуки і перспективи розвитку», 22–23 листоп. 2016 р. Вип. 17. С. 154–158. URL : <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/8758>
5. Лебедик Л.В. Компетентнісний підхід у підготовці викладачів вищої школи до проектування дидактичних систем в умовах магістратури. *Педагогічні науки*. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. Вип. 66–67. С. 53–58.
6. Лебедик Л. Модель педагогічної компетентності майбутніх магістрів економіки в контексті компетентнісного підходу. *Інноваційні технології розвитку особистісно-професійної компетентності педагогів в умовах післядипломної освіти: зб. наук. пр.* Суми: КЗ СОПППО, 2019. URL : <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/7996>
7. Лебедик Л.В. Підготовка магістрів із соціальної роботи на основі компетентнісного підходу. *Дидаскал: часопис*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2021. № 21. С. 16–18. URL : <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/17338>
8. Лейко С.В., Стрельніков В.Ю. Принципи формування математичної компетентності майбутніх інженерів-будівельників у процесі фахової підготовки. *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. Вип. 14. С. 260–267.
9. Сковорода Г.С. Пізнай в собі людину. Пер. М. Кашуба; Пер. поезії В. Войтович. Львів: Світ, 1995. 528 с.
10. Стрельніков В.Ю. Філософія проектування випереджувальної післядипломної

педагогічної освіти на засадах компетентнісного підходу. *Інноваційні технології розвитку особистісно-професійної компетентності педагогів в умовах післядипломної освіти*: зб. наук. статей у 3-х ч. / За заг. ред. О. В. Зосименко, Г. Л. Єфремова. Суми, 2020. Ч. 1. С. 160–167. URL : <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/16837>

11. Lebedyk L. Planning technologies for the preparation of high school teachers based in the experience of European countries : *Study of problems in modern science: new technologies in engineering, advanced management, efficiency of social institutions*. Monograph: edited by Shalapko Yuriy, Wyszowska Zofia, Musial Janusz, Paraska Olga. Bydgoszcz, Poland : University of Technology and Life Sciences, 2015. P. 749–760.

12. Lebedyk L. Professional competence of masters of pedagogics higher school. *Theory and Practice of Contemporary Management* : Materials of I International Scientific-Practical Conference, (Batumi, 17-18 October, 2014), p.h. Tbilisi, Universal, 2014. P. 292–296.

13. Svitlana O. Shara, Larisa I. Vorona, Iryna O. Kalinichenko, Lesia V. Lebedyk and Larisa M. Olifira. The formation of the humanistic position of the student in the educational process. *Journal of Intellectual Disability. Diagnosis and Treatment*. 2020. Volume 8. № 3. pp. 472–484. DOI: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.03.25>

Тетяна Назаренко,

доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу навчання географії та економіки
Інституту педагогіки НАПН України
(Київ)

geohim@ukr.net

Володимир Яценко,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу навчання географії та економіки
Інституту педагогіки НАПН України
(Київ)

iatsenko_v@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ НА ЗАНЯТТЯХ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ ІНТЕГРОВАНОГО ЗМІСТУ

Про необхідність фундаментальної реформи формування ключових компетентностей в системі Нової української школи висловлювались педагоги та науковці як України, так і зарубіжних країн. Зокрема, класичні теоретичні моделі компетентностей розробляли широке коло науковців від Великої Британії – Джон Равен [1] до України – І. Г. Єрмаков [2] й інші.

Перехід України до Нової української школи орієнтує розробників навчальних програм курсів за вибором інтегрованого змісту і педагогічних технологій до них на впровадження компетентнісного підходу. Він полягає у формуванні ключових компетентностей в учнів.

Враховуючи специфічність навчальних курсів за вибором інтегрованого змісту, проаналізуємо основні засади процесу формування ключових компетентностей при навчанні.

Поняття «компетентність», на думку експертів Ради Європи, означає: спроможність

особистості сприймати і відповідати на індивідуальні й соціальні потреби; комплекс відношень, цінностей, знань і навичок [3].

Згідно з визначенням Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнення та освіти, поняття «компетентність» визначається як спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання або роботу.

Експерти програми «Визначення та вибір компетентностей: теоретичні та концептуальні засади» визначають поняття компетентності як здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби, діяти та виконувати поставлені завдання [4, с. 19-22].

За визначенням Джона Равена [1], компетентність – це специфічна здатність, необхідна для ефективного виконання конкретної дії в конкретній предметній галузі, яка охоплює вузькоспеціальні знання, особливого роду предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії.

Поняття компетентності в Україні розглядають як життєву компетентність – це знання, уміння, життєвий досвід особистості, необхідні для розв'язування життєвих завдань і продуктивного життя як індивідуального проєкту. Пропонується створити інноваційний заклад загальної середньої освіти, як школу життєвої компетентності, тобто «школа має захистити і підтримати дитину, виробити в неї життєву стійкість і життєздатність, озброїти її механізмами й технологіями розробки життєвих стратегій, проєктів» [2, с. 57].

Виходячи з узагальненого визначення поняття компетентності, ми наголошуємо на компетентності, яка є інтегрованим результатом навчальної діяльності учнів і формується на основі опанування теоретичних і практичних знань і вмінь курсів за вибором інтегрованого змісту. Виявити рівень такого опанування можливо через засади оцінювання рівня навчальних досягнень учнів.

В основі цього оцінювання провідними критеріями є такі ключові компетентності: а) наявність критичного мислення в учня; б) інтегрований підхід до вирішення проблеми; в) автономна дія (здатність захищати та піклуватись про права, інтереси та потреби інших, здатність складати і здійснювати плани та особисті проєкти, здатність діяти в певному контексті); г) інтерактивне використання засобів (здатність інтерактивно застосовувати мову, символіку й тексти, знання та інформаційну грамотність, інтерактивні технології); д) вміння діяти в соціально гетерогенних групах (здатність успішно взаємодіяти з іншими, співпрацювати, розв'язувати конфлікти) [4, с. 3].

Формування соціальних компетентностей (здатність до співробітництва, розв'язування проблем, взаєморозуміння, до створення суспільних цінностей тощо) учнів та їх оцінювання відбуваються в сфері виховання. На нашу думку, це слід розглядати, як виховання в учнів індивідуальної відповідальності за результати освітньої діяльності. Відповідальність виступає як одна з форм конкретизації моральних вимог, у тому числі і в навчальній діяльності.

За спостереженнями сучасних педагогів, психологів у процесі становлення особистості учнів, виявляються два види контролю: а) інтернальний (внутрішній), коли учні беруть відповідальність за події, що відбуваються в їх житті, в основному на себе; б) екстернальний (зовнішній), коли учні мають схильність приписувати відповідальність за всі події зовнішнім чинникам (іншим людям, довіллю, долі чи випадку).

Враховуючи індивідуальний рівень навчальних досягнень кожного учня, переважання інтернального виду контролю, і є головним критерієм оцінювання рівня моральної зрілості особистості в цілому.

Важливу роль у визначенні досягнень учня відіграє засвоєння ним загальнокультурних

компетентностей (коло питань, в яких учень повинен бути добре обізнаним, володіти способом пізнання і мати досвід діяльності). Це формування досвіду емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього середовища.

Формуючи та оцінюючи таку ключову компетентність у поєднанні з іншими навчальними досягненнями учнів, педагоги підвищують їх культурний рівень, виробляють активну життєву позицію, розвивають мотиваційний компонент навчання.

Навчаючись, учні стикаються з труднощами різного характеру, а в результаті подолання їх дістають радість від інтелектуальної праці. Якщо учня постійно супроводжують невдачі, створюється особлива педагогічна ситуація – настанова, де переважаючим буде відчуття дискомфорту й безперспективності учіння.

Протилежним аспектом цього процесу є надмірна похвала учня, коли учень розуміє, що він зазнав невдачі (із суб'єктивного погляду), а вчитель при цьому з різних міркувань, постійно його хвалить.

Потрібно враховувати, що при оцінці компетентностей, авторитетність педагога, який хвалить або осуджує учня, відіграє провідну роль. І ця роль за переконаннями авторів є провідною в освітньому процесі Нової української школи.

У сучасному динамічному світі вирішальну роль відіграє комунікативна компетентність (способи взаємодії з людьми і подіями, навички роботи в групах, володіння різними соціальними ролями в колективі), яка передбачає оволодіння двома-трьома іноземними мовами (лінгвістичний компонент). Географічні знання, що формуються на заняттях курсів за вибором інтегрованого змісту допомагають у майбутньому оволодіти професією економічного профілю, маркетолога тощо (професійний компонент). Згадані компоненти комунікативної компетентності асоціюються у сучасній молоді з життєвим успіхом.

Враховуючи очікувані в майбутньому життєві результати учнівської молоді, учитель географії та економіки спрямовує учнів на досягнення високого рівня інтелектуального (розумового) розвитку.

Комунікативна компетентність розвивається під час організованих диспутів, обговорення за «круглим столом» основних питань курсів за вибором інтегрованого змісту, змагання в ораторському мистецтві з природознавчої наукової проблеми.

Застосовуючи методи контролю, учитель географії та економіки визначає не тільки рівень сформованості компетентності, а й розвиває в учнів вміння висловлювати власні думки, розкривати особисті досягнення, знаходити вихід з складних життєвих ситуацій, створює умови для вироблення навичок довірчих відносин тощо.

Учителю географії та економіки необхідно знати, що кожний учень прагне до визнання своїх успіхів. Тому потрібно наголошувати на ледве помітних важливих зрушеннях у навчанні, зацікавленість учителя в учнівських успіхах спонукає учня працювати. Ми також переконані, що така форма заохочення стимулює учня виправдати добру думку про нього учителя. Це також створює радість від трудового напруження.

Оцінка набуває більш самостійного значення. Вона переживається як особистий успіх або невдача, на її основі формується самооцінка учнів, рівень їх домагань.

Важливою умовою підвищення якості освітнього процесу є набуття учнями досвіду емоційно-творчої діяльності. Де головне – розвиток їх навчально-пізнавальної компетентності (сукупність компетенцій учня у сфері самостійної пізнавальної діяльності, що охоплює елементи логічної, методологічної, загальнонаукової діяльності, яка співвідноситься з об'єктами, що реально вивчаються). Майстерність педагога виявляється в умінні вселити

учневі віру в її потенціал і силу волі. Це сприяє виробленню свідомого ставлення до результатів навчальної діяльності. Саме віра в свої можливості є запорукою досягнення позитивних результатів.

Приділяючи увагу зазначеному аспекту педагогічної діяльності, учитель географії та економіки тим самим вдосконалюватиме майстерність, підвищуватиме свій авторитет серед учнів. Він має можливість створювати педагогічні ситуації вибору, коли порівнюється ряд ознак географічного і економічного об'єктів (наприклад, порівняльна характеристика двох природних зон, регіонів, економічних районів тощо), розробляються проекти охорони природи своєї об'єднаної територіальної громади. Вибір, що здійснюється учнем, його зміст, як правило, полягає у визначенні оптимального способу самостійної діяльності, що спрямована на досягнення конкретного результату. У процесі цієї діяльності розвивається мотиваційна компетентність (здатність до винахідництва та навчання, гнучкість, адаптивність), відбувається індивідуальний вибір особистості, пов'язаний з внутрішньою мотивацією, інтересами.

Смисловий вибір, який можна використовувати на заняттях курсів за вибором інтегрованого змісту, є складнішим. Учитель не дає конкретних критеріїв для характеристики ознак, елементів. Учень самостійно їх конструює. Наприклад, обґрунтувати вибір професії метеоролога, геолога, картографа, географа, маркетолога, менеджера, викладача економіки тощо.

У найскладніших випадках застосовується екзистенціальний (особистісний) вибір. В освітній практиці він відбувається в позаурочний або позашкільний час, під час проведення туристсько-краєзнавчої роботи. Це може бути життєво важливий вибір у практичній ситуації. Наприклад, група туристів втратила орієнтири. Як правило, це трапляється в лісі, під час стихійного лиха та в інших несприятливих погодно-кліматичних умовах. Можливості формування вибору як діяльності докладно описали психологи Д. О. Леонт'єв, М. В. Пилипко [5].

Тривалий час вважалось, що визначальним чинником якісного засвоєння знань учнями є рівень розвитку пізнавальної сфери, а саме відчуття, уяви, сприймання, пам'яті, мислення учнів. Психологічні дослідження останніх років спростували традиційний підхід до цієї проблеми в педагогіці і методиці навчання географії та економіки. Не меншу роль, а інколи і значно більшу, відіграє рівень розвитку емоційно-вольової та мотиваційної сфери особистості дитини. Емоції і відчуття часто формують поведінку учня, впливають на поставлені ним ті чи інші життєві цілі. Байдужа до всього дитина не спроможна поставити і розв'язати життєво важливі завдання, досягти значних успіхів. Прикрашена емоціями розповідь учителя викликає захоплення в школярів, і тому вони сприймають краще матеріал. Якщо заняття для учнів нецікаве, то воно погано сприймається і засвоюється.

Вплив емоцій на пізнавальні процеси особливо є значущим для дітей середнього шкільного віку, коли відбувається формування і становлення дитини в соціумі. Одні емоції можуть сприяти розвитку деяких пізнавальних процесів, а інші гальмувати. Дитина, яка перебуває в емоційно нейтральному стані, реагує на предмети залежно від їх значущості. Причому, чим важливіший для неї той чи інший чинник, тим краще він сприймається. Емоції впливають на всі компоненти пізнання: відчуття, сприймання, уяву, мислення.

Саме тому автори інноваційних педагогічних технологій орієнтуються на формування ставлення, системи цінностей в орієнтації особистості. Оцінні знання характеризують норми ставлення до тих або інших об'єктів, розкривають значення їх компонентів у тій або іншій

сукупності та системі об'єктів.

У методичній літературі оцінні знання розглядаються у формі суджень, як істотна частина розвитку особистості учнів. У процесі оцінної діяльності відбувається осмислення істотних цінностей, важливих як для суспільства, так і для окремої особистості в цілому. Це дає змогу педагогові повністю досягти виховної мети навчання.

Український педагог М. П. Гузик розглядає оцінювальне мислення як вид розумових дій, спрямованих на вибір варіанта дії, порівняння об'єкта мислення зі стандартом. У процесі навчання географії та інших предметів цей вид мислення забезпечується розвитком практичних умінь і навичок. На їх основі засвоюються логічні пізнавальні знання. Творчо мислити, за М. П. Гузиком, – означає вміти, перш за все, оцінити ситуацію, сформулювати існуючу проблему, знайти якомога більше варіантів відповідей, які найкраще можуть задовольнити кінцеву мету пошуку, вибрати серед них найбільш вдалий [6].

Учитель, що проводить заняття курсів за вибором інтегрованого змісту навчає учнів самостійно оцінювати те, що вивчається. Для цього він під час пояснення чи розповіді дає оцінки явищам, об'єктам тощо. Потім залучає учнів до різних форм контролю: анкетування, написання творчих робіт, рецензування відповіді однокласника, обговорення способів вирішення навчальних проблем, складання конкретних завдань з курсу, до підготовки запитань автору наукового відкриття, створення ментальної карти тощо. Наприклад, можна виставляти колективну оцінку учням, які виявляли оптимістичне, поважне ставлення до однокласника, давали йому доброзичливі критичні зауваження, висловлювали побажання, як поліпшити роботу. Це може робити і учень-консультант на додаткових заняттях або під час підготовки домашніх завдань, у процесі проєктної діяльності чи в інших видах формування власних суджень учнів.

Формами формування оцінювальної діяльності є участь у роботі Малої академії наук України і наукових товариств школярів, коли учень самостійно організовує і проводить дослідження певної наукової проблеми, оформляє навчально-дослідницьку роботу відповідно до вимог конкурсу Малої академії наук України.

Розкриття і розвиток творчого потенціалу учня – це першочергове завдання педагога. Тобто рівень розвитку творчості також є певною засадничою діяльністю учнів. Це не тільки застосування в нестандартних ситуаціях здобутих знань, а й вироблення нових знань, тобто творення!

Під час навчання курсів за вибором інтегрованого змісту поєднуються рівнозначність і важливість характерних ознак. Наприклад, оцінювальна діяльність, за способом її проходження, розглядається (у тому числі і) як зразок для учнів під час диспуту, коли обговорюється проблемне наукове питання (проблема), і учні оцінюють висловлювання не тільки однокласників, а й свої власні.

За продуктом діяльності можна судити, як здобуто, наприклад, результати самостійного дослідження. При цьому потрібно враховувати додержання послідовності розумових дій.

В. Ф. Паламарчук пропонує додержуватися такої послідовності в роботі, що виконується учнями: сприйняття і осмислення загального завдання – конкретизація загального завдання (вибір теми) – формулювання теми дослідження і гіпотези – складання плану дослідження – аналіз наявних знань і методів роботи – пошук недостатньої інформації, нових методів і прийомів роботи – реалізація плану (доведення гіпотези) – висновки і перевірка результатів [8].

Якими процесуальними особливостями характеризується творча діяльність?

О. М. Топузов, досліджуючи проблемне навчання, виділяє основні особливості творчого процесу: перенесення знань і вмінь у нову ситуацію; бачення нових проблем у знайомих, стандартних ситуаціях; бачення нової функції відомого об'єкта; бачення структури об'єкта, який вивчатиметься; уміння бачити альтернативу розв'язання; уміння комбінувати відомі способи вирішення проблеми в новий спосіб та уміння створити оригінальний спосіб вирішення проблеми з відомих способів [8].

Саморозвиток особистості учнів ґрунтується на перерахованих особливостях творчої діяльності. На думку авторів, описані особливості творчої діяльності і є частиною змісту інтелектуального розвитку, яка є необхідною основою (умовою) для підростаючого покоління.

Для того, щоб учень оволодів творчими вміннями, його потрібно навчати не тільки як організувати процес, а й як використовувати можливості власної уваги, пам'яті, мислення. Розвиток творчої активності учнів – це послідовний і перманентний процес. Без педагогічної майстерності вчителя, що викладає курси за вибором інтегрованого змісту учіння творчості в учнів не відбувається.

Педагогічною метою використання творчих завдань при формуванні ключових компетентностей є набуття учнями вмінь застосовувати свої знання для розв'язання практичних (прикладних) завдань. Наприклад, відомості метеорологічних спостережень із складанням прогнозів погоди використовувати для потреб сільського господарства, оцінка бонітету ґрунтів тощо. Особливо важливим стають ці питання в умовах воєнного часу. Випускник відділення технічних наук Київської Малої академії наук України Ігор Клименко став переможцем Всесвітньої студентської премії Global Student Prize. Протягом останніх років студент працював над розв'язанням проблеми розмінування. Він розробив квадрокоптер-міношукач Quadcopter Mines Detector, який дає змогу швидко знаходити вибухонебезпечні об'єкти на поверхні й під землею та мінімізувати участь людини у цих пошуках [9]. Це вкрай важливо, адже за даними ООН, сьогодні Україна – одна із найбільш замінованих країн світу. За попередніми підрахунками Державної служби з надзвичайних ситуацій України, близько 80 тис. км² території України потребує розмінування. Це близько 13% від площі країни.

Проаналізовані взаємозв'язки між ключовими компетенціями важливо враховувати під час освітнього процесу. Так, компетентності формуються під час практичної роботи учнів, знання у засвоєнні наукових фактів і понять та вміння застосувати здобуті знання на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Равен Джон. Педагогічне тестування : проблеми, помилки, перспективи / [Пер. з англ. Турчанінова Ю.І., Гусинського Е.М. ; Наук. ред. Богомолва І.В., Бурменська Г.В.]. 2-ге вид., Випр. М. : Когіто Центр, 2001. 139, [2] с.
2. Мистецтво життєтворчості особистості : наук.-метод. посіб. : у 2 ч. / ред. В. М. Доній [та ін.] ; Ін-т змісту і методів навчання. К. : [б. и.], 1997 . Ч. 1 : Теорія і технологія життєтворчості / наук. ред. і керівники авт. кол.: Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков. 1997. С. 271-272.
3. Європейський звіт щодо якості шкільної освіти : шістнадцять показників якості. Париж : Генеральний Директорат у справах освіти та культури, 2000. 68 с.
4. Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики / заг. ред. В. Андрущенко. К. : К.І.С., 2003. 296 с.
5. Леонт'єв Д.А., Пилипко Н.В. Вибір як діяльність: особистісні детермінанти та можливості формування. Питання психології. 1995. – № 1. С. 97-110.
6. Гузик М. Дванадцять бальна система: шляхи реалізації. Завуч. 2002. № 20-21. 120 с.

7. Паламарчук В.Ф. Глобус інтелектус (методологія, програма, методика формування глобального інтелекту): Посібник для вчителів. К., 1999. 56 с.
8. Топузов О.М. Проблемне навчання географії в школі : теорія і практика [монографія]. К. : Фенікс, 2007. 304 с.
9. Коцан К. Киянина визнали найкращим студентом світу. URL. : <https://bzh.life/ua/lyudi/kiyanina-viznali-najkrashhim-studentom-svitu/>

Леся Лебедик,
доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри мистецтвознавства та позашкільної освіти
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)
lebedyk_lesya@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДЛЯ ЗАКЛАДІВ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У часи повномасштабної агресії росії проти України важливість професійної компетентності вітчизняних фахівців зумовлює низку актуальних педагогічних завдань, які потребують наукового обґрунтування. Серед них – проблема формування і вимірювання рівнів професійної компетентності майбутніх педагогів для закладів позашкільної освіти. Ця проблема набуває у сучасних умовах ще більшої актуальності, бо відчувається її гостра недостатність на практиці. Водночас сучасний соціум з його потребами зумовлює необхідність високої професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв’язання проблеми, показав, що дослідження професійної компетентності майбутніх педагогів для закладів позашкільної освіти можуть базуватися на методологічних працях С. Гончаренка, І. Зязюна, В. Кременя, Н. Ничкало та ін.; працях з професійної компетентності майбутніх педагогів М. Вачевського, Р. Гуревича, О. Дубасенюк, А. Нісімчука, О. Пехоти, В. Стрельнікова [8–11], Л. Хомич, А. Хуторського та ін. Разом з тим, аналіз праць цих та інших вітчизняних науковців показав, що питання аналізу актуальних проблем підготовки педагогів для закладів позашкільної освіти є мало дослідженими.

У проведених нами попередніх дослідженнях розглядалися; а) досвід формування та розвитку професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти у провідних країнах Західної Європи [1, с. 53–58]; б) складники забезпечення якості підготовки і підвищення кваліфікації педагогів закладів позашкільної освіти [3, с. 168–171]; в) особливості підготовки керівників гуртків до роботи з обдарованими дітьми в системі післядипломної педагогічної освіти [6, с. 149–157], г) проєктивні технології в позашкільній освіті [7, с. 203–206]; д) педагогічний менеджмент системи підготовки педагогів закладу позашкільної освіти еколого-натуралістичного профілю [5, с. 103–106]; е) доцільність застосування технологій навчання в команді у закладах позашкільної освіти [2, с. 169–174; 12, с. 472–484]; є) педагогічні погляди Григорія Сковороди як дороговказ для педагогів закладів позашкільної освіти [4, с. 115–119]. Завданням цього дослідження є виявлення критеріїв, показників і рівнів професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти на основі сутнісних характеристик означеної компетентності та положень

критеріального підходу. Критерії надають інформацію про характер професійної діяльності педагогів закладів позашкільної освіти, мотиви і ставлення до означеної діяльності, фіксують діяльнісний стан суб'єкта.

У структурі професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти вбачаємо такі основні критерії: а) когнітивний – знання позашкільної освіти і суміжних галузей знань, вирішення професійних ситуацій з аргументуванням власних думок; б) діяльнісний – рівень сформованості професійних умінь педагога закладів позашкільної освіти, активна і продуктивна участь у позашкільній освіті, адекватна самооцінка її значущості, корекція власної поведінки; в) особистісний – ступінь сформованості у особистості педагога закладу позашкільної освіти важливих професійних якостей.

Кожен із виокремлених критеріїв професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти має прояв у відповідних показниках.

Так, когнітивний критерій сприяє швидкій адаптації педагога закладу позашкільної освіти у складних і змінних умовах, передбачає володіння педагогом закладу позашкільної освіти необхідними педагогічними знаннями для вирішення професійних ситуацій у позашкільній освіті, обґрунтування власних думок і аргументовані дії з вирішення означених професійних ситуацій. Звідси, основними показниками цього критерію є: 1) теоретичні знання професії стосовно позашкільної освіти, методики навчання у закладі позашкільної освіти і суміжних з ними наук; 2) спеціальні знання зі своєї спеціальності; 3) знання з інформатики.

Додатковими показниками когнітивного критерію є: 4) чітке формулювання мети навчально-виховного процесу у позашкільній освіті, 5) постановка власних завдань у позашкільній освіті та усвідомлення важливості їхньої реалізації; 6) вибір найбільш раціональних видів здобуття нової навчальної інформації для подальшої навчально-пізнавальної діяльності; 7) уміння перетворювати інформацію для подальшого її використання у позашкільній освіті; 8) різноманітність технологій, прийомів, методів і способів організації навчально-пізнавальної діяльності дітей у позашкільній освіті [10, с. 9–28].

Діяльнісний критерій вимагає активності і продуктивності участі студентів у навчальному процесі, є, власне, системою цілей, потреб, мотивів, які змушують майбутніх педагогів закладів позашкільної освіти бути активними суб'єктами процесу вивчення майбутньої діяльності. Діяльнісний критерій (в аспекті адекватної самооцінки значущості своєї участі в оволодінні майбутньою діяльністю і корекції власної поведінки) спрямований на усвідомлення обсягу своєї участі в цій діяльності, а також на критичне ставлення до якості оволодіння майбутньою діяльністю у закладі позашкільної освіти, самоаналіз рівня власної професійної компетентності. Звідси, основними показниками діяльнісного критерію є система умінь: 1) комунікативні, 2) організаторські, 3) дидактичні, 4) проєктувальні (діагностичні і прогностичні).

Додаткові показники діяльнісного критерію: 5) наявність у майбутнього педагога закладу позашкільної освіти пізнавальної потреби; 6) переважний вибір майбутнім педагогом технологій навчання, спрямованих на вивчення і засвоєння дітьми у позашкільній освіті теоретичної і прикладної сторін певної діяльності; 7) становлення педагогічно доцільних взаємин з дітьми у позашкільній освіті; 8) уміння майбутнього педагога раціонально включати дітей у позашкільній освіті у колективні й індивідуальні форми творчої діяльності, залучати їх до діалогу, застосовувати різні форми активного й інтерактивного навчання –

активної комунікації, ділових і рольових ігор тощо); 9) усвідомлення важливості якості творчої діяльності дітей у позашкільній освіті та її результатів; 10) вибір технологій і методів навчання у закладі позашкільної освіти відповідно до об'єктивних особистісних можливостей дітей; 11) розуміння шляхів отримання професійних знань і умінь їх викладати; 12) урахування труднощів, з якими стикаються діти у позашкільній освіті під час засвоєння нової інформації і уміння надати їм своєчасну допомогу для їх подолання [2, с. 169–174; 6, с. 149–157; 8; 12, с. 472–484].

Особистісний критерій становить система вимог до важливих професійних якостей особистості майбутнього педагога закладу позашкільної освіти, їхнього належного рівня розвитку [6, с. 149–157; 8; 9; 10, с. 9–28; 11, с. 349–351]. Основними показниками особистісного критерію є такі професійні якості педагога закладу позашкільної освіти: 1) інтелект і креативність; 2) якості, які пов'язані з його ставленням до майбутньої професії – працелюбність, творчий підхід, уважне ставлення до професійних обов'язків; 3) якості, які ілюструють стиль поведінки і діяльності педагога закладу позашкільної освіти – дотримання слова, самостійність, дисциплінованість, енергійність, авторитетність.

Означені показники, які визначають рівень професійної компетентності майбутнього педагога закладу позашкільної освіти, зводяться до основних дев'яти: 1) теоретичні знання і практичні уміння з позашкільної освіти, методики навчання у закладі позашкільної освіти і суміжних з ними наук; 2) спеціальні знання з позашкільної освіти; 3) організаторські уміння; 4) комунікативні уміння педагога; 5) дидактичні уміння; 6) проєктувальні уміння; 7) інтелект і креативність педагога; 8) ставлення педагога закладу позашкільної освіти до власної діяльності; 9) стиль професійної поведінки і діяльності.

На основі означених дев'яти показників розвитку професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти можна виділити чотири логічні рівні прояву кожного з критеріїв, а також розробити цілісну програму моніторингу і корекції рівнів розвитку професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти.

Розвиток розглядається нами як стійка послідовність прогресивних змін якісних станів професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти, пов'язаний з переходом означеної якості до нового рівня цілісності. Відчутні якісні зміни у професійній компетентності педагогів закладів позашкільної освіти обумовлюють також існування рівнів, кожен з яких має свої складники й елементи.

Рівень професійної компетентності педагога закладу позашкільної освіти розглядався як повне відображення діалектичного характеру процесу розвитку професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти, який допомагав її пізнати, урахувавши всю багатоманітність її властивостей, зв'язків і відносин.

Ступінь прояву когнітивного критерію має характеризуватися через такі ознаки чотирьох рівнів володіння належними теоретичними знаннями і практичними уміннями у сфері позашкільної освіти: 1) теоретичні знання і практичні уміння є поверховими; 2) знання особливостей позашкільної освіти є неповними, але правильно відтворюються на основі розуміння алгоритмів діяльності педагога закладу позашкільної освіти; 3) присутнє повне і правильне відтворення знань та доцільне їх застосування; 4) властиве створення суб'єктивно нових знань.

Для ступеня прояву діяльнісного критерію, який становлять комунікативні, організаторські, дидактичні і проєктувальні уміння, адекватна самооцінка значущості своєї участі у оволодінні професією, корекція власної поведінки, властиві такі характеристики

чотирьох рівнів застосування вмінь професійної діяльності педагогів закладів позашкільної освіти: 1) відсутність основних умінь, професійна діяльність практично неможлива; 2) діє за виробленим алгоритмом, може вчити інших; 3) має розвинуту систему вмінь, зокрема, проєктувальних, які «попереджують творчість»; 4) властиві творчі дії, нестандартна праця.

Ступінь прояву особистісного критерію, який становлять професійно важливі якості особистості педагога закладу позашкільної освіти, характеризують також чотири рівні розвитку цих якостей: 1) початковий; 2) активного удосконалення; 3) розвинутий; 4) глибокий.

Ці критерії, ступені їх прояву й оцінювання є основою для визначення рівнів професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти.

Таким чином, виділення критеріїв, показників, ступенів і рівнів професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти дає можливість точно діагностувати рівень розвитку означеної якості як у цілому, так і окремих складників і компонентів, а також на цій основі цілеспрямовано здійснювати формування професійної компетентності майбутніх педагогів для закладів позашкільної освіти.

На перспективу у подальших дослідженнях необхідно виокремити найефективніші шляхи вирішення проблеми вимірювання професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лебедик Л.В. Досвід формування та розвитку професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти у провідних країнах Західної Європи. *Інноваційні технології розвитку особистісно-професійної компетентності педагогів в умовах післядипломної освіти*: збірник наукових статей / За заг. ред. Г. Л. Єфремової. Суми, 2022. С. 53–58. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/18872>
2. Лебедик Л. Доцільність застосування технологій навчання в команді у закладах позашкільної освіти. *Педагогіка партнерства: реалії та перспективи*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 104-й річниці від дня народження В. Сухомлинського, 11-12.10.2022 / уклад. О. Е. Жосан, В. В. Войтко. Кропивницький, 2022. С. 169–174.
3. Лебедик Л.В. Забезпечення якості підготовки і підвищення кваліфікації педагогів закладів позашкільної освіти. *Підвищення якості національної освіти у контексті викликів сьогодення* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (26 трав. 2022 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків: ФОП Петров В.В., 2022. С. 168–171. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/18864>
4. Лебедик Л.В. Педагогічні погляди Григорія Сковороди як дороговказ для педагогів закладів позашкільної освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2022. № 4 (205). С. 115–119. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4\(205\)-115-119](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-115-119)
5. Лебедик Л.В. Педагогічний менеджмент системи підготовки педагогів закладу позашкільної освіти еколого-натуралістичного профілю. *Освітній фактор. Всеукраїнський науково-педагогічний журнал*. 2022. С. 103–106.
6. Лебедик Л.В. Підготовка керівників гуртків до роботи з обдарованими дітьми в системі післядипломної педагогічної освіти. *Проєкування розвитку та психолого-педагогічного супроводу обдарованої особистості в умовах воєнного стану* : матеріали

наук.-практ. онлайн-конф. (Київ, 23–25 черв. 2022 р.). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 149–157.

7. Лебедик Л.В. Проективні технології в позашкільній освіті. *Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності*: зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 29-30 верес. 2022 р.) / Редколегія: О. М. Петровський, І. М. Вітенко, О. І. Когут, Ю. Ч. Шайнюк, В. Є. Кавецький, О. Я. Жизномірська, Т. В. Магера, Г. І. Герасимчук, Н. Б. Стрийвус. Тернопіль : СМП “Тайп”, 2022. С. 203–206.

8. Лебедик Л.В., Стрельников В.Ю., Стрельников М.В. Сучасні технології навчання і методики викладання дисциплін: навч.-метод. посібник для слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти. Полтава: АСМІ, 2020. 303 с. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/15703>

9. Стрельников В.Ю. Розвиток професійної компетентності вчителів у закладах післядипломної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1995. 24 с.

10. Стрельников В.Ю. Философские основы проектирования дидактических систем в русле компетентностного подхода. *Теоретико-методические основы внедрения компетентностного подхода в высшей школе*: монографія / под ред. д. пед. н., проф. В. Ю. Стрельникова. Харьков: Издательство Иванченко И.С., 2018. С. 9–28.

11. Strelnikov V.Yu., Lebedyk L.V., Hura T.V., Sysoieva S.I., Stankevych S.V., Shapovalova E.V., Avilova O.Ye. Leadership and social work in the environmental management system. *Ukrainian Journal of Ecology*. 2021. № 11(2). С. 349–351. URL: <https://www.ujecology.com/articles/leadership-and-social-work-in-the-environmental-management-system.pdf>

12. Svitlana O. Shara, Larisa I. Vorona, Iryna O. Kalinichenko, Lesia V. Lebedyk and Larisa M. Olifira. The formation of the humanistic position of the student in the educational process. *Journal of Intellectual Disability. Diagnosis and Treatment*. 2020. Volume 8. № 3. pp. 472–484.

Галина Гич,

кандидат педагогічних наук, доцент,

завідувач кафедри теорії й методики мовно-літературної та художньо-естетичної освіти
Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

(Миколаїв)

halina.gych@moippo.mk.ua

СУЧАСНІ МЕТОДИКИ, ПРИЙОМИ І ТЕХНОЛОГІЇ УРОКУ ЗА ТВОРЧІСТЮ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Григорій Савович Сковорода – видатний український філософ, мислитель, гуманіст, просвітитель, письменник, лінгвіст, педагог, музикант – український Сократ, ювілей якого відзначатиме не тільки Україна, але і весь цивілізований світ. Він відомий своїм внеском в історію духовної культури українського народу, тому уроки за його творчістю є одним із компонентів національно-патріотичного виховання молодих громадян нашої країни.

Творчість Сковороди посідає почесне місце у програмі уроків української літератури, отже, науково-методичне забезпечення уроків, присвячених ювілейнику 2023 року, є актуальним з погляду сучасних вимог відповідних державних документів [4].

Як стверджує доктор педагогічних наук, відомий науковець, автор численних розвідок із літературної компетентності учнів-читачів Василь Шуляр, сучасний учитель працює в ситуації, коли відбувається «лавиноподібне зростання всіх видів інформації; – активне використання різноманітних технологій навчання» [9, с. 29]. Це спричинює певну дихотомію щодо навчально-методичного забезпечення уроку української літератури. З одного боку, наукової та методичної інформації щодо проведення уроків доволі багато, з іншого – учитель має самостійно відібрати нові методики і технології уроку. Відповідно виникає питання – якими критеріями вчитель має керуватися під час відбору таких методик, технологій і прийомів серед величезних обсягів наукової, методичної та культурологічної інформації?

Мета статті – представити учителям сучасні технології, методики, прийоми та засоби уроку літератури за творчістю Григорія Сковороди.

Насамперед зазначимо широкий спектр авторських матеріалів учителів, які розміщено у Всемережжі. Переважно це – традиційні уроки: (<https://kzref.org/urok-za-tvorchistyu-grigoriya-skovorodi-imya-uroku-ukrayinseki.html>, <https://www.youtube.com/watch?v=ecWkgKqj6zU>, <https://naurok.com.ua/materiali-do-urokiv-grigoriy-skovoroda-113504.html>, <https://naurok.com.ua/literatura-ridnogo-krayu-nevidomiy-grigoriy-skovoroda-bayki-ta-pritchki-266737.html>, <https://naurok.com.ua/literatura-ridnogo-krayu-8-klas-svit-loviv-mene-ale-ne-spiymav-g-skovoroda-266733.html>). Водночас є і сучасні матеріали: урок-квест (<https://naurok.com.ua/urok-kvest-za-tvorami-g-skovorodi-127964.html>, https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/45861/attachment-download/15924/, <https://naurok.com.ua/urok-kvest-za-tvorami-g-skovorodi-127964.html>, <https://vseosvita.ua/webquest/kvest-do-300-richchia-vid-dnia-narodzhennia-hryhorii-skovorody-9994.html>), урок-конкурс (http://school4amvros.ucoz.ru/tbcp/1/3/ukrajinska_literatura-ljuda.pdf), урок під час дистанційного навчання (<https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=uk&u=https://ukrland.in.ua/archives/4503&prev=search&pto=aue>).

Усе популярнішими стають відеоуроки, які можна використовувати або як елемент «живого» уроку, або у форматі «перевернутий учитель» – як демонстрацію записаного уроку (<https://www.youtube.com/watch?v=T0pEBRHtIOI>, <https://www.youtube.com/watch?v=S2EBBaC3Ulw>, <https://www.youtube.com/watch?v=nm2BT5Fmg0c>, <https://www.youtube.com/watch?v=Uw3bRzV0Q5g>).

Вистачає і методичних матеріалів щодо особливостей аналізу творів (<https://www.youtube.com/watch?v=INcu51QgKUE>, <https://www.youtube.com/watch?v=B1Qc0DGv9Cg>, <https://www.youtube.com/watch?v=vxDpJCwzfBk>).

Спробуємо додати до широкого методичного інструментарію вчителів сучасні технології, прийоми і методики, які урізноманітнять урок про Сковороду і дадуть учневі XXI століття сучасне бачення постаті геніального українця.

На уроці обов'язково учитель ознайомлює учнів із біографією Сковороди, тут доречними будуть відеоматеріали: «Таємничий Сковорода» (<https://www.youtube.com/watch?v=JFTeuhaErMc>), «Усе в тобі: Григорій Сковорода» (<https://www.youtube.com/watch?v=72r0Rokk1qI>). Можна запропонувати переглянути мультфільм про Сковороду, який, на думку його авторів, «варто показати кожному

українцеві» (<https://mamabook.com.ua/suchasnyy-mulyk-pro-zhyttia-hryhoriia-skovorody-iakyu-varto-pokazaty-kozhnomu-shkoliarevi/>).

Корисними будуть і медіаресурси про філософа, які підготовлені доктором педагогічних наук, професором Львівської політехніки Іриною Фаріон: програми з циклів «Велич особистості» (<https://www.youtube.com/watch?v=GlbYaIF8z3I>) та «Ген українців» (https://www.youtube.com/watch?v=pQIWY2EN_0o).

Оскільки здебільшого учні на уроках використовують читання-прослуховуванн, радимо практикувати і читання-прослуховування (аудіокнига <https://www.youtube.com/watch?v=u9GdLS5qwdU>). Інша аудіокнига «Зруйнований музей» (<https://www.youtube.com/watch?v=bcFQqnitZ4c>) ознайомить учнів із «флейтою Сковороди».

Учителі літератури активно використовують як мотиватори до прочитання творів шкільної літературної програми бутрейлери (<https://www.youtube.com/watch?v=JBPZ8mxqoQ>, <https://www.youtube.com/watch?v=1ws6DFdZILg>, <https://www.youtube.com/watch?v=QngqhrO9H9Y>), працювати з якими радимо з використанням технологій «Заморожування кадру», «Звук і зображення», «Місце кадру», «Початок і кінець», «Залучення аудиторії», «Види трансформацій», «Порівняння медіатекстів» та «Імітація».

Краще зрозуміти поезію генія допоможуть пісні на слова Сковороди (<https://www.youtube.com/watch?v=s0C7ytFLyeo>, <https://www.youtube.com/watch?v=wnSinIYYvOI>, <https://www.youtube.com/watch?v=gNuot1Y6Smc>, <https://www.youtube.com/watch?v=vQiz522z8DU>). Радимо також скористатися матеріалами журналу «Музика», рубрика «Музичний світ Сковороди» (<http://mus.art.co.ua/muzychnyj-svit-hryhoriya-skovorody/>).

Оскільки сучасна молодь полюбляє всілякі головоломки, пропонуємо до використання на уроках ребуси і кросворди (<https://vseosvita.ua/library/zittevij-i-tvorcij-slah-grigoria-skovorodi-krosvord-179122.html>) і «головоломку 21 століття» – кросенс (<https://bogovskyatska.com/%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81/>).

Урок літератури передбачає використання тестів, учителі можуть скористатися готовими матеріалами (учитель Інна Шевчук, <https://vseosvita.ua/test/hryhorii-skovoroda-testy-140299.html>).

Зважаючи на широкий досвід організації мікрогруп на уроках, звертаємо увагу вчителів на практику проведення заняття за сингапурською моделлю, коли клас не тільки поділяється на групи, але й кожна мікрогрупа складається з учнів, які мають високий, достатній, середній або низький рівень навченості. Так учні навчаються уважно слухати один одного, вчитися один у одного, формулювати питання з теми уроку.

Оскільки урок літератури – це передусім робота з текстом першоджерела, радимо вчителям використовувати ченч- і клоуз-тести як роботу на відновлення авторського тексту і перевірку рівня смислового читання учнів. Перевага цієї методики полягає в тому, що можна використовувати і письмове виконання роботи, і читати текст для учнів голосом. У клоуз-тесті учень має пригадати і відновити пропущене авторське слово в тексті, ченч-тест передбачає вибір одного правильного слова із наведених учителем у дужках двох-трьох-чотирьох слів.

Ось приклад авторського клоуз-тесту до тексту байки «Вітер і філософ»:

- А щоб тебе чорти забрали, проклятий!...

- За що ти мене лаєш, ??? Філософе? – спитав Вітер.

- За те, – відповів Мудрець, – що як тільки я відчинив ???, аби викинути часникове лушпиння, ти так війнув своїм проклятим ???, що все розсипалося по столу і світлиці. Окрім того, ти перекинув і розбив останню чарку з ???, не кажучи вже про те, що, видмухнувши з папірця тютюн, ??? усю страву, яку я збирався по праці з'їсти...

- Та чи знаєш ти, – сказав ??? – хто я такий?

- Ще б пак не знав ??? – вигукнув Фізик. – Хай про тебе селяки байки ??? А я після вивчення небесних ??? навіть не зверну на тебе уваги. Ти лише порожня ???...

(Пропущені слова: пане, вікно, вихором, вином, засмітив, Вітер, такого, складають, планет, тінь).

Приклад ченч-тесту:

- А щоб тебе чорти забрали, (добрий, мій, проклятий, навіжений)!...

- За що ти мене лаєш, пане (Філософе, Учителю, Батьку)? – спитав Вітер.

- За те, – відповів Мудрець, – що як тільки я відчинив (двері, душу, вікно), аби викинути часникове лушпиння, ти так війнув своїм проклятим вихором, що все розсипалося по столу і (кімнаті, світлиці, будинку). Окрім того, ти перекинув і розбив останню (пляшку, чарку) з вином, не кажучи вже про те, що, видмухнувши з папірця тютюн, засмітив усю (їжу, кашу, страву), яку я збирався по праці з'їсти...

- Та чи знаєш ти, – сказав (Філософ, Мудрець, Вітер, Фізик), – хто я такий?

- Ще б пак не знав такого! – вигукнув (Філософ, Мудрець, Вітер, Фізик). – Хай про тебе селяки байки складають. А я після вивчення (чужих, красивих, небесних) планет навіть не зверну на тебе уваги. Ти лише порожня тінь...

- А коли я, – каже (Філософ, Мудрець, Вітер, Фізик), – тінь, то є при мені й тіло. Се достеменно, що я тінь, а невидима в мені (любов, сила, краса, воля) – є справжнє тіло. Як же мені не віяти, коли мене рухає наш всезагальний творець і невидиме всемістиме єство.

- Знаю, – сказав (Філософ, Мудрець, Вітер, Фізик), що в тобі є живе єство і воно невинне, оскільки ти всього-на-всього вітер.

- І я знаю, – мовив Вітер, – що в тобі стільки ж (добра, розуму, любові, страху), скільки в тих двох селяків, з яких один нахилився, задержав одержу, і привітав мене за те, що я роздував (жито, горох, пшеницю), коли він віяв її. Другий такий же комплімент зробив мені, коли я не давав йому вивершити стіг (сіна, трави, полови, зерна). Ти в них годен бути головою.

Сила: Хто на (людину, ворога, погоду, себе) чи на ворожай сердиться, той заміряється на всеосяжну природу.

Робота з такими тестами сприятиме більш осмисленому читанню, оскільки уважно прочитаний текст дасть учневі можливість віднайти правильні слова, які пропущені або спотворені в тесті.

Зважаючи на те, що учні старших класів є переважно візуалами, пропонуємо вчителям урізноманітнити практику використання різних видів роботи з текстом через складання учнями конспектів Білла Гейтса і Корнелла (<https://printstore.com.ua/yak-konspektuvati-tri-sposobi-robiti-efektivni-zapisi/>). Ці конспекти є різновидом технології «одна тема – одна розгортка» і дозволяють учневі самостійно унаочнити текст літературного твору [2].

З огляду на широкий досвід проведення медіауроків, радимо вчителям активно залучати учнів до самостійного створення інтерактивних картинок і плакатів, які можна

використовувати на різних етапах уроку у форматі індивідуального або групового виконання [1]. Цікавим елементом уроку може бути інтерактивна картинка «Григорій Сковорода: між Буддою, Ісусом та Євою. Великі ...», створена за допомогою відеоконструктору уроку літератури (<https://gapon.te.ua/metodichna-skarbnitsya/videokonstruktor-uroku?limitstart=0>).

Григорій Сковорода – одна з найвідоміших постатей України, тому цікавими будуть індивідуальні та групові проекти учнів, де можна використовувати найрізноманітніші види навчальної діяльності, адже розроблення проектів на уроках з кожним роком стає все більш популярним. Можна запропонувати учням проєкт «Григорій Сковорода у ХХІ столітті», під час розроблення якого вони намагаються «подивитися» на філософа очима сучасної людини. Перед початком роботи учні ознайомлюються з досвідом такої проєктної роботи працівників Педагогічного музею Національної академії педагогічних наук України (Ідемо за Сковородою, 2022). Одним із елементів проєкту може бути написання спонтанного творчого тексту за такими темами: «Чому Сковорода насправді великий?», «Сковорода як засновник руху «дауншифтинг»», «Діюген зі Слобожанщини» тощо.

Звертаємо увагу вчителів на матеріали, завдяки яким учні можуть створити саморобні книги після прочитання творів Сковороди та які слугуватимуть учителям методичним або роздатковим матеріалом: майстер-клас «Технологія виготовлення лепбуку» (<https://naurok.com.ua/mayster-klas-vikoristannya-tehnologi-lepbuk-na-urokah-ukra-nsko-movi-ta-literaturi-220976.html>).

Одна з вимог компетентісно-діяльнісного підходу – створення вчителями компетентісно-орієнтованих завдань, теорію і практику яких досить докладно розробили науковці [7]. У 2007 році Ендрю Черчес представив новий варіант таксономії Блума, адаптований для учнів ХХІ ст. – «Bloom's Digital Taxonomy» («Цифрова таксономія Блума») [3].

Рекомендуємо вчителю завдання з використанням дієслів, запропонованих Е. Черчесом. Так, наприклад, до кластера «Запам'ятовування» можна так сформулювати завдання для учня: «Знайди в Усемережжі інтелект-карту про постать Сковороди». Завдання до кластера «Розуміння» звучатиме так: «Познач тегами 2–3 відеоролики про філософа, які тобі сподобались». Завдання «Розташуй 5 творів Сковороди на мапі, зважаючи на рік і місце їх написання» належить до кластера «Застосування». Уміння учня аналізувати знайдену інформацію (кластер «Аналіз») перевіряємо завданням «Завантаж конспект уроку за творчістю Сковороди 2022 року, який тобі найбільше сподобався». Кластер «Оцінка» може бути представлений завданням «Прокоментуй статтю або іншим матеріал у Всемережжі, де подано сучасне потрактування образу Сковороди», кластер «Створення» – завданням на кшталт «Створи мем до 300-річчя ювілейника».

Використання такого підходу дає вчителю широкую можливість урізноманітнення видів навчальної діяльності на уроках з урахуванням рівня підготовленості учнів.

Оскільки старшокласники любляють «мандрувати», можна запропонувати їм створити карту переміщень Сковороди (<https://weekend.today/gorod/vtikach-mandrivnik-ta-daunshifter-grigorii-skovoroda-v-kievi.htm>), що надасть їм можливість краще зрозуміти вільну душу українського мандрівника.

На уроках української літератури вчитель удосконалює одну з ключових компетентностей учнів – «вільне володіння державною мовою». З огляду на засилля англізмів доречним буде виконання завдання «Знайдіть українські відповідники до таких

слів: дауншифтинг, хіпстер, чайлдфрі, коуч, блогер» (Джерело: сайт «Словотвір» або на вибір самого учня).

Цікавим видом роботи учнів на уроках є створення мемів і мотиваторів, які може використовувати вчитель і як чинники стимулювання інтересу учнів до творчості Сковороди, і як поточна або підсумкова робота здобувача освіти, де він може продемонструвати власну творчість та креативність.

Мотиватор і мем автора статті

Мотиватор

Мем

Особливо підкреслимо, що вивчення творчості Сковороди «передбачено в процесі опрацювання учнями навчального тексту й позатекстових компонентів підручників (методичний апарат до художніх творів, словник літературознавчих термінів, ілюстрації та репродукції картин тощо)» [9, с. 302], що має продемонструвати кожен учитель. Пропонуємо вчителям технологію «Входження в картину», коли з використанням картини, на якій зображено філософа, можна сконцентрувати увагу учнів на важливих аспектах теми уроку:

Пропонуємо вчителям технологію «Входження в картину», коли з використанням картини, на якій зображено філософа, можна фокусувати увагу учнів на важливих аспектах теми уроку:

- *Погляньте на світлину* (<https://ukurier.gov.ua/uk/articles/skovorodi-zorya-u-vichnist-promovlya/>).

- *Уявіть, що ви поряд зі Сковородою.*

- *Вдихніть глибоко. Який запах можна відчутти? (пожовклого осіннього листя, ...)*

- *До чого можна доторкнутися? Яке воно на дотик? (Холодне, мокре, м'яке, колюче, ...)*

- *Прислухайтеся уважно, що можна почути? (клекіт птахів, які відлітають на зиму до теплих країв, ...)*

- *Погляньте навкруги, яка пора року, погода? Що свідчить про це?*

Вправа не тільки дозволить «побачити» Г. С. Сковороду, але і виконує роль певного релаксу на уроці.

Хороший урок літератури неможливий без ретельного добору і відбору літературних та літературознавчих джерел, які допоможуть учителю побудувати «свій» урок за творчістю Сковороди [8].

Використання різноманітних методик, технологій, прийомів і засобів уроку за творчістю гордості української нації надасть можливість кожному учневі «по-своєму» прочитати твори філософа, що так само стане підґрунтям персональної взаємодії з текстами геніального філософа.

На думку сучасних науковців, «...кожен учитель має розвивати вміння учнів читати, працювати з додатковою літературою, розмірковувати, говорити, аргументувати власну думку, висловлювати своє бачення почутого, виявляти власну ініціативу, робити вибір, критично аналізувати здобуту інформацію» [5, с. 47]. Саме на це і має бути спрямований сучасний урок літератури.

Відтак, вимоги компетентнісно-діяльнісного підходу до організації уроку і академічна свобода українського учителя спонукають його до постійного розширення діапазону використання різних видів навчальної діяльності учнів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в науковому обґрунтуванні доцільності особливостей використання на уроках нових видів навчальної діяльності учнів відповідно до вимог компетентнісно-діяльнісного підходу, на що останніми роками звернено серйозну увагу науковців. З іншого боку, вчителі-практики потребують якісного методичного інструментарію для практичної реалізації запропонованих видів діяльності на уроках української літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гич Г. Інтерактивні плакати і картинки як інструмент дистанційного навчання / Г. Гич // Матеріали Всеукраїнської інтернет-конференції «Науково-методичні засади формування освітнього простору закладу післядипломної освіти для підготовки педагогічних працівників до імплементації Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» (до 80-річчя МОППО): тези доповідей Всеукраїнської інтернет-конференції (м. Миколаїв, 25 листопада – 24 грудня 2020 р.). – Миколаїв : ОІППО, 2020. – С. 110-114 // Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/1aFgf31ogh6lsLiSnvNhtva1aQn6TElIX/view>
2. Гич Г. М. Підручник у форматі «одна тема – одна розгортка» / Г. М. Гич // Проблеми сучасного підручника: ключові компетентності та предметні навички: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (електронне наукове видання), 20–21 травня 2021 р. – Київ : Педагогічна думка, 2021. – С. 38–41.
3. Двести глаголов цифровой таксономии Блума // Режим доступу: https://svitliteraturu.com/board/innovaciyi/200_glagolov_cifrovoj_taksonomii_bluma/2-1-0-258.
4. Державний стандарт базової середньої освіти // Режим доступу: <https://bodia.online/1/QChvXU>.

5. Ковальова К.І. Вимоги до уроку згідно з новими форматами освіти Нової української школи / К. І. Ковальова // Збірник наук. праць Херсонськ. держ. університету. – Випуск LXXXIII. Том 1. – 2018. – Педагогічні науки. – С. 47.
6. Методи конспектування: топ-5 небанальних і ефективних (на прикладах із програми ЗНО) // Режим доступу: <https://nydmond.com.ua/moya-druga-pamyat-5-nezvichajnix-texnik-konspektuvannya/>
7. Пометун О.І. Що таке таксономія Блума і як вона працює на уроці / О. І. Пометун // Режим доступу: <https://inlnk.ru/DB5dV2>
8. Український Сократ – мандрівник за знаннями – Григорій Сковорода: наук.-допом. бібліогр. покажчик (з фондів бібліотеки Криворізького державного педагогічного університету) / упоряд. і бібліогр. ред. О. А. Дікунова; за заг. ред. О. М. Кравченко. – Кривий Ріг, 2017. – 95 с.
9. Шуляр В.І. Шкільна літературна освіта: проблеми, перспективи, практики: практико орієнтована монографія / В. І. Шуляр. – Миколаїв: ОІППО, 2022. – 306 с.

Nataliia Bessarab,
Candidate of Pedagogical Sciences,
State Scientific Institution “Institute of education content modernization”
(Kyiv)
nataliya.bessarab@gmail.com

FORMATION OF CRITICAL AND CREATIVE THINKING IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS UNDER THE CONDITIONS OF NEW UKRAINIAN SCHOOL

Reforming the modern education system of Ukraine outlines important tasks for the institutions of general secondary education, which are determined by the provisions of the Concept of the New Ukrainian School and the need of society for the education of a harmonious, creative, self-sufficient personality.

The development of cultural and economic ties between different countries and peoples motivates students, teachers of educational institutions, and parents to pay significant attention to the study of foreign languages, especially English. A foreign language as an educational subject has significant opportunities for the formation of a constructively thinking, free, and dynamic personality in its actions.

Interaction is an integral part of all life, culture, and education. Possession of a foreign language creates prerequisites for activities not limited by one's own language space. The reform carried out in the education system provides not only for students to acquire knowledge and skills in the English language but also for the formation of the student's personality and competencies necessary in life.

Creation of a viable system of continuous learning and education to achieve high educational levels, providing opportunities for continuous spiritual self-improvement of the student, and formation of intellectual and cultural potential as the highest value of the nation, since the model of the modern educational process, is aimed at the transition from a “school of knowledge” to a “school of thinking”, which requires mastering strategies of cognitive activity.

The Concept of the New Ukrainian School outlines important tasks regarding the formation of competencies of education seekers, namely: the ability to solve complex problems, critical thinking, and creativity; the more relevant are the competencies of interaction, empathy (emotional intelligence), the ability to make judgments and decisions, the ability to negotiate, cognitive flexibility, as well as communicative competence, in particular, communication in the state (and native, if different) and foreign languages [2].

The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization in Resolution 12, adopted by the General Conference in 1999, approved the term “multilingualism”, which means the use of at least three languages, namely: native, state, and international/their language in education. It is for this reason that the European Union and the Council of Europe initiated the mastery of the content of educational subjects by students not only in their native language, but also in the state and other European languages, which will allow better use of modern and information technologies in the educational process, and will contribute to the education of a tolerant attitude of students to the surrounding the world.

Every foreign language teacher strives for a creative atmosphere and spiritual freedom of students to prevail in the class. Therefore, it is necessary for the teacher to always plan the educational process, motivating students to show their fantasy, and imagination, and learn to analyze, compare, and specify because it is necessary to develop creative thinking in students, to form rational, critical thinking, purposeful development of intellectual skills in the child. Studying a foreign language in the conditions of the requirements of the Concept of the New Ukrainian School is designed to form the personality of an education seeker who wants to participate in the process of an intercultural communication since the use of critical and creative thinking technologies in the educational process best contributes to the fulfillment of the tasks.

Pedagogical studies of multilingual education appeared recently in Ukraine and were conditioned by changes in socioeconomic and geopolitical conditions, and the need to create an educational space for students to integrate into the European community. T. Bodnarchuk, A. Husak, A. Kovalchuk, F. Moisiyeva, S. Sytnyakivska, O. Yakovleva, and others devoted their scientific works to the study of the problems and achievements in the field of multilingual education as a global trend of modernization of the educational space.

Research shows that there is a need for such forms of English language learning that would promote more productive thinking. Those who live in the 21st century simply cannot do without the ability to think critically.

The works of our scientists V. Bibler, T. Voropai, N. Vukina, V. Makarenko, L. Pyrozhenko, O. Pometun, G. Syrotenko, S. Terno, O. Tyaglo, and others, as well as foreign U. Atkinson, D. Bruner, M. Wertheimer, D. Ellis, D. Kluster, M. Lipman, S. Matthews, R. Paul, E. Saul, K. Tavis, C. Wade, D. Halpern, J. Chaffa, J. Sherman and others.

The purpose of the article is to research issues of critical and creative thinking formation in foreign language lessons in general secondary education institutions in the conditions of the New Ukrainian School.

Critical and creative thinking, as defined by O. Tyaglo, is higher-order thinking that is based on information, conscious perception of one's own intellectual activity, and the activity of others. Accordingly, the formation of critical and creative thinking skills involves the development of students' ability to analyze educational information from the standpoint of logic and a personal approach in order to use the results obtained in standard and non-standard situations and problems,

as well as the ability to ask new questions, find arguments, make independent, thoughtful decisions [7].

Acquaintance with the culture of other countries, according to the scientist, comparing it with the culture of one's own state provides an opportunity to teach students to critically interpret the sociocultural realities of another state, to cultivate a tolerant attitude toward its traditions and ethical norms, to cultivate the ability to communicate well with representatives of another society, using verbal and non-verbal language means [7].

The joint multilingual activity of students and teachers during the educational process in the institution of general secondary education contributes to the creation of conditions necessary for the formation of multicultural, intercultural, subject, and life competencies. The basis of cooperation between a teacher and a student is a productive environment organized in a certain way, based on such innovative technologies, methods, and techniques as technology for the development of critical thinking, development of creative imagination, individual style of educational activity, modern computer technologies, project-based, interactive learning, etc.

Modern educational technology for the development of critical and creative thinking solves the following tasks:

- educational motivation - increasing interest in the learning process and active perception of educational material;
- information literacy - development of the ability to independently analyze and evaluate work with the information of any complexity;
- speech culture - formation of writing skills of various genres;
- social competence - formation of communication skills and responsibility for knowledge.

Effective interactive methods of interaction in a productive multilingual space deserve special attention: "Fishbone", "Panel discussion", "Circle of ideas", "Six hats of Edward de Bono", "Decision tree", "Brainstorming", "Aquarium", "Conference", "Anti-conference", "Problem-oriented role-playing games", etc., which were developed by American educators J. Steele, K. Meridith, C. Temple. The use of the mentioned methods of group work by students during the educational process allows for solving cognitive, axiological, and activity tasks set before multilingual education and developing mental (IQ) and emotional (EQ) intelligence [6].

The basis of the technology of critical thinking is the three-component structure of the lesson, namely: challenge, comprehension, and reflection. The methods and techniques used at the same time are aimed at first motivating and getting the student interested, and then providing the conditions for him to comprehend the educational material and, finally, at the stage of reflection, allow him to generalize this knowledge.

The combination of both methods ("Brainstorming" and "Discussion"), which are increasingly used, was called "Conference" or "Dialogue-dispute". When using them in lessons, well-known research scientists suggest taking into account the rules of dialogue-dispute, namely: "I criticize ideas, not people.", "My goal is not to 'win', but to find the best solution.", "I motivate each of the participants to participate in the discussion and learn all the necessary information.", "I listen to everyone's opinion, even if I don't agree with the opponents.", "I am retelling what is not completely clear to me.", "I first study and understand all the ideas and facts of both positions, and then I try to combine them in such a way that this combination gives a new understanding of the problem.", "I seek to understand both perspectives on an issue.", "I change my point of view when the facts warrant it."

The development of critical thinking is possible if the following conditions are met: acceptance by the teacher of various ideas and opinions of students; support of children's activity in the learning process, students' confidence that they will not be understood and supported; faith in every student; development of students' self-confidence; understanding of the value of one's ideas and thoughts; active participation in the educational process; respect for the expressed thoughts of peers.

The importance of studying the subject "Foreign language" in institutions of general secondary education opens up significant opportunities for the development of critical and creative thinking of students. The goal of learning a foreign language is the formation of students' communication skills, which is a significant lever for the development of critical and creative thinking because quality communication is the result of the development of a child's ability to think critically and creatively and allows to harmoniously combine it with learning a foreign language.

In addition, the presence of four types of speech activity such as listening, speaking, reading, and writing involves working with various types of information by analyzing it, discussing it, and creating a monologue or dialogic statement by the student in oral and written form, which at the same time constitutes the content of the methods of developing critical thinking technology. This creates a broad basis for the development of critical thinking by means of a foreign language.

The Swiss psychologist J. Piaget claimed that the technology for the development of critical thinking allows the teacher to create an atmosphere of openness and responsible, creative cooperation in the classroom, making it possible to use a learning model and a system of effective methods that contribute to the development of critical thinking and independence in the learning process [6].

REFERENCES

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / Uklad. i holov. red. V. Busel. Kyiv : Irpin: VTF «Perun», 2001. 1440 s. [in Ukrainian].
2. Kontsepsiia Novoi ukrainskoi shkoly. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].
3. Kushnir V. Osoblyvosti krytychnoho myslennia pedahoha // Ridna shkola. 2001. – № 4. S. 58-60. [in Ukrainian].
4. Marchenko O.H. Formuvannia krytychnoho myslennia shkolariv. Kh. : Vyd. hrupa «Osnova» : «Triada +», 2007. 160 s. (B-ka zhurn. «Upravlinnia shkoloiu». Vyp. 10 (58). [in Ukrainian].
5. Netradytsiini uroky. Anhliiska mova. 2-10 klasy / Ukladach I. M. Ostroverkh. Kh.:TORSINH PLIuS, 2008. 160 s. [in Ukrainian].
6. Stil Dzh., Meredyt K., Templ Ch. Metodychna systema «Rozvytok krytychnoho myslennia u navchanni riznykh predmetiv» (Pidhotovleno dlia proiektu «Chytannia ta pysmo dlia rozvytku krytychnoho myslennia») / Posibnyky I-VIII. – Naukovo-metodychnyi tsentr rozvytku krytychnoho ta obraznogo myslennia «Intelekt», 1998. [in Ukrainian].
7. Tiahlo O.V. Krytychne myslennia: navch. posib. [Tekst]. Kharkiv : Vyd. hrupa «Osnova», 2008. 189 s. [in Ukrainian].

Галина Вороніна,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри виховання й розвитку особистості
КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
(Харків)
v_gala@ukr.net

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ЯК ОЗНАКА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Значним ресурсом розвитку освіти на дошкільному, загальноосвітньому, позашкільному, професійно-технічному, вищому та післядипломному рівнях є залучення педагогічних працівників до експериментальної роботи, головна мета якої полягає в створенні умов для розкриття педагогічного потенціалу та обміну багатоманітним досвідом роботи, власними розробками, інноваційними технологіями. Спираючись на позицію Президента НАПН України Василя Григоровича Кременя щодо забезпечення рівня педагогічної науки й практики сучасними освітніми підходами, сучасною методологією освітянського процесу, важливо побудувати освіту в контексті вимог і можливостей ХХІ століття, тобто осучаснити і модернізувати всі її складові ланки [3]. У Законі України «Про наукову та науково-технічну діяльність» зазначено, що розвиток науки є визначальним фактором прогресу суспільства, підвищення добробуту його членів, їх духовного та інтелектуального зростання, тому науково-педагогічні дослідження уможливають виявлення суперечностей протікання певного педагогічного процесу, допомагають окреслити шляхи подолання даних суперечностей та обґрунтувати доречність знайдених способів розв'язання проблеми [2]. Водночас здатність моделювати, проєктувати, корегувати, оцінювати ефективність як створеного освітнього середовища, так і власної діяльності є важливою складовою професійної компетентності педагога [5].

Основи наукового пізнання педагогічних явищ є важливою складовою освітньої діяльності сучасної школи. Природно, що підґрунтям будь-якого дослідження є філософія, і учителі часто-густо звертаються, зокрема, до спадщини Григорія Сковороди, який вважається засновником філософії в Україні. Любов до науки звучить у всіх творах і приватному листуванні Сковороди. Так, у листі до М. Ковалинського він писав: «Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестав вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним» [4].

Реалії сучасної школи вимагають від учителя таких умінь, як уміння визначати зміст освіти, здійснювати моніторинг, добирати відповідний інструментарій, ефективно взаємодіяти з усіма учасниками освітнього процесу, а також застосовувати наукові методи пізнання. Досліджувати педагогічні явища за допомогою створення контрольованих і керованих умов дозволяє експеримент як метод пізнання [6, с. 44].

Вибір об'єкту дослідження є основою експерименту та ознакою вміння визначати актуальність, практичний інтерес до певного педагогічного явища. Так, воєнні дії, які відбуваються на території нашої Батьківщини протягом останніх років, спричинили масове переселенням громадян з окупованих територій, що у певних випадках посилює тенденції збільшення кількості школярів з негативною поведінкою, що суперечить загальноновизнаним у суспільстві нормам і виявляється у незбалансованості психічних процесів, дезадаптивності,

порушенні самоактуалізації. Усвідомлення необхідності створення умов для адаптаційних та інтеграційних процесів в дитячому середовищі спонукав педагогічний колектив Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 148 Харківської міської ради Харківської області до розробки науково-дослідницького проекту з теми «Формування просоціальної поведінки здобувачів освіти в контексті Нової української школи».

Для реалізації дослідження педагогами школи було розроблено всі необхідні матеріали. Досліджувана науково-педагогічна проблема є, безперечно, однією з найважливіших, що актуалізує необхідність розкриття її теоретико-методичних засад, розроблення методики формування просоціальної поведінки здобувачів освіти загалом і, зокрема, в умовах превентивного виховного простору закладу. Обґрунтування обраної теми дозволило визначити об'єкт (процес формування просоціальної поведінки здобувачів освіти на різних етапах вікового розвитку) та предмет дослідження (вплив організаційно-педагогічних, психоемоційних умов (змісту, форм, методів, педагогічної взаємодії) на формування просоціальної компетентності школярів різного віку). Мета дослідження полягала в розробці та експериментальній перевірці моделі науково-методичного супроводу формування просоціальної поведінки здобувачів освіти. В основу експерименту були покладені філософські та психолого-педагогічні положення про взаємозв'язок процесів смислотворчості, особистісного розвитку людини та становлення її суб'єктивності; принципи особистісно-соціального підходу до вивчення явищ соціально-педагогічної дійсності; положення про єдність педагогічної теорії й практики, необхідність використання єдиних понятійно-термінологічних, логічних, змістовних і критеріальних підстав, на яких базується робота; впровадження особистісно-соціального, діяльнісного та компетентнісного підходів у процес формування просоціальної поведінки школяра.

Теоретична основа дослідження спиралася насамперед на праці вітчизняних та іноземних авторів, присвячені ціннісно-смісловим аспектам розвитку особистості (І. Бех, Є. Бондаревська); соціалізації та соціальному вихованню молоді (Г. Авер'янова, О. Безпалько); особистісно орієнтованому підходу в освіті (І. Бех, Є. Бондаревська, С. Подмазін, В. Сериков); особистісно-соціальному підходу до формування особистості в колективі (В. Андреев, Л. Гриценко, А. Макаренко, М. Поташнік, В. Сухомлинський); феномену просоціальної поведінки (О. Єжова, Г. Даниленко, В. Оржеховська, В. Кириченко Н. Корчакова); системі роботи педагогічних колективів щодо формування основ здорового способу життя (Л. Покроєва, В. Федорченко, Т. Тарасова), управлінню системою превентивного виховання у школі (В. Оржеховська, Т. Федорченко).

Структура перспективного плану проведення науково-дослідницької роботи передбачала етапи, зміст яких показано в таблиці 1.

Таблиця 1

№	Етап	Зміст роботи
I.	Організаційно-підготовчий	<ul style="list-style-type: none"> - теоретичний аналіз науково-методичної літератури з проблеми формування просоціальної поведінки учнів; - створення творчих груп, уточнення функціональних обов'язків членів педагогічного колективу щодо вирішення завдань експерименту; - визначення рівня підготовленості педагогічного колективу до дослідно-експериментальної роботи щодо формування просоціальної поведінки дітей та учнівської молоді;

		<ul style="list-style-type: none"> - підготовка педагогів до реалізації завдань дослідно-експериментальної роботи; - проведення педагогічних рад за темою: «Просоціальна поведінка як необхідна ознака професійної культури вчителя»; «Урок у системі просоціально-превентивних координат»; - укладання угод про співпрацю між адміністрацією школи, учнівським самоврядуванням та батьківським загалом; - складання кошторису витрат для забезпечення реалізації програми дослідно-експериментальної роботи.
II.	Концептуально-діагностичний	<ul style="list-style-type: none"> - ознайомлення з методиками, технологіями формування про соціальної поведінки здобувачів освіти різних вікових категорій; - вивчення результатів роботи в експериментальних та контрольних класах з проблеми формування просоціальної поведінки здобувачів освіти; - розробка критеріїв, рівнів сформованості просоціальної поведінки учнів; відбір і використання діагностичних методик дослідження; - визначення організаційно-педагогічних умов для формування просоціальної мотивації; - підготовка та проведення засідання педагогічної ради та ради закладу «Про педагогічні умови формування у здобувачів освіти основ просоціальної поведінки в процесі співпраці школи, сім'ї та громади»; - підбиття підсумків II (концептуально-діагностичного) етапу дослідно-експериментальної роботи.
III.	Формувальний	<ul style="list-style-type: none"> - експериментальне дослідження організаційно-педагогічних умов формування про соціальної поведінки як складової соціальної компетентності особистості; - створення функціонально-змістовної моделі формування про соціальної поведінки здобувачів освіти; - застосування ефективних виховних технологій, які сприяють формуванню про соціальної поведінки; - визначення рівня сформованості про соціальної поведінки здобувачів освіти;
IV.	Контрольно-узагальнювальний	<ul style="list-style-type: none"> - порівняння результатів діагностичного й контрольно-узагальнювального етапів експерименту, визначення співвідношення результатів експерименту з поставленою метою та визначеними завданнями; - поширення досвіду дослідно-експериментальної роботи з означеної проблеми шляхом публікацій у пресі; - презентація результатів дослідно-експериментальної роботи на конференціях, семінарах, виставках; - популяризація результатів дослідно-експериментальної роботи в системі методичної роботи області;

		<p>- підготовка науково-методичного збірника «Формування просоціальної поведінки здобувачів освіти як запорука духовного розвитку й самореалізації особистості громадянина України»;</p> <p>- підбиття підсумків ІУ (контрольно-узагальнювального) етапу дослідно-експериментальної роботи.</p>
--	--	---

Важливим здобутком науково-дослідницької роботи стала розробка та реалізація функціонально-змістовної моделі формування просоціальної поведінки здобувачів освіти, яка вміщує такі складові: *лабораторія просоціальних стратегій*, діяльність якої розгортається через розробку програм розвитку просоціальної поведінки, конструювання сучасного уроку, який відповідає вимогам формування просоціальної особистості; створення умов для впровадження новітніх технологій в освітній процес (Центр методичних розвідок), організацію роботи з батьками («Служба роботи з батьками»), проведення діагностування рівнів сформованості просоціальної поведінки (Центр моніторингу й корегування); *багатопрофільний клуб превентивного виховання «Гармонія»*, зосереджений на проблемі змістовного дозвілля молоді, та *структурно-динамічний модус «планетарної системи»* формування просоціального ядра особистості [1].

Як бачимо, у контексті викликів часу, завдань Нової української школи проведення науково-дослідницької роботи з теми «Формування просоціальної поведінки здобувачів освіти в контексті Нової української школи» є важливою ознакою інноваційного розвитку закладу освіти, що сприяє незмірному зростанню ролі школи не тільки як комунікатора, але й каталізатора формування просоціальної поведінки. Звичайно, умовами такого розвитку є освітній процес, побудований на засадах дитиноцентризму, педагогіки партнерства й формування ціннісного ставлення особистості до соціального й природного довкілля й самої себе, що в майбутньому слугуватиме базою для її щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вороніна Г.Л., Удовенко Т.М. Проектний підхід в управлінні методичною роботою в закладі освіти. Науково-практична інтернет-конференція. «Підготовка майбутніх учителів у контексті реалізації концепції «Нова українська школа»» (Харків, 16.04.2020). С. 40-43.
2. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 04.10.2022).
3. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. К.: Грамота, 2005. 448 с.
4. Мельникова О.М. Г. Сковорода і В. Каразін: два погляди на проблему освіти. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18304/1/%D0%93.%20%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%90%20%D0%86%20%D0%92.%20%D0%9A%D0%90%D0%A0%D0%90%D0%97%D0%86%D0%9D%20%D0%94%D0%92%D0%90%20%D0%9F%D0%9E%D0%93%D0%9B%D0%AF%D0%94%D0%98%20%D0%9D%D0%90%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%95%D0%9C%D0%A3%20%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%98.pdf> (дата звернення: 09.10.2022).
5. Наказ Міністерства РЕТСГ України №2736 від 23.12.2020 «Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної

середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)»». URL: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Nakaz_2736.pdf (дата звернення: 04.10.2022).

б. Термінологічний словник з основ підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів післядипломної педагогічної освіти / авт. кол.: Є. Р. Чернишова, Н. В. Гузій, В. П. Ляхоцький [та ін.]; за наук. ред. Є. Р. Чернишової; Держ. вищ. навч. заклад «Ун-т менедж. освіти». К.: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2014. 230 с.

Оксана Онищук,
кандидат технічних наук,
доцент кафедри теорії та методики викладання шкільних предметів
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти,
oksanaduda2013@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО–КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ З ТЕХНІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Сучасна професійна підготовка у вищому закладі потребує пошуку нових освітніх структур, нових шляхів і підходів у забезпеченні зростання якості навчального процесу, спрямованого, перш за все, на підготовку професійного та компетентного фахівця, здатного орієнтуватися в суміжних галузях діяльності, самостійно вирішувати поставлені інженерно-конструкторські та науково-технічні задачі у виробничому процесі, який має бажання до саморозвитку та самореалізації, бути творчою особистістю, що відповідає пріоритетним і перспективним запитам економіки держави. Саме ці складові утворюють модель фахової компетентності спеціаліста будь-якої галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що є різні формулювання поняття «фахова компетентність». Дане поняття часто розглядається як «поглиблене знання», «стан адекватного виконання задачі», «здібність до актуального виконання діяльності», «ефективність дій» [1, с. 22]. З точки зору інших авторів фахова компетентність – це «сукупність професійних знань, умінь, а також способи виконання професійної діяльності» [2, с. 72], це «якість, властивість або стан фахівця, що забезпечує разом або окремо його фізичну, психічну і духовну відповідність необхідності та потребі, вимогам певної професії, спеціальності, спеціалізації, стандартам кваліфікації, займаній службовій посаді» [3, с. 145]. В інших джерелах професійна компетентність розглядається як сукупність мобільності знання, гнучкості методу і критичності мислення [4, с. 44]. З інших джерел поняття «фахова компетентність» повинно характеризуватися більшою мірою блоком професійних компетенцій, до яких повинні входити властивості суб'єкта, що характеризують його здатність: – володіти певним обсягом професійних знань і застосовувати їх на практиці; – розробляти і упроваджувати професійні моделі; – проводити дослідження в своїй професійній області знання [5, с. 33].

Таким чином, фахова компетентність – це показник готовності випускника до виконання конкретної професійної діяльності на певному якісному рівні з використанням ustalених професійних якостей і досвіду. Відповідно цьому, модернізацією змісту загальної і спеціальної освіти та основними результатами діяльності будь-якого освітнього закладу

повинна стати не система знань, умінь і навичок сама по собі, а набір ключових компетенцій учнів в інтелектуальній, правовій, інформаційній та інших сферах.

Таким чином, для того, щоб стати компетентним фахівцем, необхідно володіти сукупністю компетенцій, серед яких можна виділити загальні компетенції і фахові. Загальні (ключові, базові) – визначають компетенції, які відповідають найбільш широкому спектру специфіки, є універсальними та затребуваними усіма професіями. Фахова компетентність розглядається як готовність до виконання професійної діяльності. Конкретний зміст цієї готовності виражається в здатності вирішувати проблемні ситуації, що виникають в професійній діяльності. Кожна спеціальність вимагає розробки своєї компетентності, визначення її сутності, особливостей і структуризації. Разом з тим існують загальні вимоги до компетентнісного навчання [8, с. 33].

Формування «технологічних» компетенцій студентів вищих технічних закладах вимагає нових спеціальних форм і стратегій навчання хімічних дисциплін, що повинні бути направлені, перш за все, на набуття знань, які є значущою складовою світогляду майбутнього технолога, з іншого боку – бути складовою його фахової компетентності [5, с. 24].

Набуті знання повинні бути достатніми для реалізації вимог кваліфікації спеціальності, тому необхідно розвивати інтерактивне навчання, а саме формувати у студентів вміння застосування набутих теоретичних знань в галузі хімії для вирішення інтелектуальних завдань практичного характеру; здатність оцінювати ризик використання хімічних речовин і відповідних дій у лабораторії; розвивати навички проводити спостереження, вимірювання, моніторинг хімічних властивостей, явищ або змін, документувати результати; здатність інтерпретувати і обробляти дані, що отримані при науково-дослідній діяльності з урахуванням їх значущості та відповідності теоретичним закономірностям; обґрунтовано використовувати інформацію з первинних і вторинних інформаційних джерел [7, с. 117].

Слід зазначити, що реалізація перерахованих вимог неможлива без розвитку комунікаційних та міжособистісних компетенцій, пов'язаних із взаємодією з іншими людьми та здібностями до спільної роботи; здатністю адаптуватися до нових ситуацій і прийманню рішення [6, с. 73].

Особливо важливим є питання використання інформаційно-комунікативних технологій в підготовці майбутніх учителів, оскільки вони виконують подвійну функцію: по-перше, сприяють кращому засвоєнню навчального матеріалу студентами, по-друге, формують у студентів вміння застосовувати здобуті знання у майбутній професійній діяльності.

Результати аналізу науково-педагогічної літератури [2, 3-10] свідчать, що використання інформаційно-комунікативних технологій у навчальному процесі закладів вищої освіти створює умови для: урізноманітнення форм подання інформації (текст, графіка, аудіо, відео, анімація тощо) та типів навчальних завдань; створення навчальних середовищ, які забезпечують уявне перебування у певних соціальних і виробничих ситуаціях; забезпечення миттєвого зворотнього зв'язку з використанням широких можливостей діалогізації навчального процесу; індивідуалізації процесу навчання, використання основних і допоміжних впливів; відтворення фрагментів навчальної діяльності (предметно-змістової, предметно-операційної і рефлексивної); активізації навчальної роботи студентів, посилення їх ролі як суб'єкта навчальної діяльності (можливість обирати послідовність вивчення

матеріалу, визначення міри і характеру допомоги); підвищення мотивації до навчання; впровадження особистісно орієнтованого навчання; організації самостійної роботи студентів; впровадження діяльнісного підходу в навчанні; неперервного обліку діяльності студентів та об'єктивного оцінювання їх знань. Окрім того, інформаційно-комунікативні технології при вивченні технічних дисциплін дають змогу доповнювати традиційний експеримент використанням комп'ютерного моделювання хімічних, фізичних та математичних процесів в ході проведення віртуального експерименту тощо [1, с. 44].

Враховуючи такий широкий спектр дидактичних можливостей інформаційно-комунікативних технологій, ми визначили основні форми використання в процесі навчання студентів: лекційні заняття: мультимедійна презентація, відеозаписи хімічного експерименту; лабораторні заняття: контроль знань студентів, використання програмно-педагогічних засобів, проведення віртуального хімічного експерименту; самостійна робота: пошук інформації в мережі Інтернет, створення проєктів, самостійне вивчення навчального матеріалу; науково-дослідна робота: написання та оформлення результатів індивідуальних навчально-дослідних завдань [8, с. 74].

Найбільш простим і ефективним прийомом є використання готових програмно-педагогічних засобів, які володіють великим потенціалом і дозволяють варіювати способи їх застосування, виходячи з особливостей навчального процесу, що зумовлені професійним спрямуванням вивчення технологій. Такі засоби значно розширюють можливості навчання, перетворюють зміст навчального матеріалу на більш наочний, зрозумілий, цікавий. Таким прикладом може служити використання дистанційного курсу. Звичайно, проведення дослідів в лабораторії має незаперечні переваги, але віртуальний світ дає можливість проводити експеримент без ризику для здоров'я.

Відкрита міжнародна система TEAMS призначена для автоматизації та впровадження елементів дистанційного навчання у навчальний процес. TEAMS дозволяє ефективно створювати навчальні курси та матеріали та пропонує стандартизовані засоби і шаблони для навчального та робочого процесів, включаючи інтегровану навігацію та адміністрування. Ця платформа має репозиторій – місце, де зберігається весь зміст та навчальні матеріали, комунікаційні сервіси та завдання. Репозиторій розділений відповідно до контекстуальної або організаційної структури. TEAMS пропонує інтегроване середовище для створення навчальних модулів, глосаріїв та електронних книжок. Є можливість імпорту до TEAMS навчальних модулів HTML та .docs, .xls. З метою візуалізації навчальної інформації під час лекційних та лабораторних занять ми використовували мультимедійні презентації, як ефективний метод подання та вивчення матеріалу різної складності. Застосування слайдів (PowerPoint, Prezi, Slides) забезпечує більш високий рівень проведення заняття, його інформаційну насиченість, динамічність, наочність.

У самостійній роботі однією з форм інформаційно-комунікативних технологій ми використали метод проєктів, як дієвий засіб активізації пізнавальної діяльності, розвитку творчого та інтелектуального потенціалу студентів. Використання сучасних інформаційних технологій в освітньому процесі стало основою для створення електронних навчально-методичних комплексів з навчальних дисциплін у закладах вищої освіти. З метою ефективної організації пізнавальної діяльності студентів в аудиторний та позааудиторний час нами створено електронний навчально-методичний комплекс, що включає в себе:

- методичні матеріали (навчальна та робоча навчальна програми);
- навчальні матеріали (лекції, лабораторні заняття, самостійна робота);

- контроль знань (тестові завдання, завдання модульного контролю та запитання до екзамену);
- додаткові матеріали (навчально-методичні розробки, навчальні посібники, відеотека).

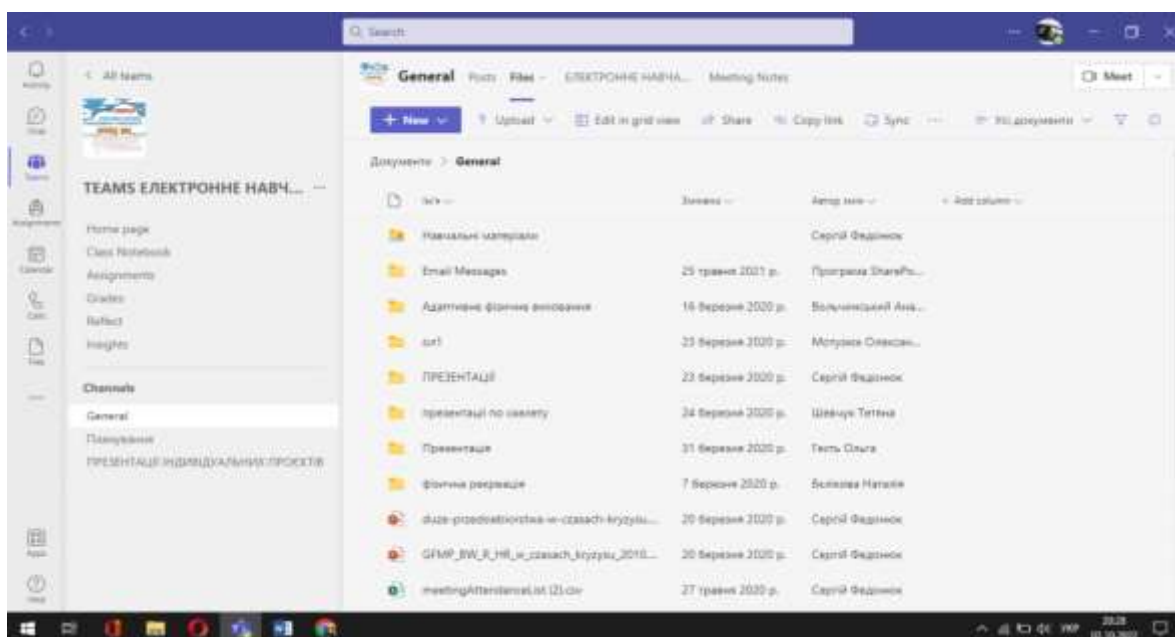

Рис. 1. Вікно набору необхідного софту Лекції (містять структуровані теоретичні відомості)

Отже, актуальність створення електронного навчально-методичного комплексу обумовлена наявною у закладах вищої освіти тенденцією до скорочення кількості аудиторних годин та збільшення обсягу самостійної роботи студентів. Використання інформаційно-комунікативних технологій в процесі навчання майбутніх студентів має великий потенціал для підвищення якості формування технічних знань шляхом візуалізації, індивідуалізації та диференціації освітнього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Carretero, S.; Vuorikari, R. and Punie, Y. (2017). DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens with eight proficiency levels and Punie, Y. (2017). URL: [http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC106281/webdigcomp2.1pdf_\(online\).pdf](http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC106281/webdigcomp2.1pdf_(online).pdf)
2. Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security (Independent Task Force Report No. 68). – New York: Council on Foreign Relations Press. – March 2012. – 120 p.
3. Reviewing the trajectories of e-learning. URL: <http://e4innovation.com/?p=791> (дата звернення: 17.01.2019)
4. Закон України «Про національну безпеку України» 2018 р. // Відомості Верховної Ради. – 2018. – № 31. – Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
5. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyirozvitku-cifrovoyi-ekonomiki-ta-suspilstva-ukrayini-na-20182020-roki-tazatverdzhennya-planu-zahodiv-shodo-yiyi-realizaciyi>

6. Красняков Є.В. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти // Віче. – 2011. – № 20 (305). – С. 21-23.
7. Кухаренко В.М. Педагогічні аспекти відкритого дистанційного навчання / О. О. Андрєєв, К. Л. Бугайчук, Н. О. Каліненко, В. М. Кухаренко, Н. А. Люлькун, Л. Л. Ляхоцька, Н. Г. Сиротенко, Н. Є. Твердохлебова // Педагогічні аспекти відкритого дистанційного навчання: монографія [за ред. Кухаренка В.М., Андрєєва О.О.] – Харків, 2013. – 212 с.
8. Ляхоцька Л. Електронна кафедра: технології та інструменти розвитку / Л. Ляхоцька, С. Касьян, С. Антощук // Відкрита освіта: інноваційні технології та менеджмент : кол. монографія / [за наук. ред. М. О. Кириченка, Л. М. Сергєєвої]. – Київ: Вид-во Ін-ту Обдарованої дитини НАПН України, 2018. – С. 312-323.
9. Мусієнко І.І. Освіта і безпека: до проблеми реалізації національних інтересів у сфері освіти / І. І. Мусієнко // file:///C:/Users/User/Downloads/VKhnpu_filos_2012_39_14.pdf
10. Освіта на робочому місці: як вчитися в епоху цифрових технологій. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/04/21/624116/>
11. Соснін О. Проблеми зростаючої ролі інформаційно-комунікаційної функції держави в умовах інформаційного суспільства та шляхи їх вирішення / О. Соснін // URL: file:///C:/Users/User/Downloads/znpvgvzdia_2016_65_18.pdf

Олексій Качан,
аспірант кафедри соціальної роботи
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
(Слов'янськ, Дніпро)
sportszaradirozvitku@gmail.com

Володимир Пристинський,
кандидат педагогічних наук, професор,
професор кафедри теоретичних та методичних основ фізичного виховання і
реабілітації ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
(Слов'янськ, Дніпро)
v.prystynskyi@hotmail.com

Тетяна Пристинська,
старший викладач кафедри фізичної терапії, фізичного виховання і біології ДВНЗ
«Донбаський державний педагогічний університет»
(Слов'янськ, Дніпро)
t.prystynska@gmail.com

ВПРОВАДЖЕННЯ ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ПРОЦЕС ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ТА САМОРОЗВИТКУ ПЕДАГОГА

Сучасний етап розвитку системи освіти в Україні характеризується впровадженням інновацій і технологій, спрямованих на оновлення системи освіти згідно з вимогами сьогодення, модернізацію підходів до виховання учнів. Сучасна освіта в епоху новітніх технологій – це постійні виклики для педагогічної спільноти та учасників освітнього процесу, що потребують від них здатності до постійного пошуку нестандартних підходів, нових форм і методів навчання та впровадження в навчальний процес закладів освіти.

У зв'язку з цим метою нашої роботи є представлення досвіду впровадження педагогом в освітньо-виховний процес сучасних тренінгових технологій як чиннику вдосконалення його професійної компетентності.

Стратегічним завданням реформування освіти стали відродження й розбудова національної системи Нової української школи, оновлення державних стандартів початкової та базової середньої освіти, створення нового освітнього середовища, розвиток ключових компетентностей та вдосконалення підходів до навчального процесу.

У Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» зазначається, що реформування педагогіки загальної середньої освіти передбачає перехід до педагогіки партнерства між учнем, учителем і батьками, що потребує ґрунтовної підготовки вчителів за новими методиками і технологіями навчання [8].

Освітні технології, що застосовуються на уроках фізкультури, доволі різноманітні: ігрові, інтерактивні, тренінгові, інформаційно-комунікативні, дослідницькі, фітнес, технології створення ситуації успіху, проблемного навчання, особистісно орієнтованого навчання, формування творчої особистості, критичного мислення, диференційного навчання, індивідуалізації процесу навчання групова (колективна, командна) технологія тощо. Вони дають змогу вчителю вдосконалювати компетентності щодо розвитку аналітичного мислення, всебічного розвитку особистості школяра та його самовираженню, створюють ситуацію успіху [2, с. 43].

На нашу думку, досить перспективними є тренінгові технології, адже вони містять різноманітні вправи, за допомогою яких можна урізноманітнити зміст уроку, зробити його більш цікавим.

Інтерактивні методи навчання використовують на уроках фізичної культури вже доволі давно для розвитку особистості учнів, формування їх практичних компетентностей. Це ігрові вправи, практичні завдання, моделювання різних життєвих ситуацій, спільне вирішення проблем на основі аналізу обставин та відповідної ситуації, рольові ігри та інтерактивні методи, такі як «Мозковий штурм», «Мікрофон», «Коло ідей», «Займи позицію», «Пресметод», «Акваріум», «Подорож» тощо [9, с. 11].

Одним із видів інтерактивного навчання, які базуються на взаємодії, є тренінги, в процесі яких учні опановують нові знання і розширюють власний досвід. Тренінг має суттєві переваги над іншими формами навчання, адже забезпечує продуктивну діяльність учнів, мобілізує увагу, враховує оптимальний руховий режим та фізичний розвиток, дає змогу індивідуалізувати процес фізичного виховання учнів. У його основу покладено вправи, що передбачають чітку постановку мети та завдань, контроль за правильністю виконання, детальний аналіз ситуації, можливість висловити власну думку, поділитися відчуттями й переживаннями емоційного стану щодо особистого досвіду та знань тощо.

На уроці-тренінгу важливим є не тільки діяльність вчителя, а й безпосередньо учнів, їхній особистий досвід, коли учні використовують, відшукують та засвоюють нові уміння та навички. Учитель відіграє роль фасилітатора (від англ. *facilitate* – допомагати, полегшувати, сприяти) та скеровує діяльність та взаємодію учасників щодо вивчення теми і досягнення мети уроку.

Термін «тренінг» (з англ. *train, training*) має низку значень: навчання, виховання, тренування тощо. Так, Ю. Ємельянов розглядає тренінг як групу методів, спрямованих на розвиток здібностей до навчання й оволодіння будь-яким складним видом діяльності;

В. Нікандров тлумачить тренінг як метод ігрового моделювання психогенних ситуацій з метою розвитку психологічної компетентності, формування й удосконалення психологічних якостей, умінь і навичок; О. Сидоренко розуміє тренінг як навчання технологій дій на основі певної концепції реальності в інтерактивній формі; А. Грецов вважає, що тренінг – це навчання шляхом придбання й осмислення життєвого досвіду, що моделюється у груповій взаємодії; Л. Шепелева вважає тренінг інтенсивними навчальними заняттями, спрямованими на створення, розвиток і систематизацію певних навичок, необхідних для виконання конкретних особистісних, навчальних або професійних завдань, у поєднанні з посиленням мотивації особистості щодо вдосконалення роботи. У словнику іншомовних слів тренінг визначається як організована форма навчально-виховного процесу, яка, спираючись на досвід і знання її учасників, забезпечує ефективне використання різних педагогічних методів за рахунок створення позитивної емоційної атмосфери та спрямовується на отримання сформованих навичок і життєвих компетенцій» [1; 9, с. 55].

На нашу думку урок-тренінг має складатися із трьох частин: вступної, основної та заключної з наступним змістом (рис. 1).

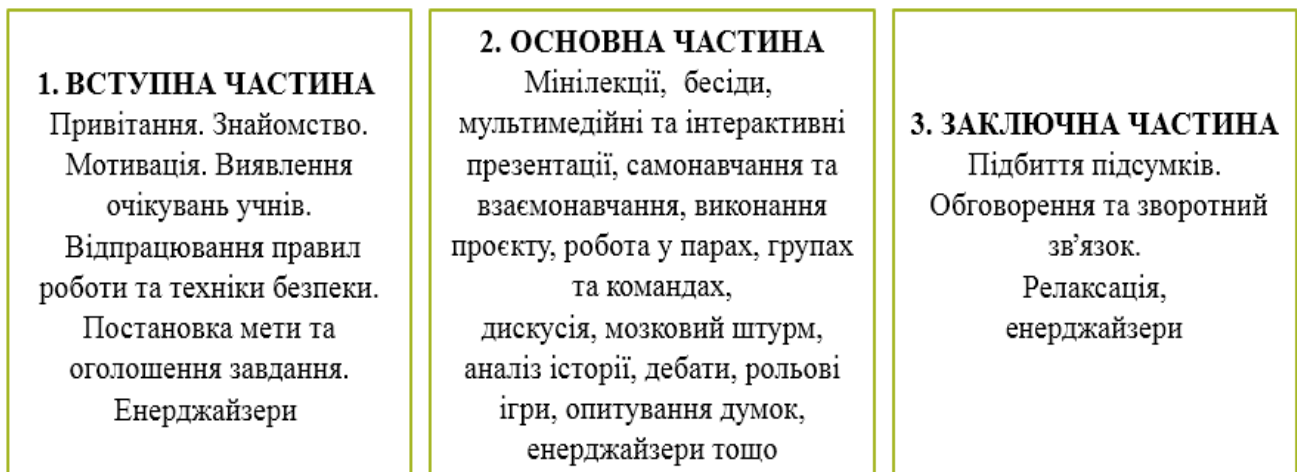

Рис. 1. Структура уроку-тренінгу з фізичної культури.

Основні вимоги до використання тренінгових технологій на уроці фізичної культури наступні:

- чітке формулювання освітніх, виховних та оздоровчих завдань уроку;
- здобуття практичних умінь та навичок у поєднанні з моторною цільністю уроку;
- раціональна єдність словесних, наочних і практичних методів навчання;
- розширення рухового досвіду та вдосконалення навичок життєво необхідних рухових дій;
  - зв'язок із попередньо вивченим та набутиим досвідом;
  - формування самостійності й ініціативності здобувати знання і вміння та застосовувати їх на практиці;
  - розвиток практичних навичок до виконання індивідуальних завдань і публічної презентації результатів роботи;
  - використання інтерактивних методів та нестандартних підходів;
  - розвиток лідерських якостей та вміння ефективно взаємодіяти в команді (навчальному колективі);
  - створення емоційного тла та «ситуації успіху»;

- поглиблення міжпредметних зв'язків.

Застосування елементів тренінгових вправ урізноманітнює урок фізичної культури, додає йому новизни й позитивно сприймається учнями (рис. 2).

Будиночки – Дракон –
Дві шеренги

Піца

Дерево емоцій та
М'ячик побажань

Рол та Комар

Рис. 2. Відеоприкладі впровадження тренінгових вправ на уроках фізичної культури із Всеукраїнського проєкту «Цікава фізкультура».

Пропонуємо розглянути різноманітні напрями використання елементів тренінгових технологій на уроках фізичної культури (рис. 3).

Зворотний зв'язок	Релаксація	Взаємодопомога	Комунікація
Емпатія	Довіра	Взаєморозуміння	Зняття напруження
Енерджайзер	Активізація на роботу	Активізація теми уроку	Командна та групова взаємодія
Знайомство	Очікування учасників	Настрій на роботу та емоційний стан	Командоутворення

Рис. 3. Приклади тренінгових вправ, які доцільно впроваджувати на уроках фізичної культури.

Знайомство. Вправа «Алфавіт». Діти стоять у колі, кидають одне одному м'яч, називають своє ім'я та відповідний епітет, що починається на ту саму букву, що й ім'я, наприклад: Оксана – обережна, Андрій – активний, Віталій – веселий. У разі повторення імен слід добирати інший епітет, повторювати не можна. Гра закінчується, коли всі учні скажуть свої імена.

Настрій на роботу та емоційний стан. Вправа «Мій настрій». Дітям пропонують розповісти про свій настрій: можна «намалювати» його, порівняти з якимось кольором, твариною, фізичним станом, в русі тощо. Усе залежить від фантазії і бажання дитини. Також доцільно використовувати картки та кубики емоцій.

Очікування учасників. Вправа «Годинник». Учні пишуть на стікерах на початку уроку, чого хочуть навчитися сьогодні, прикріплюють їх на магнітно-маркерній дошці на намальований пісочний годинник. Наприкінці уроку підходять до дошки і промовляють, збулись їхні очікування чи ні, аналізуючи результати навчання.

Активізація теми уроку. *Вправа «Інопланетянин».* Учасники об'єднуються у дві групи: «Інопланетяни» й «Земляни». «Земляни» повинні підготуватися до зустрічі з «Інопланетянами» й відповісти на їхні запитання. «Інопланетяни» готують запитання для «Землян» за темою, яка розглядається на уроці. Потім учасники міняються ролями.

Активізація навчальної діяльності. *Вправа «Мавпа, слон і крокодил».* Учитель ознайомлює учасників із правилами зображення трьох тварин: мавпи, слона і крокодила. Образ кожної із тварин демонструють три учасники. Наприклад, щоб зобразити мавпу, гравець, який стоїть у центрі, має скорчити смішну гримасу, а учасники праворуч і ліворуч повинні підняти вгору одну руку, а другою робити характерні для мавп рухи-почісування. Так само з образами інших тварин. Після ознайомлення із кожною твариною починається власне гра. Ведучий навмання показує на гравця і називає тварину. Обраний гравець має зобразити цю тварину, а учасники праворуч і ліворуч від нього допомагають йому. Після цей гравець називає ім'я наступного учасника і тварину, яку потрібно буде зобразити. Так триває доти, поки група не почне справлятися із завданням швидко і без помилок. Учитель може запропонувати учасникам зображати і якихось інших тварин у ситуаціях, пов'язаних з уроком фізичної культури.

Енерджайзер. *Вправа «Австралійський дощ».* Учасники стають у коло. *Інструкція.* Чи знаєте ви, що таке австралійський дощ? Ні? Тоді давайте разом послухаємо, який він. Зараз по колу ланцюжком ви передаватимете мої рухи. Щойно вони повернуться до мене, я передам наступні. Стежте уважно! Можна повторювати рухи із заплющеними очима; або всім разом відтворювати рухи ведучого; або в колі виконувати рухи на спині учня, який стоїть попереду. В Австралії здійнявся вітер (ведучий потирає долоні). Починає накрапати дощ (клацає пальцями). Дощ посилюється (почергово плескає долонями по грудях). Починається справжня злива (плескає по стегнах). А от і град – справжня буря (тупає ногами). Але що це? Буря стихає (плескає по стегнах). Дощ ущухає (плескає долонями по грудях). Рідкі краплі падають на землю (клацає пальцями). Тихий шелест вітру (потирає долоні). Сонце! (руки вгору).

Зняття напруження. *Вправа «Гармати».* Учні об'єднуються в пари. Один надягає на очі пов'язку й бере два металеві «снаряди» (тенісний м'яч, мішечок з піском тощо). Другий стає його партнером і водночас намагається уникнути потрапляння у нього «снарядів» інших учасників вправи. Він не має торкатися свого партнера, але дозволяється вказувати напрямок кидка й давати поради. Учасники в парі спілкуються між собою. Мета кожної пари – влучити у «сліпого» з іншої команди. Коли це стається, тренер повідомляє: «Влучили!». Цієї миті вправа зупиняється, а члени команди-переможниці міняються ролями і грають далі. Ніхто з учасників не має покидати межі ігрового майданчика. Це важливо для того, щоб гарантувати безпеку учасників. Якщо «снаряд» вилітає за межі майданчика, то його повертають. Якщо хід вправи сповільнюється, то можна «підкинути» на майданчик додаткові «снаряди», що підвищить інтенсивність гри.

Командоутворення. *Вправа «Молекули».* Учасникам пропонується під музичний супровід рухатися по спортивній залі. Щойно музика вимикається, ведучий навмання називає цифру, наприклад, чотири. Учасники мають взятися за руки і скласти групи по чотири особи. І так далі. Вправу можна ускладнити і зробити більш цікавою. Так, ведучий може запропонувати об'єднатися у групи не за кількістю осіб, а за будь-якою іншою ознакою (наприклад, за кольором очей, елементами одягу, домашніми тваринами тощо). Завдання видаватиметься веселішим, якщо учасникам, наприклад, заборонити розмовляти,

або той, хто залишився зайвим, повідомляє про себе певний факт або відповідає на запитання тощо. Так учитель об'єднує учнів у групи або команди для наступної вправи.

Взаєморозуміння. *Вправа «Дискусія».* Учні об'єднуються у групи по троє. У кожній трійці розподіляються обов'язки. Один з учасників грає роль «глухого та німого»: він нічого не чує, не може говорити, але в його розпорядженні – зір, жести, пантоміміка; другий учасник грає роль «глухого та нерухомого»: він може розмовляти й бачити, але не може жестикулювати; третій учасник – «сліпий та німий»: він здатний тільки чути й показувати. Трійці гравців пропонується завдання – наприклад, розповісти про один із видів спорту, не порушуючи умов виконання своєї ролі.

Довіра. *Вправа «Коло довіри».* Учасники стають у коло. Хтось один стоїть у середині кола. Він починає «падати» (не згинаючи ніг) в різні боки, а всі інші мають ловити його, не даючи впасти, і знову повертають у центр кола. Перший варіант: гравець сам вибирає, куди йому падати. Другий варіант: група «качає» учасника в будь-якому напрямку.

Емпатія. *Вправа «Емпатія».* Беруть картку із зображенням групи персонажів у певній ситуації. Один із гравців вибирає «героя» на зображенні, інший придумує історію на основі цієї картинки, а третій загадує, яку при цьому емоцію відчуває обраний «герой». Решта гравців намагаються вгадати, яка саме емоція була загадана. Можна використовувати картки з різних настільних ігор або Кубики Історій.

Командна та групова взаємодія. *Вправа «Захисники фортеці».* Учні стають у коло, у центрі якого встановлено «фортецю» (фішка на якій лежить маленький м'ячик). Біля «фортеці» стоять «захисники» (їх може бути від одного до половини класу). Гравці, перекидаючи м'яч одне одному, намагаються влучити у «фортецю». Захисники відбивають м'яч. Гравець, який влучив у «фортецю», стає захисником. Можна використовувати маленькі м'які м'ячки чи паперові «сніжки».

Комунікація. *Вправа «Машинки».* Учні об'єднуються в пари, один надягає пов'язку на очі («машинка»), другий («водій») стає позаду нього. За командою вчителя пари гравців починають хаотично рухатися, намагаючись не стикатися між собою. «Водій» може керувати «машинкою» руками, поклавши їх на плечі, або голосом, не торкаючись партнера. Якщо пари стикаються, стається «аварія» і учні міняються місцями. Можна ускладнити завдання: розмістити різний дрібний інвентар на підлозі, де триває гра, або поставити учнів як перепони.

Взаємодопомога. *Вправа «Поводир».* Вправа в парах. Один учасник – «сліпий», у нього на очах пов'язка, другий – його «поводир». «Поводир» має провести «сліпого» через різні перешкоди, створені заздалегідь на визначених місцях (це може бути різний спортивний інвентар тощо), але так, щоб той не спіткнувся, не торкався предметів і дійшов до встановленої кінцевої позначки. Одночасно грають декілька пар. Потім учні в парах міняються ролями.

Релаксація. *Вправа «Дихання „Ха“».* Стати прямо, ноги поставити на рівні плечей. Повільно піднімати обидві руки над головою, зробити глибокий вдих і затримати дихання на 5-10 с. Після цього, опускаючи руки вниз, нахилитися вперед і видихнути максимум повітря зі звуком «Ха». Вправу повторюємо кілька разів поспіль.

Зворотній зв'язок. *Вправа «Клубок».* Учасники стають у коло, в одного з них в руках клубок ниток. Обмотавши кінець нитки на пальці, він передає клубок будь-якому учаснику, не обов'язково сусідові справа або зліва, промовляючи, що означає для нього ця

людина, вимовляючи побажання, слова подяки або яким для нього був урок, що нового він отримав під час уроку тощо. Той, хто отримав клубок, закріплює нитку на пальці і повторює такі самі дії. Поступово середина кола перетворюється у «візерунок» із натягнутих ниток. Гра продовжується поки всі учасники стануть «пов'язані» одне з одним. Тоді кожен учасник натягує свою нитку, і група разом вимовляє слова подяки.

Отже, маємо зауважити, що в практичній діяльності закладів освіти проблема активізації спільної діяльності школярів є однією з найактуальніших. Уміле застосування тренінгових технологій значно покращує навчально-виховний процес, підвищує ефективність роботи учнів та вчителя. Ці технології зазвичай поєднують із традиційними формами та методами на різних етапах навчання.

Різноманітність та інтерактивність надає уроку емоційності й зацікавлює учнів. Вони краще розвивають уміння та навички, фізичні якості й рухові здібності, привчаються до взаємодії в команді та самостійних занять фізичною культурою. Такі уроки проходять емоційно, цікаво і продуктивно, значно підвищують результативність навчання, інтерес та мотивацію учнів. Їх доцільно впроваджувати під час проведення уроків фізичної культури в різних варіативних модулях й успішно використовувати у спортивно-масовій та фізкультурно-оздоровчій роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шаповаленко В.І. Інтеграція інноваційних елементів та інтерактивних технологій в освітній процес фізичного виховання. URL : <http://naurok.com.ua/integraciya-innovaciynih-elementiv-ta-interaktivnih-tehnologiy-v-osvitniy-proces-fizichnogo-vihovannya-46473.html>
2. Качан О.А. Шляхи вдосконалення та підвищення ефективності сучасного уроку фізичної культури. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2018. № 5. С. 39-45.
3. Качан О.А. Інноваційний урок футболу. 9-11 клас. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2020. № 1. С. 28-35.
4. Качан О.А. Інноваційний урок футболу. 9-11 клас. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2019. № 1. С. 28-33.
5. Качан О.А. Урок аеробіки з використанням інноваційних технологій. Для учнів 9-11 класів. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2018. № 3. С. 36-41.
6. Качан О.А. Урок софтболю та протидії булінгу. Для учнів 9-11 класів. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2018. № 1. С. 29-35.
7. Качан О.А. Урок волейболу з використанням інноваційних технологій для учнів старших класів. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2016. № 5. С. 42-47.
8. Методичний портал «Нова українська школа». URL : <http://nus.org.ua>
9. Підгурська В.Ю. Використання навчальних тренінгів у професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів. Система підготовки майбутніх фахівців у контексті становлення Нової української школи : монографія / за заг. редакцією В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2019. С. 54-70.
10. Пристинський В.М., Пристинська Т.М. Формування валеологічного світогляду людини засобами фізичної культури і спорту. *Монографія*. ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ, 2022. 315 с.

Олександр Деденєв,
аспірант кафедри теорії і методики технологічної освіти Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)

dedovalex666@gmail.com

Андрій Цина,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії і методики технологічної освіти Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)

ajut1959@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Сучасна освіта переживає суттєві зміни, які пов'язані з організаційно-управлінською, правовою, економічною модернізаціями, визначенням нових цілей відповідно до вимог інформаційного суспільства. Посилюється значення виховного потенціалу освітнього процесу, ролі громадянської освіти, розвитку демократичних засад у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу й організації соціальної практики учнів. Соціальне замовлення, за концепцією Нової української школи [10], вимагає від системи освіти здійснення підготовки активної, конкурентоспроможної особистості, компетентної у розв'язанні життєвих, професійних проблем, готової до виконання громадянських обов'язків, відповідальної за власне благополуччя і розвиток своєї країни. З огляду на це, важливим стає формування громадянської відповідальності учнів протягом навчання у загальноосвітньому навчальному закладі.

Свідомими громадянами не народжуються, ними стають у процесі освіти та виховання. При цьому одним із найбільших викликів сучасної школи є створення демократичного середовища для навчання й виховання дітей на основі цінностей демократії і прав людини.

На етапі переходу до нових освітніх стандартів, зорієнтованих на розвиток ключових компетентностей, Міністерством освіти і науки України разом із небайдужою громадськістю та освітянами з 2017 року здійснюється впровадження оновлених навчальних програм трудового навчання для учнів 5-9 класів, увівши чотири наскрізні тематичні лінії для формування ключових і предметних компетентностей, зокрема і «громадянську відповідальність» [14].

Проблемі формування громадянської відповідальності учнів присвячені роботи вітчизняних дослідників І. Голіної [2], С. Іконнікової [5], Л. Кияшко [2], В. Лісовського [5], А. Макаренка [7], Ю. Молчанової [1], О. Овчарук [11], Л. Парашенко, Н. Протасова [1], В. Сухомлинського [13] та ін. Серед зарубіжних науковців виділимо Дж. Прасанса, який у своїй книжці «Методи викладання громадянства» [16] відстоює міжпредметний підхід до впровадження громадянської освіти у загальну освіту, також В. Вайдінгера, Р. Голлоба [1; 3], П. Крапфа [9], Д. Роу, В. Таелмана, Т. Хаддлестона [4], які аналізують загальний

інтегральний підхід до освіти для демократичного громадянства і виділяють три дидактичних підходи до неї: навчання «про демократію та права людини», навчання «через демократію та права людини», навчання «для демократії та прав людини».

Водночас питання на рівні універсальної наукової та дієвої системи формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні досі залишалося відкритим. Напрацювання сучасних досліджень є психолого-педагогічним підґрунтям для обґрунтування цілісного підходу до формування громадянської відповідальності учнів. Результати цих досліджень дають змогу визначити феномен формування громадянської відповідальності як інтегративний вияв низки її складових компонентів, пов'язаних із особливостями освітньої діяльності.

Мета статті – на основі цілісного наукового аналізу визначити концептуальні засади формування громадянської відповідальності у трудовому навчанні учнів основної школи.

Для досягнення поставленої мети на різних етапах наукового пошуку використано комплекс таких взаємопов'язаних та адекватних меті дослідження методів: порівняння, синтез різних концептуальних підходів до формування громадянської відповідальності учнів для визначення концептуальних засад цього процесу.

Актуальність концептуального дослідження визначається нами необхідністю пояснення та прогнозування з допомогою наявних структурних концепцій теорії розвитку особистості шляхів формування громадянської відповідальності учнів. Формування громадянської відповідальності визначається системою ідей, побудов і принципів, які пояснюють організоване певним чином становлення особистості учня, а також прогнозують у часі певні його особистісні зміни.

Рушійні сили розвитку відповідальності особистості закорінені у засвоєнні учнем основної школи зразків суспільно значущої поведінки завдяки пізнанню і виконанню її норм, правил під час навчальної діяльності у взаєминах кооперації і співпраці з її учасниками. Адже учень морально і соціально формується з розвитком й ускладненням навчання, праці, зі зміною його місця у системі суспільних відносин.

Наукова новизна пропонованого нами концептуального підходу до формування в учнів громадянської відповідальності полягає у поясненні та прогнозуванні цього процесу шляхом визначення та інтеграції цінних принципів і підходів у перевірених практикою і часом структурних концепціях розвитку особистості.

Аналіз структурних концепцій розвитку особистості з погляду їхньої ефективності для пояснення та прогнозування шляхів формування в учнів компонентів громадянської відповідальності дає нам можливість визначити такі концептуальні засади її формування:

1. Реалізація відповідальної залежності, у межах якої має функціонувати учень, здійснюється у *соціально значущих видах діяльності*. Автор цієї концепції А. Макаренко наголошував на вихованні відповідальності як сильного почуття, емоційного переживання особистістю свого громадянського обов'язку [14]. При цьому методична перевага надається вихованню особистості у колективі і через колектив;

2. Формування відповідальності особистості у контексті *виховання її громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості*. Ця концепція втілена у виховній системі В. Сухомлинського, за словами якого з раннього віку слід формувати здатність жити за принципами добра, відповідно до високих ідеалів, що передбачає розвиток душевності, сердечності, людяності, милосердя тощо [13].

3. Громадянська відповідальність особистості учня визначається, за психодинамічною теорією особистості З. Фрейда, здатністю контролювати ситуації суспільно-політичного життя, усвідомлювати мотиви власної поведінки і спрямовувати її за прийнятними для суспільства напрямками діяльності [15, с. 132, 147].

4. Виявом громадянської відповідальності учня, за гуманістичним напрямом у теорії особистості А. Маслоу, є набуття особистістю досвіду взаємоповаги, пошани, довіри та визнання [15, с. 492], що дозволяє йому рухатися до потреб самоактуалізації – прагнути стати таким, яким він може стати [2, с. 111] за сприятливих суспільних умов, коли відчуває себе захищеним, у безпеці та може наважитися на особистісно громадянське зростання, ризикуючи, долаючи страх помилитися та відмовляючись від старих звичок [8].

5. Розвиток громадянської відповідальної та цілісної особистості учня, за поведінковою теорією особистості Дж. Уотсона та Б. Скіннера, головним джерелом розвитку особистості визнає середовище в самому широкому сенсі цього слова [15, с. 351]. Особистість є продуктом навчання, а її властивості – це узагальнені поведінкові рефлексії і соціальні навички.

6. Громадянська відповідальність учня формується, за діяльнісною теорією особистості О. Леонтьєва [6], А. Брушлинського [12], в діяльності, що розуміється як складна динамічна система взаємодій суб'єкта (активної людини) зі світом (з суспільством), в процесі яких і формуються просуспільні властивості особистості.

Наукове обґрунтування концептуальних підходів до формування громадянської відповідальності учнів 5-9 класів здійснено на засадах їхньої ефективності для пояснення та прогнозування шляхів формування її складових: концепція виховання у соціально значущих видах діяльності А. Макаренка; концепція морально-духовної ціннісної спрямованості виховання громадянськості особистості В. Сухомлинського; психодинамічна теорія особистості З. Фрейда; гуманістичний напрям у теорії особистості А. Маслоу; поведінкова теорія особистості Дж. Уотсона та Б. Скіннера; діялісна теорія особистості О. Леонтьєва, А. Брушлинського.

Перевагою інтегративного підходу до розуміння складності природи формування громадянської відповідальності шляхом використання багатьох концепцій визначено інтеграцію окремих її компонентів, формування яких до цього часу здійснювалося відокремлено.

Наступною перспективною науковою розробкою за досліджуваною проблематикою вважаємо обґрунтування, за окресленими концептуальними засадами, системи методів формування громадянської відповідальності під час трудового навчання учнів основної школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беремо участь у демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи / Р. Голлоб, В. Вайдінгер. Пер. з англ. та адаптація Л. І. Паращенко, Ю. О. Молчанової; за заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ: Основа, 2016. Том 4. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/>
2. Голіна І.В., Кияшко Л.О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. № 771. Серія: Психологія. № 2. С. 65-74.

3. Голлоб Р., Вайдінгер В. «Зростаємо в демократії»: плани уроків для початкового рівня з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів. Пер. з англ. та адаптація О. В. Овчарук. Київ: Основа, 2012. Том 2: URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-2/>
4. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Київ, 2017. 136 с.
5. Иконникова С.Н., Лисовский В.Г. На пороге гражданской зрелости: об активной жизненной позиции молодого человека / С. Н. Иконникова, В. Г. Лисовский. Ленинград: Лениздат, 1982. 172 с.
6. Леонтьев А.Н. Начало личности – поступок. *Избранные психологические произведения в 2-х т.* / Под ред. В. В. Давыдова. Т. 1. Москва: Педагогика, 1983. 385 с.
7. Макаренко А.С. Методика виховної роботи. Київ: Рад. школа, 1990. 336 с.
8. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Пер. с англ. А. М. Татиндаева. Санкт-Петербург: Евразия, 1997. 430 с.
9. Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини / Р. Голлоб, П. Крапф. – Пер. з англ. та адаптація Н. Г. Протасової. Том 6. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-6/>
10. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи/ URL: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konceptczija.pdf12>
11. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*. 2013 (3). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103>
12. Психология: учебник для студ. высш. учеб. заведений / А. Петровский, М. Ярошевский, А. Брушлинский. 6-е изд., стер. Москва: «Академия», 2006. 512 с.
13. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ: Рад. школа. Т. 4, 1977. 640 с.
14. Трудове навчання. 5-9 класи: практ. посібник для вчителів / С. М. Дятленко, Р. М. Лещук, О. Ю. Медвідь; упоряд. С. М. Дятленко; за заг. ред. А. І. Терещука. Харків: Ранок, 2017. 128 с.
15. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 607 с.
16. Prasanth J. K. *Methods Of Teaching Civics. Discovery Publishing House*. 2004. 280 p.

Володимир Хазін,
старший викладач Відокремленого структурного підрозділу «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж Мукачівського державного університету»
(Мукачево)
hazinvladimir@gmail.com

ОСВІТА ЯК САМОРОЗВИТОК ЛЮДСЬКОЇ СУБ'ЄКТИВНОСТІ

Сучасний стан існування та розвитку українського суспільства є переломним. Тому філософське осмислення деяких базових категорій освітнього процесу є необхідним для подальшого розвитку нашої державності. Це стає надзвичайно актуальним у цей важкий час, коли війна оголює усі вразливі сторони нашої дійсності, просвітлює не тільки дії

людей, а ще й виявляє їх внутрішню сутність, власне суб'єктивність, яка у мирний час здавалась не вартою уваги. Іншими словами: чи здатне наше суспільство та його очільники, виходячи з тієї освіти, яка постає основою нашого особистісного розвитку, адекватно сприймати та відповідати на ті виклики, що постали перед нами в період, коли йдеться про наше виживання. І не просто виживання, а виживання цілої нації та її державності. Відповідь, напевно, може дати тільки час.

Вся історія становлення людської цивілізації свідчить про те, що освіта виступає як необхідна функція соціуму, завдяки якій здійснюється відтворення і розвиток самого соціуму та систем його життєдіяльності. Реалізується ця функція через різноманітні процеси трансляції культури та реалізації культурних норм у мінливих історичних ситуаціях і при нових соціальних відносинах між різними поколіннями людей, кожне з яких виробляє та прагне утверджувати свої норми життя, своє бачення й розуміння світу та себе у світі, свої цінності та ідеали. У цьому плані освіта як безперервний процес передавання культури від одного покоління до покоління наступного постає як обов'язкова умова виживання взагалі. Але, одночасно, освіта може поставати і як певне джерело напруги в суспільстві, і як певна умова гальмування необхідного розвитку суспільства як надзвичайно динамічної системи. Мається на увазі той суттєвий аспект суспільного життя, коли окремі суспільні інститути не можуть адекватно реагувати на потреби функціонування та швидкого розвитку суспільства. М. Зайцев слушно зауважує, що «...людство в цілому постало перед необхідністю подолання кризового стану освіти. Суть останньої полягає в тому, що наявна модель системи освіти вичерпала свій потенціал, і не є адекватною новим соціокультурним обставинам. Говорячи узагальнено суспільство постало перед проблемою адекватності соціуму та системи освіти, претендує на продукування людини в багатстві та цілісності культурного змісту, продукуючи функціонера, людину – функцію. Функціональність і культурність – це дві сторони освітньо-виховного процесу, проте якщо в попередні епохи функціональність підпорядковувалась культурності, то в наш час усе стало навпаки» [4]. У цьому плані функціональність і культурність постають як дві сторони людської суб'єктивності, що не просто доповнюють одна одну, але часто виступають як суперечливе протистояння, що приводить особистість до непередбачуваних діянь або розриву з реальністю.

Інший погляд на проблему полягає у розумінні самої сутності освітнього процесу: останній лише на поверхні соціального життя постає у своїх інституалізованих формах як деякий «сектор», «частина» суспільно-людського буття. Однак за своїм поняттям, згідно зі своєю глибинною сутністю освіта є *утворюванням* людини, зведенням індивіда в образ і подобу людини. А саме через це вона, освіта, постає таким *особливим*, що найбільшою мірою, найбільш насичено, інтенсивно, виразно й водночас істотно втілює в собі як *всезагальність* культури, так і *всезагальність* універсального буття.

Сутнісна ж логіка самого процесу освіти постає логікою *становлення людської суб'єктивності*, особистісного саморозвитку, виявляється логікою змістовного розпредметнювання усіх культурно-історичних форм людської діяльності та спілкування, тому така логіка *не може не співпадати із всезагальним логосом* як саморозвитком субстанції, так й творчої діяльності, а тим самим – із сутністю свободи як базової основи людського буття у світі.

В найбільш загальному плані проблема суб'єктивності може бути артикульована як проблема сумірності людини і світу, міри вкоріненості людського буття у цілісне буття

суцього. Іншими словами, йдеться про *об'єктивність суб'єктивного* і *суб'єктивність об'єктивного*. Немає потреби особливо доводити, що така постановка проблеми так чи інакше знаходиться в полі найгостріших світоглядних запитувань сьогодення, але саме в тому напрямку, який був закладений класичною філософською рефлексією, і тому може надати нашим сучасним світоглядним пошукам вкрай необхідний їм категоріальний вимір.

В руслі традиційної педагогічної теорії і практики людська суб'єктивність аж ніяк не є проблемою. Тут суб'єктивність постає предметом усунування, винесення «за дужки» і тлумачиться вона як те, що заважає нормальному здійсненню навчальної і виховної роботи. В кращому випадку педагогічні посібники відмітять факт необхідного «врахування» деяких «суб'єктивних» сторін чи факторів. Дійсно, якщо повністю і без залишку усунути не вдається, то, принаймні, слід «врахувати» суб'єктивність і навіть «звернути увагу», щоб вона, небажана, але невикорінна, не перешкоджала (а в ідеалі – ї сприяла) досягненню педагогічних цілей.

Звичайна, традиційна педагогіка так чи інакше в якості своєї філософської основи має крайні форми емпіризму та інтелектуального ірраціоналізму, засобами яких справжня природа людської суб'єктивності бачиться лише суто абстрактно. Сам тип педагогічного мислення і педагогічної практики в їх звичних, «нормальних» формах орієнтований на такий спосіб ставлення людини до світу, в якому насправді суб'єктивність як така елімінується, а якщо і присутня, то лише в редукованому вигляді «поганої суб'єктивності». Власне проблемою, що вимагає адекватного філософського осмислення, суб'єктивність стає лише в контексті мислячої, творчої педагогіки, яка прагне на ділі подолати обмеженість колишньої системи навчання і виховання.

Що ж таке людська суб'єктивність? Дати відповідь на це питання, залишаючись в межах «щойності», «цеїсті», – неможливо. Звичайним шляхом концептуальної об'єктивації суб'єктивність є неосяжною. Які б визначення не давались їй в процесі розсудкового пізнання, які б сторони, властивості, риси її не виділялись мисленням, що виключно абстрагує, – сама істотність людської суб'єктивності буде залишатись «по той бік».

У самому загальному окресленні *суб'єктивність* можемо розуміти як конструктивну особливість світу ідеального буття, що вибудовується та організовується відповідно задумів, волі та принципів самоорганізації людини, її внутрішнього світу та відношення до дійсності.

Т. Лішук-Торчинська виділяє характеристики, що інваріантні для суб'єктивності: безпосередність буття, самість, «Я», дух, душа, і вважає, що це є рівень найвищої абстракції стосовно структури суб'єктивності. Водночас авторка визначає суб'єктивність як «центр смислоутворення відносно довкілля» [5, с. 33]. З такою теоретичною позицією не можна не погодитись, оскільки відчувається філософсько-категоріальний підхід до проблеми суб'єктивності.

За своєю істотністю суб'єктивність постає *вищою формою* виразу і прояву об'єктивності. А педагогічний процес, у свою чергу, є *становленням людської суб'єктивності*, у якому продовжується розвиток культури і розвиток самої світової субстанції як цілісності буття. Як зазначає В. Л. Петрушенко, суб'єктивність «стає *єдиною й єдино можливою формою явлення об'єктивного*, або, простіше кажучи, усього, що тільки і може явитися. У цьому факті можна побачити одне з важливіших виправдань феноменологічної філософії» [6, с. 16].

Аналізуючи твори раннього К. Маркса, В. Л. Петрушенко виділяє декілька істотних моментів для характеристики суб'єктивності. Це: а) вкоріненість у субстанціальному; б) протистояння субстанціальному у формі самостійної індивідуальності, що стала для себе самої втіленням субстанціального начала; в) зв'язок такого протистояння із зверненням до духовного начала; г) рефлексія, звернена до основних елементів своєї буттєвої ситуації і здійснювана у формі представлення; д) виділення в якості органічних складових і передумов суб'єктивності таких характеристик людини, як сваволя, пристрасть, прагнення [6, с. 9].

Отже, людська суб'єктивність – вельми непроста реальність, і педагог повинен у своїй діяльності не просто зважати на її специфіку, але вибудовувати освітній процес відповідно до *іманентної природи суб'єктивності*, як такої. А іманентною сутністю *природи суб'єктивності* постає розвиток як саморозвиток.

Тепер слід торкнутися питання про умови власне розвитку суб'єктивності в освіті. І однією з неодмінних умов є більш-менш адекватне теоретичне розуміння у педагогіці, а також у філософії освіти змісту досить складної філософської категорії «розвиток». Справа у тому, що у більшості випадків традиційна педагогіка розглядає саму категорію «розвитку» достатньо поверхнево на рівні традиційного для неї емпіризму. Тут ми маємо справу з чисто зовнішніми аспектами самого процесу: розвиток – це «вдосконалення функцій і якостей людини, які відносяться до духовної, психічної, соціальної і фізичної сфер її життєдіяльності» [1, с. 72]. Але, якщо виходити з позицій філософського осмислення цієї категорії, то без діалектики Г. Гегеля тут не обійтися.

Гегель мав абсолютну рацію, коли стверджував: «Розвиток є всім знайоме уявлення; але в тому й полягає характерна риса філософії, що вона досліджує те, що зазвичай вважається відомим. Те, що ми вживаємо, не задумуючись, чим ми користуємось у повсякденному житті, є як раз невідоме, якщо ми не маємо філософської освіти. Подальше більш точне і строге пояснення цих понять є завданням науки логіки» [2, с. 26].

Річ у тім, що категорія розвитку не «береться», не схоплюється на рівні наявного буття. Тут справді варто звернутися до «Науки логіки» Гегеля: у сфері буття (царині безпосереднього) здійснюється перехід (від одного до іншого), у сфері сутності – рефлексія (взаємопроникність, суперечливість); і лише у сфері поняття як єдності буття і сутності – розвиток як такий (через діалектику одиничного-особливого-загального). Гегель пише: «Поступальний рух поняття не є більше ані перехід, ані видимість в іншому, а є розвиток, оскільки як розрізнене водночас безпосередньо покладене як тотожне з іншим і з цілим, і визначеність покладена як вільне буття цілісного поняття» [3, с. 343.]

Розвиток, за концепцією В. О. Босенка, являє собою єдність виникнення і щезання, прогресу і регресу (а В. Петрушенко додає: еволюції та еманції), тобто він є чистою суперечністю. Розвиткові притаманна поступальність і сходження (через заперечення заперечення). Сутність розвитку – у розвиткові сутності. – І це не «гра слів», а вельми точне схоплення суті справи. Розвиток постає процесом невинного виникнення, розгортання і розв'язання суперечностей. А на рівні поняття (у суто гегелівському розуміння останнього) розвиток йде від «в-собі-буття» до «для-себе-буття», яке є дійсністю. При цьому не слід забувати, що у Гегеля рух від першого до останнього стану відбувається через необхідну ланку «буття-для-іншого». У стані «для-себе» синтезується «в-собі» та «для-іншого», вони «знімаються», тобто знищуються у своїй відокремленості й водночас зберігаються у своїй істотності.

Ось тому набагато складніше зрозуміти суб'єктивність не просто як щось інакше по відношенню до світу, не просто як особливий, «внутрішній» світ людини, а як універсально-унікальну *форму саморуху і здійснення самого об'єктивного*. Так, суб'єктивність *протистойть*, але не об'єктивному, а *об'єктному*, «уречевленому», і тоді вона виступає як *суб'єктність*, що оберігає суб'єктивність як таку від загрози розчинення в світі об'єктів.

Об'єктивне – *внутрішня протилежність* суб'єктивного: тут ми маємо справу з справжньою діалектичною суперечністю, сторони якої, як відомо, переходять одне в одне, переливаються одне в одне – аж до тотожності (зрозумілої як процес). При цьому кожна з протилежностей постає формою здійснення іншої. Об'єктивне і суб'єктивне містять одне одного як протилежності не просто поза собою, але саме в собі. Людська суб'єктивність не ззовні приходить у світ, – універсальне буття саме із себе, із своїх неосяжних глибин породжує суб'єктивність, втілюючи в ній якусь свою вищу істину. Суб'єктивне «зіткане» з об'єктивного, але певним чином: джерело активності, зверненої, перекинutoї на світ, діє ніби «із себе», але водночас воно сповнене об'єктивного. В подібні людини буття усвідомлює саме себе. Через людську активність світова субстанція добуває себе, здійснює себе і намагається усвідомити саму себе. Людина виявляється здатною *вироблювати* своє буття як власне людське лише в міру своєї здатності *відтворювати* буття універсальне. Власне тому універсальний вселенський розвиток постає в людській суб'єктивності як саморозвиток.

Не варто також забувати, що розвиток відбувається як єдність перервності та неперервності (дискретності та континуальності), і перерви поступовості («стрибки») бувають часто досить болісними, драматичними. Розвиток йде через заперечення, негоцію й подвійне заперечення. Отже, щоб утвердити щось, дійти до «позитивного», потрібно, щоб відбулося «заперечення самого заперечення». Але, чи вміємо ми – слідом за Гегелем – мислити позитивне як рівно-ж негативне, а негативне як рівно-ж позитивне? І мислити не на рівні теоретичних спекуляцій (у позитивному значенні слова), а мислити духовно-практично, діяльно, у своїй спів-дії з дітьми – школярами – студентами? – Це дуже важке завдання, а іноді й непосильне. Але без цього розвиток суб'єктивності у педагогічному процесі залишається безсилим блаґеньким побажанням.

Стосовно розвитку суб'єктивності в освітньому процесі також варто розуміти, що жодних гарантій тут бути не може, жорсткий детермінізм тут однозначно не спрацьовує, як і не працює логіка однозначності. Принципова неоднозначність і непередбачуваність, («спонтанність» – за Ж.-П. Сартром) – такою є природа людської суб'єктивності. Але: лише неоднозначне і непередбачуване здатне до розвитку. Тому педагогові необхідно чинити відповідно з цією природою спонтанності та непередбачуваності. Саме така педагогіка й буде природо-відповідною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вишневецький Омелян. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Омелян Вишневецький. – Дрогобич: Коло, 2003. – 528 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Лекції по історії філософії / Г. В. Ф. Гегель; [пер. с нем. Б. Столпнер] // Сочинения / Г. В. Ф. Гегель. – Москва; Ленинград: Соцэґгиз, 1935. – Т. XI. – 527 с.

3. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук/ Г. В. Ф. Гегель; ; [пер. с нем. Б. Столпнер] Т. 1. Наука логики. М.: Мысль, 1974. – 452 с; 1 л. портр. – (Философское наследие).
4. Зайцев Микола. Культурна зумовленість освіти / Світоглядна освіта молоді: філософський та психолого-педагогічний аспекти: зб. наук. праць. Матеріали міжнародної конференції – других академічних читань пам'яті Романа Арцишевського. – Луцьк: Вежа-Друк, 2022. – С. 119.
5. Ліщук-Торчинська Т.П. Структура суб'єктивності: інваріантні характеристики / Т. П. Ліщук-Торчинська // Науковий вісник ВДУ. Журнал Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філософські науки. – 1997. – № 9.
6. Петрушенко В.Л. Суб'єкт – суб'єктивність – суб'єктивизм (Історико-філософские и экзистенциально-антропологические изыскания в перекличке с идеями российской философии Серебряного века / В. Л. Петрушенко // Проблема суб'єктивності у філософії та культурі російського Срібного віку. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2009. – С. 3–22.

Наталія Головіна,
кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(Полтава)
nataligolovina18@gmail.com

МОРАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ СУЧАСНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

Проблеми впровадження сучасної освітньої парадигми в Україні посіли гідне місце в межах філософського дискурсу. У працях провідних українських філософів розробляються параметри, яких набуває національна система освіти в контексті глобалізаційних та інформаційних впливів [6]. «Та в конфігурації дискусійного простору стосовно проблем національної освіти, – відмічала у 2010 році Нападиста В.Г., – зовсім не представлена етика» [5]. З тих пір з'явився цілий ряд наукових праць, які наголошують на необхідності етичної складової для ефективного розвитку сфери освіти [1, 4, 7, 9], етичної підготовки фахівців в сфері вищої освіти [2, 7], етичних аспектах електронного навчання та дистанційної освіти [10, 11] тощо. В теорії та практиці освіти активно розробляються та впроваджуються принципи академічної доброчесності [4, 9].

Проте, на наш погляд, такі зусилля поки що не набули системного і обґрунтованого характеру. Солідаризуємось із Нападистою В.Г. в тому, що «філософія освіти не може зняти потребу розробки етики освіти, котра б, приміром, поклала за мету етичну експертизу освітянських новацій, їхніх наслідків для суспільства в цілому та окремої особи і взагалі спробувала б піддати етичному аналізу систему освіти сьогодення та проектні образи її майбутнього, її зміст та вектор розвитку, а головне, її мету та ціннісне підґрунтя (в залежності від різноманітних вихідних засад філософського обґрунтування)» [5].

Ми розглядаємо етику освіти як різновид прикладної етики, який сформувався у закордонній науці, та в українському науковому просторі ще не заявив про себе як

напрямок наукового дослідження ні в етиці, ні в педагогіці. Як відомо, прикладна етика є сучасною стадією історичної еволюції практичної філософії, та поточний період в розвитку етики є періодом прикладної етики. Як така, вона об'єднує теоретичне знання і практичні розробки у вигляді консультування, експертизи, проектування. Її предметом є ціннісний зміст конкретних відносин, в які вступають люди, здійснюючи різні види діяльності; етос і етичний режим цих професійно і предметно визначених відносин; соціокультурні умови, в яких ця діяльність здійснюється; соціальні інститути, за допомогою яких забезпечується дієвість етичного режиму.

Прикладна етика має на меті адаптацію моральних принципів до певних видів суспільної практики і вироблення правил, покликаних забезпечити морально відповідальне прийняття політичних і адміністративних рішень і професійну поведінку включених в цю практику людей. Причому, по-перше, – це види діяльності та практики, з приводу яких не накопичений досвід ціннісно-нормативного осмислення. По-друге, прикладну етику цікавлять особливі різновиди моральних проблем, для яких історично сформована назва «моральні дилеми», тобто проблеми, які не мають простого та однозначного рішення, в яких містяться суперечності, що не піддаються формальному аналізу. Моральна дилема є тоді, коли людина зобов'язана робити два протилежних вчинки, оскільки обидва вони правильні. Моральна дилема є також тоді коли, людина одночасно й повинна, й не повинна здійснювати один і той же вчинок.

Моральні дилеми не породжені прикладною етикою, але нею усвідомлюються і розв'язуються. Своїми попередніми аналітичними і нормативними розробками вона покликана компенсувати практичні труднощі та моральні невизначеності. Моральні дилеми завдяки їй стають темами суспільного обговорення.

Прикладну етику, як це робиться зазвичай, не можна ототожнювати з професійною, тобто з моральними кодексами певних професій: лікаря, педагога, юриста тощо. Звичайно, тут дається в знаки гранична не строгість, семантична розмитість вживання слова «етика» в публіцистичних і нефілософських спеціальних текстах, яка веде до підміни понять, до ототожнення моралі та етики. Насправді таке ототожнення не коректне, адже зміст професійної етики – це перш за все, вимоги професії, встановлення свого роду внутрішнього стандарту, еталону поведінки професіоналів. Прикладна ж етика виробляє не кодекс, а принципи, які фіксують і моральні проблеми, і методи їх розв'язання. Ці принципи – не безпосередні вказівки до представників певних професій, а скоріше деякі основи, з яких потім можна виводити конкретні рішення. Таким чином, прикладна етика покликана виконувати не лише практичну, а й прогностичну функції.

Причому, у всіх видах прикладної етики, мова йде про інший, ніби зворотний бік діяльності тієї чи іншої професії, про її суспільний резонанс, про наслідки даної професійної діяльності, які необхідно контролювати (можливо, обмежувати) ззовні. Наприклад, професійна етика лікарів стосується медичних професіоналів і на них розрахована, а біоетика – надбання широкої громадськості, що стоїть скоріше на сторожі інтересів пацієнтів, а не професіоналів і стурбована вирішенням децю інших проблем.

Етика освіти є розділом прикладної етики, орієнтованої не просто на теоретичне осмислення ролі моралі у освіті, але виявлення конкретних суперечливих ситуацій, що виникають в освітньому процесі, аналіз і розгляд їх як дилем морального вибору, і навіть побудова алгоритму виходу з цих складних ситуацій. Як прикладна дисципліна у закордонних дослідженнях етика освіти зародилася в умовах нової інформаційної

реальності у межах традицій морального виховання та професійної педагогічної етики. У цьому відношенні вона успадковує проблеми, пов'язані з обґрунтуванням форм і методів морального виховання, управлінням морально-виховною діяльністю, формуванням моральних якостей учителя (викладача) тощо.

Проте в сучасному інформаційному суспільстві зі специфічними для нього конфліктами цінностей, що вимагають відповідних способів морального регулювання, процес освіти набуває якісно іншого характеру. До таких конфліктів, які мають вигляд дилем, можна віднести конфлікт між свободою та примусом в освіті; конфлікт між освітою як засобом здобуття знань і як засобом успіху у житті; етичні проблеми комерціалізації освіти; моральні межі допустимості платного навчання доброчесності та істини у суспільстві; моральні конфлікти між сім'єю та навчальним закладом у процесі освіти; інформаційне зниження образу вчителя (викладача) та рівня сімейної поваги до педагога; моральні конфлікти між закладом освіти та засобами масової культури; пріоритети в галузі інформації та їх вплив на авторитет учителя (викладача); моральні проблеми у застосуванні сучасних освітніх технологій; відчужені форми навчання (дистанційне та ін.) та можливі наслідки дегуманізації освіти; гуманістична критика новітніх інститутів освіти тощо.

Зрозуміло, що ці протиріччя вписані в більш широкий контекст: соціальний, політичний, правовий, культурний, психологічний, педагогічний. Етичній експертизі вони можуть бути піддані тоді, коли буде чітко виділено їхній морально-ціннісний аспект. Як відомо, характерними особливостями моральної цінності є свобода вибору, відповідальність, наявність особливих санкцій та загальнообов'язковість. Наприклад, вільний вибір справедливості або гуманності є моральним. Якщо дії людини є несправедливими та негуманними, за ними йдуть відповідні негативні санкції (суспільне несхвалення або докори сумління). Визнання справедливості або гуманності як моральних цінностей означає їх одночасне прийняття як обов'язкової вимоги бути справедливим і гуманним.

Етика освіти, по-перше, розглядає ціннісну парадигму освітньої діяльності, а по-друге, ціннісну спрямованість освітнього процесу. Відмітимо, що будь-які освітні практики ґрунтуються на певній ціннісній парадигмі, що визначає вибір цілей та засобів освіти. Так традиційна парадигма пов'язана з моральними цінностями, які спираються на релігійні, сімейні, колективні традиції. Як основні цінності тут визнаються взаємодопомога, повага до старших, сімейність, самопожертву, мужність, старанність, скромність, благочестя, цнотливість, любов до ближніх, патріотизм, честь тощо. Модерна парадигма на основі уявлень про провідну роль розуму, досвіду та науки у соціальному житті орієнтована на матеріальний успіх, індивідуалізм і підприємливість. Професійність, компетентність, ощадливість, поміркованість, чесність, порядність, відвертість, рішучість, незалежність, оптимізм, активна життєва позиція – це її провідні цінності.

Сьогодні перебуває у стадії формування так звана постсучасна парадигма. Її особливістю є те, що в неї немає фундаменту для побудови чіткої ієрархії моральних цінностей. Її основними цінностями є плюралізм, толерантність, мультикультуралізм, прагнення компромісу, практичність, автономність суб'єкта, самовизначення, свобода обміну інформацією, збереження довкілля. Освіта ж на цьому етапі стає масовою, швидко комп'ютеризується і диференціюється.

При визначенні освітніх стратегій в освітньому процесі можна виділити ціннісну спрямованість на духовний та моральний розвиток учасників освітнього процесу та

характер відносин у системі «освіта – суспільство». Розглядаючи під зазначеним кутом зору проблеми впровадження сучасної парадигми освіти в Україні, відзначимо, що окрім чинників цивілізаційного рівня, вони обумовлюються трансформацією українського суспільства в усіх його вимірах. Політичний, економічний та соціальний контекст реалій нашої освітянської системи з її національними особливостями, обумовлений незрілістю демократії, ринкової економіки (а тепер і війною), робить шлях реалізації нової парадигми системи освіти тернистим. Водночас, «реформування системи освіти надто відповідальна справа не лише з тієї причини, що інститут освіти є базовим для суспільної організації в цілому, оскільки ретранслює ключові знання та цінності, а й тому, що зміна механізмів та засобів ретрансляції, векторів її спрямування і як наслідок – мети, приведе у кінцевому рахунку до зміни якісних характеристик суспільства, оскільки, змінюючи систему освіти, ми змінюємо образ людини і загалом образ спільноти в цілому» [5].

Не претендуючи на вичерпне дослідження проблем етики освіти як прикладної дисципліни, ми мали на меті наголосити на необхідності етичного аналізу системи освіти, адже чіткі ціннісні підстави для сучасної освіти з'являться лише в тому випадку, якщо буде сформовано нову базову парадигму, адекватну сучасним моральним викликам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойченко Н.М. Етичні цінності сучасної університетської освіти: філософська рефлексія: дис. ...д-ра філос. наук: 09.00.10; 09.00.07. К., 2016.
2. Горохолінська Ірина, Бродецький Олександр. Етична підготовка фахівців у закладах вищої освіти: ідейно-ціннісна мотивація та вимоги стандартів вищої освіти. *Освітологія*. № 10. 2021. С. 15-23.
3. Грицаєнко Л.М. Академічна доброчесність в академічному середовищі закладів вищої освіти / Л. М. Грицаєнко. *Virtus*. 2018. Iss. 22, pt. 2. С. 126–131.
4. Лунячек В.Е., Лунячек Н.О. Етична складова як умова ефективного розвитку сфери освіти в Україні. [Електронний ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/327974624_Eticna_skladova_ak_umova_efektivnogo_rozvitku_sferi_osviti_v_Ukraini
5. Нападиста В.Г. Етика освіти: до постановки проблеми. [Електронний ресурс]. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1005.pdf> (дата звернення 4.11.2022 р.)
6. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні: монографія / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 384 с.
7. Панченко Л.М. Моральність як ціннісний модус університетської освіти. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2014. Вип. 42. С. 172-186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2014_42_19
8. Стадний Є. Деякі рекомендації щодо впровадження етичних кодексів в українських вищих навчальних закладах. URL: <http://www.saiup.org.ua/resursy/rekomendatsiyishhodovprovadzheniya-etychnyh-kodeksiv-v-ukrayinskyh-vyshhyh-navchalnyh-zakladah/>
9. Стасевська О.А., Уманець О.В. Етична складова соціальної місії університету. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. № 4 (39). 2018. С. 143-155.
10. Хижняк Л.М. Етика як атрибут електронної освіти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Випуск 37. 2016. С. 222-226.

11. Чікарькова Марія. Етичні аспекти дистанційного навчання у добу пандемії covid-19. *Освітологія*. № 10. 2021. С. 73-80.

Оксана Вернидуб,
науковий співробітник відділу роботи з обдарованою молоддю
ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»
(Київ)
o_vernydub@ukr.net

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ОБДАРОВАНОЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ДО УЧАСТІ В ОЛІМПІАДАХ

Духовне відродження України, демократичні зміни, що відбуваються у суспільстві значною мірою впливають на створення сприятливих умов для розвитку особистості дитини, її здібностей і талантів.

Одним з найважливіших завдань реформування освіти в Україні на сучасному етапі є вирішення проблеми плекання творчої особистості, адже розвиток в учнів творчого потенціалу став нагальною потребою й перетворився у соціальну необхідність. Нові умови та перспективи розвитку українського суспільства, загальні тенденції науково-технічних та економічних питань в умовах воєнного стану висувають нові вимоги до навчання підростаючого покоління, яке стане в майбутньому запорукою успішного існування людської спільноти. У нинішніх умовах сучасного світу на перший план виступають цінності особистісного розвитку й самореалізації дитини. На думку О. Шевчишиної, сьогодні в нашій державі актуальною є потреба в особистостях, які готові демонструвати не лише кількісний рівень засвоєних знань під час освітнього процесу, але й уміння застосовувати здобуті знання на практиці, співставляючи їх з власними цінностями та життєвими переконаннями [8]. Відтак, як зазначає дослідниця, перед закладами освіти постають важливі завдання виявлення талановитих та обдарованих учнів, забезпечення якнайкращих умов задля ефективного розвитку креативної особистості обдарованої дитини, її здатності до творчих і незалежних дій в навчальних та життєвих ситуаціях, які з'являються перед нею в контексті взаємодії з навколишнім соціумом [8, с. 188].

Вивченню поняття «талант», «обдарованість», її сутності приділяли багато уваги вітчизняні вчені М. Лейтес, О. Матюшкіна, В. Моляко, Б. Теплов, та зарубіжні науковці Г. Девіс, Дж. Гілфорд, Дж. Равен, П. Торренс та інші.

Талант, як відмічає доктор філософських наук О. Оніщенко, – один із найвищих критеріїв оцінки творчої особистості, формуванню і розвитку якому передують вроджені здібності та обдарованість. Вчена наголошує, що розвиток обдарованості учнів залежить від професійного рівня педагогів та використання креативних методів навчання [4, с. 898]. Під час роботи з обдарованими дітьми необхідна гнучкість, використовуючи нові технології навчання, виховання, які сприятимуть розвитку інтелектуальної, творчої, предметної або лідерської обдарованості. Вчителям пропонується проводити з талановитими та обдарованими учнями особистісно орієнтоване навчання на засадах всебічного врахування індивідуальних потреб і можливостей учнів, глибокої поваги до його особистості, ставлення до нього як до свідомого і відповідального здобувача освіти, метою якого є максимальне

створення умов (змісту, методів, середовища) для індивідуальної самореалізації учня, розвитку і саморозвитку його особистісних якостей.

У ході навчальної діяльності вчителі пропонують таким учням брати участь у дослідницькій роботі, виконувати творчі завдання; найбільш ефективною є максимально індивідуалізована робота. Якщо педагог визначає у дитини здібності, які потребують розвитку, він мотивує учня до участі у позашкільних формах роботи, в конкурсах, олімпіадах. Існує думка, що обдаровані діти не потребують допомоги дорослих, не відчувають потреби в особливій увазі й керівництві. Але насправді такі діти найбільш чутливі до оцінки їхньої діяльності, поведінки, вони більш сприйнятливі до чуттєвих стимулів, які є джерелом їхнього уявлення про оточуючий світ, краще розуміють відносини та зв'язки. Обдарована, талановита дитина схильна до критичного ставлення не тільки до себе, але і до оточуючих.

Всебічне вивчення проблеми розвитку талановитої та обдарованої молоді зумовлює аналіз не тільки феномена особистості дитини, її розвитку, але і безпосередніх результатів її діяльності – участі в інтелектуальних змаганнях, олімпіадах.

За визначенням Л. Ващенко, проведення для учнів багатоступеневих інтелектуальних, олімпіадних змагань з предметів інваріативної частини навчального плану: математики, фізики, хімії, біології та екології, географії, економіки, української мови та літератури, історії, основ правознавства, іноземних мов, основ інформатики та обчислювальної техніки, трудового навчання відбуваються у чотири етапи: шкільні, районні, обласні, всеукраїнські, оскільки кожний етап характеризується певними узгодженнями і пов'язаними між собою цілями і завданнями. Завершальним етапом є міжнародні предметні олімпіади, які характеризуються творчим, цілеспрямованим характером, розвитком творчої ініціативи учнів [4, с. 605-606].

Наразі серед педагогів актуальним є питання психологічного супроводу обдарованої учнівської молоді у процесі підготовки до інтелектуальних змагань. Як зазначає І. Булах, учні старшої школи інтегруються у широкий соціальний простір, швидко розвиваються, починають відчувати себе дорослими, прагнуть до автономії та незалежності, відчувають потребу у визнанні оточуючими їхньої самостійності та значущості. Під час навчально-методичної роботи з обдарованими учнями старшої школи у процесі підготовки їх до інтелектуальних змагань, участі в олімпіадах слід брати до уваги вікові психологічні особливості дітей. На думку психологів, педагогів у ході численних досліджень встановлено, що в учнів старшого шкільного віку стрімко зростає обсяг знань та умінь, відбувається пізнання свого «Я», опанування їх нової соціальної позиції [3].

Дослідниця О. Нечаєва, звертає увагу на особливості спілкування обдарованих дітей з оточуючими: обдаровані діти більш схильні до відстоювання та доведення справедливої позиції, піддавати сумніву висловлювання інших [6]. Є певні фактори, які з віком заважають обдарованій дитині зберегти ті якості, якими вона була наділена від народження та які допомагали їй у дитинстві оволодівати новою інформацією, розкривати безліч секретів навколишнього середовища. У прояві обдарованості до цього додаються такі фактори, як високий рівень вимог до себе та своїх здібностей, а також посилені вимогливість до інших, унаслідок чого у обдарованих дітей нерідко виникають сильні руйнівні переживання, зменшення впевненості у власних силах, конфлікти з оточуючими. Усе це робить обдаровану, талановиту дитину особливо чутливою та вразливою до ситуацій навколишньої дійсності.

Метою статті є дослідження та аналіз психолого-педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді у процесі підготовки до участі в інтелектуально-творчих конкурсах, олімпіадах, турнірах, що дозволяє їм реалізувати свій творчий потенціал.

Участь талановитих дітей в олімпіадах, творчих конкурсах, інтелектуальних змаганнях має важливе значення у розвитку теоретичного (знаннєвого) і творчого потенціалу учнів. Завдання інтелектуальних змагань складні та мають творчий характер, крім того вони мають свої особливості та специфічні прийоми вирішення. Відтак, емоційне напруження учасників посилюється умовами проведення та обмеженістю часу на виконання завдань. Підготовка до інтелектуальних змагань, на думку Л. Ващенко, охоплює теоретичні, практичні та психологічні аспекти; її слід розглядати як особистісно зорієнтований навчальний процес, продовження розвитку знань, умінь і навичок, набутих учасниками на уроках, тобто як позакласну освіту, але за умови більшої самостійності учнів [4, с. 606].

Олімпіадні випробування, як зазначає Л. Ващенко, – це особливий вид складних за змістом завдань, виконання яких передбачає не лише знання процесів, явищ, законів, закономірностей, а й різні види навчальної діяльності (розмірковування, порівняння, аналіз, синтез, оцінку, узагальнення, винесення судження, виведення закономірностей, спостереження, експеримент, конструювання, прогнозування тощо) [4, с. 606]. З огляду на це учасники олімпіад, турнірів, конкурсів та інших інтелектуальних змагань потрапляють у стресову ситуацію, що характеризується змінами настрою та нестабільним емоційним станом. Усі ці чинники, як зазначають С. Бащенко, Д. Федорова, Н. Юхно викликають в учнів тривожність, що може призвести до дезорганізації навчальної діяльності, зниження концентрації уваги і працездатності, розгубленості [1, с. 4-5].

Перед проведенням міжнародних олімпіад проходять відбірково-тренувальні збори для переможців IV етапу всеукраїнських учнівських олімпіад, формуються команди учасників від України. Саме під час їх проведення педагогами, психологами, які працюють із дітьми, відбувається формування психологічної готовності обдарованих учнів до участі в олімпіадах шляхом розвитку пізнавальної активності, стресостійкості та креативності.

Починаючи з 1993 року, щороку учнівська молодь України у складі команд учасників змагаються із своїми зарубіжними однолітками, беручи участь у міжнародних олімпіадах. Участь обдарованих учнів старшої школи в інтелектуальних змаганнях відбувається з метою зміцнення міжнародного співробітництва в галузі освіти і науки, розширення гуманітарних зв'язків між державами світу, спрямованих на інтеграцію до європейського та світового освітнього простору, а також популяризації національної освіти. Вчителі, психологи, які працюють із обдарованою молоддю, готуючи дітей до участі в олімпіадах, інтелектуальних змаганнях, проводять різноманітні тренінги, заняття, що мають забезпечити сприятливі умови поетапного формування психологічної готовності учнів.

Забезпечуються сприятливі умови поетапного формування психологічної готовності обдарованих старшокласників до участі в інтелектуальних змаганнях шляхом ознайомлення їх із способами саморегуляції емоційних станів у стресових ситуаціях, виховується впевненість у собі та власних можливостях. Під час психолого-педагогічної підтримки учасників рекомендується використовувати інформаційні повідомлення, практичні вправи, роботу в групах, розігрування ролей та розгляд певних стандартних психолого-педагогічних ситуацій.

У зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України вважаємо, що психологічний стан усіх дітей має підлягати захисту. Важливо використовувати методики (за

Г. Айзенком), технології розвитку та відновлення стресостійкості та життєстійкості дітей, програми психологічного супроводу обдарованих учнів, які побудовані з використанням арт-терапевтичних, тілесно-орієнтованих технік, візуалізацій, а також аутогенного тренування з метою зниження тривожності, опанування навичок оптимізації емоційного стану при відчутті напруги, страху не впоратися з ситуацією, формування навичок упевненої поведінки, підвищення рівня мотивації участі в інтелектуальному змаганні [5; 7].

У надзвичайно складних умовах здійснювалась підготовка до участі у міжнародних учнівських олімпіадах 2021-2022 навчального року. Вчителями, психологічною службою учням були запропоновані терапевтичні програми, які дозволяли зняти психічну напругу, стабілізувати емоційний стан, зосередитись.

Використовуючи прийом візуалізації, який допомагає свідомо розслабляти м'язи та візуально відтворювати власні ресурси у внутрішньому стані учнів. Програма психологічного супроводу, яка була розроблена Д. Романовською, Т. Шпортій, М. Ящук пропонує вправи для підвищення психічної працездатності та збільшення антистресорних можливостей організму.

У 2022 році команди учнів України взяли участь у п'яти Міжнародних учнівських олімпіадах з: математики (Норвегія, 09-16 липня 2022 року), фізики (Швейцарія, 10-18 липня 2022 року), хімії (Словенія, 10-20 липня 2022 року), інформатики (Індонезія, 07-14 серпня 2022 року), астрономії та астрофізики (Грузія, 14-22 серпня 2022 року). Учасники названих олімпіад – Пилаєв Ігор, Денисов Святослав, Гассєєв Вадим, Бортновський Іван, Гаврилюк Антон, Андрієць Семен, Зазубик Діана, Никифорчин Андрій, Богдан Марина, Лазоренко Олександр, Голоднік Володимир, Секун Ярослав, Клименко Дар'я, Нечаєв-Сліпченко Нікіта, Комарницький Олег, Янушевський Роман, Навер Олег, Денисюк Владислав, Карпенко Дарина, Шикила Северин, Гонцовська Ірина, вибороли 22 медалі – 3 золотих, 7 срібних та 12 бронзових. Зазубик Діана та Никифорчин Андрій брали участь у двох олімпіадах, а саме: з фізики, астрономії та астрофізики. Почесними грамотами було нагороджено Тартаковського Лева та Голодніка Володимира.

У своєму привітанні переможців міжнародних учнівських олімпіад Міністр освіти і науки України Сергій Шкарлет побажав кожному з них опанувати ґрунтовні знання, не зупинятися на досягнутому, впевнено крокувати до здійснення своїх мрій і нових наукових вершин. «Україна пишається юними олімпійцями й високо цінує їхні здобутки на міжнародній освітній арені», – наголосив Міністр. Відтак, розвиток обдарованості учнів залежить від професійного рівня педагогів, використання креативних методів навчання та психолого-педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді у процесі підготовки до участі в інтелектуально-творчих конкурсах, олімпіадах.

У обдарованої дитини існує багато проблем, які можна розв'язати, якщо вчителі, психологи у практиці психолого-педагогічної підтримки допомагатимуть учневі використовувати нові технології навчання, які сприятимуть розвитку інтелектуальної особистості, творчої, предметної або лідерській обдарованості.

Якщо дитина відчуватиме, що її не тільки доброзичливо сприймають, але й люблять та намагаються зрозуміти, підтримують у ході проведення інтелектуальних змагань, олімпіад, процесі пізнання, не обмежуючи при цьому її внутрішню свободу.

Інтелектуальний ресурс нації визначає місце країни у світовому співтоваристві. Зміцненню авторитету держави, безперечно, сприяють досягнення її громадян, зокрема

перемоги у міжнародних учнівських олімпіадах. Команди учнів України щорічно беруть участь в інтелектуальних змаганнях, у міжнародних учнівських олімпіадах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бащенко С.В., Федорова Д.М., Юхно Н.В. Крок до успіху: психологічний супровід обдарованих дітей. Х.: Ранок, 2016. 192 с. (Серія «Бібліотека шкільного психолога»).
2. Буряк С. Обдаровані діти // Здібності. Обдарованості. Таланти. Бібліотека «Шкільний світ». К.:2009. С. 5.
3. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : дис. д-ра. пед. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 581 с.
4. Енциклопедія освіти / Акад. пед наук України; головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Ефективні технології розвитку та відновлення стресостійкості та життєстійкості у дітей та дорослих: метод. посіб. для практичних психологів, соціальних педагогів / укл. Д. Д. Романовська, М. Г. Яшук. Чернівці, 2018. 180 с.
6. Нечаєва О. Умови розвитку потенційно обдарованих школярів. Навчання і виховання обдарованої дитини. Теорія та практика: зб. наук. праць. Київ: Інститут обдарованої дитини АПН України, 2009. Вип. 2. 276 с.
7. Романовська Д.Д., Шпортій Т.Г. Психологічний супровід підготовки учнівських команд до предметних олімпіад: метод. посіб. Чернівці, «Технодрук», 2006. 36 с.
8. Шевчишина О.В. Психолого-педагогічний супровід обдарованої дитини у загальноосвітньому навчальному закладі: наук.-метод. посіб. Хмельницький : ОППО, 2016. 237 с.

Наталія Куценко,

директор Фахового медико-фармацевтичного коледжу

Полтавського державного медичного університету

(Полтава)

natalya.kutsenko82@gmail.com

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДІ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ

Актуальними в умовах військової агресії в Україні стають зміни в нашому суспільстві, які потрібно підтримувати вдосконаленням професійної підготовки студентів у закладі фахової передвищої освіти. Дослідження багатьох вітчизняних вчених засвідчують актуальність професійного розвитку здобувача освіти (І. Бузажи [2], Л. Вонсович [9], Ю. Ївженко [1], А. Каленський [15], С. Кубицький [15], Л. Лебедик [2; 4–7; 10; 16], С. Максименко [3], Т. Пащенко [15], Л. Подоляк [8], В. Стрельников [9–13], Н. Терентьева [14], В. Юрченко [8] та ін.).

Однією з важливих проблем закладів фахової передвищої освіти є розвиток і впровадження моделей ефективності професійної підготовки студентів. Сучасна професійна фахова передвища освіта розпізнає два типи: 1) адаптація, основною метою якої підготувати випускника до вимог професії; 2) підвищення професійної кваліфікації, яка покращує ефективність професійної роботи, готуючи здобувачів освіти до прийняття обґрунтованих

рішень (С. Максименко [3]). Тепер пріоритетною є модель професійного розвитку здобувачів освіти, однак найчастіше у практиці роботи закладів фахової передвищої освіти реально втілюється адаптаційна модель (Л. Подоляк, В. Юрченко [8]).

За цих двох поданих типів цілі професійної підготовки значно відрізняються. Заклади фахової передвищої освіти, які реалізують підготовку професіоналів, повинні мати чітке уявлення про її мету. Ще К. Ушинський писав, що якщо педагог не знає мети, то він подібний до архітектора, який починає будівництво і не уявляє, що він буде – храм чи простий будинок.

Мета навчання і виховання у закладі фахової передвищої освіти визначаються на основі вимог суспільства, тому впродовж його розвитку постійно відбувається певна конкретизація, коригування мети, стратегії, завдань, змісту, технологій фахової передвищої освіти. Довгий час вважалося, що метою означеної освіти є засвоєння здобувачами освіти знань, формування в них професійних умінь і навичок. У сучасних умовах, поряд з високим рівнем інформованості здобувачів освіти, велика увага надається всебічному розвитку особистості майбутнього фахівця, адже набуває значення ініціативність, творчість, конкурентоспроможність на ринку праці. Випускник закладу фахової передвищої освіти має володіти загальнокультурними, спеціальними, професійними компетенціями, які визначені за кожним напрямом підготовки освітнім стандартом фахової передвищої освіти.

Компетентністю є інтегративна якість особистості, яка розуміється як вміння вирішувати поставлені професійні завдання на основі наявної мотивації, знань, досвіду, ціннісних орієнтацій. Особливої актуальності, у зв'язку з цим, набуває широке застосування сучасних технологій навчання, покликаних долучати здобувачів освіти до вирішення професійних завдань, розвивати у них уміння і навички організовувати самостійну власну навчальну роботу, сприяти формування таких професійних особистісних якостей, як активність, ініціативність, конкурентоспроможність.

Одним із завдань педагогіки і психології щодо закладів фахової передвищої освіти є розробка змісту навчання і виховання суб'єктів освітнього процесу. Постійно у кожній галузі науки відбувається оновлення інформації, а це веде до розширення й ускладнення змісту освіти. Тому виникає проблема належного структурування змісту навчального матеріалу, широкого використання комп'ютерних (інформаційних) технологій у сфері фахової передвищої освіти.

Цілим комплексом завдань закладів фахової передвищої освіти є розробка принципів, засобів, методів, форм організації навчання і виховання суб'єктів освітнього процесу. Вимагають науково обгрунтованих напрацювань такі питання: а) як вчити сучасну молодь; б) як повідомляти знання, щоб вони були зрозумілі, цікаві; в) як забезпечити розвивальний характер освітнього процесу.

Ефективність освітнього процесу багато в чому залежить від того, які стратегії застосовуються у його організації, а це пов'язано з подальшою розробкою принципів професійної підготовки студентів у закладі фахової передвищої освіти. Нині вимагають уточнення і конкретизації принципи, на основі яких будується навчання у закладі фахової передвищої освіти (Л. Подоляк, В. Юрченко [8]).

До теперішнього часу досить актуальною залишається проблема розробки ефективних прийомів, методів, технологій навчання, що сприяють активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти, зокрема інтерактивних методів.

Окрім традиційних у закладах фахової передвищої освіти форм організації навчання (лекцій і практичних занять), вимагають розробки і впровадження в освітній процес інноваційні форми, що передбачають активізацію здобувачів освіти, включення у майбутню професійну діяльність (В. Стрельніков [11]). Набувають актуальності групові форми та індивідуалізоване навчання, здатне підготувати майбутніх фахівців до професійної діяльності та прийняття обміркованих професійних рішень. Спільне обговорення навчальних і виробничих завдань, включення в пізнавальний пошук алгоритмів їх вирішення має демонструватися ще у студентські роки. Професійна підготовка студентів у закладі фахової передвищої освіти показує переваги співпраці, формує якості, необхідні для командної роботи. Індивідуалізація навчання, у свою чергу, створює сприятливі умови для самореалізації кожного здобувача освіти.

Реалізація компетентнісного підходу у закладі фахової передвищої освіти передбачає широке використання в освітньому процесі активних та інтерактивних технологій і форм проведення занять.

Освітній процес неможливо організувати без спеціальних засобів навчання (навчальних посібників, підручників, наочного і роздаткового матеріалу, інтерактивних мультимедійних, комп'ютерних технологій тощо. Тому необхідна розробка вимог до посібників, презентацій, освітніх програм для професійної підготовки студентів у закладі фахової передвищої освіти.

Актуальною проблемою є моніторинг результативності професійної підготовки студентів у закладі фахової передвищої освіти. Необхідні різні технології оцінювання, критерії та показники, які характеризують успішність навчання (С. Максименко [3], В. Стрельніков [11]).

В освітньому процесі активно взаємодіють викладачі і здобувачі освіти, виникають проблеми міжособистісного характеру, зокрема пов'язані зі спілкуванням між викладачами і здобувачами освіти, здобувачів освіти один з одним, а також викладачів між собою (С. Максименко [3], В. Стрельніков [11]). Часом невміння будувати належні взаємини веде до конфліктів, непорозумінь, що негативно відбивається на освітньому процесі.

Серйозного наукового вивчення потребують проблеми виховання, розвитку, саморозвитку, самовиховання особистості здобувача освіти. Участь здобувачів освіти у виробленні в розробці своєї освітньої траєкторії вимагає свідомого, серйозного, сумлінного ставлення до власної професійної підготовки, позитивної мотивації, бажання брати активну участь у цій складній роботі (С. Максименко [3], В. Стрельніков [11]).

Центральною фігурою у закладі фахової передвищої освіти є викладач, від якого багато в чому залежить те, як здійснюється підготовка здобувачів освіти як майбутніх професіоналів. Тому важливо, щоб викладач закладу фахової передвищої освіти володів психолого-педагогічними знаннями, сучасними технологіями навчання, ефективно застосовував їх у своїй педагогічній діяльності, проявляв при цьому педагогічну творчість, постійно удосконалював власну педагогічну майстерність (С. Максименко [3], Л. Лебедик [5; 7], В. Стрельніков [13]).

Актуальними проблемами професійної підготовки студентів у закладі фахової передвищої освіти є проблеми формування мотивації викладача до педагогічної діяльності, складання і дотримання необхідних вимог до його особистості. Важливо, щоб у викладача закладу фахової передвищої освіти було бажання і вміння співпрацювати зі здобувачами освіти, починаючи з розробки його індивідуальної освітньої траєкторії і подальшої її реалізації,

щоб викладач усвідомлював важливість переходу від масових форм роботи зі здобувачами освіти до групових і індивідуальних (С. Максименко [3], Л. Лебедик [5; 7], В. Стрельніков [13]).

Психологічна підготовка викладачів закладів фахової передвищої освіти має допомогти вирішувати ряд практичних, дослідницьких та діагностично-корекційних завдань. Найважливішими її практичними завданнями є: а) розробка наукової, психологічної та методологічної бази для здійснення контролю; б) процес, зміст і умови інтелектуального розвитку здобувачів освіти, їх особистісний ріст і професійний розвиток; в) обґрунтування оптимальних форм, технологій навчання й окремих занять; г) діяльність здобувачів освіти і професійне спілкування, яке сприяє засвоєнню професійних функцій; д) розвиток спрямованості особистості; е) технології навчання здобувачів освіти, психологічне обґрунтування інноваційної дидактичної системи; є) проекти та освітні експерименти в закладі фахової передвищої освіти; ж) пошук ефективних шляхів (методів і засобів) професійної підготовки студентів у закладі фахової передвищої освіти; з) удосконалення рівня загальної культури здобувачів освіти і їхньої психологічної компетентності як передумови демократизації; к) гуманізація та гуманітаризація фахової передвищої освіти; л) психологічна допомога та підтримка кожному; м) дослідження моделей психологічного діалогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми формування ціннісно-моральних орієнтацій студентів як детермінанта освітньої діяльності закладів фахової передвищої освіти: Зб. матеріалів міжвузівської наук.-практ. конф. / за заг. ред. Ю. В. Ївженка. Київ : Четверта хвиля, 2020. 160 с.
2. Бузажи І.О., Лебедик Л.В. Формування особистісно-професійної культури майбутніх медиків в умовах медичного коледжу. *Збірник наукових статей магістрів. Факультет товарознавства, торгівлі та маркетингу. Факультет харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу*: у 2 ч. Полтава : ПУЕТ, 2018. Ч. 2. С. 222–227.
3. Загальна психологія / За заг. ред. академіка С. Д. Максименка. Підручник. 2-ге вид., переробл. і доп. Вінниця : Нова Книга, 2004. 704 с.
4. Лебедик Л.В. Професійний розвиток майбутніх фахівців у сфері соціальної роботи засобами інформаційних технологій. *Проектування індивідуальної траєкторії професійного розвитку педагога в контексті Концепції «Освіта впродовж життя»*: зб. тез доповідей наук.-практ. конф. з міжнар. участю, м. Краматорськ, 10 груд. 2020 р. / відп. ред. Д. В. Малєєв. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2020. С. 42–45. URL : <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/conferences/issue/view/10.12.2020>.
5. Лебедик Л.В. Розвиток комунікативних навичок викладача: метод. рек. Полтава : ПУЕТ, 2015. 16 с.
6. Лебедик Л. Розвиток лідерства майбутніх менеджерів у технологіях кооперативного навчання. *Шлях освіти*. 2008. № 3. С. 22–25.
7. Лебедик Л. Розвиток професійної компетентності викладачів закладів вищої освіти. *Інноваційні технології розвитку особистісно-професійної компетентності педагогів в умовах післядипломної освіти*: зб. наук. ст. у 3-х ч. / За заг. ред. О. В. Зосименко, Г. Л. Єфремова. Суми, 2020. Ч. 1. С. 40–47.
8. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи: практикум: навч. посіб. К. : Каравела, 2008. 336 с.

9. Стрельников Віктор, Вонсович Лідія. Застосування творчої спадщини Григорія Сковороди для розвитку наукового потенціалу здобувачів освіти у закладах вищої і фахової передвищої освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2022. № 4 (205). С. 36–42. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4\(205\)-36-42](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-36-42)
10. Стрельников В.Ю., Лебедик Л.В. Розвиток в особистості пізнавального і професійного інтересів під час вивчення педагогічних дисциплін. *Досягнення сучасної психологічної науки та практики* : Матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 26 берез. 2020 р.): тези доповідей / за заг. ред. проф. О. В. Бацилевої. Вінниця, 2020. С. 98–102.
11. Стрельников В.Ю. Педагогічні основи забезпечення особистісного і професійного розвитку студентів засобами інноваційних технологій навчання. Полтава : РВВ ПУСКУ, 2002. Кн. 1. 295 с.
12. Стрельников В.Ю. Розвиток духовності студентської молоді засобами фізичної культури і спорту. *Взаємодія духовного й фізичного виховання в становленні гармонійно розвиненої особистості*. Збірник статей за матеріалами VII Міжнар. наук.-практ. онлайн-конференції (Слов'янськ-Краматорськ, Україна, 18–19 березня 2020 р.); гол. ред. В. М. Пристинський. Слов'янськ, 2020. С. 94–101. URL : <http://www.slavdpu.dn.ua/index.php/nauk/conf>
13. Стрельников В.Ю. Розвиток проєктувальної майстерності викладача закладу вищої освіти. *Актуальні проблеми освіти і науки: досвід та сучасні технології* : матеріали заочної Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. Л. А. Мартинець. Вінниця : 2020. С. 114–118.
14. Сучасні проблеми підготовки та професійного удосконалення працівників сфери освіти : тези VII Міжнар. наук.-практ. конф. (23 квіт. 2021 р., м. Чернігів) ; упорядн. Н. О. Терентьева. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.В., 2021. 106 с.
15. Фахова передвища освіта: сучасні виклики та перспективи розвитку : зб. матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 квіт. 2021 р.) / Інститут професійно-технічної освіти НАПН України /ред. кол. : Каленський А.А., Кубіцький С.О., Пащенко Т.М. та ін. Житомир : Полісся, 2021. 104 с.
16. Lebedyk L. V. Forms of Pedagogical Preparation of Higher School Teachers Within Master's Degree Studies. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J. Paedagogia-Psychologia*. Lublin Polonia. Vol. XXXII, 1. 2019. P. 89–98.

Лідія Вонсович,
завідувачка навчально-методичної лабораторії, викладачка
фахового медико-фармацевтичного коледжу
Полтавського державного медичного університету
(Полтава)
vlp_zav@ukr.net

ІННОВАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН У ЗАКЛАДАХ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ

На основі вивчення творчої спадщини Григорія Сковороди доцільно сформулювати рекомендації, дотримання яких у закладі фахової передвищої освіти дає зростання ефективності навчання здобувача освіти, на що спрямовувалися наші попередні дослідження [5, с. 34–44; 12, с. 36–42; 14, с. 34–44]. Великий вплив на ефективне засвоєння

студентом закладу фахової передвищої освіти навчальної інформації має інноваційний підхід до методики викладання дисциплін. Інновації створюють певну мотивацію до отримання сучасних знань. Оскільки світ не стоїть на місці, а кожний день приносить принципово нові та більш досконалі технології, які полегшують життя людини, то мають разом з ними розвиватися і суб'єкти освіти.

Інноваційні освітні методики і технології викладання досліджують вітчизняні вчені, зокрема, аналізуються умови, напрями інноваційного розвитку освіти (В. Андрущенко [1, с. 5–13]), шляхи модернізації освіти в сучасних умовах (Ю. Колісник-Гуменюк [4]), інноваційні технології навчання і методики викладання дисциплін у закладах фахової передвищої та вищої освіти (Д. Гладков [2], Л. Лебедик [2; 3; 6–9; 14], Ж. Кундій [5], У. Павелкіна [11], В. Стрельников [5; 8; 9; 11–15], М. Стрельников [8]) та ін.). Так, дослідники зазначають, що термін «інноваційні технології навчання» у буквальному розумінні «не нове» (від лат. *in* – префікс, що означає заперечення, *novation*, – оновлення, зміна – нововведення), однак мають визначатися як такі, що є не лише новими, а такими, що заперечують вже наявні (В. Стрельников [13, с. 98–99; 15, с. 297–300]).

Інноваційні зміни у методиці викладання дисциплін у першу чергу стосуються викладачів закладів фахової передвищої освіти, адже вони виховують майбутнє покоління. Важливо, щоб викладач закладу фахової передвищої освіти був компетентний у своїй навчальній дисципліні, мав необхідні уміння й навички для заохочення студентів до поглибленого вивчення своєї дисципліни. Компетентнісний підхід має розглядатися як своєрідна відповідь на сучасну освітню проблемну ситуацію, яка виникла внаслідок наявного протиріччя між необхідністю забезпечення сучасної якісної освіти і неможливістю вирішити цю якість традиційними шляхами, адже обсяг інформації, яку потрібно засвоїти, стає все більшим, а мотивації здобувачів освіти до навчання не завжди вистачає (В. Стрельников [10]).

Поняття «компетентність» стосовно здобувача освіти є ширшим від поняття «знання, уміння і навички», оскільки вміщує в собі всі грані діяльності людини – ціннісно-мотиваційну, операційно-технологічну тощо. Термін «компетентність» є якісно новою гранню особистості здобувача освіти, що дозволяє студенту діяти в цілому, а не застосовувати окремі уміння. З цієї точки зору, викладач закладу фахової передвищої освіти має по-новому підійти до своєї професійної діяльності, переосмислити структуру своєї професії. Викладач закладу фахової передвищої освіти має давати студенту не готову інформацію, а намагатися створити в студента прагнення до самопізнання, самоаналізу й самоорганізованості. Головним має бути бажання не просто навчити свого предмету, а працювати зі студентом для того, щоб встановилися довірливі взаємини і був зворотній зв'язок на прохання викладача виконати певну навчальну дію. В умовах навчання, центрованого на особистості студента, викладач закладу фахової передвищої освіти виконує іншу місію, роль і функцію в освітньому процесі. Викладач і підручник за традиційної системи освіти є основними і найбільш компетентними джерелами знань, до того ж викладач є і контролюючим суб'єктом пізнання, то, згідно інноваційних методик і технологій викладання дисциплін у закладах фахової передвищої освіти, викладач виконує здебільшого роль організатора самостійної активної пізнавальної самостійної діяльності студентів, компетентного тьютора (організатора, консультанта і помічника). Його професійні уміння мають бути спрямовані не лише на контроль знань і умінь

студентів закладу фахової передвищої освіти, а на діагностику їхньої діяльності, щоб кваліфікованими діями вчасно допомогти усунути виявлені труднощі студентів щодо пізнання і застосування знань. Ця функція викладача є значно складнішою, ніж за традиційного навчання, і вимагає від нього вищої майстерності [10].

Тобто, головним результатом закладу фахової передвищої освіти має бути сформований набір ключових компетенцій у громадянській, інтелектуальній, комунікативній та інших сферах, а не лише система знань, умінь та навичок здобувачів освіти. Постіндустріальне суспільство потребує самостійно мислячих фахівців, здатних до ефективної самореалізації на основі об'єктивної самооцінки. Не варто змушувати студента навчатися, чи просто приходити в аудиторію, бо це не матиме ефективного позитивного результату, а, навпаки, зруйнує будь-яке його прагнення до нового (В. Стрельніков [10]).

Існують різні концептуальні підходи, які можна використати для вбудовування інноваційної методики викладання дисциплін як нового компонента навчального плану: а) метод корисних привнесень, пов'язаний з додаванням нових освітніх компонентів – навчальних курсів, які сприяють вирішенню конкретних проблем; б) адитивний підхід, який не змінює традиційну структуру освітньої навчальної програми, але вносить нові корективи; в) трансформаційний підхід, який змінює стратегію освіти, що допомагає здобувачам освіти зрозуміти, як створюються знання; г) дійовий підхід, більш радикальний метод, який докорінно змінює освітню програму, у результаті чого студенти навчаються приймати рішення щодо важливих суспільних питань (Ю. Колісник-Гуменюк [4]).

Зміни в інноваційних методиках і технологіях викладання дисциплін у закладах фахової передвищої освіти пов'язані з такими компонентами, як мета навчання, зміст, освітні стратегії та оцінювання навчальних досягнень.

Педагогіка нового часу покликана допомагати молоді у становленні їхньої особистості як суб'єкта і стратега життя, яке гідне людини, допомагати їм входити у контекст сучасної культури. Особистість фахівця має бути самостійною у своїх виборах та рішеннях, усвідомлювати й опановувати своє ставлення до суспільства, цінностей, вироблених цим суспільством, до самої себе. Кульмінаційними етапами творчих пошуків здобувача освіти є етапи, коли він приймає рішення зі значимих проблем власного життя. Розвиток майбутніх фахівців як особистостей і суб'єктів професійної діяльності є важливою метою фахової передвищої освіти і може розглядатися як її системоутворюючий чинник. Інтелектуальному розвитку студентів має приділятися основна увага (В. Андрущенко [1]).

Для досягнення високих результатів навчальної діяльності здобувачів освіти мають бути запроваджені технології, які ґрунтуються на наочно-практичному аспекті. Засоби навчання розглядаються як об'єкти, які є джерелом навчальної інформації та інструментами для засвоєння змісту навчального матеріалу, вирішення завдань виховання (Л. Лебедик, В. Стрельніков, М. Стрельніков [8, с. 77]). У світовому освітньому просторі спостерігається широке впровадження інноваційних методик, засобів навчання, технологій викладання дисциплін, нових інформаційних технологій, змінюється їхня роль: від допоміжної, що ілюструє і дає змогу розуміти педагога – до основної для організації освітнього процесу за організаційної ролі педагога [8, с. 77–78].

Інноваційний підхід до методики викладання дисциплін у закладах фахової передвищої освіти покликаний забезпечити якісне перетворення освітнього процесу, спрямованого на забезпечення пошукової навчально-пізнавальної діяльності дослідницького характеру. Означений підхід до навчання передбачає формування у здобувача освіти досвіду самостійного пошуку нових знань, їх застосування у нових умовах, формування досвіду творчої діяльності з виробленням ціннісних орієнтацій [1; 3; 8; 13, с. 98–99].

Нагальною стає проблема відбору знань здобувачів освіти (загальноосвітніх, професійних), необхідних і достатніх для підготовки якісного фахівця. Тому робота щодо визначення змісту освіти і його оновлення – одне з джерел інноваційних процесів у сучасному закладі фахової передвищої освіти.

Зробивши аналіз інноваційних методик і технологій викладання дисциплін у закладах фахової передвищої освіти, важливо брати до уваги не тільки практичне використання інноваційних наукових і науково-технологічних досягнень з метою продукування нових або радикально поліпшених наукових і науково-освітніх технологій з метою виробництва високоякісних освітніх послуг у закладах фахової передвищої освіти, ефективного задоволення попиту споживачів у високоякісній освіті, а й те, що освітня інноваційна діяльність – як один із напрямків удосконалення викладання дисциплін у закладах фахової передвищої освіти, спрямована на розробку нових і впровадження отриманих результатів національних і міжнародних наукових психолого-педагогічних досліджень і розробок, інших науково-технічних досягнень у сфері фахової передвищої освіти, науки і культури для їхньої інноваційної реалізації на українському ринку освітніх послуг, удосконалення освітнього процесу, самої структури системи фахової передвищої освіти, спонукання до подальших пошуків і наукових досліджень у цій сфері.

Як висновок можна зазначити, що інноваційний підхід до методики викладання дисциплін у закладах фахової передвищої освіти є важливим складником якісної освіти в Україні. Впровадження інноваційних технологій і методик дозволить готувати фахівців високого класу і широкого профілю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В.П. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти. *Вища освіта в Україні. Теоретичний та науково-методичний часопис* / гол. ред. В. П. Андрущенко. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. № 3. С. 5–13.
2. Гладков Д.Ю., Лебедик Л.В. Проектування викладачем вищої школи інноваційних технологій навчання. *Збірник наукових статей магістрів. Факультет товарознавства, торгівлі та маркетингу. Факультет харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу*. Полтава : ПУЕТ, 2019. С. 332–337. URL : <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/9148>
3. Гуманізація педагогічного процесу у вищій школі: колективна монографія / керівник колективної монографії д. пед. н. Л. В. Лебедик. Полтава : ПУЕТ, 2020. 196 с.
4. Колісник-Гуменюк Ю.І. Методичні вказівки до вивчення модуля «Модернізація освіти в сучасних умовах»: наук. метод. розробка. Львів : ЛННЦПО, 2018. 34 с. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/24734/1/Methodychni%20Vkazivky%20Kursu%20Modernizatsiia.pdf>

5. Кундій Ж., Стрельников В., Вонсович Л. Показники ефективності проєктувальної майстерності викладача закладу передвищої освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2020. № 3 (192). С. 26–30. URL: <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/205471>
6. Лебедик Л.В. Інноваційні модульні технології формування й розвитку громадянської культури в умовах нової української школи. *Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики* : зб. наук. ст. / За заг. ред. Г. Л. Єфремової, С. М. Луценко. Суми, 2022. URL: <https://cutt.ly/wJ9OZAJ>
7. Лебедик Л.В. Професійний розвиток майбутніх фахівців у сфері соціальної роботи засобами інформаційних технологій. *Проектування індивідуальної траєкторії професійного розвитку педагога в контексті Концепції «Освіта впродовж життя»* : зб. тез доповідей наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Краматорськ, 10 грудня 2020 р. / відп. ред. Д. В. Малеев. Вінниця : Європейська наукова платформа, 2020. С. 42–45. URL : <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/conferences/issue/view/10.12.2020>.
8. Лебедик Л.В., Стрельников В.Ю., Стрельников М.В. Сучасні технології навчання і методики викладання дисциплін: навч.-метод. посібник для слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти. Полтава: АСМІ, 2020. 303 с. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/15703>
9. Лебедик Л., Стрельников В. Інтерактивні технології навчання майбутніх фахівців у сфері соціальної роботи. *Імідж сучасного педагога*. 2020. № 4 (193). С. 49–53.
10. Модернізація освітнього процесу на підставі компетентнісного підходу. URL : <https://ru.osvita.ua/school/method/1313/>
11. Павелкіна У.В., Стрельников В.Ю. Теоретико-методологічні засади навчання з використанням інноваційних технологій. *Зб. наук. статей магістрів спеціальності «Педагогіка вищої школи» ПУЕТ за результатами наук. досл. 2014–2015 навч. р.* Полтава : ПУЕТ, 2015. С. 60–65.
12. Стрельников В., Вонсович Л. Застосування творчої спадщини Григорія Сковороди для розвитку наукового потенціалу здобувачів освіти у закладах вищої і фахової передвищої освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2022. № 4 (205). С. 36–42. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4\(205\)-36-42](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-36-42)
13. Стрельников В.Ю. Інноваційні технології навчання: доцільність застосування понять. *Матеріали наук. конф. професорсько-викладацького складу, наук. працівників і здобувачів наук. ступ. за підсумками наук.-дослідної роботи за період 2017–2018 рр.* (16–17 трав. 2019 р.): у 2-х т. Т. 2. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 98–99.
14. Стрельников Віктор, Лебедик Леся, Вонсович Лідія. Формування лідерських навичок майбутніх фахівців у закладах вищої і фахової передвищої освіти. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2021, № 1 (100). С. 34–44. URI: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/17994>
15. Стрельников В.Ю. Основні категорії і поняття інноваційних технологій навчання. *Сучасна середня освіта : інновації, методологія, теорія, практика* : тези доповідей на міжрегіональній наук.-практ. конф., 7 жовт. 2014 р. / За заг. ред. І. М. Бобер. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2014. С. 297–300.

Алла Герасименко,
завідувачка фармацевтичного відділення, викладачка
фахового медико-фармацевтичного коледжу
Полтавського державного медичного університету
(Полтава)
alija.1102@ukr.net

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА У ЗАКЛАДАХ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ

Актуальність творчої спадщини Григорія Сковороди на сучасному етапі розвитку людства викликана швидким технічним прогресом, інформатизацією соціуму, глобалізацією всіх процесів, впровадженням інформаційних технологій в усі сфери життя, розумінням ролі та впливу особистості, професійної підготовки на розвиток особистості студента у закладах фахової передвищої освіти. Бурхливий розвиток інформаційних технологій, Інтернету, їх величезна популярність вимагає переосмислення місця та ролі інноваційних технологій розвитку особистості студента у освітньому процесі закладів фахової передвищої освіти, що вимагає не тільки модернізації освіти, а й також переосмислення мети навчання, удосконалення змісту освіти, ролі технологій у навчанні, що, у свою чергу, вимагає зміни методики застосування інноваційних технологій розвитку особистості студента у закладах фахової передвищої освіти, що має привести до покращення якості фахової передвищої освіти.

Аналіз останніх досліджень інноваційних технологій розвитку особистості студента показав, що цим технологіям присвячено дуже багато досліджень науковців (В. Биков [1, с. 32–40], І. Бузажи [2, с. 222–227], Л. Вонсович [12], О. Гокунь [3], Л. Лебедик [4–8; 12–13], А. Литвин [8, с. 372–378], П. Стефаненко [9], В. Стрельников [10–18] та ін.). Серед досліджень наш інтерес становлять роботи, в яких розкриваються питання формування особистісно-професійної культури майбутніх медиків в умовах медичного коледжу (І. Бузажи, Л. Лебедик [2, с. 222–227]), теоретичні та методологічні аспекти фахового зростання особистості майбутнього фахівця в умовах особистісно-орієнтованого навчання (Л. Лебедик [6, с. 59–61]), теорії і практики дистанційного навчання (П. Стефаненко [9]), формування лідерських навичок майбутніх фахівців у закладах вищої і фахової передвищої освіти (В. Стрельников, Л. Лебедик, Л. Вонсович [12, с. 34–44]), моніторинг фахового зростання особистості в системі освіти територіальних громад в умовах децентралізації (В. Стрельников [15, с. 427–431]) та ін.

Щодо термінології інноваційних технологій розвитку особистості студента відзначимо, що: а) термін «інновація» (англ. *innovation* – «нововведення»), то ним є ідея, новітній продукт у галузі технології, техніки, організації праці, управління, в інших сферах наукової, соціальної діяльності, що заснований на використанні досягнень науки, передового досвіду та є кінцевим результатом інноваційної діяльності (В. Стрельников [11, с. 98–99]); б) термін «технології» (з грец. *τεχνη* – «майстерність», «техніка» і *λογος* – (тут) «передавати») означає науку про способи забезпечення потреб людини через застосування технічних засобів (В. Стрельников [11, с. 98–99]); в) «особистість» є особою, яка розвиває в собі свідомість і самосвідомість, формує свій інтелект і креативність, волю і духовність, мораль, професійні якості і професійну компетентність, забезпечує самостійність у житті (В. Стрельников [16, с. 7]).

Звернемо увагу на життєві цикли технологій, якими є п'ять стадій від зародження технології до її рутинізації: 1) новітня технологія (нова технологія, яка має високий потенціал); 2) передова технологія (технологія, яка зарекомендувала себе, але є досить новою, мало поширеною); 3) сучасна технологія (визнана технологія, яка є певним стандартом, на неї підвищується попит); 4) не нова технологія (хоча ще корисна технологія, але вже існують новіші технології, тому попит на неї починає падати); 5) застаріла технологія (технологія має замінитися досконалішою, має дуже малий попит, від неї слід відмовитися на користь нової).

Серед інноваційних технологій розвитку особистості студента у закладах фахової передвищої освіти можна виділити сучасні потужні блоки, які мають величезний вплив на означений розвиток особистості студента: а) інформаційні технології; б) дистанційне навчання. Отже, маємо на увазі телекомунікаційні технології, здатні передавати чи приймати аудіо та відео сигнали [10, с. 18–21].

Використання телекомунікаційних технологій (телефонний зв'язок, інтернет, радіо, телебачення) у закладах фахової передвищої освіти частіше за все використовується для зацікавлення здобувача освіти, для різноманітності методів із метою підвищення мотивації його до навчання. Із появою комп'ютера з'явився набагато більше можливості для розвитку особистості студента у закладах фахової передвищої освіти за рахунок комп'ютерних технологій (підготовка презентацій, робота в програмі Word тощо). Розвиток Інтернету розширює інтерактивні можливості розвитку особистості студента (спілкування через соціальні мережі, листування, чати, розробка спільних проєктів тощо). Інтернет замінив практично всі джерела інформації і породив у студентів певну Інтернет-залежність.

Комп'ютерні технології та Інтернет є основою для розвитку особистості студента у закладах фахової передвищої освіти через дистанційне навчання, також вони сприяють поширенню дистанційної форми навчання (В. Стрельников [16, с. 60; 17, с. 63–84]). Під дистанційним навчанням найчастіше розуміють не суто дистанційну освіту, а традиційне навчання з використанням можливостей дистанційного навчання. Засноване на сучасних технологіях, воно надає принципово нові можливості для організації пізнавальної діяльності, розвитку особистості студента, організації освітнього процесу у закладах фахової передвищої освіти, спілкування, оцінювання знань.

Дистанційне навчання є новою формою навчання, ідеологія якої найбільш точно відповідає принципам розвитку особистості студента у сучасній освіті: «освіта для всіх» і «освіта через все життя». Слід відмітити, що наявний стан дистанційного навчання у закладах фахової передвищої освіти ще не відповідає сучасним вимогам нашого соціуму, який прагне стати членом європейської та світової освітньої спільноти. Хоча у дистанційному навчанні чітко відокремлюються телекомунікаційні інформаційні технології та педагогічні інформаційні технології, багато викладачів закладів фахової передвищої освіти не розуміють глибинної суті дистанційного навчання як освітньої технології, вони розглядають дистанційні навчальні курси як електронний варіант посібника з елементами телекомунікаційних технологій. Головна перевага дистанційного навчання не лише у сучасних технічних засобах навчання, а в нових формах організації освітнього процесу розвитку особистості студента через організацію його пізнавальної діяльності (І. Бузажи, Л. Лебедик [2, с. 222–227], В. Стрельников [17, с. 71–73]).

Методи розвитку особистості студента у закладах фахової передвищої освіти під час роботи з різноманітною інформацією із мережі Інтернет, дозволяють розв'язувати завдання розвитку особистості студента по-новому. З точки зору організації освітнього процесу

цінністю дистанційного навчання є організація консультацій викладача, самостійної й індивідуальної роботи студента, організація контролю знань, отримання студентом додаткової інформації і допомоги від викладача у вивченні матеріалу, швидкий зворотній зв'язок, різноманітні форми спілкування тощо.

Практика реформування закладів фахової передвищої освіти показала, що зміни тут спрямовані перш за все на підвищення якості освіти за рахунок нових технологій і на скорочення навчального навантаження (годин), тобто акцент переміщується на самостійну роботу студента. Самостійній роботі надається велике значення, оскільки вона є одним з визначальних чинників впливу на розвиток особистості студента, його професійне становлення (І. Бузажи, Л. Лебедик [2, с. 222–227], П. Стефаненко [9], В. Стрельников [14, с. 174–179; 16, с. 166–180; 18]).

Отже, інноваційні технології розвитку особистості студента у закладах фахової передвищої освіти мають отримати своє переосмислення, зважаючи на нову мету фахової передвищої освіти стосовно розвитку особистості студента, нових можливостей переорієнтації інноваційних технологій на задоволення запитів і потреб особистості здобувача освіти, його розвитку й саморозвитку як особистості і професіонала.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Биков В.Ю. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Зб. наук. праць. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2012. С. 32–40.
2. Бузажи І.О., Лебедик Л.В. Формування особистісно-професійної культури майбутніх медиків в умовах медичного коледжу. Збірник наукових статей магістрів. Факультет товарознавства, торгівлі та маркетингу. Факультет харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу: у 2 ч. Полтава : ПУЕТ, 2018. Ч. 2. С. 222–227.
3. Гокунь О.О. Основи інформаційних технологій навчання. Кривий Ріг : Видавничий відділ КДПУ. 2001. 210 с.
4. Лебедик Л.В. Дев'ять кроків становлення гармонійно розвиненої особистості. *Взаємодія духовного й фізичного виховання в становленні гармонійно розвиненої особистості*. Зб. статей за матеріалами VII Міжнар. наук.-практ. онлайн-конф. (Слов'янськ-Краматорськ, 18-19 берез. 2020 р.); гол. ред. В. М. Пристинський. Слов'янськ, 2020. С. 55–63. URL: <http://www.slavdpu.dn.ua/index.php/nauk/conf>
5. Лебедик Л.В. Критерії фахового зростання особистості майбутнього соціального працівника. *Психолого-педагогічний супровід фахового зростання особистості в системі неперервної професійної освіти* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю (Бердянськ, 25–26.11.2021) / за ред. І. А. Барбашової, Л. Г. Ярошук. Бердянськ : БДПУ, 2021. С. 26–30. URI: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/17995>
6. Лебедик Л.В. Теоретичні та методологічні аспекти фахового зростання особистості майбутнього соціального працівника в умовах особистісно-орієнтованого навчання. *Психолого-педагогічний супровід фахового зростання особистості в системі неперервної професійної освіти*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (26–27 листоп. 2020 р., Бердянський державний педагогічний університет). Бердянськ: БДПУ, 2020. С. 59–61. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/16911>
7. Лебедик Л.В. Формування громадянської культури особистості через якість демократичного середовища закладу освіти. *Формування громадянської культури в Новій українській школі: традиційні та інноваційні практики*: зб. матеріалів конф. / За заг. ред.

- Г. Л. Єфремової, С. М. Луценко, Л. П. Івашини. Суми: РВВ СОППО, 2020. С. 296–301. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/8838>
8. Литвин А.М., Лебедик Л.В. Педагогічні умови формування інформаційної культури особистості майбутнього фахівця зв'язку. *Зб. наук. статей магистрів. Факультет товарознавства, торгівлі та маркетингу. Факультет харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу.* Полтава: ПУЕТ, 2019. С. 372–378. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/9154>
9. Стефаненко П.В. Теоретичні і методичні основи дистанційного навчання у вищій школі. Дис. докт. пед. наук: Ін-т пед. і психол. АПН України. Київ, 2002. 490 с.
10. Стрельников В.Ю. Дискурсивний аналіз проблематики проектування інтерактивних технологій. *Актуальні проблеми сучасного економіко-гуманітарного дискурсу в Україні: зб. матеріалів I Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28 квіт. 2017 р. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2017. С. 18–21.*
11. Стрельников В.Ю. Інноваційні технології навчання: доцільність застосування понять. *Матеріали наук. конф. професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науково-дослідної роботи за період 2017–2018 рр. (16–17 травня 2019 р.): у 2-х томах. Т. 2. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. С. 98–99.*
12. Стрельников В., Лебедик Л., Вонсович Л. Формування лідерських навичок майбутніх фахівців у закладах вищої і фахової передвищої освіти. *Гуманізація навчально-виховного процесу.* 2021. № 1 (100). С. 34–44. URI: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/17994>
13. Стрельников В.Ю., Лебедик Л.В. Розвиток в особистості пізнавального і професійного інтересів під час вивчення педагогічних дисциплін. *Досягнення сучасної психологічної науки та практики: Матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Вінниця, 26 берез. 2020 р.): тези доповідей / за заг. ред. проф. О. В. Бацилевої.* Вінниця, 2020. С. 98–102. URL: <http://journals.donnu.edu.ua/>.
14. Стрельников В.Ю. Можливості кооперативного навчання для формування й розвитку громадянської культури молоді. *Формування громадянської культури в Новій українській школі: традиційні та інноваційні практики: зб. матеріалів конф. / За заг. ред. Г. Л. Єфремової, С. М. Луценко, Л. П. Івашини.* РВВ СОППО, Суми, 2020. С. 174–179.
15. Стрельников В.Ю. Моніторинг фахового зростання особистості в системі освіти територіальних громад в умовах децентралізації. *Психолого-педагогічний супровід фахового зростання особистості в системі неперервної професійної освіти: матеріали II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю (Бердянськ, 25–26.11.2021) / за ред. І. А. Барбашової, Л. Г. Ярошук.* Бердянськ: БДПУ, 2021. С. 427–431. URI: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/17996>
16. Стрельников В.Ю. Педагогічні основи забезпечення особистісного і професійного розвитку студентів засобами інноваційних технологій навчання. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. Кн. 1. 295 с.
17. Стрельников В.Ю. Педагогічні основи забезпечення особистісного і професійного розвитку студентів засобами інноваційних технологій навчання. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. Кн. 2. 230 с.
18. Стрельников В. Складники особистісно-професійної компетентності викладача закладу післядипломної освіти. *Інноваційні технології розвитку особистісно-професійної компетентності педагогів в умовах післядипломної освіти: Зб. наук. пр.* Суми: КЗ СОППО, 2019. URL: <https://drive.google.com/file/d/1wFLXdkIHHKIfcI4ZDrCdSUO2PfkfObdJ/view>

Науково-практичне видання

ЛИШЕ ТОЙ УЧИТЕЛЬ, ХТО ЖИВЕ ТАК, ЯК НАВЧАЄ

Матеріали

Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю,
присвяченої Всесвітньому дню філософії
(Полтава, 17 листопада 2022 р.)

Матеріали конференції розміщено на сайті
Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського
<http://pano.pl.ua/nml/elektronni-vydannia-roippo>

Комп'ютерне складання, упорядкування та верстка
Марина Чиркова

На титульній сторінці зображено картину київського художника Андрія Гончара «Г. Сковорода (Сад божественних пісень)» (1997), розміщену на сайті Київського клубу колекціонерів «Соцреалізм» URL : <https://socrealizm.com.ua/gallery/artist/gonchar-ap-1974>